CORPUSUL FILOZOFIEI ROMÂNEȘTI

IOAN OPREA

TERMINOLOGIA FILOZOFICĂ ROMÂNEASCĂ MODERNĂ

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ

Scanned with OKEN Scanner

TERMINOLOGIA FILOZOFICĂ ROMÂNEASCĂ MODERNĂ

Studiu asupra epocii de formare

Scanned with OKEN Scanner

© Toate drepturile asupra acestei cărţi aparţin Editurii Ştiinţifice — BUCUREŞTI 1996

Comandă de stat.
Preţul cărţii este cel imprimat pe copertă.

I.S.B.N. 973-44-0167-X

S.C. UNIVERSUL S.A.. — c. 350

Scanned with OKEN Scanner

CUPRINS

Preambul 7

Introducere: Perspective culturale și lingvistice ale procesului de formare a terminologiei filozofice 15

Secțiunea întîi: ETAPELE FORMĂRII TERMINOLOGIEI MODERNE

I ASPECTE ALE TERMINOLOGIEI ÎN EPOCA VECHE . . 61

II ÎNCEPUTURILE TERMINOLOGIEI MODERNE 67

Samoil Micu (§ 21), Petru Stamatiadi (§ 22), Ioan Mihuț (§ 23), Naum Petrovici (§ 24), Lazăr Asachi (§ 25), Dinicu Golescu (§ 26), Gheorghe Lazăr (§ 27), Grigorie Rîmniceanu (§ 28), Vasile Vîrnav (§ 29), Eufrosin Poteca (§ 30). Concluzii asupra perioadei 1780—1830) (§ 31).

III PERIOADA MARILOR ACUMULĂRI 94

Eftimie Murgu (§ 32—33), Iancu Buznea (§ 34), Petru Cîmpeanu (§ 35), Ion Heliade-Rădulescu (§ 36—37), August Treboniu Laurian (§ 38—40), Simion Bărnuțiu (§ 41—44), Timotei Cipariu (§ 45—46), Costachi Gane (§ 47), Episcopul Melchisedec (§ 48), Anton Velini (§ 49—50), George Barițiu (§ 51), Ion Zalomit (§ 52), Petru Borș (§ 53). Alte manuscrise de filozofie (§ 54). Filozofia în periodice (§ 55). Concluzii asupra perioadei 1830—1860 (§ 56).

IV ORIENTAREA SPRE ASPECTUL ACTUAL 154

Ghenadie Enăceanu (§ 57), Demetriu August Laurian (§ 58), N. Nițzulescu (§ 59), Titu Maiorescu (§ 60—61), Mihai Eminescu (§ 62—63), Constantin Leonardescu (§ 64—65), Vasile Conta (§ 66), Stephan Calinescu (§ 67), D. Constantinescu (§ 68), J. Pușcariu (§ 69). Filozofia în periodice (§ 70). Concluzii asupra perioadei 1860—1880 (§ 71).

V PERIOADA DECANTĂRII ȘI STABILIZĂRII 179

Iosif Fericean (§ 72—73), Vasile Lucaciu (§ 74), I. Zaremba (§ 75), Alexandru C. Djuvara (§ 76), I. Papiu, (§ 77), Ștefan C. Michăilescu (§ 78), Ghiorghe Ionescu (§ 79), Leonte

Scanned with OKEN Scanner

Moldovan (§ 80), Pompiliu Eliade (§ 81), N. N. Saveanu (§ 82), Panait Mușoiu (§ 83), Grigorie M. Sturdza (§ 84), G. C. Dragu (§ 85), G. Dem. Teodorescu (§ 86), Mihail Dragomirescu (§ 87), Lucilla P. Chitiu (§ 88), V. Gr. Borgovanu (§ 89), Ioan Pop Florantin (§ 90), Constantin Dobrogeanu-Gherea (§ 91), Ciceron Protopopescu (§ 92), Vasile Hossu (§ 93), Chesarie Stefano (§ 94), Grigore Tăușan (§ 95), Petru P. Negulescu (§ 96), Constantin Rădulescu-Motru (§ 97), Alexandru D. Xenopol (§ 98). Filozofia în periodice și în volume colective (§ 99).

Secțiunea a doua: ORIGINILE ȘI STRUCTURA LEXICULUI FILOZOFIC

VI CONSTITUIREA TERMINOLOGIEI PENTRU PRINCIPALELE SECTOARE ALE INVESTIGAȚIEI FILOZOFICE 202

Termeni care desemnează realitatea, formele și trăsăturile ei (§ 109). Termeni referitori la ființa umană, facultățile și activitățile ei, relațiile ei cu realitatea obiectivă (§ 101). Termeni pentru noțiunile logicii (§ 103—104). Termeni pentru domeniul metodologiei și cercetării (§ 105—107). Termeni pentru domeniul moralei (§ 108). Termenii din domeniul filozofiei istoriei și filozofiei sociale (§ 109). Termeni pentru denumirea principalelor discipline filozofice (§ 110). Termeni referitori la sisteme, doctrine și concepții filozofice (§ 111—112). Termeni referitori la concepții religioase (§ 113).

VII MIJLOACE ÎNTREBUINȚATE PENTRU INTRODUCEREA TERMENILOR ȘI SEMNIFICAȚIILOR 223

Calcul (§ 115—117). Glosa (§ 118). Definiția (§ 119).

VIII CUVINTE VECHI PRELUATE DE TERMINOLOGIA FILOZOFICĂ ACTUALĂ (§ 120—121) 238

IX SURSELE ÎMPRUMUTURILOR NEOLOGICE (§ 125—128) 255
Limba latină savantă (§ 129). Limba greacă (§ 130). Limba franceză (§ 131). Limba italiană (§ 132). Limba germană (§ 133). Limba engleză (§ 134).

X CREAȚII NEOLOGICE PE TERENUL LIMBII ROMÂNE (§ 135—137) 273

XI CONSTITUIREA SISTEMELOR DERIVAȚIONALE (§ 138) 282

Afixele (§ 138—142). Formele gramaticale (§ 143). Substantivarea (§ 144).

XII SISTEMELE DE TERMENI CORELATIVI 302

Anexă: Editarea textelor de filozofie 306
***Încheiere*: Terminologia filozofică și nivelul culturii** 317

Sigle 326
Bibliografie 335
Indice de nume 346
Indice de cuvinte și forme 352

Scanned with OKEN Scanner

PREAMBUL

Această lucrare este consacrată analizei procesului de formare a terminologiei filozofice românești moderne, proces ale cărui începuturi pot fi greu fixate la o dată precisă și a cărui limită finală nu se poate stabili decît în mod relativ. Oricărui proces însă i se poate determina o perioadă de timp în care au loc fenomenele fundamentale, prin amploare și consecințe, și în care se realizează aspectul caracteristic al noii realități. Pentru terminologia filozofică românească modernă, această perioadă poate fi fixată între 1780 și 1900, aspectele formării acestei terminologii fiind deopotrivă legate de evoluția limbii literare moderne, în general, de pătrunderea filozofiei universale la noi și de creația filozofică românească.

Fără îndoială, cele două date stabilite pentru delimitarea perioadei de formare a terminologiei filozofice românești moderne nu trebuie privite decît ca limite orientative, procesul formativ desfășurîndu-se ca un continuum cu baze anterioare și cu inovații ulterioare și manifestîndu-se în corelație cu alte aspecte ale evoluției culturii. Cu toate acestea, perioada amintită a fost cea în care limbajul filozofic românesc a căpătat conformația care l-a deosebit net de epoca precedentă și i-a asigurat un aspect pe care transformările ce au urmat nu l-au mai putut modifica decît în mică măsură.

Rezultatele cercetării procesului de formare a terminologiei filozofice românești moderne evidențiază nu numai etapele parcurse și rezultatul acestui proces, ci și direcțiile de dezvoltare ulterioară, resursele de inovare și posibilitățile de integrare pe care această terminologie le oferă. De fapt, un anumit stadiu al limbajului filozofic actual nici n-ar putea fi abordat fără perspectiva istorică. Particularitățile termenilor filozofici solicită oricărui om de cultură care

Scanned with OKEN Scanner

se ocupă cu studiul filozofiei, și deci întrebuințează acești termeni cu scopuri determinate, o cunoaștere a situației din limbile clasice (greaca și latina), din unele limbi moderne (mai ales germana) și îndeosebi a posibilităților limbii proprii, întrucît există în cazul exprimării filozofice o mai mare dependență decît în alte domenii față de anumite modele primare, în care și-au găsit expresia marile sisteme și doctrine. De aceea, studiul terminologiei filozofice moderne se realizează în mod adecvat numai prin cercetarea procesului care a avut drept rezultat formarea ei.

Se consideră, de obicei, că un stil funcțional este definit în primul rînd printr-o terminologie specială, care creează un limbaj specializat, profesional. Reducerea stilului funcțional la terminologie se face prin renunțarea la o serie de particularități, altele decît termenii speciali, care caracterizează discursul unei anumite discipline. S-ar putea realiza însă și un proces invers, de extensiune, înțelegînd prin terminologie specială și celelalte particularități ale discursului caracterizat prin această terminologie, deoarece fiecare domeniu de cunoaștere necesită mijloace de expresie specifice, dar și modalități de întrebuințare a acestor mijloace, iar terminologia nu poate fi desprinsă de mediul ei, adică de întregul discurs, axa sintagmatică, față de care are doar o independență relativă. În acest spirit, procesul de formare a terminologiei moderne trebuie să urmărească pe cît posibil atît fenomenul realizării unor termeni care să redea noțiunile filozofice, cît și evoluția formelor, esențiale care realizează discursul filozofic în general, ca o manifestare lingvistică a însești modalităților de cugetare specifice și a obiectului analizei. Cînd există un cuantum suficient de termeni, care să asigure posibilități depline de exprimare, și cînd sînt realizate modalitățile de întrebuințare a acestor termeni, se poate considera că s-a depășit procesul de formare a terminologiei filozofice.

Terminologia și frazeologia unei discipline pot fi promovate și de alt fel de lucrări decît cele de specialitate. Cunoscînd predilecția literaturii pentru chestiunile filozofice și faptul că mulți scriitori împrumută idei din lucrările filozofilor, odată cu ideile filozofice sînt difuzate prin literatură și mijloacele redării lor: termenii și frazeologia. Uneori, lucrări din diferite domenii ale științei pot promova idei și termeni filozofici. Idealul, într-o cercetare exhaustivă, ar fi luarea în discuție și a unor astfel de opere literare și științifice. Dar limbajul filozofic nu se poate realiza ca atare

Scanned with OKEN Scanner

decît în lucrările speciale de filozofie, celelalte lucrări evidențiind mai degrabă extensiunea lui socială, decît fenomenele de constituire și de funcționare.

Fiind o primă cercetare extinsă asupra temei, lucrarea de față nu a putut cuprinde totalitatea problemelor care privesc formarea limbajului filozofic românesc. Din perspectiva istoriei filozofiei, nu au fost luate în discuție unele opere din secolul trecut care, fără a viza comentarea sau răspîndirea filozofiei, dezvoltă anumite concepții sociale sau științifice avînd la bază perspectiva care caracterizează în mod obișnuit filozofia. Asemenea opere, înscriindu-se în direcția evaluării filozofice a unor realizări din cunoașterea despre societate și despre natură, au de obicei alte obiective decît cele ale filozofiei și reprezintă un domeniu interdisciplinar dominat terminologic de limbajele specifice acestei cunoașteri. De aceea, dacă pentru etapele de început ale formării terminologiei filozofice (de pînă la 1860) am avut în vedere și lucrări de psihologie, pedagogie, drept etc., pentru etapele următoare asemenea lucrări nu au mai fost luate în discuție, căci, pe măsură ce în cultura românească creștea nivelul de specializare, terminologia specifică diferitelor domenii căpăta un profil propriu; filozofia devenea la rîndul ei o îndeletnicire pentru intelectualii specializați în domeniu. Desigur, nu este lipsită de interes cercetarea perpetuării folosirii unor termeni filozofici și în alte lucrări decît cele de filozofie, dar aceasta poate constitui tema unei investigații speciale sau poate deveni o secțiune a investigațiilor care privesc terminologiile ce se aplică științelor.

Pe de altă parte, cercetarea de față nu are în vedere decît aspectul lexical al limbajului filozofiei, adică cuantumul de termeni destinați semnificării noțiunilor filozofice și, într-o oarecare măsură, creativitatea lor și integrarea lor în familii lexicale. O aprofundare a acestor probleme este un subiect de sine stătător, cu serioase deschideri, ce nu se pot integra într-o investigație istorică în care sînt urmărite în primul rînd acumulările și disocierile produse la nivelul lexicului românesc în vederea realizării discursului filozofic. Subordonată relevării mijloacelor lexicale menite să semnifice noțiunile filozofiei, această lucrare nu are în obiectiv investigarea aspectelor contextuale ale discursului filozofic, acestea fiind doar uneori atinse, în măsura în care au devenit relevante pentru evoluția textului filozofic românesc. De altfel, o asemenea problemă, precum analiza contextuală a discursului filozofic, oferă ea însăși un cîmp

Scanned with OKEN Scanner

de investigație imens, care, realizat în perspectivă istorică, solicită, chiar pentru etape restrînse, un efort special. Trebuie menționat însă că un asemenea efort ar fi încununat de rezultate deosebit de fructuoase pentru istoria scrisului românesc în general și pentru istoria scrierilor de filozofie în particular. Dar, întrucît în comunicare toate pornesc de la cuvînt, sperăm ca lucrarea de față să ofere suficiente perspective pentru o evaluare a întregii problematici pe care o pune limbajul filozofic românesc în devenirea lui spre aspectul actual, aspect conform cu trăsăturile unei culturi europene evoluate și unei limbi literare moderne.

Limba lucrărilor de filozofie apărute în limba română între 1780 și 1900 poate constitui astfel, cu toate aspectele de relativitate menționate, obiectul suficient al cercetării terminologiei filozofice românești moderne. Întrucît în perioadele principale ale formării acestei terminologii un rol esențial l-au avut traducerile și prelucrările, în atribuirea modelelor (în cazul calcurilor) sau etimologiilor (în cazul împrumuturilor) termenilor filozofici românești s-a procedat în primul rînd la confruntarea cu lucrările originale de filozofie, traduse sau prelucrate de învățații români, și în al doilea rînd la valorificarea informațiilor oferite de lucrările lexicografice românești și străine. O asemenea procedare dă o mai mare siguranță în a atribui termenilor românești modele și etimologii adecvate.

Din perspectiva istoriei fiozofiei, concepută în sens larg ca existență și circulație a unor texte filozofice în limba națională, prezenta lucrare evidențiază șirul istoric al operelor filozofice scrise în românește, fiind, sub acest aspect, superioară, din punctul de vedere al cuprinderii, lucrărilor apărute pînă acum (de altfel destul de puține). Avînd în obiectiv crearea și evoluția lexicului filozofic românesc, această cercetare se extinde în mod explicit asupra domeniului ideatic (care alcătuiește universul semantic al discursului filozofic) și oferă repere suficiente în interiorul acestui domeniu prin corespondența între mijloacele de expresie și conținutul elementelor lexicale. Cu toate acestea, prin forța lucrurilor, ea nu poate suplini un tratat de istorie a filozofiei române, căci obiectul ei este diferit de al acestuia.

Perspectiva care vizează istoria limbii literare este asigurată în primul rînd de analiza aspectelor ce privesc crearea și evoluția mijloacelor lingvistice utilizate pentru transmiterea informațiilor specifice palierelor abstracte ale cunoașterii. Dar, asemenea cunoștințe își găsesc expresia lin-

Scanned with OKEN Scanner

gvistică în aceeași limbă naturală în care se exprimă și cunoștințele de alt tip și, de aceea, mijloacele lingvistice antrenate în enunțarea discursului filozofic participă la realizarea de structuri și sisteme care privesc limba literară în general. Ca atare, cercetarea lexicului întrebuințat de-a lungul timpului pentru redarea noțiunilor filozofiei privește si istoria limbii literare în general, nu numai un compartiment limitat al ei.

În sfîrșit, perspectiva culturologică, referitoare la compunerea și circulația operelor culturale în primele etape ale culturii românești moderne se creează prin evidențierea statutului unor însemnate opere de cultură și sugerează evaluări ale impactului social al activității unor personalități culturale de seamă.

Din aceste motive, lucrarea este utilă deopotrivă celor interesați de istoria și circulația ideilor filozofice la români, ca și celor preocupați de cunoașterea evoluției și originii lexicului savant românesc. În același timp, lucrarea reprezintă un ghid și o sursă de informații pentru toți cei interesați de istoria noastră culturală, furnizînd informații utile specialiștilor și oricărui intelectual doritor să cunoască trecutul și resursele culturii noastre. Materialul lingvistic adus în discuție poate oferi sugestii pentru dezbateri interpretative în vederea realizării unor studii referitoare la „rostirea filozofică românească" și la evoluția mijloacelor de expresie pentru redarea noțiunilor filozofice. În acest sens, este suficient să menționăm că a fost relevată de fiecare dată utilizarea cuvintelor vechi pentru redarea conceptelor filozofiei, oferindu-se astfel un material bogat atît pentru evaluarea deschiderii filozofice a acestor cuvinte, cît și pentru eventuale tentative de a elabora lucrări de filozofie, în care ele ar putea fi revalorificate.

În lucrare s-a urmărit, în cazul fiecărui om de cultură a cărui operă a fost cercetată, evidențierea faptelor de limbă noi, cele care intrau în tradiție nemaifiind menționate. Cu toate că obiectivul de bază a fost urmărirea modului în care s-a realizat terminologia standard a filozofiei, nu au fost neglijate fenomenele singulare și particularizante care, în anumite momente, au devenit mijloace de exprimare a filozofiei. În același timp, viziunea generală (relevată și prin cele cîteva considerații care încheie fiecare etapă din periodizarea propusă a fenomenelor cercetate) nu a fost pierdută din vedere, căci scopul principal al lucrării este de a investiga cadrele istorice, culturale și lingvistice în care

s-au realizat nucleele terminologice ce caracterizează limbajul filozofic întrebuințat astăzi de români.

Pentru a ilustra procesul răspîndirii filozofiei prin publicațiile periodice și, mai ales, pentru a sugera drumul parcurs spre o revistă românească de filozofie, pentru fiecare etapă cercetată s-a alcătuit, ori de cîte ori a fost cazul, un paragraf special, în care au fost prezentate articolele, studiile și recenziile de filozofie apărute în asemenea publicații. De fiecare dată s-a făcut însă relația cu autorii de lucrări de filozofie independente, reflectîndu-se astfel măsura în care opera acestora era răspîndită în cercuri sociale mai largi.

Ca o completare și, în același timp, ca o sugestie pentru alte cercetări ce ar viza probleme din istoria formării terminologiei filozofice românești, au fost incluse cîteva pagini referitoare la evoluția terminologiei în cadrul sistemelor de termeni corelativi. Deși chestiunea este tratată foarte pe scurt, se pot totuși constata îndelungatele și laborioasele prefaceri care au fost necesare pînă a se putea ajunge la o formă optimă, unitară și consecventă în interiorul unor astfel de microsisteme terminologice. De altfel, secțiunile care privesc constituirea terminologiei pentru diferite discipline filozofice (gnoseologie, logică, etică etc.) dovedesc, în aceeași manieră sugestivă, cît de largi sînt orizonturile în acest sector al evoluției exprimării filozofice în limba română.

Chestiunile propriu-zis lingvistice, care țin de istoria limbii române literare și de constituirea variantei stilistice specifice textelor de filozofie, au fost urmărit atît pe parcursul întregii lucrări, cît și în scurte capitole însumative, orientate spre unele aspecte speciale (folosirea calcurilor, a gloselor, afixelor etc.). Pe lîngă asemenea chestiuni s-au impus și unele observații care privesc modul (deseori dificitar) în care au fost editate pînă acum vechile texte filozofice. O asemenea temă nu ținea însă de structura propriu-zisă a lucrării și, de aceea, a fost tratată într-o anexă a ei. Aceste observații se dovedesc totuși absolut necesare pentru a argumenta de ce, de multe ori, nu s-au folosit pentru extragerea materialului ediții apărute în vremea noastră și s-au utilizat încă exemplarele (unice) ale manuscriselor din secolul trecut. Se înțelege că, atunci cînd astfel de manuscrise nu au beneficiat încă de tipar, apelul la ele oricum nu se putea evita.

În ciuda limitărilor pe care vastitatea problematicii și a materialului le-a impus lucrării de față, autorul ei este convins că unele aspecte nu au fost tratate întotdeauna la nivelul la care s-ar fi cerut sau din perspectiva cea mai nimerită. Ca atare, în faza definitivării lucrării, orice sugestie de îmbunătățire a ei a fost binevenită și acceptată cu recunoștință. În același mod au fost valorificate și utilele observații ale d-lui Cristian Petru, care au vizat chestiuni de amănunt și aspecte privind oportunitatea unor capitole sau structura lor. Este o plăcută datorie pentru autor să sublinieze că a găsit în persoana d-lui Cristian Petru un coleg plin de solicitudine și receptiv, care i-a oferit o prețioasă colaborare în vederea tipăririi acestei lucrări.

Scanned with OKEN Scanner

Introducere

PERSPECTIVE CULTURALE ȘI LINGVISTICE ALE PROCESULUI DE FORMARE A TERMINOLOGIEI FILOZOFICE

§ 1. Este aproape singulară permanența problemelor legate de limbaj în întreaga istorie a filozofiei universale. Dacă este adevărat că lingvistica, ca mai toate științele, își are punctul de plecare în preocupările filozofilor, nu este mai puțin adevărat că problemele de limbă dezbătute de vechii indieni, cele care constituiau obiectul controverselor la vechii greci, reluate mai tîrziu de disputele dintre anomaliști și analogiști, și lunga ceartă a universaliilor din evul de mijloc sînt doar cîteva aspecte ale unei ample cercetări logico-filozofice, orientate, pînă în contemporaneitate, asupra limbajului uman și a comunicării în general. Există astăzi chiar orientări filozofice, cum ar fi logicismul neopozitivist, filozofia analitică și filozofia limbajului comun, în care preeminența problemelor limbajului este trăsătura definitorie. Această preocupare statornică a filozofilor și logicienilor a fost suplimentată, o dată cu constituirea lingvisticii ca știință de sine stătătoare, de preocupările unor lingviști de a raporta realitățile obiectului lor de cercetare la aspectele filozofice de interes general sau de a valorifica idei filozofice cu aplicabilitate la limbă.

Stimulată, în majoritatea compartimentelor ei, de cercetările filozofice asupra limbii, lingvistica a beneficiat de analizele și concluziile filozofilor mai ales în domeniul lingvisticii generale, adică sub aspectul de cunoaștere teoretică a limbii. Se poate chiar considera că aproape toate problemele lingvisticii generale, îndeosebi cele legate de elucidarea sensurilor limbii și de cercetarea raporturilor limbii cu intelectul uman și cu natura, au fost mult mai des abordate de filozofi decît de lingviști [1]. Folosind categoriile sistemelor

[1] Este edificator în acest sens studiul întreprins de Ernst Cassirer în primul volum al operei sale *Filozofia formelor simbolice* (ed. franceză, *La philosophie des formes symboliques*, I *Le langage*, Paris, Minuit, 1972).

Scanned with OKEN Scanner

proprii sau ale celor la care aderă, filozofii supun adesea analizei probleme privitoare la originea și natura limbajului articulat, la funcția denominativă, constitutivă sau mentală a limbii, la funcția ei ca mijloc de comunicare, la legătura între limbă și cunoaștere, limbă și societate etc. Pe aceste cercetări se fundamentează filozofia limbii, ale cărei probleme cheie pot fi considerate a fi raportul între limbă și cugetare și rolul limbii în istoria umanității. Dar, întrucît asemenea chestiuni constituie și obiectul lingvisticii generale, delimitarea riguroasă între filozofia limbii și lingvistica generală este relativ dificil de făcut. S-ar putea adăuga precizarea că, în cazul filozofiei limbii, apare raportarea la un sistem filozofic integrator, care privește limba ca o entitate dată, iar în cazul lingvisticii generale avem de-a face cu analiza limbii privită ca un obiect de studiu în sine.

Pe de altă parte, unii reputați lingviști, cu o viziune proprie asupra lumii, au dezvoltat în operele lor numeroase idei care depășesc cadrele analizei lingvistice obișnuite. Această caracteristică face să existe la ei, alături de o concepție lingvistică propriu-zisă, și o concepție filozofică integratoare, iar abordarea problemelor limbajului să fie făcută într-o manieră generalizantă, să alcătuiască o filozofie a limbii. În această perspectivă, realizările din domniul lingvisticii generale ale unor învățați, în măsura în care se raportează la o concepție filozofică, la categoriile filozofice, aparțin filozofiei limbii. Se poate considera însă că filozofia limbii constituită pe tărîmul lingvisticii utilizează metode lingvistice specifice și urmărește rezolvarea pe plan generalizat a problemelor pe care le pune analiza limbilor concrete, prin raportarea la noțiunile ontologiei, gnoseologiei, logicii, epistemologiei, dar și ale psihologiei și sociologiei.

Ca știință interdisciplinară, filozofia limbii se realizează, așadar, deopotrivă din direcția lingvisticii și din cea a filozofiei și, deși se delimitează de cele mai multe ori metodologia, scopurile și concluziile celor două științe, unicitatea obiectului cercetat face ca fiecare să beneficieze de realizările celeilalte. Cert este că între lingvistică și filozofie există raporturi speciale, care nu se rezumă la cele de interferență sau de complementaritate, cum se întîmplă de obicei în cazul altor discipline. De altfel, situația este relevată convingător de faptul că toate abordările sintetice asupra filozofiei contemporane conțin capitole referitoare la filozofia limbii. În aceste capitole se cercetează atît idei emise de lingviști și semioticieni (F. de Saussure, A. Mar-

Scanned with OKEN Scanner

tinet, U. Eco etc.), cît și idei aparținînd unor filozofi (Ch. Peirce, M. Heidegger, E. Cassirer etc.) [2].

Cuprinderea primelor preocupări lingvistice în cele filozofice și valorificarea filozofică a metodologiei și rezultatelor lingvisticii nu sînt singurele și nici principalele relații între filozofie și lingvistică. Dacă, în vremea noastră, J. L. Austin [3] se întreabă unde este frontiera dintre știința limbii și filozofie, aceasta nu se datorează stadiului embrionar al celei dintîi sau imixtiunii celeilalte, ci faptului că studiul limbajului (în speță al limbajului natural) pune concomitent probleme abordabile, cu mijloace specifice, de ambele discipline. Unii filozofi, ca pozitiviștii englezi, limitează studiul filozofic al limbii, considerînd că filozofia ar trebui să devină o analiză a lexicului (direcția în care se înscrie și Austin de altfel); alții, ca de exemplu Constantin Noica [4], la noi, găsesc că studiul semnificațiilor unor termeni actuali sau dispăruți și al modelării acestor semnificații în timp poate oferi o imagine grăitoare a unui mod de a vedea lumea, a unui mod de a filozofa, o ontologie și o gnoseologie sui-generis.

§ 2. Studiul lingvistic al terminologiei filozofice poate beneficia de ideile și concluziile unor astfel de lucrări, dar nu poate fi substituit de ele. În cazul cercetării lingivistice, metoda de abordare a problemelor este comună cu cea întrebuințată în lucrările obișnuite consacrate terminologiilor speciale. Un asemenea studiu izvorăște din necesitatea cunoașterii formării, evoluției și originii unui compartiment al limbii naționale și este orientat asupra mijloacelor de expresie, a adecvării lor, fără a urmări o explicare a lumii prin limbaj, ci numai o explicare a limbajului în sine. Pe baza acestor premise, cercetarea terminologiei filozofice românești moderne trebuie să fie o investigație în istoria culturii noastre, care să reliefeze momentele importante ale formării acestei terminologii, personalitățile care au contribuit la crearea ei, din ce limbi ne-au venit termenii filozofici, care este raportul între fondul autohton de cuvinte și cel al elementelor împrumutate, cum se prezintă această ter-

---

[2] V. d.e., lucrarea lui Alexandru Boboc, *Confruntări de idei în filosofia contemporană*, București, 1983.

[3] În acest sens este elocventă lucrarea lui J. L. Austin, *How to do things with words* (ed. franceză, *Quand dire, c'est faire*, Paris, Seuil, 1970).

[4] C. Noica, *Rostirea filosofică românească*, București, 1970; id. *Creație și frumos în rostirea românească*, București, 1973; id. *Sentimentul românesc al ființei*, București, 1978.

Scanned with OKEN Scanner

minologie după faza de formare și care sînt resursele ei de dezvoltare, ce reprezintă această terminologie pentru limba literară și pentru cultura noastră în general.

De aspectul terminologiei filozofice din epoca veche a limbii literare s-a ocupat G. Ivănescu într-o lucrare (în manuscris) care ajunge cu investigația pînă în jurul anului 1830. Același lingvist a realizat și un studiu asupra formării terminologiei filozofice moderne [5], în care, pe baza unor texte de filozofie din secolul al XIX-lea, desprinde trăsăturile generale ale acestui proces. Prin analizele întreprinse, autorul stabilește rolul primordial al învățaților transilvăneni în formarea terminologiei filozofice românești, evidențiind dubla lor pregătire filozofică și filologică. Această lucrare urmărește uneori apariția termenilor filozofiei și în opere literare din secolul trecut, aparținînd lui I. Heliade-Rădulescu, Gr. Alexandrescu, C. Bolliac etc., sau de critică literară, aparținînd lui T. Maiorescu. G. Ivănescu susține aici că problema terminologiei filozofice moderne trebuie reluată pe un plan mai vast și în perspectiva problemelelor speciale pe care aceasta le pune în cadrul limbii literare în general.

§ 3. Există trăsături specifice terminologiilor limbii literare, care le deosebesc de terminologiile limbii populare. În cazul limbii populare, doar terminologiile meseriilor se disting de limba comună, iar dacă cultura populară cuprinde și o filozofie, aceasta este în mare parte difuză și nu se constituie într-un sistem de cunoaștere unitar articulat; ca atare, nu poate fi vorba de o terminologie filozofică la nivelul limbii populare. Cu toate acestea, prin resursele pe care cultura („minoră") și limba populară le oferă culturii înalte („majore") și limbii literare, nu există o lipsă totală de corespondență între cele două nivele. Pe de altă parte, cultura majoră și limba cultă devin adesea modele pentru nivelul popular, în așa fel încît cultura majoră și cea minoră se confruntă permanent.

Statutul social face ca în terminologia meseriilor (specifică limbii populare) variația regională să fie deosebit de mare, lipsa normei unice devenind o trăsătură caracteristică; în terminologia științifică și filozofică (caracteristică limbii literare), ideea de normă este permanent prezentă, norma devenind chiar un ideal spre atingerea căruia se des-

---

[5] *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, în vol. *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, București, 1956, p. 171—204.

Scanned with OKEN Scanner

fășoară o susținută activitate conștientă. Terminologia științifică și filozofică are și caracteristica de a tinde spre depășirea cadrului național (ca relații culturale și lingvistice între comunități) și de a se raporta la terminologiile corespunzătoare din alte limbi moderne și la radicalii de bază din limbile clasice (greacă și latină). În cazul terminologiei filozofice, apelul la limbile clasice este mai necesar decît în cel al terminologiei științelor. Dar, în perioadele de început ale modernizării limbii noastre literare, acest deziderat trebuia realizat treptat, mai întîi prin foarte multe calcuri, cu folosirea termenilor populari, încît această raportare la limbile străine se făcea numai semantic (noțional), nu și prin radicalul termenilor. Situația aceasta a fost favorizată mai mult în cazul vocabularului filozofiei decît în cel al științelor și de faptul că, deși filozofia primară sau populară nu se constituie ca o disciplină (ca o „meserie") aparte, iar vocabularul întrebuințat este cel comun, noțiunile cu caracter general sînt desemnate prin cuvinte stabile, cunoscute întregii comunități *(lucru, minte, cugetare, ființă* etc.), încît în acest caz lipsa normei academice este suplinită de norma uzului. Acești termeni, la fel ca cei ai filozofiei de erudiție, exprimă idei generale despre lume, exprimă universul din perspectiva cugetării, și nu din cea a experienței senzoriale, cum o fac celelalte cuvinte. Este astfel explicabil de ce limbajul natural în aspectul lui de limbă populară este pe de o parte capabil de a exprima o filozofie (cea etnică), iar pe de altă parte poate fi valorificat în crearea terminologiei filozofiei culte.

Reprezentată schematic, relația între diferite compartimente ale limbii literare și limba populară ar avea următoarea configurație:

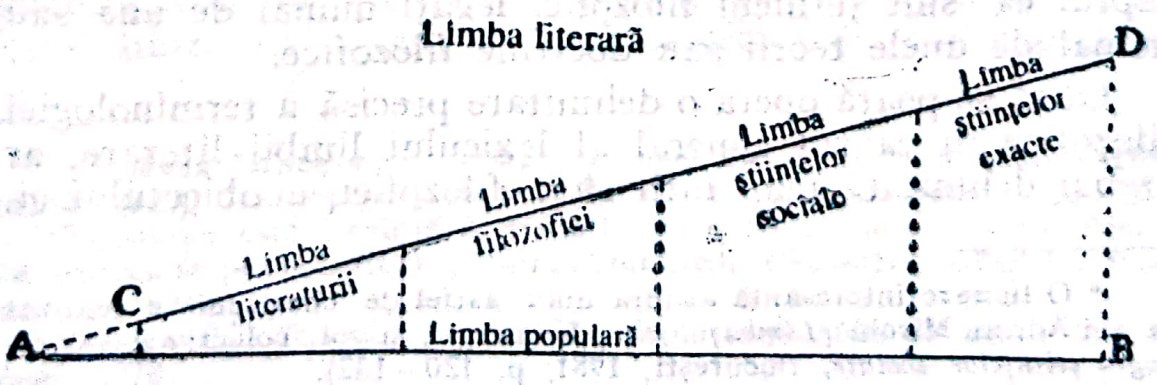

Se poate observa o depărtare a limbii literare de cea populară pe direcția C—D, în același sens realizîndu-se o creștere a coeficientului de internaționalizare. Limbajul științelor exacte tinde, în cadrul limbii literare, mai mult decît celelalte, spre un aspect standard. Este pusă în evidență astfel și poziția limbajului vocabularului filozofic, atît în cadrul limbii literare, cît și ca posibilitate de a uza de elementele limbii populare. Gradul de valorificare a limbii populare pe terenul limbajului filozofic este diferit de la un popor la altul și variază, în general, de la o epocă la alta, chiar în cazul aceleiași limbi literare.

§ 4. Terminologia filozofică (sau, prin extensie, limbajul filozofic) este în fapt o secțiune a limbii naționale, care se aplică la domeniul de investigație al filozofiei și se folosește efectiv în lucrările de filozofie, pe care le particularizează, din punct de vedere lexical, de alte tipuri de lucrări. Limbajul filozofic se caracterizează printr-o accentuată precizie semantică a termenilor, prin delimitări ale folosirii lor (spre deosebire de limba litetaturii și în concordanță cu limbajul științelor) și printr-o deosebită coordonare logică a elementelor discursului, care îi dă un grad ridicat de coerență. Această din urmă caracteristică rezultă în mod necesar din aspectul demonstrativ al lucrărilor filozofice în general. Precizia semantică a termenilor decurge pe de o parte din operarea cu noțiuni definite riguros, iar pe de altă parte din utilizarea de termeni neambigui, proprii radicalilor primari și sustrași, în general, polisemiei. Lucrările de logică conțin și un oarecare formalism, cele de metafizică sînt însă foarte puțin afectate de proceduri formale.

Întrucît în cazul filozofiei (ca în cazul științelor sociale)[6], teoriile nu explică întotdeauna aceleași clase de obiecte, același sector al universului, și din aceeași perspectivă, ci, dimpotrivă, domeniul analizei se poate schimba radical de la un sistem filozofic la altul, apelul la limbaj nu vizează întotdeauna aceleași clase de termeni și este bine cunoscut faptul că sînt termeni filozofici legați numai de una sau numai de unele teorii sau doctrine filozofice.

Ca să se poată opera o delimitare precisă a terminologiei filozofice în cadrul general al lexicului limbii literare, ar trebui delimitată mai întîi sfera filozofiei, a obiectului ei,

---

[6] O lucrare interesantă asupra unor astfel de chestiuni a realizat la noi Adrian Miroiu *(Limbajul științelor sociale*, în vol. colectiv *Epistemologia științelor sociale*, București, 1981, p. 120—132).

Scanned with OKEN Scanner

și cultura umană nu este lipsită de astfel de încercări; există chiar o extraordinară mulțime de definiții ale filozofiei, în care, deși numai rareori se întîlnesc elemente care se opun, nu aflăm totuși un consens al învățaților.

Atît prin concepția asupra obiectului și rolului filozofiei cît și prin diversitatea punctelor de vedere și a laturilor ontice asupra cărora este orientată filozofia, nu există posibilitatea de a o încadra într-o definiție acceptată unanim. Un studiu special asupra problemei, al lui Ludwig Landgrebe [7], reliefează mobilitatea noțiunii „metafizică" prin aplicarea la realități variate și a conceptului „ontologie", datorată orientării foarte diferite a cugetătorilor. Obiectul, metoda și statutul filozofiei au fost de altfel amplu dezbătute de vechii greci încă de la cristalizarea primelor sisteme și doctrine filozofice [8]. Într-o lucrare colectivă [9] consacrată acestei teme, D. D. Roșca consideră că știința cercetează fragmente ale realității, iar filozofia realitatea în general. Dar, în acest fel ar fi excluse din sfera filozofiei sisteme care se limitează numai la anumite aspecte ale realității. Mai proprie pare opinia emisă, în același volum, de Al. Posescu, după care „istoria filozofiei ar fi sursa cea mai indicată de cunoaștere a ceea ce este filozofia". Pe această bază, terminologia filozofică va fi alcătuită din mijloacele de expresie specifice, cerute de redarea tuturor ideilor și concepțiilor filozofice care s-au succedat în istoria culturii omenești. Nu fac parte din terminologia filozofică însă o parte din cuvintele sau expresiile care devin, uneori, obiectul unor discuții filozofice. Prin urmare, fac parte din această terminologie toate cuvintele cu rol de *mijloc* formativ și comunicativ al noțiunilor filozofice, dar nu întotdeauna și cele care devin *obiect* al investigației.

În general, filozofii indică ei înșiși indirect care sînt termenii filozofici de care se folosesc și pe care îi consideră importanți. Pentru a-și expune doctrina, ei trebuie să precizeze cu ce noțiuni operează și, definindu-le, indică termenii și semnificațiile de care se servesc. Un studiu asupra terminologiei filozofice trebuie să aibă în vedere și acest aspect și

---

[7] Ludwig Landgrebe, *Metaphysik und Ontologie*, în Reymond Klibansky (ed.), *Contemporary Philosophy*, vol. III, Firenze, 1969, p. 10—35.

[8] Situația este atestată de toate lucrările de istorie a filozofiei elene. La acestea se poate adăuga și Anton Dumitriu, *Philosophia mirabilis*, București, 1974.

[9] Clara Dan (coord.), *Ce este filozofia? Confruntări de opinii*, București, 1970.

Scanned with OKEN Scanner

să analizeze acești termeni extrăgîndu-i din toate lucrările de filozofie. În perspectivă cultural-istorică însă, cînd terminologia este în formare mai ales, interesează foarte mult și măsura în care lexicul folosit de un autor a avut o răspîndire și o receptare socială, dacă a fost continuat sau nu, pe ce baze a fost alcătuit etc.

O operă, un act de cultură în general, poate avea valoare în sine (precum traducerile lui V. Vîrnav, traducerea lui Eminescu din Kant etc.), atestînd nivelul atins de o personalitate într-un domeniu sau altul, dar poate avea și o valoare socială, adică poate direcționa, prin răspîndire și implicații, evoluția ulterioară a culturii sau a unui sector al ei. Cele mai multe din operele de filozofie din perioada de formare a terminologiei moderne și îndeosebi cele ale Școlii latiniste fac parte din această ultimă categorie. Valoarea lor socială modelatoare s-a manifestat fie prin caracterul lor didactic (cînd erau folosite ca manuale în școli), fie prin tipărire și răspîndire în cercuri largi. Uneori (printr-un fel de reacție negativă), propunerile din aceste lucrări erau combătute și stimulau apariția altor păreri.

§ 5. Existența, nivelul și gradul de particularizare aferente terminologiei în cadrul limbii literare românești sînt legate de situația domeniului reprezentat, adică, în cazul de față, de situația filozofiei la români. Așadar, istoricul terminologiei filozofice nu poate fi făcut independent de istoricul ideilor filozofice. Nici un popor însă n-a fost și nu este în măsură să dezvolte o civilizație numai prin realizări proprii, excluzînd în totalitate achizițiile altor popoare într-un domeniu sau altul. Întrucît în cazul fenomenelor culturale, în speță al celor spirituale, lucrurile nu stau altfel, important este pentru cultura și civilizația unui popor nu numai faptul de a contribui în mod esențial prin realizări proprii la progresul acestora, ci și de a avea posibilitatea de a integra cuceririle realizate de alte popoare, de a avea la îndemînă mijlocul eficace pentru a converti, în timp scurt, cuceririle umanității în valori proprii. La nivel spiritual, în cazul culturii și civilizației, mijlocul respectiv este *limba*, care participă deopotrivă la structurarea logică a noilor noțiuni prin procesul denominației și la comunicarea, explicarea și corelarea acestora în vorbire. Un mijloc de expresie adecvat, o limbă precisă, bogată și armonioasă devine astfel o necesitate și o condiție pentru progresul general al oricărui popor.

Scanned with OKEN Scanner

Pentru români, la care condițiile istorice vitrege au generat la un moment dat un mare decalaj între dezvoltarea lor spirituală și materială și nivelul atins de alte popoare, realizarea mijlocului de a integra realizările altora și de a se folosi eficient de propriile cuceriri devine vitală. Deoarece pînă în pragul secolului al XIX-lea nu exista o tradiție a cugetării filozofice în limba noastră și nici o terminologie capabilă să permită redarea realizărilor din cugetarea mondială, asimilarea și dezvoltarea unei terminologii filozofice este în sine un act de echivalare culturală, de sincronizare cu lumea civilizată. Era necesară la noi o intensă activitate de „luminare", în care gîndirea proprie să se îmbogățească și să-și creeze posibilități de inovare. Este sarcina pe care și-au asumat-o conștient învățații români, începînd cu cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Iluminismul românesc, amplă mișcare culturală de emancipare națională, este adesea identificat cu activitatea unei pleiade de învățați, manifestată sub forma unui curent relativ unitar de idei și obiective în Transilvania ultimelor decenii ale secolului al XVIII-lea și a primelor decenii ale secolului următor. Școala ardeleană, nume sub care este cunoscută această mișcare națională transilvăneană, nu reprezintă însă unicul aspect al iluminismului românesc și nici nu cuprinde în timp întreaga durată a manifestării tendințelor culturale de tip iluminist la români. Ideile principale ale întregii orientări iluministe românești își găsesc totuși expresia în opera reprezentanților Școlii ardelene. Preceptul de bază, caracteristic iluminismului și în alte țări europene, acela de ridicare a poporului prin cultură, a căpătat la români importante caracteristici particularizante. Prin unirea cu Biserica catolică a unei părți din românii transilvăneni se crease posibilitatea contactului direct cu civilizația occidentală prin studiile pe care unii români le fac în colegiile din Roma și Viena. Aici ei au posibilitatea de a se familiariza cu limba latină și de a afla multe informații din documente referitoare la originea limbii și a poporului român. Se fortifică acum în conștiința lor sentimentul mîndriei originii nobile și al necesității de a lupta pentru recunoașterea în lume a acestei descendențe, necesară reabilitării sub aspectul drepturilor naționale ale românilor, și se conturează imperativul de a depune eforturi pentru a-i ridica pe descendenții romanilor la gloria strămoșilor lor. Baza pe care trebuia realizate aceste deziderate era cercetarea istorică și cea filologică, terenul celor mai evidente argumente

Scanned with OKEN Scanner

și mijlocul cel mai eficace în atingerea țelurilor urmărite. Așa se face că scopul habsburgilor de a-i dezbina pe români prin unirea cu Roma devine un mijloc al românilor de a se elibera și de a se uni într-o singură patrie. S-a observat în repetate rînduri că învățații transilvăneni nici nu mai concep istoria lor în afara istoriei moldovenilor și muntenilor, uneori operele lor acordînd chiar un spațiu mai mare întîmplărilor românilor de pe celalalte versante ale Carpaților.

Ideea unității originare a tuturor românilor — idee perenă a întregii noastre istorii culturale [10] — este asociată cu aceea a necesității realizării unui mijloc comun de cultură, o limbă modernă, bogată, similară limbilor popoarelor civilizate din Europa, realizată prin valorificarea elementelor „zăuitate" (cum spunea Paul Iorgovici) din limba latină. Tot în această perspectivă trebuia înlocuit alfabetul chirilic, nespecific unei limbi romanice, cu cel firesc, latinesc. În ideea unității etnico-lingvistice a românilor și a originii lor, învățații Școlii ardelene îi continuau la un nivel superior pe cronicarii moldoveni, pe Dimitrie Cantemir și pe Stolnicul Constantin Cantacuzino, care enunțaseră cu mult înainte opinii asemănătoare. Pînă la ei nu se realizase însă în cultura noastră un curent coerent care să promoveze metodic valorificarea și răspîndirea acestor idei în perspectiva emancipării naționale [11].

Pleiada corifeilor Școlii ardelene a fost însoțită de un mare număr de învățați care contribuiau activ la cultivarea prin școală a românilor și la difuzarea în cercuri largi a ideologiei lor. Mulți dintre acești învățați au trecut munții în Moldova și în Muntenia, unde, în școlile recent înființate, au avut prilejul să inițieze un curent asemănător de idei, favorizați de situația socială a acestor țări, unde amestecul străin devenea tot mai brutal, prin jugul turcesc și pericolul țarist, care crease deja o reacție națională relativ organizată, și, pe de altă parte, de existența unor tendințe iluministe și a unei intelectualități care începea să se deschidă contac-

---

[10] V. pentru aceasta Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972; Vasile Arvinte, *Român, românesc, România*, București, 1983.

[11] Dintre lucrările referitoare la ideile iluministe la români trebuie amintite: Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1983; Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972; Ion Lungu, *Școala ardeleană*, București, 1978; Ovidiu Papadima, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, București, 1975.

Scanned with OKEN Scanner

tului cu Europa apuseană. Încă din jurul anului 1830 se poate vorbi de o unificare ideologico-culturală a românilor din toate provinciile, bazată pe ideea eliberării și unității naționale și a orientării spre cultura latină și romanică. În foarte scurt timp, mulți învățați din Muntenia și din Moldova aderă, în măsură mai mare sau mai mică, la idealurile Școlii ardelene. Dar, întrucît obiectivele culturale și sociale ale iluminiștilor nu s-au realizat în nici una din provinciile românești, lupta pentru înfăptuirea lor rămîne o necesitate imperioasă. Iluminismul românesc va fi în acest context o permanență chiar după revoluția de la 1848, manifestîndu-se paralel cu alte curente culturale (cu romantismul în primul rînd) și radicalizîndu-se, în multe cazuri, pînă la revoluționarism.

Pe plan lingvistic, necesitatea realizării unei limbi de cultură unice și bogate și înlocuirea alfabetului chirilic rămîn în actualitate. Latiniștii sau puriștii de după 1840 se înscriu, așadar, în aceeași direcție culturală, ei reprezentînd una din fazele ei tîrzii. Este nimerit deci să echivalăm iluminismul românesc cu Școala latinistă, a cărei primă fază a fost Școala ardeleană și care a avut ca principale direcții științifice istoria și filologia. Școala latinistă, cel mai amplu și mai de durată curent cultural românesc, realizează, înainte de unirea politică a românilor, unirea lor culturală, emanciparea lor ideologică de trecut și le oferă orizontul unei civilizații moderne. Ar fi, de altfel, surprinzător ca activitatea culturală intensă, fără precedent și aproape inegalabilă, a lui P. Maior, Gh. Șincai, S. Micu, I. Budai-Deleanu, continuați de Gh. Lazăr, E. Murgu, A. T. Laurian, S. Bărnuțiu, T. Cipariu, A. Pumnul și a multor altora, să fi rămas fără urmări serioase în cultura noastră.

Totuși, această activitate este întrucîtva limitată. Pe tărîm literar, iluminismul propriu-zis, în afara capodoperelor lui I. Budai-Deleanu, nu s-a remarcat prin lucrări de mare valoare. Faptul că nu au făcut literatură nu diminuează însă rolul cultural al acestor învățați, deoarece literatura nu se identifică cu cultura și nici nu are, așa cum se crede de obicei, un rol determinant în mișcarea culturală și în progresul general, atît sub aspectul ideilor, cît și sub acela al promovării unei conduite lingvistice la o anumită colectivitate și într-un anumit timp. Filozofia și știința precum și instituția care le difuzează, școala, trebuie considerate ca avînd, din acest punct de vedere, rolul principal. Pe de altă parte, iluminiștii români n-au valorificat decît

în mică măsură creația populară și-au folosit-o numai atunci cînd le oferea argumente în sprijinul romanității și continuității noastre. Faptul este de altfel explicabil: ei cultivau știința și filozofia prin promovarea cărora urmăreau ridicarea poporului, creația populară este impregnată de „superstiție" (aspect în contradictoriu cu știința) și, apoi, culegerea creației populare oferă doar cunoașterea poporului sub un anumit aspect, dar nu este și un mijloc al ridicării lui. Fenomenul se explică însă și prin faptul că, abia curentul romantic a teoretizat și a urmărit sistematic valorificarea creației populare (folclor, tradiții, limbă etc.). Iluminiștii latiniști urmăreau așadar, pe bună dreptate, măcar ca primă fază a culturii moderne, asimilarea culturii înalte a Europei și reformarea limbii de cultură, ridicarea posibilităților ei de expresie la nivelul unei limbi moderne. De aceea, ei și-au orientat eforturile spre realizarea a numeroase opere de analiză și cultivare a limbii, în special dicționare și gramatici, militînd în același timp pentru păstrarea purității limbii prin încercarea de a evidenția, pînă la exagerare, originea ei latină. Li s-au opus uneori cărturarii români care promovau o mai mare apropiere între limba populară și cea literară (aceștia erau scriitori în special) și care admiteau necesitatea conservării elementelor nelatine din limba noastră. Lupta între radicalism și moderație nu va fi, practic, cîștigată de nimeni sau, mai degrabă, va fi cîștigată de toți și de limba literară însăși, ale cărei mijloace de expresie se îmbunătățesc în mod accelerat. Cert este un lucru: renunțarea la unele elemente lexicale din limba veche s-a realizat — listele cu termeni vechi nerecomandați, publicate de Heliade-Rădulescu după 1840, au avut succes deplin —, curentul de neologisme devine preponderent — listele de neologisme nerecomandabile, publicate de Maiorescu după 1860, nu au avut efect, Maiorescu însuși folosind adesea termenii incriminați.

§ 6. Școala latinistă a avut o largă deschidere către filozofie, multe din ideile lingvistice fiind abordate din perspectivă filozofică. Un exemplu concludent în acest sens îl oferă Paul Iorgovici. Atașată ideologic „secolului filozofic" (cum adeseori a fost numit secolul luminilor), încă de la începuturi, Școala ardeleană inițiază înființarea unei „Soțietăți filosofești a neamului rumânesc în Mare Prințipatul Ardealului", la care aderă și învățați din Muntenia. Iluminiștii vedeau în propagarea filozofiei, depozitara „științei înalte", o necesitate a progresului cultural; admiratori

Scanned with OKEN Scanner

ai marilor filozofi ai lumii (și ei înșiși spirite filozofice, reflexive), au considerat predarea filozofiei în școală și difuzarea ei prin lucrări traduse și prelucrate nu numai mijlocul de a face cunoscute românilor ideile marilor gînditori, dar și posibilitatea de a dezvolta limba literară într-un sector în care epoca veche aproape nu se manifestase.

Luînd act de filozofia și de știința europeană, învățații români au venit în contact cu latina savantă, limba obișnuită, pînă în pragul secolului al XIX-lea, a lucrărilor filozofice și științifice. Aflînd originea limbii române, variantele și evoluția ei, acești învățați au privit latina ca sursă firească de a ne îmbogăți limba. Se întîlneau astfel la români, în idealul național al unei limbi de cultură bogate și unitare, orientarea lingvistică spre limba originară („limba mamă") cu una din marile surse ale termenilor savanți întrebuințați de întreaga Europă. Situația era așadar, din punctul de vedere al condițiilor, asemănătoare cu cea a grecilor. De aceea, credeau învățații timpului, dacă Adamantios Corais forjase limba de cultură neogreacă privind spre vechea limbă grecească, nu era mai puțin firesc pentru români să-și fundeze limba lor de cultură pe latină [12].

Acest fenomen firesc s-a realizat în primul rînd pe tărîmul terminologiei filozofice, căci aici au fost întrunite toate condițiile: promotorii acestei terminologii erau de orientare latinistă și Europa scria încă filozofie în latinește. Sub acest din urmă aspect, învățații latiniști au profitat și de persistența în Imperiul habsburgic, pînă către jumătatea secolului trecut, a obișnuinței de a tipări lucrările de filozofie în latinește, pe de o parte continuîndu-se tradiția catolică, iar pe de altă parte evitîndu-se reacțiile de apărare a limbii naționale, în cazul în care ar fi fost favorizată limba vreunui popor din imperiu. Chiar cînd direcția latinistă a căpătat aspecte puriste accentuate lucrurile nu s-au schimbat. Inexistența unei terminologii filozofice adecvate în limba literară veche a făcut ca această orientare să nu genereze contradicții ireconciliabile între nou și vechi. De fapt, în multe alte sectoare și la nivel aproape general (excluzînd limba literaturii) situația este în linii mari aceeași, iar dacă au fost semnalate cu atîta pasiune contradicții adînci, ele nu reflectau decît criza generată de saltul spre o limbă de cultură modernă. Cei care combăteau

---

[12] Unele date referitoare la activitatea lui Corais pot fi aflate din C. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogrecești*, București, 1968, p. 251—276.

Scanned with OKEN Scanner

avalanșa de neologisme nu arătau cum s-ar putea face filozofie și știință fără ele, iar dacă ei înșiși se ocupau cu știința sau filozofia, sfîrșeau prin a fi latiniști (așa s-a întîmplat cu Maiorescu și Eminescu, de exemplu).

S-a reproșat, uneori foarte violent, latiniștilor faptul că ar urmări înlocuirea limbii române cu latina. Această afirmație este însă în totală contradicție cu faptul că ei nu propuneau culturii noastre lucrări în latină, ei *traduceau* în românește opere scrise adesea în latinește și *uzau de termeni vechi* mult mai mult decît o facem noi astăzi (v. în *Secțiunea a doua* paragrafele despre A. T. Laurian, S. Bărnuțiu, T. Cipariu). Latiniștii nu mergeau nici pe linia efortului minim, de introducere ca atare a termenilor latinești, ci încercau să-i adapteze prin aplicarea unor legi de evoluție pe care le descoperiseră pe cale analogică. Așadar, ei tindeau spre o limbă la fel de cultivată ca și cea din care româna își trăgea originea — și care, chiar în acel moment, era un model de limbă de cultură —, dar limba nou creată nu putea fi decît românească.

§ 7. Acordînd un rol însemnat orientării culturale latiniste în formarea limbii literare moderne nu înseamnă a nega contribuția oamenilor de cultură de alte orientări. Cercetînd un stil sau altul se poate constata o contribuție diferențiată a acestor direcții, precum și locurile unde se întîlnesc. Din unghiul de vedere stilistic, vechea limbă literară se prezenta mai ales ca o limbă a textelor religioase, textele legislative nu creaseră un stil juridic propriu-zis, iar literatura, redusă cantitativ, reușise numai în cîteva momente realizarea unor opere de valoare. Limba literară modernă, întrucît trebuia să fie comparabilă cu celelalte limbi de cultură moderne, avea nevoie de toate stilurile necesare unei culturi înalte, de o diferențiere a lor. Granița dintre stiluri nefiind însă fermă, de netrecut, există o mare posibilitate în a-și împrumuta reciproc unele mijloace și, în mod necesar, ele au în comun multe particularități, dar, în același timp, trebuie să se manifeste diferențiat. Datorită unor condiții speciale, stilul literaturii s-a definitivat mai repede decît cel al științei și filozofiei și a fost favorizat în primul rînd de posibilitatea de a valorifica fondul autohton și de a fi predispus mai puțin la neologizare. Din contră, știința și filozofia aveau nevoie aproape în totalitate de mijloace de expresie noi. În această ordine de idei, a încerca să renovezi limba literară în general, deci și stilul literaturii, era o imposibilitate. Făcînd această extensiune,

Scanned with OKEN Scanner

latiniștii și-au atras critici aspre din partea celorlalți oameni de cultură (mai ales moldoveni), iar, întrucît literații au de obicei o audiență socială mai largă și reacția lor a fost extrem de violentă, s-a ajuns să se diminueze rolul Școlii latiniste, uneori fiind chiar calificată drept un curent „dăunător". Dar, dacă Heliade sau Cipariu n-au reușit să scrie literatură înțeleasă și apreciată în limba promovată de ei după 1840, nici Alecu Russo n-a demonstrat, și nu putea demonstra, cum s-ar putea face filozofie în românește numai pe baza limbii populare. Activitatea lui Heliade oferă de altfel o probă practică a necesității de a privi diferențiat limba literaturii și limba filozofiei. Rescriind, în perioada italienizantă și latinizantă, propriile creații literare anterioare, învățatul muntean demonstra cît de mult s-a depărtat de realitate, mai precis de realitatea care reprezenta cursul curent al fenomenelor de atunci și ulterioare. Limba filozofiei n-a avut însă de suferit aproape deloc, căci aici era nevoie de o atitudine proneologistică, panlatină și panromanică. Constrînși de fapte, exegeții culturii noastre conced latiniștilor faptul că au fost mari învățați și că au avut un mare rol în dezvoltarea învățămîntului românesc de toate gradele. Dar, dacă se consideră că ei deformau în mod nepermis limba română, apare nedumerirea: cum au putut ei să se facă înțeleși și să aibă un asemenea rol de vreme ce „nu vorbeau" ca ceilalți?

Literatura poate prelua idei filozofice și științifice sau poate trata anumite realități care se cer exprimate prin limbajul înalt (radical) caracterizat prin neologisme. În cadrul general al culturii, ea era așadar, în secolul trecut, locul unde trebuia să se producă amalgamarea între nou și vechi, între popular și neologic, între individual și social. În această situație, mare parte dintre termenii întrebuințați de filozofie au circulat și prin intermediul operelor literare. Literații (în special cei moldoveni și munteni) erau însă orientați spre limbile și literaturile moderne, în vreme ce latiniștii rămîneau în mare parte fideli limbilor clasice. Exista astfel posibilitatea ca aceleași noțiuni să fie redate de literatură prin alți termeni decît în filozofie. Impactul a dat însă permanent cîștig de cauză modelului latin promovat de filozofie, astfel că noi întrebuințăm, de exemplu, pe *rațiune* și nu pe *rezon*, deși ultimul termen căpătase o largă răspîndire în literatură. Nu este mai puțin adevărat că cele mai multe cuvinte venite din latină se întîlneau formal și semantic cu cele provenite din franceză sau din italiană. În

Scanned with OKEN Scanner

adaptarea la limba noastră însă și de data aceasta a cîștigat latinismul: noi pronunțăm *sentiment*, urmînd grafia și nu pronunția franceză (cum se întîmplă în alte limbi), adică ceea ce corespundea modelului latinesc.

Numărul stilurilor unei limbi literare este un indiciu al gradului de cultivare a ei. Faptul a fost remarcat deja de Timotei Cipariu (*Principie de limbă și de scriptură*, ediția unea a doua, Blaj, 1866, p. 276—277): „O limbă în care nu s-au făcut încercări și probe de tot genul de stil nu poate să ajungă la acea ușurătate a stilului care se cere de la scriitoriu, căci orișicum, variind obiectul, va căuta să varieze și stilul, precum caută să varieze și după argument și după scopul scrierei, încă și după diversitatea culturei, puseţiunei și starei politice, beserecești și literare ale vreunui popor sau unei anumite clasi de oameni pentru carea se scrie". Deși sînt părți ale aceluiași întreg, stilurile funcționale au în general o oarecare independență unele față de altele și față de limba comună. Un stil funcțional sau un limbaj profesional conține cuvinte proprii unui tip de discurs, considerate ca fiind cuvinte cheie ale acestuia; din punct de vedere social, aplicarea lor corespunde unui subansamblu lexical specific funcționării într-un grup social. Pe baza mulțimii alcătuite din acești termeni-cheie este format nucleul limbajului profesional respectiv. În jurul nucleului gravitează termenii periferici caracterizați prin frecvență redusă sau prin nespecificitate (ei fiind comuni cu aceleași forme și semnificații și altor domenii de activitate). Studiul lingvistic al terminologiei trebuie să aibă în vedere ambele categorii de cuvinte, întrucît ele realizează structura discursului specific prin cooperare, și nu ca elemente cu statut diferențiat.

§ 8. Limba, în general, este o convenție, căci, chiar dacă se admite teoria genezei ei onomatopeice, socializarea a reprezentat încă de la început o convenție pentru majoritatea membrilor colectivității. Evoluția ulterioară a limbilor atestă, de asemenea, intervenția intenționată a indivizilor vorbitori (prin imitare, analogie etc.). Dar, deși multe dintre fenomenele limbii populare au loc conștient, rămîn totuși fenomene obiective, adică naturale. Domeniul social cunoaște însă și aspecte care depind esențial de voința și de conștiința omului [13], care sînt alcătuite și organizate de om în scopuri precis definite. Limba literară, prin locul ei în cadrul vieții

---

[13] V. Gh. Enescu, *Fundamentele logice ale gîndirii*, București, 1980, p. 118.

Scanned with OKEN Scanner

spirituale a unui popor — de a da expresie și de a se integra unui nivel rațional structurat —, necesită un aport sporit ale elementelor conștiente, necesită intervenția programatică și de durată a voinței (mai ales ca intenție în urmărirea unui scop).

În lingvistica românească, A. Philippide [14] a admis rolul voinței în cazul limbii literare, combătînd însă unele idei voluntarist-subiective care circulau în Europa. Ulterior G. Ivănescu delimitează principiile care acționează în limba populară și în limba literară, două realități cu statut diferit, și fundamentează ideea că voința are un rol important în formarea și funcționarea limbilor de cultură [15]. Dar, dacă în limba literară voința se manifestă evident și conștient, ea nu poate acționa împotriva limbii ca acord social. Posibilitatea voinței de a propune elemente lingvistice noi este în principiu nelimitată, dar dacă acordul social sau microsistemele limbii nu o permit, elementele respective nu capătă viabilitate. Uneori, microsistemele pot fi emendate, împotriva acordului social nu există însă mijloace operaționale. Abaterea ca stil poate fi admisă, dar, dacă această abatere vizează limba în ansamblu (și dacă este divergentă de la norma încetățenită), este sancționată negativ. Pe de altă parte, oricît de diferită ar fi viața limbii literare de cea a limbii populare, întrucît sînt aspecte ale unui idiom unic, la nivel general ele au numai o independență limitată. De aceea, nici limba literară nu este un artefact, un produs al manifestării absolute a voinței, tocmai datorită acestei corespondențe necesare între aspectul literar și cel popular. Limba literară poate însă cultiva elemente din fazele arhaice ale evoluției limbii unui popor — fapt subliniat de A. Philippide — și, datorită unei mai mari stabilități, rămîne în general mai puțin sensibilă la evoluția curentă pe care o realizează vorbirea.

G. Ivănescu [6] a arătat că există perioade în istoria unei limbi de multiple și rapide modificări pe care le-am putea numi perioade-salt —, care duc la apariția altor idiomuri [16]. Și pentru limba literară trebuie avute în vedere asemenea

---

[14] Alexandru Philippide, *Istoria limbii române. Principii de istoria limbii*, Iași, 1894, p. 233—272; id., *Originea românilor*, vol. I, Iași, 1925, p. 355.

[15] G. Ivănescu, *Storia delle parlati poporali e storia delle lingue letterarie*, în „Philologica", II (1972), p. 5—26; id., *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 14—15.

[16] *Istoria limbii române*, p. 11—12.

Scanned with OKEN Scanner

perioade; așa cum a fost în cazul românilor secolul al XIX-lea, cînd s-a produs trecerea de la limba literară veche la cea modernă. Dacă în cazul limbii populare rolul determinant în salt îl au acțiunea unor factori de obicei naturali (baza de articulație mai ales), în cazul limbii literare un mare rol îl au voința (inovatoare și normativă) și convenția (acordul). După perioada-salt, limba de cultură capătă un aspect nou în mod radical, iar în evoluția următoare schimbările devin mai rare și mai puțin profunde. Așadar, deși limba română literară modernă este rezultatul unui proces care se continuă și azi, ea poate fi considerată ca fiind formată în momentul terminării perioadei-salt. În acest moment trebuie să fi fost realizate cîteva obiective: unitatea (în ortografie și ortoepie), bogăția și direcțiile de creație și integrare de noi elemente. Întrucît limbajul filozofic românesc se forma în același timp cu modernizarea limbii literare în general, el reprezenta un aspect al acestei modernizări și era antrenat în toată suita metamorfozelor care priveau limba literară. Dar, pentru limbajul științific și filozofic se impune într-o anumită măsură și internaționalizarea (captarea unui număr apreciabil de cuvinte internaționale).

În perspectiva admiterii rolului voinței în cazul limbii literare, nu mai poate fi considerat inadecvat principiul raționalist după care limba de cultură se realizează prin consensul învățaților, în speță al filologilor. Școala latinistă are astfel marele merit de a fi dat pentru prima dată în cultura noastră un caracter programatic cultivării limbii, scopul (element al voinței) căpătînd în acest caz, pe lîngă aspectul obișnuit, adică îmbogățirea și regularizarea limbii, și un aspect specific: apropierea de limba originară (pentru unii învățați perfectă), cu semnificații naționale evidente. Preceptul raționalist este în acord cu rolul voinței în limba literară, dar el nu poate fi acceptat ca valabil în mod absolut și trebuie în general atenuat. Rolul de atenuator i-a revenit „spiritului critic" moldovenesc care se opunea „exagerării" puriste. Dar, întrucît exagerarea era mai mult teoretică, și atenuatorul a avut rolul cel mai important tot pe plan teoretic. Ceea ce s-a realizat din această confruntare a fost scurtarea perioadei istorice de salt spre limba modernă. Prin această luptă, durata evoluției spre limba literară de nivel european de astăzi s-a redus foarte mult, poate chiar cu secole (ținînd seama de marea diferență dintre posibilitățile începutului veacului al XIX-lea și cele pe care le avea la sfîrșitul acestui secol).

Scanned with OKEN Scanner

§ 9. În „războiul limbilor" a fost adeseori invocată de unii învățați necesitatea apropierii (pînă la identitate) a limbii literare de cea populară. Acest lucru este însă imposibil și nu s-a realizat la nici un popor. Pentru alți vorbitori ai francezei decît cei din Île de France, alți spanioli decît cei din Castilla sau alți italieni decît cei din Toscana, limbile lor literare au fost la fel de depărtate de graiul lor ca și în cazul limbii literare neogrecești sau a celei maghiare realizate de filologi față de limbile populare corespunzătoare. Limba literară *trebuie* să fie altceva decît cea populară; diferă însă de la popor la popor raportul dintre ele. Situația nu este alta la noi, unde limba literară modernă este o sinteză (și a variantelor literare vechi, și a propunerilor din perioada de formare) și, ca în orice sinteză, realitatea nouă nu se reduce la nici unul din elementele din care s-a format. Așadar, în mod firesc, limba de cultură actuală nu coincide nici cu variantele literare vechi („dialectele literare", cum le numește G. Ivănescu), nici cu vreo soluție preconizată de un anume grup sau om de cultură și nici cu vreun grai. Pe de altă parte, cu toată insistența pînă la fetișizare pe ideea de „popor" (conceput mai ales ca o noțiune ce se aplică clasei țărănești), unificarea, modernizarea și stabilizarea formelor limbii literare s-au realizat în mare parte prin acordul filologilor, singurii în măsură să discearnă între sistematic și nesistematic, între propriu și deviant, în ultimă instanță între corect și incorect.

În interpretarea lumii, și mai ales a fenomenelor vieții sociale, omul greșește închipuindu-și că există o direcție necesară în mod absolut, care dă drept deplin de apreciere pozitivă pentru o acțiune sau o situație. Nici generalitatea nu explică întotdeauna necesitatea. De obicei, în viața socială dreptate are cine reușește, iar omului i se pare (sau se străduiește să creadă) că așa este optim. Astfel stau lucrurile în parte și cu ortografia fonetică, cu evidente calități de altfel, în numele căreia este considerată drept o totală „rătăcire" atitudinea etimologizantă a unor latiniști. Este posibil însă să fi fost considerat „rătăcire" fonetismul dacă învingea etimologismul. Faptul că a învins scrierea fonetică (cu unele concesii făcute etimologismului) apare pentru noi astăzi ca o necesitate. Dar nu putem pretinde aceeași viziune a celor care trăiau între 1830 și 1880, cînd se puneau acut problemele modernizării limbii și culturii noastre și cînd metamorfozei generate prin acumularea de elemente lexicale noi i se adăugau eforturile pentru introducerea unui

Scanned with OKEN Scanner

alt alfabet. Nu este mai puțin adevărat însă că noi nu mai putem relua experiențele iluștrilor înaintași, într-un moment cînd limba literară este fixată și normată.

Și cînd nu se au în vedere considerente stilistice, limba unui învățat nu reprezintă *in absoluto* modelul limbii literare; și aceasta chiar în cazul existenței unor lucrări academice normative. Acest aspect are valabilitate sporită în perioadele de prefacere lingvistică, cum este epoca de formare a limbii literare moderne. Sinteza nu se putea realiza decît prin confruntarea mai multor situații sau, în termeni filozofici, necesitatea nu se putea realiza decît prin șirul de întîmplări. Dacă apreciem pozitiv posibilitățile de expresie și adecvarea limbii literare actuale, trebuie să acceptăm și caracterul necesar al opiniilor și contribuțiilor pe baza cărora s-a realizat această limbă, trebuie să admitem și legitimitatea acelor idiolecte create voluntar de învățații de la mijlocul secolului trecut. Dacă perioada cea mai semnificativă din formarea limbii literare moderne era dominată lingvistic de latiniști, cum s-ar putea nega marele lor rol în realizarea ei? Au fost necesare mai multe modele pentru formarea limbii literare moderne; experiența latinistă a oferit multe dintre ele; examenul calitativ de mai tîrziu s-a produs pe baza unui material extrem de bogat.

Primii în contact sistematic cu cultura Apusului, dar și cei care aveau cele mai multe probleme naționale, erau ardelenii. Ei aveau nevoie așadar de cea mai profundă revoluție (nu întîmplător revoluția de la 1848 a fost în Transilvania de o amploare mai mare decît la ceilalți români), ei doreau schimbări, oricît de mare ar fi fost sacrificiul, căci aceasta era pentru ei ceva vital. Ca atare, prin firea lucrurilor, transilvăvenii trebuiau să fie cei mai radicali, inclusiv în soluțiile lingvistice. Mai conservatori din fire, dar și mai cumpăniți și mai reflexivi, moldovenii s-au opus cel mai mult inovațiilor majore. Este exagerat însă să se vorbească de o „victorie" a curentului „istoric-popular" asupra celui latinist, așa cum se consideră de obicei. De fapt, baza istorică era mai accentuată în cazul latiniștilor, iar elementul popular nu le era străin chiar atunci cînd opiniile erau foarte radicale [17]. Procesul formării terminologiei filozofice moderne și aspectul ei actual reprezintă un domeniu al limbii de cultură în care rolul latiniștilor a fost hotărîtor. În românește,

[17] V. Petru Zugun, *Cuvinte regionale în dicționarul academic latinist*, în *Materiale și cercetări dialectale*, II, Cluj-Napoca, 1983, p. 433—444.

Scanned with OKEN Scanner

filozofia se exprimă cu termeni luați îndeosebi din latina savantă (aspectul actualizat al limbii literare a romanilor), dar și cu termeni vechi (cei mai mulți moșteniți din limba populară a acelorași romani sau creați pe baza acestor termeni).

§ 10. Limita superioară de formare a limbii literare moderne este fixată de obicei în jurul anului 1880, făcîndu-se adesea precizarea că numai „în linii mari" erau create acum direcțiile actualei limbi de cultură. De fapt, la noi, abia în preajma primului război mondial (deci după 1900) se poate vorbi de o desăvîrșire a normelor, căci acum limba literară își stabilizează trăsăturile, prin înlăturarea fluctuațiilor și a variantelor, se definitivează principiile de adaptare a neologismelor, iar prin marii clasici și ceilalți scriitori, limba populară din toate provinciile românești furnizează în bună parte elementele cu posibilitate de a pătrunde în limba de cultură. Pe de altă parte, manifestarea scriitorilor și oamenilor de știință proveniți din toate păturile și clasele sociale produce la nivelul limbii literare și combinarea elementelor caracteristice tuturor ramificațiilor sociale ale limbii.

După ce s-a impus un anumit aspect al limbii de cultură comune, acesta exercită o funcție coercitivă asupra membrilor colectivității, nu în sensul că nu li s-ar mai permite creația individuală, ci prin faptul că o deviere de la aspectul comun nu mai are posibilitatea de a se generaliza decît într-o măsură redusă și rămîne de obicei numai o trăsătură a stilului personal. Așadar, normativitatea lingvistică, legată de normele limbii literare, devine pregnantă la noi abia în jurul anului 1900. Pînă acum, întrebuințarea limbii literare era mai totdeauna un calcul și o reflecție; după această dată, utilizarea ei devine o deprindere, o normă însușită și un automatism. Trecerea din performanță în competență realizează trecerea din fenomenal în esențial, din accidență în necesitate. În cazul limbajului științific și filozofic există și un determinism internațional (sau, mai degrabă, intercultural), manifestat în tendința aproape generală la foarte multe națiuni (ale căror limbi pot fi foarte diferite) de a desemna, prin termeni proveniți din aceeași sursă primară (deci cu același radical), noțiuni principale ale științei și filozofiei. Această „internaționalizare", caracteristică epocii moderne, este, prin urmare, în cazul limbii literare, o notă a caracterului ei modern.

Scanned with OKEN Scanner

Determinismul lingvistico-social, de altfel, nu este specific numai limbii literare. W. Doroszewski [18], pornind de la concepcrea sociologică a faptelor sociale de către E. Durkheim *(Règles de la méthode sociologique)* și de la concepția lui F. de Saussure *(Cours de linguistique générale)* după care limba „este socială în esența ei și independentă de individ", conchide că opoziția social/individual se reflectă, ca opoziție, nu mai puțin absolută în principiu, între limbă și vorbire. Același fenomen este remarcat de Albert Sechehaye [19], care constată o contradicție între libertatea inteligenței individului și modelul lingvistic al colectivității. Cu toate acestea, determinismul lingvistico-social nu presupune o egalizare a conștiințelor indivizilor vorbitori, iar experiența lor proprie asigură o manifestare idiolectică *in actu* a limbii. Adăugîndu-se la aceasta permanentul conflict între elemente și structuri vechi și altele noi (numai posibile), se realizează o libertate relativă a individului în selectarea formelor lingvistice pe care le utilizează.

Este unanim acceptat că originea evoluției limbii este în vorbire, adică tocmai în aceste manifestări ale voinței individuale, existente deopotrivă în cugetare și în expresie. Dar evoluția propriu-zisă a limbii se produce numai printr-o colaborare a inteligențelor individuale și printr-un acord social în cazul inovațiilor. Sincronic, limba în totalitate este un agregat alcătuit din diferite compartimente, care corespund structurilor și grupurilor social determinate. Limba literară este un subansamblu al acestui agregat, ea nu se confundă cu limba populară, dar întrucît corespunde aceleiași structuri lingvistice și mentale generale alcătuiește împreună cu aceasta același idiom. Statutul propriu al limbii literare nu este un fapt întîmplător, ci decurge din necesitatea de a corespunde unui alt nivel de cunoaștere și de a exprima, în parte, și alte domenii ale realității; așadar, diferența gnoseologică, de grad și de extindere impune și o diferență a mijloacelor de expresie. Din altă perspectivă, în cazul limbii literare este mai evidentă caracteristica de element al culturii (pe lîngă funcția de expresie a ei). Și, ca orice domeniu cultural cu o valoare în sine, limba de cultură trebuie adusă conștient și voluntar la nivelul general de

[18] W. Doroszewski, *Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: E. Durkheim et F. de Saussure*, în culegerea *Essais sur le langage*, Paris, Minuit, 1969, p. 97—109.

[19] Albert Sechehaye, *La pensée de la langue ou comment concevoir le rapport organique de l'individuel et du social dans le langage?*, în culegerea *Essais sur la langage*, p. 69—96.

Scanned with OKEN Scanner

evoluție al culturii. Astfel stînd lucrurile, preocuparea fervență a învățaților din secolul trecut pentru crearea unei limbi de cultură adecvate nu se explică numai prin idealurile lor politice naționale, ci și prin necesitatea de a revoluționa, odată cu societatea în general, și limba de cultură.

§ 11. Din cele arătate anterior, se poate constata că între voință și determinism (înțeles ca normativitate) există un raport invers proporțional; pînă pe la 1900 predomina posibilitatea voinței de a se manifesta în mod deosebit, de la această dată predominant este determinismul. Tot aici trebuie amintit că, dacă pînă la 1900 limba de cultură în formare și fixare trebuia să aibă în vedere posibilitățile oferite de graiuri în mai mare măsură, după această dată, limba literară, devenită o entitate distinct structurată, începe a-și exercita influența asupra graiurilor, contribuind tot mai mult la dispariția sau atenuarea a foarte multe dintre fenomenele regionale divergente. Nu este mai puțin adevărat că, de o conștiință a limbii literare, diferită de graiurile locale, se poate vorbi încă din epoca veche; ceea ce este particularizant acum, este faptul că această conștiință rămîne mai puțin un ideal, devenind o imagine a unei realități deplin structurate.

Relatinizarea culturii și a limbii de cultură românești, proces inițiat la sfîrșitul secolului al XVIII-lea de Școala ardeleană, s-a desfășurat într-o manieră relativ unitară, chiar dacă a dat naștere unor tendințe divergente în soluționarea problemelor limbii literare; soluțiile propuse, mai ales după 1830, deși par destul de diferite de actuala formă a limbii literare, aveau atunci șanse aproape egale de dezvoltare și, deci, de impunere [20]. În perioada 1830—1900, limba română literară, în aspectul ei de limbă a filozofiei și a științei mai ales, parcurge etapele cerute de realizarea preciziei necesare discursului prin îmbogățirea lexicală și înlăturarea, cît mai mult posibil, a polisemiei și omonimiei, surse ale ambiguității. Sub aspectul expresiei, pînă la 1900 se încercaseră o multitudine de variante pentru aproape toate unitățile lexicale; în acest moment, respectarea normei (rezultate din normare) devine indiscutabilă.

Ținînd seama de anumite evenimente social-istorice, dar și de necesitatea formării unei limbi literare moderne într-un timp relativ scurt, orientarea latinistă-rațională a adus reale servicii limbii de cultură. Dar, întrucît voința

[20] V. și Mihaela Mancaș, *Istoria limbii române literare. Perioada modernă (secolul al XIX-lea)*, București, 1974, p. 5—6.

Scanned with OKEN Scanner

individuală trebuie să capete acordul social, trebuie să devină voință de grup și apoi să se impună tuturor, unele din propunerile latiniștilor nu s-au acceptat ca atare. Evoluția îndelungată produce în limbă adecvarea și firescul — ca de altfel în cazul oricăror existențe — prin minim efort, economie, randament funcțional și integrare în sistem. Cînd însă intervine un element absolut nou, acesta pare la început nespecific, străin, și, cu cît avem a face la un moment dat cu mai multe elemente străine, cu atît discontinuitatea este mai evidentă. În aceste cazuri însă, cu toate că nu se înlocuiește sistemul lexical, trebuie să se producă un salt în interiorul lui, o reorganizare și o redistribuire, care îl transformă într-o realitate nou dimensionată extensiv și intensiv. Forțarea cantitativă a sistemului de către latiniști (prin întrebuințarea multor termeni noi și a multor variante) a dus la scurtarea duratei de transformare calitativă. Este greu de presupus că fără latiniști cultura noastră ar fi cunoscut un dialog atît de amplu pe tema limbii literare a românilor. Reprosul că ei sacrificau de multe ori vorbirea (limba vie) în favoarea normei (o abstracție) nu este fondat, din rațiuni care au fost arătate anterior.

În lucrările latiniștilor se găsesc o serie de termeni care nu s-au impus, și pe care unii lingviști se grăbesc a-i califica drept „total inutili", „absurzi" etc., dar este de neînțeles de ce nu se aplică aceeași măsură în aprecierea cuvintelor neîntrebuințate astăzi sau în trecut, care se găsesc în lucrările literare, de exemplu. Nimeni nu s-a gîndit să subaprecieze *Istoria ieroglifică* sau *Psaltirea în versuri* întrucît conțin un număr excesiv de creații proprii, neologisme neadaptate sau construcții sintactice nefirești. Operele latiniste, mai ales dicționarele (și în special *Dicționarul* lui Laurian și Massim), au fost sever criticate din acest punct de vedere și de către contemporani, lucru în parte explicabil, dar și de urmași, fenomen care nu mai este acceptabil, întrucît limba literară nu se reduce la limba literaturii și acțiunea voinței trebuie admisă în toate compartimentele ei. Chiar și astăzi unele lucrări lexicografice (d.e. *Dicționar de neologisme, Dicționar tehnic* etc.) nu sînt recapitulative, adică nu se bazează pe excerptarea unui material din texte, ci sînt stipulative, propun termeni pentru noțiuni noi. Această trăsătură este cu atît mai mult motivată în perioada de formare a limbii literare moderne.

§ 12. Etapa propriu-zisă de modernizare a limbii noastre — care se reliefează ca atare mai ales după 1830 — stă

Scanned with OKEN Scanner

sub imperiul limbii latine și al limbilor romanice. Conștientizarea intervențiilor în vederea modernizării limbii, atașată necesității unei limbi literare unice, face ca în acest timp să existe între învățații din toate provinciile românești un intens schimb de opinii, manifestat prin întîlniri directe, prin circulația dintr-o provincie în alta a învățaților (din Transilvania către Moldova, Bucovina și Muntenia), prin articole de adeziune, critice sau polemice, apărute în publicațiile vremii și prin corespondență. Se elucidează în acest proces cîteva obiective importante: (a) crearea unei limbi de cultură unice, supradialectale și normate, (b) creșterea gradului de adecvare a posibilităților de expresie la nivelul dezvoltării științei și societății în general, (c) realizarea unei limbi de cultură comparabile atît cu latina, cît și cu descendentele ei moderne din Apus.

Compartimentele limbii literare (limba de cultură normată și unică) distribuie diferit mijloacele expresive de care uzează. Ca sursă a expresiei, limba literaturii folosește în primul rînd limba vorbită (care se identifică în mare parte cu limba populară), în al doilea rînd creațiile personale și în al treilea rînd neologismele; limba științei și filozofiei utilizează în primul rînd neologismele, în al doilea rînd și în măsură redusă limba populară și în al treilea rînd creațiile individuale.

Au fost invocate anterior noțiunile de normă și normare, care se aplică limbii literare și care reflectă mijloacele prin care aceasta se manifestă ca entitate unitar structurată, cu întrebuințare generală și cu stabilitate în timp. Dar, dacă normarea realizează întotdeauna o normă, nu ori de cîte ori vorbim de normă aceasta a rezultat prin normare. Este cazul limbii literare vechi, căreia nu i se poate contesta norma, dar aceasta era mai degrabă un produs al imitației și al obișnuinței, decît un rezultat al sancționării printr-un for cultural. Pentru a se putea face deosebirea între norma neimpusă oficial — și astfel destul de labilă — și cea promovată metodic de un for cultural, ar trebui să vorbim în primul caz doar de model sau cutumă și numai în al doilea de normă. Modelele fac parte din sistem și pot crea în cadrul lui microsisteme ordonate; norma sancționează un aspect din cadrul sistemului și-l declară corect în mod unic. Numai prin extensiune se poate vorbi așadar de normă înainte de acțiunea de normare. Modelul se bazează de obicei pe analogie (manifestată spontan), dar poate fi furnizat și de o limbă

Scanned with OKEN Scanner

străină; norma are în general în vedere corelarea unui număr foarte mare dintre elementele limbii.

De fapt, prin normă se înțelege un cumul de reguli (norme singulare) de tip prescriptiv, care stabilesc reglementări pentru folosirea limbii și atitudinea vorbitorilor față de realitățile limbii lor. Cînd acestea se stabilesc în afara activității propriu-zise de normare, pot fi privite mai mult ca deprinderi sociale, ca tipare de comportament pentru membrii unei colectivități. Prescripțiile propriu-zise emană însă din voința unei autorități normative. Și într-un caz și în celălalt avem de a face cu socionome, în primul însă acestea sînt autonome (prin imitație, analogie etc. omul își dă norme sieși), în vreme ce în al doilea caz ele sînt eteronome (cu caracter categoric sau ipotetic) și sînt date de o autoritate normativă unor subiecte [21].

Procesul de normare și norma au în vedere în mare măsură ortografia. Această problemă a reținut atenția învățaților și în epoca de pînă la introducerea alfabetului latin, pornindu-se de la efortul de adecvare a literelor chirilice la sistemul fonologic al limbii noastre. Chestiunea a căpătat însă noi valențe o dată cu schimbarea alfabetului, cînd confruntarea între direcția etimologică și cea fonetică în scriere, precum și necesitatea adoptării unor semne pentru sunetele specifice ale limbii noastre au extins social aria preocupărilor pentru aspectul grafic al limbii literare, atît prin argumentări teoretice, cît și prin propuneri de soluții practice. Unii învățați — Timotei Cipariu și adepții săi—, pornind de la deosebirile dintre graiuri, considerau că un consens general asupra normei de scriere s-ar putea realiza numai printr-o ortografie etimologică, care ar lăsa libertatea fiecăruia de a pronunța conform graiului său. Fără îndoială, dezbaterile care au avut loc cu acest prilej au lămurit multe probleme de lingvistică care au dus, prin mai multe etape, la reforma din 1904, cînd s-a definitivat scrierea fonetică, cu unele elemente etimologiste. Acum se va realiza în limba noastră literară concordanța între o unică imagine acustică și grafică și o unică imagine semnificativă pentru toți vorbitorii. A. Philippide [22] sesizase la sfîrșitul secolului trecut influența ortografiei asupra pronunției, arătînd că astfel

---

[21] În legătură cu tipurile de norme, v. abordările din perspectiva logicii deontice realizate de Georg Henrik von Wright (*Normă și acțiune*, București, 1982, p. 18—33) și de alți învățați care l-au urmat (v., în primul rînd, culegerea *Norme, valori, acțiune*, București, 1979).

[22] Alexandru Philippide, *Principii de istoria limbii*, p. 263—271.

Scanned with OKEN Scanner

s-au produs unele regularizări în axa paradigmatică a cuvintelor prin ortografie. Într-o lucrare specială[23], Flora Șuteu a demonstrat pe baza unui număr apreciabil de fapte rolul important jucat la Școala latinistă în crearea limbii literare moderne și sub aspectul constituirii normelor grafice.

Mai puțin afectați de fluctuațiile între etimologism și fonetism, termenii filozofici au păstrat în general în grafie o formă apropiată modelului latinesc și romanic, în măsura în care exista posibilitatea de a reda grafic sunete similare prin litere similare.

§ 13. Statutul de componentă a limbii literare conferă limbajului filozofic trăsături istorice, sociale, culturale și lingvistice care privesc întregul ansamblu al modernizării limbii de cultură, fără însă ca prin aceasta să fie anulate trăsăturile caracterizante ale acestui limbaj. De aceea, dacă limba literară modernă își stabilește aspectul actual pe la 1880—1900, aceasta este și etapa în care terminologia filozofică românească își prefigurează aspectul modern, prin stabilizarea mijloacelor de bază, care devin generale pentru toți cei care scriu texte filozofice. Această concordanță este de altfel explicabilă dacă apreciem limita pînă la care extindem procesul de formare a limbii literare, în funcție de momentul în care limbajele ei de bază (constituite sau nu în stiluri funcționale independente) au devenit operante.

În intervalul 1780—1900, în care am convenit că s-a desfășurat procesul de formare a terminologiei filozofice românești moderne, s-au scris în limba română (și au circulat) numeroase texte cu conținut filozofic, avînd fiecare o importanță determinată în cadrul acestui proces. S-a menționat anterior (§ 4) că operele culturale pot avea valori diferite în măsura în care atestă doar nivelul la care a ajuns o personalitate sau, dimpotrivă, printr-o răspîndire socială apreciabilă, aspectul caracteristic pentru o pleiadă de învățați sau pentru o epocă. Din acest punct de vedere, sînt avantajate, fără îndoială, lucrările tipărite, cele rămase în manuscris fiind, în principiu, mai puțin cunoscute. Uneori, textele manuscrise pot fi cursuri ale unor instituții de învățămînt și, în acest caz, importanța lor este considerabilă, căci au putut reprezenta în epocă modele terminologice pentru foarte mulți dintre intelectualii formați atunci. Acesta este cazul cursurilor lui Eftimie Murgu și Petru Câmpeanu,

---

[23] Flora Șuteu, *Influența ortografiei asupra pronunțării literare românești*, București, 1976.

Scanned with OKEN Scanner

ale lui August Treboniu Laurian, Simion Bărnuțiu, Aron Pumnul etc. Există și situații în care importanța care vizează realizarea unui model lingvistic se va releva mai tîrziu decît în epoca în care textul a fost scris. Așa s-a întîmplat cu traducerea lui Eminescu din opera lui Immanuel Kant, care, după ce a fost publicată în 1914, a fost permanent avută în vedere de traducătorii din secolul nostru și a fost deseori analizată din diferite unghiuri de vedere.

Pe baza observațiilor de mai sus, se poate constata că, sub aspectul impactului social, este foarte greu de stabilit o ierarhie valabilă din punctul de vedere al importanței diferitelor texte de filozofie din perioada de formare a terminologiei moderne. Mai mult, o astfel de ierarhie ar putea fi oricînd infirmată de aflarea unor noi date despre unele texte filozofice care să le ateste un anumit grad de audiență socială ce nu fusese recunoscut și, în aceste condiții, orice tentativă în acest sens devine neconcludentă. Este mai nimerit, de aceea, să se sublinieze de fiecare dată importanța constatată la nivelul cunoștințelor actuale a unui text sau altul. Pe de alte parte, textele de filozofie rămase de la înaintași pot fi luate în considerație și din punctul de vedere al experienței lingvistice pe care o atestă. Efortul de a realiza o terminologie comună și de a stabili o formă unică pentru termeni nu se putea manifesta decît printr-o sumă de experiențe individuale, singurele în măsură să ofere valorificarea posibilităților și evidențierea soluțiilor optime. Indiferent de ierarhia pe care am stabili-o din punctul de vedere al importanței diferitelor texte filozofice românești dintre 1780 și 1900 și indiferent de perspectiva din care ar fi apreciate, trebuie admis că numai toate (în măsura în care ne sînt cunoscute) pot oferi imaginea reală și completă a proceselor care au avut loc atunci. Circulația textelor în limba română și, ca atare, creșterea treptată a numărului cunoscătorilor de filozofie au avut un rol considerabil în societatea românească. Filozofia a oferit românilor o perspectivă nouă asupra realității (naturale și sociale) și, în același timp, o predispoziție deosebită pentru contactul cu alte culturi. Concomitent, asemenea texte au realizat cunoașterea limbajului specific filozofiei, care a ridicat la un nivel înalt posibilitățile de expresie în general și gradul de cultivare a limbii. Ca atare, problema formării terminologiei filozofice românești moderne este deosebit de complexă, iar tratarea ei necesită luarea în considerare a foarte multe fenomene și situații.

Scanned with OKEN Scanner

Într-un studiu consacrat problemei, G. Ivănescu exprimă de cîteva ori opinia că terminologia filozofică românească modernă nu a fost impusă de lucrările de filozofie, ci de lucrări de alt tip. Mai întîi, acest lingvist notează că „terminologia filozofică de astăzi a căpătat aspectele pe care le are nu prin scrierile filozofice din acea vreme (din secolul al XIX-lea — n.n.), ci prin scrieri de altă natură" [24], pentru ca apoi să sublinieze că „în general trebuie să spunem că nici Maiorescu, nici ceilalți autori de manuale filozofice din epoca sa, n-au creat terminologia filozofică românească modernă, care pare a fi fost fixată de alți scriitori din epoca lor" [25]. În sfîrșit, atunci cînd enumeră tipurile de lucrări prin care s-a fixat această terminologie între anii 1830 și 1880, G. Ivănescu menționează cursurile de filozofie de la școlile din Iași, București și Blaj, traducerile unor scrieri filozofice, lucrările de istorie, operele literare, prefețele etc., făcînd observația: „poate că acestea din urmă, ca unele care au apărut înaintea lucrărilor de filozofie propriu-zisă și a manualelor filozofice, căci le găsim chiar imediat după 1830 și au fost foarte citite, au creat și au impus mai repede decît altele o terminologie filozofică" [26]. Aceste aprecieri pornesc, probabil, de la faptul că promotorii filozofiei erau în prima jumătate a secolului al XIX-lea în primul rînd ardelenii, care deseori dădeau cuvintelor forme (grafice) ce nu vor rămîne ca atare în limbă. Trebuie observat totuși că asemenea forme au fost fixate o dată cu normarea limbii române în general, acest fapt neputînd impieta asupra faptului că primii care le-au folosit au fost profesorii și traducătorii de filozofie.

Așadar, după G. Ivănescu, terminologia filozofică românească actuală ar fi în mai mică măsură rezultatul dezvoltării ei odată cu evoluția discursului filozofic și în mai mare măsură rezultatul vehiculării unor termeni filozofici în lucrările cu alt profil și de obicei de către alți oameni de cultură decît cei care se ocupau de filozofie. O asemenea opinie vine însă în contradicție cu titlul și conținutul studiului menționat, întrucît aici atenția principală este acordată lucrărilor de filozofie, lucrărilor de alt tip analizate acordîndu-li-se o atenție mult mai mică. De altfel, nici în

---

[24] G. Ivănescu, *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, p. 174.

[25] *Ib.*, p. 202.

[26] *Ib.*, p. 173.

Scanned with OKEN Scanner

cazul acestora (adică a unor opere literare) G. Ivănescu nu constată utilizarea consecventă a terminologiei de astăzi.

Fără îndoială, operele literare și istorice sau presa au vehiculat unii termeni filozofici, dar aceasta a fost o trăsătură adiacentă, secundară a lor și, ca atare, ele nu au putut avea un rol prea important în formarea și fixarea terminologiei, care nu a devenit un compartiment special și distinct al limbii literare decît atunci cînd a realizat lucrări de specialitate propriu-zise. Oricît de mulți termeni filozofici ar vehicula literatura sau presa, terminologia ca atare rămîne numai în stare potențială, o virtualitate, atîta timp cît nu alcătuiește un discurs filozofic deteminat și nu se integrează structurilor specifice unui astfel de discurs. Pe de altă parte, așa-numiții „termeni filozofici" nu pot primi calificativul de „filozofici" decît atunci cînd li se atribuie accepțiuni filozofice; altfel, ei nu sînt decît cuvinte savante sau cuvinte abstracte integrate unui compartiment al vocabularului mult mai larg decît cel al terminologiei filozofice. De aceea, elemente lexicale precum: *condiție, diviziune, necesitate, rațiune, știință* etc. nu devin termeni filozofici decît atunci cînd realizează un discurs filozofic, cînd sensul și semnificația lor sînt dependente de o ambianță textuală cu conținut filozofic [27]. În aceste condiții, terminologia filozofică nu se putea forma și fixa în afara operelor filozofice, și, în primul rînd, a manualelor de filozofie și de logică, care, fiind însușite de generațiile în formare (iar nu numai lecturate ca lucrările de literatură sau ca presa), au avut în acest sens o influență hotărîtoare asupra formării spiritului public.

Deci, din punctul de vedere al impunerii sociale, terminologia filozofică nu-și putea afla principalii autori decît printre alcătuitorii de texte filozofice în limba română. Pe de altă parte, ca intelectuali cunoscători ai realităților epocii lor, aceștia nu mergeau „în paralel" cu realitățile din literatură și din presă, încît ei reprezentau de fapt reflexul întregii lor epoci în materie de exprimare a noțiunilor filozofice. Mai mult, fiind direct interesați de limbajul filozofiei, ei reprezentau nivelul cel mai înalt al realizării posibilităților limbii de atunci. Prin folosirea ca manuale în instituțiile de învățămînt din prima jumătate a secolului al

[27] Este utilă în acest sens clasificarea pe care o face Dan Slușanschi termenilor aparținînd vocabularelor de specialitate în articolul *Studiul vocabularelor speciale. Probleme de metodă* (în SCL, XXII, 1971, p. 587—596).

Scanned with OKEN Scanner

XIX-lea, și chiar mai tîrziu, traducerile și prelucrările contribuiau efectiv la formarea și informarea unor însemnate pături ale populației. Însușindu-și cunoștințe de filozofie prin aceste traduceri și prelucrări, cursanții își însușeau și limba acestor lucrări. Pe de altă parte, interesul manifestat atunci pentru filozofie în rîndul intelectualilor români era foarte mare. Cursurile lui Gheorghe Lazăr sau ale lui Eftimie Murgu, de exemplu, nu erau urmate numai de elevii înmatriculați, un numeros public participînd deseori la prelegeri. De o mare audiență s-au bucurat Petru Câmpeanu, August Treboniu Laurian, Simion Bărnuțiu și mulți alții, unii dintre ei realizînd adevărate curente de gîndire. Maiorescu la rîndul lui trata filozofia nu numai în amfiteatre, ci și la „prelecțiunile populare". În sfîrșit, examenele publice și destul de numeroasele ceremonii școlare, la care profesorii de filozofie (se remarcă în acest sens Câmpeanu și Laurian) expuneau principii și idei filozofice, aveau, desigur, un rol însemnat în răspîndirea ideilor și terminologiei filozofiei. Din aceste motive, nu se poate pune problema întîietății altor texte decît cele filozofice în formarea limbajului specific la nivelul limbii literare.

Este adevărat că uneori manualele și celelalte lucrări de filozofie prezentau o oarecare variabilitate terminologică de la un autor la altul, de la o operă la alta sau de la o epocă la alta. Dar terminologia actuală nu se putea crea și fixa decît într-o perioadă de timp îndelungată și prin multe încercări, propuneri, reevaluări și selecții. Nu sînt oportune prin urmare, criticile prea severe la adresa unor învățați din secolul trecut din perspectiva limbii actuale. Acei învățați nu puteau intui, dintr-o dată, formele și cuvintele care se vor fixa mai tîrziu în alte condiții culturale, sociale și istorice; situația de astăzi nu-și putea croi drum decît prin șirul de fapte de atunci. Și apoi, trebuie specificat că, nici chiar în zilele noastre, limba filozofică nu este lipsită de unele oscilații.

Pe de altă parte, a fost remarcat de mai mult timp că studiul lui G. Ivănescu consacrat formării terminologiei filozofice românești moderne este o cercetare restrînsă, neincluzînd în cîmpul atenției multe dintre lucrările de filozofie importante ale secolului al XIX-lea [28].

---

[28] V. Ovidiu Bădina, *Observații pe marginea articolului: Formarea terminologiei filozofice românești moderne de G. Ivănescu*, în LR, VII (1958), nr. 2, p. 70–73.

Scanned with OKEN Scanner

§ 14. Deși nu se poate vorbi de existența unei terminologii filozofice decît atunci cînd se realizează texte filozofice (adică acele opere culturale în care realitatea sau anumite aspecte ale ei sînt tratate într-o anumită perspectivă), trebuie admis că termenii filozofici au o circulație mai extinsă decît cea oferită de asemenea texte. Existența unor abordări filozofice în unele prefețe, articole din periodice cu conținut diferit etc. a însemnat, desigur, și folosirea unor astfel de termeni. Pe de altă parte, în primele etape ale formării culturii românești moderne, intelectualii români, desfășurînd o activitate ce se manifesta în mai multe domenii și fiind, prin formație, orientați spre abordarea unor chestiuni diverse, nu au avut, de obicei, posibilitatea să se consacre decît uneori sau numai parțial studiului și cultivării filozofiei. În sfîrșit, dominată încă mult timp de imaginea sapiențială asupra filozofiei, cunoașterea filozofică a fost considerată ca fiind alcătuită dintr-o sumă de discipline ale spiritului, care ulterior au fost considerate ca științe de sine stătătoare și, ca atare, distincte de filozofie.

Din aceste motive, pînă pe la jumătatea secolului al XIX-lea, cultivarea filozofiei la români s-a făcut într-un climat al spiritelor filozofice, iar nu al filozofilor propriu-ziși, iar terminologia filozofică s-a dezvoltat și răspîndit atît prin traduceri și prelucrări de opere de filozofie, cît și prin lucrări de alt tip. Pentru a realiza o imagine cît mai completă a terminologiei românești întrebuințate atunci, în paginile următoare am analizat un material lingvistic provenit și din unele lucrări de pedagogie, drept, psihologie etc., fără însă a le atribui un rol determinant în cadrul procesului analizat. După jumătatea secolului al XIX-lea, importanța unor astfel de lucrări pentru răspîndirea și fixarea termenilor filozofici scade în mod simțitor, căci terminologia filozofică începe să circule într-un cerc al specialiștilor, singurii în măsură să dea girul social pentru circulația termenilor filozofici. Existența acestor termeni își găsește acum motivarea în redarea conținutului de idei specifice unei activități de cunoaștere profesionalizate [29].

Este drept că o delimitare precisă și unanim acceptată a domeniului de cunoaștere la care se aplică conceptul de „filozofie" nu s-a reușit, în ciuda vechimii milenare a dezbaterilor filozofice. Astăzi, se consideră, de către cei mai mulți,

---

[29] Situația a fost, de altfel, observată chiar pe terenul filozofiei. V. J. Ayer, *The Problem of Knowledge*, Penguin Books, 1974, p. 29.

Scanned with OKEN Scanner

că filozofia este reprezentată de operele în care se vizează o sondare a realității în aspectele ei cele mai generale din perspectiva principiilor și a raportului între existența obiectivă și cea subiectivă, încercînd astfel, chiar atunci cînd atenția este fixată numai asupra unui aspect al realității, o explicație care să privească realitatea în general.

Precizările de mai sus au fost necesare pentru a arăta că terminologia filozofică românească, care nu s-a dezvoltat odată cu evoluția filozofiei pe terenul culturii române, nu a urmat nici evoluția obișnuită a convertirii treptate a cuvintelor limbii comune, care dau expresie cunoașterii sensibile, în elemente ale limbajului abstract. În același timp, această terminologie trebuia să ajungă în situația de a putea reda toate cunoștințele care au fost apreciate ca ținînd de filozofie și, în aceste condiții, limbajul filozofic românesc a exprimat, dintr-o dată, o multitudine de aspecte ale cunoașterii. Dar, tipul de cunoaștere speculativ pe care-l cultivă astăzi filozofia a favorizat valorificarea posibilităților cugetării de a privi realitatea din mai multe unghiuri de vedere și de a realiza modele de analiză diverse și, din aceste motive, terminologia filozofică conține o mare varietate de termeni referitori la aspecte ale realității, cunoașterii și gîndirii, dar și la punctele de vedere existente în legătură cu acestea. În cazul evaluării acestor puncte de vedere, adică a concepțiilor filozofice care s-au succedat sau au coexistat de-a lungul istoriei, terminologia filozofică se aplică de fapt la o teorie a filozofiei, adică la investigația care privește modalitățile, speciile și formele cugetării filozofice. Realizat concomitent ca mijloc de exprimare a cunoașterii despre realitate și a evaluării acestei cunoașteri, limbajul filozofic românesc și-a constituit simultan terminologia pentru ambele situații, deși diferențe, mai ales în privința valorificării fondului autohton de cuvinte, au fost și s-au menținut permanent între ele.

Cum s-a arătat anterior, termeni tehnici (adică cuvinte care să semnifice realități specifice unui anumit domeniu al realiilor) se întîlnesc atît la nivelul limbii literare, cît și la nivelul limbii populare. De obicei însă, limbajele tehnice sînt specifice numai limbii culte. În unele cazuri, anumite domenii cognitive, caracterizate printr-un grad de abstractizare, realizează secțiuni distincte numai la nivelul acestei limbi, cea populară, chiar dacă are unele elemente similare, neavînd un corpus terminologic corespunzător unei specializări profesionalizate. Prin statutul ei cognitiv,

Scanned with OKEN Scanner

filozofia nu poate avea un limbaj specializat decît în cadrul limbii literare, operînd din punct de vedere lingvistic restricții care privesc rangul abstractiv al realității semnificate.

La români (și în general, la popoarele europene moderne), filozofia și preocupările filozofice nu s-au cristalizat ca urmare a unei evoluții nemijlocite pe baza culturii populare, ca o sublimare cultă a acestei culturi, ci ca o preluare și o dezvoltare a culturii antice. În același timp, începuturile epocii moderne s-au caracterizat printr-o accentuată dominare sapiențială a demersului filozofic, fenomen care a caracterizat și ultimele faze ale vechii culturi românești, dominate de activitatea umaniștilor. Manifestarea gnoseologico-lingvistică a filozofiei la nivelul culturii de astăzi se realizează astfel prin noțiuni cu o sferă largă și prin termeni abstracți, cu rolul de a semnifica asemenea noțiuni. Acești termeni se caracterizează printr-o accentuată dependență față de sistemul de gîndire în care apar, căci semnificația lor nu trimite în ultimă instanță la obiecte finite, strict delimitate, care să poată fi eventual indicate ostensiv. Dar, dacă semnificația termenilor filozofici depinde de curentele de gîndire în care sînt vehiculați, aceasta nu înseamnă că spațiul filozofic este caracterizat prin discontinuitate noțională și terminologică, ci doar că procesul de constituire a terminologiei filozofice la români a însemnat îmbogățirea limbii literare cu o specie de cuvinte caracterizate printr-o oarecare variabilitate sub aspectul conținutului, ca urmare a semnificării unor noțiuni al căror specific este mobilitatea. Prin asemenea trăsături, limbajul filozofic prezenta de la început un statut diferit de cel științific, care se forma în același timp, dar care se caracterizează și prin consemnarea unor constatări experimentale, descrierea de fapte (concrete), stabilirea de relații cantitative și calitative între lucruri, precum și prin faptul că aici noțiunile nu au un conținut mobil, ci un conținut acumulativ, care se îmbogățește pe măsura progresului cunoașterii.

§ 15. Trăsăturile specifice ale terminologiei filozofice fac ca aceasta să poată fi întrebuințată numai de anumite grupuri sociale și să-și stabilească o poziție specială în cadrul culturii unei națiuni, ceea ce duce la concluzia că această terminologie este determinată de climatul social și cultural. De aici, condiția existenței unei pături de intelectuali a căror gîndire să fie orientată filozofic și a căror activitate să fie legată de dezvoltarea limbii literare prin traducerea, prelucrarea, difuzarea și crearea de lucrări filozofice. A-

Scanned with OKEN Scanner

ceastă condiție nu a putut apărea la români decît o dată cu epoca modernă, o dată cu „europenizarea" programatică și susținută a culturii, astfel că, așa cum s-a menționat anterior, dacă limba literară veche nu a fost lipsită de elemente ale unei terminologii filozofice, atunci nu s-a reușit să se crecze, pe baza acestor elemente, și un compartiment distinct al lexicului general.

Procesul formării terminologiei filozofice românești moderne este strîns legat de întregul proces de modernizare a limbii și culturii românești, care devine mai evident după anul 1780. Prelungit pe o perioadă de mai bine de un secol, acest proces cunoaște mai multe etape conturate de maniera și intensitatea pătrunderii filozofiei universale, de intensitatea interesului pentru filozofie și de prefacerile care aveau loc în cadrul limbii literare, prefaceri care vizau, printre altele, și constituirea unui limbaj filozofic.

Astfel, aproximativ între 1780 și 1830, se distinge o etapă a începuturilor cînd, pentru prima dată la români, filozofia devine o preocupare a unor învățați doritori să contribuie la realizarea unor mijloace naționale pentru răspîndirea și cultivarea ei. Coordonată principală a iluminiștilor români, filozofia reprezenta în concepția lor una dintre formele principale de ridicare cultural-științifică a națiunii. Traducerile lui Samoil Micu din opera filozofică a wolffianului Chr. Baumeister constituie începutul propriu-zis al formării terminologiei filozofice la români. Ulterior, se vor adăuga alte numeroase traduceri, realizate de Petru Stamatiadi, Gheorghe Lazăr, Vasile Vîrnav, Lazăr Asachi, Grigore Rîmniceanu, Eufrosin Poteca și alții. Trebuie observat că, deja în această perioadă, interesul pentru filozofie se extinde repede nu numai printre ardeleni sau bănățeni, dar și la moldoveni și munteni. Desigur, traducerile și prelucrările învățaților din Principate se fac acum mai ales după cărți grecești, care erau la rîndul lor traduceri după lucrări scrise în latină sau în limbi occidentale moderne (franceză, germană sau italiană) și ei sînt încă predispuși la multe împrumuturi din neogreacă. Se fac însă acum și multe împrumuturi din limbile romanice (franceză și italiană) și mai ales din latină, pe care toți învățații o recunosc ca fiind cea mai nimerită sursă pentru îmbogățirea limbii române. Dar, în mod firesc, învățații de acum utilizează pe scară largă și calcurile, valorificînd atît ceea ce le oferea experiența înaintașilor, cît și posibilitățile derivative sau de compunere (uneori forțîndu-le) oferite de limba de atunci. De aceea,

Scanned with OKEN Scanner

terminologia de pînă la 1830 va fi ulterior, în mare parte, părăsită sub aspectul calcurilor și al unor grecisme, fără însă ca influența grecească să fie repudiată în întregime, căci pe baza limbii elene se realizaseră și împrumuturile de termeni radicali din celelalte limbi europene (limba latină și limbile moderne). Se observă, așadar, pentru terminologia filozofică, spre deosebire de celelalte compartimente ale limbii literare, posibilitatea de a avea încă din perioada 1780—1830 multe elemente de vocabular care vor fi menținute în limba de mai tîrziu. Trebuie de asemenea specificat că, Micu, Cipariu, Bărnuțiu și alți reprezentanți ai Școlii latiniste nu au încercat să îndepărteze izvorul grecesc, în măsura în care corespundea modelului clasic, ci, din contra, l-au considerat de cea mai mare utilitate. Totuși, în această etapă, datorită cuantumului redus al filozofiei universale transpuse în românește (și, deci, a unui număr relativ redus de termeni filozofici întrebuințați), precum și adaptării termenilor la un sistem care se va modifica ulterior, nu se poate vorbi decît de o fază inițială a terminologiei filozofice moderne. Dintre disciplinele filozofice, logica beneficiază acum de cei mai mulți termeni cu forme și accepțiuni care s-au păstrat în limba literară actuală.

Etapa care urmează cuprinde, aproximativ, intervalul 1830—1860 și se caracterizează prin cel mai mare ritm al pătrunderii împrumuturilor, fără a se renunța la folosirea calcurilor. Tot acum, în limba literară, vechiul sistem de adaptare este tot mai mult părăsit în favoarea celui actual, iar activitatea culturală, marcată de confruntarea mai multor direcții teoretice, este de o intensitate excepțională. Pe terenul filozofiei, perioada este marcată în primul rînd de activitatea profesorală a lui Eftimie Murgu și Petru Câmpeanu la Academia Mihăileană din Iași, a lui August Treboniu Laurian la Colegiul Național „Sfîntu Sava" dn București și a lui Simion Bărnuțiu, Aron Pumnul și Timotei Cipariu la Seminarul Teologic greco-catolic din Blaj. Două aspecte merită menționate în legătură cu activitatea acestor învățați: (1) orientarea latinistă în problema modernizării limbii române literare și (2) orientarea rațională de nuanță kantiană a direcției filozofice urmate prin lucrările traduse, prelucrate sau folosite ca manuale. Cu ei, ideile Școlii ardelene sînt susținute și dezvoltate în principalele centre culturale ale țărilor românești, realizîndu-se astfel o unitate de direcție în ceea ce privește sursa principală a terminologiei filozofice. Activitatea unor personalități ca

Scanned with OKEN Scanner

Ion Heliade-Rădulescu, Costachi Gane, Ion Zalomit și alții, concretizată în traducerea (din franceză a) unor lucrări de filozofie, nu se ridică în acest caz la importanța profesorilor transilvăneni. Unitatea culturală a tuturor românilor, care se fortifică în mod accelerat acum — atît sub aspect teoretic, cît și sub aspect practic —, duce implicit la ideea unei limbi de cultură unice, supradialectale. În acest sens, moldovenii, prin gestul simbolic al lui Constantin Negruzzi, sînt primii dispuși să renunțe la particularitățile locale în favoarea acestui ideal. Fără îndoială, limba filozofiei, care, datorită statutului ei, nici anterior nu fusese marcată de existența variantelor limbii literare, devine, sub toate aspectele, un avanpost al unității limbii de cultură. Perioada 1830—1860 este cea în care se introduc termenii pentru principalele noțiuni ale ontologiei și gnoseologiei și pentru denumirea unui număr foarte mare de sisteme și doctrine filozofice.

În intervalul 1860—1880, ideile filozofice care pătrund în cultura noastră aparțin unor sisteme filozofice de orientare diversă, astfel că, alături de filozofia kantiană, circulă idei din alte sisteme ale filozofiei germane, din pozitivism și din concepțiile care țin de materialismul naturalist. Pe terenul limbii literare, aceasta este perioada în care se definitivează multe dintre direcțiile limbii actuale, încît s-a putut constata că, în jurul anului 1880, se tinde spre aspectul de astăzi al limbii de cultură, deși încă multe procese vor avea loc mai tîrziu. Din aceste motive, se poate spune că și pe terenul terminologiei filozofice se produce în acest interval orientarea spre aspectul actual. Acum își încep activitatea didactică și publicistică Titu Maiorescu, Constantin Leonardescu, Ioan Pop-Florantin și mulți alții, Mihai Eminescu traduce din opera principală a lui Kant, iar Vasile Conta își creează sistemul. Se traduc numeroase lucrări de filozofie de diferite orientări și din limbi diferite, se alcătuiesc mai multe manuale, filozofia devenind o disciplină obișnuită în instituțiile superioare de învățămînt, precum și în multe colegii și licee. Prin publicațiile periodice, ideile filozofice și o dată cu ele termenii filozofici capătă o răspîndire socială apreciabilă. Deși ritmul împrumuturilor nu mai este același ca în perioada anterioară, terminologia filozofică se completează substanțial, mai ales prin creșterea aportului cuvintelor venite din franceză și prin îmbogățirea semantică a unor cuvinte pătrunse anterior prin înrîurirea limbii germane.

Scanned with OKEN Scanner

Dacă în jurul anului 1880 direcțiile de bază ale limbii literare actuale erau stabilite, nu înseamnă că și aspectul acestei limbi era definitivat. Va începe acum o perioadă îndelungată a decantărilor și a stabilizărilor, perioadă prelungită [illegible]i mult după 1900. Cu toate acestea, fixarea terminologiei filozofice pe care o întrebuințăm astăzi s-a realizat în mare parte între 1880 și 1900 cînd, o dată cu încetarea disputelor filologice, a putut începe un proces de selecție a elementelor lexicale și o trecere spre fixarea formelor. Ritmul împrumuturilor noi scade foarte mult, deși procesul transpunerii în românește a lucrărilor de filozofie se amplifică. Alături de personalități care și-au început activitatea înainte de 1880, ca Maiorescu și Leonardescu, activează acum Ioan Nădejde, G. C. Dragu, C. Rădulescu-Motru și foarte mulți alți învățați, care traduc ori predau filozofie, deseori făcînd efortul de a dezvolta ei înșiși concepții filozofice. Răspîndirea socială a filozofiei devine acum considerabilă și se conturează confruntări între români pe teme filozofice. Pătrund în limbă mulți termeni de filozofie socială și de filozofie a istoriei, dar, ca urmare a reacțiilor antincologiste, încep să fie refolosite de către unii învățați calcurile, A. D. Xenopol constituind din acest punct de vedere un exemplu tipic. După 1900, terminologia filozofică românească poate inova din interior, atît pe baza cuvintelor și afixelor vechi, cît și pe baza neologismelor. Cu toate acestea, predispoziția limbii de a primi noi împrumuturi nu încetează, astfel că, pînă în zilele noastre, împrumuturile au rămas o sursă importantă de îmbogățire a mijloacelor de expresie. Gînditori români, precum Constantin Rădulescu-Motru, P. P. Negulescu, Ștefan Zeletin, Lucian Blaga etc., vor realiza prin exegeze și creații proprii orientări naționale în cunoașterea filozofică, operînd în același timp și numeroase inovații lexicale și desăvîrșind astfel fundamentele unui proces care se continuă și astăzi.

§ 16. Limba textelor filozofice a tins permanent spre realizarea unei variante stilistice în cadrul limbii literare prin dezvoltarea unor trăsături speciale, generate pe de o parte de trăsăturile semnificative și etimologice și pe de altă parte de raportul între nou și vechi sub aspectul expresiei și al conținutului.

În perioada de formare a limbii literare moderne, stilurile funcționale nu aveau posibilități egale de a prelua și de a continua tradiția secolelor anterioare. Astfel, limba literaturii beneficia de existența unei bogate tradiții folclorice

Scanned with OKEN Scanner

Dacă în jurul anului 1880 direcțiile de bază ale limbii literare actuale erau stabilite, nu înseamnă că și aspectul acestei limbi era definitivat. Va începe acum o perioadă îndelungată a decantărilor și a stabilizărilor, perioadă prelungită uneori mult după 1900. Cu toate acestea, fixarea terminologiei filozofice pe care o întrebuințăm astăzi s-a realizat în mare parte între 1880 și 1900 cînd, o dată cu încetarea disputelor filologice, a putut începe un proces de selecție a elementelor lexicale și o trecere spre fixarea formelor. Ritmul împrumuturilor noi scade foarte mult, deși procesul transpunerii în românește a lucrărilor de filozofie se amplifică. Alături de personalități care și-au început activitatea înainte de 1880, ca Maiorescu și Leonardescu, activează acum Ioan Nădejde, G. C. Dragu, C. Rădulescu-Motru și foarte mulți alți învățați, care traduc ori predau filozofie, deseori făcînd efortul de a dezvolta ei înșiși concepții filozofice. Răspîndirea socială a filozofiei devine acum considerabilă și se conturează confruntări între români pe teme filozofice. Pătrund în limbă mulți termeni de filozofie socială și de filozofie a istoriei, dar, ca urmare a reacțiilor antineologiste, încep să fie refolosite de către unii învățați calcurile, A. D. Xenopol constituind din acest punct de vedere un exemplu tipic. După 1900, terminologia filozofică românească poate inova din interior, atît pe baza cuvintelor și afixelor vechi, cît și pe baza neologismelor. Cu toate acestea, predispoziția limbii de a primi noi împrumuturi nu încetează, astfel că, pînă în zilele noastre, împrumuturile au rămas o sursă importantă de îmbogățire a mijloacelor de expresie. Gînditori români, precum Constantin Rădulescu-Motru, P. P. Negulescu, Ștefan Zeletin, Lucian Blaga etc., vor realiza prin exegeze și creații proprii orientări naționale în cunoașterea filozofică, operînd în același timp și numeroase inovații lexicale și desăvîrșind astfel fundamentele unui proces care se continuă și astăzi.

§ 16. Limba textelor filozofice a tins permanent spre realizarea unei variante stilistice în cadrul limbii literare prin dezvoltarea unor trăsături speciale, generate pe de o parte de trăsăturile semnificative și etimologice și pe de altă parte de raportul între nou și vechi sub aspectul expresiei și al conținutului.

În perioada de formare a limbii literare moderne, stilurile funcționale nu aveau posibilități egale de a prelua și de a continua tradiția secolelor anterioare. Astfel, limba literaturii beneficia de existența unei bogate tradiții folclorice

Scanned with OKEN Scanner

și de activitatea unor înaintași de talent, iar prin caracterul ei expresiv și subiectiv ca și prin apelul frecvent la limba populară nu necesita o renovare de principiu, legată de trecerea de la un stadiu cultural și social la altul. O astfel de renovare se putea realiza aici numai prin efortul unor talente de excepție, iar nu printr-o orientare programatică și dirijată. Așa se explică, în cea mai mare parte, de ce părerile scriitorilor în legătură cu modernizarea limbii literare au fost mai reținute în legătură cu necesitatea unor modificări radicale ale limbii și a unor prea numeroase împrumuturi. Aceasta se înscrie însă într-un cadru mai general, care vizează și situațiile din alte limbi și explică de ce multe limbi moderne (cele romanice sînt un exemplu în acest sens)[30] au început cu operele literare, căci acestea aveau mai multe mijloace de sprijin în cultura populară, în vreme ce știința și filozofia au fost redate mai tîrziu în aceste limbi.

Existența unei filozofii populare (etnice), care era exprimată prin cuvintele limbii conversației obișnuite nu putea furniza „filozofiei de catedră" decît o mică parte din mijloacele necesare[31]. Fenomenul este de altfel explicabil, ținînd cont de faptul că limbajul filozofic are o accentuată notă de universalitate, căci, chiar dacă nu este la fel de stabil ca cel al științelor și prezintă unele discontinuități, marile sisteme se răspîndesc și se impun cu terminologia pe care o promovează. Această terminologie nu se poate abate însă de la cîteva principii care domină „limba" filozofiei, printre care valorificarea fondului greco-latin. De aceea, indiferent de curentele filozofice pe care le-au cultivat și indiferent de poziția în problemele limbii literare, învățații români din trecut s-au întîlnit sub multe aspecte în cazul opțiunilor pentru crearea unui limbaj filozofic. Trebuie menționat și faptul că, în vreme ce în intervalul 1830—1880 (cînd pătrunde cea mai mare parte a lexicului neologic) în Moldova și în Muntenia se remarcă îndeosebi manifestări pe terenul literaturii, în Transilvania rolul de seamă îl are o pătură de intelectuali preocupați de introducerea noilor cuceriri ale științei și ale filozofiei universale. Unii dintre acești ardeleni și-au desfășurat activitatea și în alte importante centre culturale românești (București, Iași, Cernăuți),

---

[30] V. Werner Bahner, *Forme, idei, evoluții în literaturile popoarelor romanice*, București, 1982, p. 5—109, 168—240.

[31] Asupra unor aspecte ale raportului între filozofia populară și filozofia de catedră, vezi C. Rădulescu-Motru, *Filosofia în România veche*, în „Convorbiri literare", LXVI (1933), p. 297—304.

realizînd astfel o largă difuzare a ideilor noi. În aceste centre existau însă și intelectuali locali cu vederi latiniste, astfel că, în scurt timp, orientarea spre latină s-a generalizat. De aceea, în realizarea unității și modernizării limbii literare, limbajul filozofic a fost ilustrat în cea mai mare parte de orientarea latinistă, persistentă uneori mult după 1880. Nu s-a pus însă în acest timp problema renunțării la alte surse de îmbogățire a lexicului românesc.

§ 17. Pornind de la opinia lui Ion Coteanu potrivit căreia „orice limbaj nu este decît limba căreia i se atribuie o destinație specială" [32], se poate aprecia că limba folosită pentru exprimarea filozofiei alcătuiește un limbaj care are, în cea mai mare parte, trăsăturile limbajului științific, fără însă a avea toate trăsăturile acestuia. De aceea, în sistematica stilurilor funcționale ale limbii, limbajul filozofic este de obicei considerat ca o variantă (o specie) a stilului științific. S-ar putea totuși observa că limbajul filozofic are, în general, un impact mai mare decît cel științific la nivelul societății și, din acest motiv, el este mai legat decît acesta de evoluția generală a limbii literare. Lucrările de filozofie traduse în secolul al XIX-lea și textele de filozofie care au circulat atunci la români au fost, cu puține excepții, manuale și tratate sistematizatoare. De aceea, exprimarea filozofică românească a participat la formarea limbii literare mai ales ca stil științific și mai puțin prin stilurile individuale ale filozofilor, care, în unele situații, ar fi apropiat-o de stilul beletristic. Unele texte de popularizare, care devin tot mai numeroase după 1880, și mai ales unele lucrări polemice au cultivat și stilurile individuale, dar acestea și-au găsit adevărata expresie abia în secolul nostru, cînd au realizat performanțe remarcabile prin lucrări precum cele ale lui Lucian Blaga sau ale lui Constantin Noica.

S-a menționat anterior trăsătura noțiunilor filozofice de a avea o anumită mobilitate. Acesta este motivul pentru care filozofii și exegeții s-au preocupat permanent de interpretarea și reinterpretarea noțiunilor cu care operau, astfel încît textul operelor lor cuprinde deseori discuții despre noțiuni și despre termenii folosiți pentru a le semnifica. Mult mai accentuată este această caracteristică în cazul manualelor care, oricum, trebuie să cuprindă discuții în acest sens. Uneori, traducătorii sau exegeții români trebuiau să învingă

---

[32] I. Coteanu, *Stilistica funcțională a limbii române. Stil, stilistică, limbaj*, București, 1973, p. 45.

Scanned with OKEN Scanner

dificultățile generate, pe de o parte, de nivelul scăzut al posibilităților limbii și, pe de altă parte, de diferențele de structură între limba originalelor și limba în care traduceau. În acest proces, limba română a cunoscut saltul spre sincronizarea și echivalarea cu limbile europene cultivate. Prin lucrările de filozofie, intelectualii români au exersat limba literară într-un domeniu cognitiv care se structura numai cu ajutorul raționamentelor, al definițiilor, al demonstrațiilor și al altor mijloace cu care se operează la nivelul abstracțiilor. În astfel de lucrări se întîlnesc și particularizări textuale, ca cele legate de constituirea și funcționarea sistemelor de termeni corelativi (corespunzători noțiunilor corelate) și, mai ales, de frecvență apreciabilă a unor cuvinte ce se integrează unor microsisteme lexicale distincte sau se realizează prin mijloace specifice.

Prin exersarea limbii române în spațiul filozofiei s-a desăvîrșit și un aspect sintactic special al limbii, menit să aducă în stare de funcționare termenii filozofici, care, neologisme sau cuvinte vechi, erau integrați unei structuri a discursului corespunzătoare unei organizări mentale speciale a limbii naționale. De fapt, acest aspect al limbii literare este singurul care asigură trecerea termenilor filozofici din posibilitate și virtualitate în actualitate, în sensul că aici cuvintele pot deveni într-adevăr „termeni", adică pot funcționa ca echivalente pentru termenii străini consacrați, fără a reprezenta o simplă preluare a acestora. Acesta este de altfel și motivul principal pentru care nu se poate admite că terminologia filozofică s-ar fi format prin alt tip de lucrări decît cele de filozofie. Astfel, limbajul filozofic românesc se realizează treptat, o dată cu înmulțirea textelor de filozofie scrise în românește și o dată cu integrarea termenilor neologici împrumutați în microsistemele limbii noastre.

§ 18. O terminologie se distinge în cadrul limbii literare în special prin specificul procesual al formării ei, adică prin sursele și modalitățile de alcătuire, reprezentate în primul rînd prin statutul etimologic al termenilor care o compun, fie că aceștia sînt cuvinte vechi, fie că sînt împrumuturi neologice sau realizări ale mijloacelor interne de îmbogățire a limbii. Este specifică filozofiei ca parte a culturii legătura pronunțată între existența și nivelul preocupărilor filozofice la un popor și integrarea unui număr mare de cuvinte de specialitate din limbile clasice în limba literară a poporului respectiv. În același timp, procesul evolutiv

Scanned with OKEN Scanner

al integrării unor astfel de cuvinte și raportul lor cu elementele lexicale reținute de terminologie din limba veche și populară este legat în mod nemijlocit de însuși procesul pătrunderii și răspîndirii filozofiei universale și al creației indigene. Astfel, problema etimologică își extinde capacitatea caracterizantă asupra obiectului, asupra manifestării la nivelul culturii majore a filozofiei și a expansiunii sociale a filozofiei.

Dacă în vremea noastră limbajul filozofic s-a specializat și a devenit un corpus lexico-semantic specific și limitat din punct de vedere social, aceasta nu înseamnă că legătura cu limba vorbită, în primul rînd cu limba populară, a fost întreruptă. Dimpotrivă, a rămas încă posibilitatea unor opțiuni terminologice care să vizeze în mod evident și declarat o orientare către limba populară. Dar, așa cum s-a precizat anterior, asemenea opțiuni nu mai pot modifica în mod semnificativ configurația limbajului filozofic stabilită în perioada de formare. Situația se explică prin faptul că, deși în cazul filozofiei se pot întîlni cazuri în care organizarea ideilor este tributară posibilităților lingvistice ale unei limbi, nu se poate vorbi de o determinare a filozofiei de către limbă, așa cum s-a susținut uneori. Cei care văd în limbă expresia unei mentalități nu trebuie să scape din vedere că această expresie constituie sinteza unei experiențe culturale și sociale determinate, astfel încît aceeași mentalitate poate sta și la baza ideilor din unele opere filozofice. Deci nu limba furnizează filozofiei o mentalitate, ci aceeași mentalitate se poate reflecta și în limbă și în filozofie. Oricum, filozofia este legată de idei, nu de formă, ea nu trebuie confundată cu literatura, care este în mare parte dependentă de performanțele artistice (formale) ale scriitorilor și, în ultimă instanță, ale limbii naționale. Din aceste motive, nu există posibilitatea reducerii limbajului filozofic la limba populară, chiar în cazul marilor civilizații, unde termenii apar în același timp cu dezvoltarea filozofiei în sînul civilizațiilor respective. De asemenea, chiar în aceste cazuri, limbajul filozofic a recurs și recurge în multe situații la împrumuturi din alte limbi [33]. De aici se poate trage concluzia că, în ciuda particularităților care-l caracterizează, limbajul filozofic românesc are numeroase trăsături care-l apropie de limbajele filozofice ale altor limbi europene.

---

[33] Grecii înșiși sînt tributari sub acest aspect vechilor egipteni. (V. Constantin Daniel, *Studiu introductiv*, la vol. *Gîndirea egipteană antică în texte*, București, 1974).

Scanned with OKEN Scanner

Pe de altă parte, o operă literară este considerată ca aparținînd unei culturi după limba în care a scris-o autorul ei, iar nu după naționalitatea autorului, o lucrare filozofică sau științifică poate fi scrisă și într-o limbă străină (de mare circulație), fără ca aceasta s-o împiedice de a fi considerată în primul rînd ca aparținînd națiunii în mijlocul căreia își desfășoară activitatea autorul ei. De aceea, deși au fost publicate inițial în limba franceză, unele lucrări filozofice avînd ca autori pe V. Conta sau A. D. Xenopol nu pot fi considerate decît ca ținînd de cultura română și de evoluția ei. Cu toate acestea, asemenea lucrări nu au putut participa decît în varianta românească la dezvoltarea și răspîndirea limbajului filozofic românesc, în vreme ce opere străine traduse în românește și cu circulație printre români au avut un rol însemnat la formarea acestui limbaj. Această independență relativă între terminologia filozofică și creația filozofică în limba în care se dezvoltă o asemenea terminologie a permis ca românii să-și poată constitui, prin traduceri și prin prelucrări de opere străine, un limbaj filozofic foarte bogat și variat, înainte de a avea o creație națională de anvergură pe acest tărîm [34]. Dacă „traducerile nu fac o literatură", cum se exprima pe drept cuvînt Mihail Kogălniceanu, și, permutînd ideea, prin traduceri nu se poate crea o filozofie națională, prin ele însă se realizează un limbaj filozofic, care poate stimula creația autohtonă.

Deoarece nu a beneficiat de o tradiție notabilă și s-a dezvoltat relativ tîrziu, terminologia filozofică românească s-a alcătuit mai ales pe baza elementelor lexicale de împrumut. Dar, pînă a se stabiliza formal și semantic, împrumuturile neologice au avut configurații specifice fiecărei etape din evoluția limbii literare, în funcție de limba-sursă, de sistemul curent de adaptare al epocii, de ponderea cuvintelor de o anumită origine etc. Din punctul de vedere al sistemului de adaptare, s-a constatat că, în primele faze ale modernizării limbii literare (aproximativ între 1780 și 1830—40), dar și după aceea, încadrarea neologismelor se făcea uzînd de afixe ale limbii vechi și urmînd pronunții ale limbilor din care se făceau împrumuturile (sînt evidente acum pronunțiile după neogreacă, franceză, italiană și germană). A fost necesară de aceea intervenția hotărîtă a unor învățați

---

[34] Ideea că prin traduceri se realizează o îmbogățire lingvistică și culturală a fost subliniată de multe ori. G. Istrate *(Limba română literară*, București, 1970) citează în acest sens opiniile lui G. Ibrăileanu (p. 286) și I. A. Candrea (p. 291).

Scanned with OKEN Scanner

ca Ion Heliade-Rdăulescu, Timotei Cipariu, August Treboniu Laurian și alții ca această manieră să fie părăsită în favoarea adoptării unor afixe neologice și a omogenizării împrumuturilor pe baza modelului latin.

Preferința pentru împrumuturi nu este explicabilă însă numai prin lipsa unei tradiții însemnate, ci și de trăsătura amintită a limbajului filozofic de a contrapune independenței față de limba populară națională, dependența de resursele limbilor de cultură clasice. În sfîrșit, trebuie menționat că limba română însăși, neavînd ca specific calchierea cuvintelor radicale din alte limbi și lipsa de operativitate a modului de a crea cuvinte noi prin compunere, a fost obligată să recurgă la împrumuturi pentru a-și îmbogăți resursele. Deja Dimitrie Cantemir arătase necesitatea de a face împrumuturi din greacă, limba de bază a terminologiilor moderne. Mai tîrziu, Samoil Micu recomanda ca, pentru formarea unei terminologii filozofice românești, să se ia cuvinte „ori din cea grecească, ca din cea mai învățată, ori din cea latinească, ca de la a noastră maică" (MiL, 58). Unii dintre latiniștii de după 1830 au fost și adepții împrumuturilor romanice (Heliade-Rădulescu, Laurian), mulți au încercat modificarea neologismelor pentru a le da haine românești (Cipariu, Bărnuțiu și, mai ales, Pumnul), toți însă au întrebuințat pe scară largă, prin calchieri, și vechile cuvinte românești, indiferent de originea lor. Dar, prioritatea împrumuturilor nu pornea numai de la întîietatea și prestigiul limbilor clasice, ci și de la imperativul creșterii preciziei exprimării, precizie care se manifestă prin tendința de a realiza o identitate extensională între nivelul lexical și cel noțional (adică realizarea unei situații în care fiecărei noțiuni să-i corespundă un cuvînt). O asemenea formă ideală nu poate fi atinsă însă de nici o limbă naturală, oricît de bogată ar fi ea, deși evoluția cunoașterii și precizia exprimării tind permanent spre un nivel al optimizării depline. De altfel, asemenea idei se întîlnesc deja în traducerile realizate de A. T. Laurian: „O limbă bine făcută ar trebui să ofereasă o corespondință eseactă între lucrurile de espres și între terminii care le esprim. Ar trebui, așadară, ca o vorbă să fie creată pentru fiece idee, și încă în rigoare o vorbă nouă pentru fiece nuanță a cugetului. Însă usurile și indigințele omului oferesc prea multă varietate ca să putem ajunge la o limbă așa de completă (...) Calitățile acesorie ale unei limbi bine făcute sînt ca ea să fie ușoară, adecă acesibilă tutor claselor, copioasă și cu toate acestea simplă,

Scanned with OKEN Scanner

adecă puțin încărcată cu termini pedantici sau străini. În ultră, trebuie ca limba usuală și comună să fie bine distinctă de ideomatele speţiale usitate în sfera profesiunilor, artelor și a măiestriilor etc.:" (LaM, 109). Tot într-o traducere a acestui învățat este remarcat faptul că „fiăcare limbă e pauperă în oarecare respect și ambiguă" (LaF, 217), ceea ce reprezintă constatarea imposibilității existenței unei limbi ideale, care să corespundă tuturor exigențelor. Aceasta nu presupune însă anularea tendinței permanente de a perfecționa limba și, de aceea, învățații români care au luat cunoștință de ideile despre limbă din lucrările filozofice s-au angajat serios în procesul de renovare a limbii literare în cadrul căreia limbajul filozofic trebuia să dețină un loc important.

§ 19. Cum s-a menționat anterior, se manifestă uneori în cazul filozofiei și tendința de a recurge la termeni cu originea în limba populară, termeni care însă primesc sensuri noi și sînt integrați unor anumite sisteme cognitive. În această direcție s-a manifestat la noi îndeosebi Lucian Blaga și această manieră a întrunit aprecierea multor contemporani[35]. Trebuie însă observat că, în terminologia sa filozofică, acest gînditor nu a evitat folosirea neologismelor, încît nu se poate spune că limbajul filozofic creat de el se bazează numai pe limba populară; Blaga a manifestat mai mult ca alți învățați preferința pentru cuvintele limbii populare sau, mai degrabă, ale limbii comune, aceasta fiind o urmare a opțiunilor personale și o abatere de la limbajul filozofic întrebuințat în mod curent.

În primele faze ale dezvoltării filozofiei la români, s-a realizat, alături de pătrunderea a numeroase împrumuturi din limbile clasice și moderne, și o activare a elementelor din fondul vechi și popular și o îmbogățire lexicală prin derivare și compunere pe baza lor. Dar, cu aceasta nu se formase limbajul de care era nevoie, căci în momentele acelea limba literară nu avea posibilități comparabile cu ale celorlalte limbi europene moderne. Ca atare, împrumuturile erau încă necesare din rațiuni practice, iar contextul social și evoluția culturii impuneau folosirea neologismelor și mărirea numărului lor și nu preluarea și continuarea predispoziției unui autor sau altul de a folosi cuvinte vechi [36].

---

[35] V. Pavel Apostol, *Pe marginea unui text inedit de Lucian Blaga. Cîteva reflecții asupra limbajului filozofic românesc*, în „Viața Românească", XX (1967), nr. 2, p. 182—186.

[36] Asupra acestor probleme v. și G. Matoré, *La méthode en lexicologie*, Paris, Didier, 1953, p. 10 și passim: Viggo Brøndal, *Substrat et emprunt en roman et en germanique*, Copenhague-București, 1948.

Scanned with OKEN Scanner

În perspectivă diacronică, se poate desprinde, așadar, o fază, cuprinsă între 1780 și 1850, în care elementul popular era utilizat în primul rînd din cauza lipsei unor termeni de specialitate. După aceea, terminologia propriu-zisă este dominată de neologisme și doar în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea elemente vechi, care reprezintă în principiu readucerea în atenție a calcurilor, reapar ca o reacție împotriva avalanșei neologismelor. Abia după 1900 elementul popular este valorificat numai în perspectiva creării unor stiluri proprii, individuale.

O primă aproximare asupra termenilor filozofici românești sub aspectul originii lor realizează un tablou al interpătrunderii cuvinte vechi (și creații pe baza acestora) și elemente neologice, de împrumut. În procesul formării terminologiei, a crescut permanent cuantumul și frecvența împrumuturilor, care, deși uneori aveau origini diferite, nu au creat un domeniu al eterogenității. Modelul clasic, care a fost reprezentat mai ales de latina savantă, a funcționat ca un filtru, înlăturînd situațiile divergente. Caracterizat permanent la nivel general de tendința de unitate (realizată într-un grad mai mare sau mai mic în diferite momente), limbajul filozofic a ajuns să dispună de un lexic suficient în jurul anului 1900, cînd se încheie astfel perioada de formare și are sub toate aspectele posibilități de a inova din interior [37].

Terminologia filozofică românească modernă este alcătuită din elemente cu mai multe origini: cele mai multe provin din latina savantă, un număr important sînt din limba greacă, mai precis, din greaca veche, dar preluate, deseori, și de neogreacă. Franceza, care a furnizat limbii noastre un număr foarte mare de neologime mai ales după 1860, are în acest sector o contribuție mai redusă decît în altele. Germana prezintă situația inversă, în sensul că tocmai în domeniul terminologiei filosofice a exercitat o influență mai mare decît în alte cazuri.

Sub asepctul recurgerii la cuvinte vechi și populare, limbajul filozofic se înscrie în zona dintre limba literaturii, bogată în astfel de cuvinte, și limba științei, mai reținută în a le accepta. Dintre influențele care au stimulat folosirea cuvintelor populare au fost cea greacă și cea germană, urmate de latină, aceste limbi oferind elemente lexicale proprii ce puteau fi „traduse" în limba română.

[37] Limbajul filozofic devine astfel apt de „neologie", concepută în sensul atribuit de Louis Gilbert (*La créativité lexicale*, Paris, Larousse, 1975, p. 31).

Scanned with OKEN Scanner

Secţiunea întîi

ETAPELE FORMĂRII TERMINOLOGIEI MODERNE

I ASPECTE ALE TERMINOLOGIEI FILOZOFICE ÎN EPOCA VECHE

§ 20. Pentru orice realitate există o perioadă de timp hotărîtoare, în care se produc fenomenele cele mai importante și se realizează definitivarea și delimitarea ei ca entitate aparte. Concepută ca un tot în sine, dar în corelație cu evenimentele care aveau loc la nivelul întregii culturi și întregii limbi literare, terminologia filozofică românească modernă s-a format de-a lungul unei perioade de circa un secol, o perioadă foarte scurtă ținînd seama de stadiul de la care s-a pornit și de stadiul atins, de performanțele excepționale pe care acest compartiment al limbii noastre de cultură le are în jurul anului 1900 și, în ciuda multor oscilații încă — neesențiale — , de marea unitate și consecvență la care s-a ajuns. Legată direct de pătrunderea filozofiei universale și de creația filozofică autohtonă, formarea terminologiei filozofice, deși se prezintă ca un proces continuu, poate fi privită ca o succesiune de etape cu caracteristici distincte, etape dominate de activitatea unor personalități culturale marcante.

Dar, dacă terminologia filozofică pe care o întrebuințăm astăzi s-a constituit aproape exclusiv în faza modernă a limbii române literare, trebuie făcute cîteva referiri asupra măsurii în care limba veche oferea posibilități de expresie în acest domeniu pentru limba nouă, deoarece procesul modernizării limbii literare s-a realizat treptat, printr-o împletire dintre nou și vechi, prin reactualizarea, uneori la distanțe în timp apreciabile, a unor mijloace și forme uitate, prin orientarea (conștientă) într-o direcție sau alta în problema terminologiei.

Scanned with OKEN Scanner

Într-un amplu studiu, G. Ivănescu [38] arată că limba veche conținea elemente de terminologie filozofică începînd chiar cu textele rotacizante, terminologie îmbogățită substanțial mai tîrziu de contribuțiile lui Dosoftei, ale fraților Greceanu, ale lui D. Cantemir și ale altora. Această terminologie, deosebită în cea mai mare parte de cea de astăzi, nu este în întregime aceeași la toți învățații, dar are elemente care se transmiteau de la un învățat la altul. Totuși, deși vechea limbă literară nu realizase un limbaj filozofic suficient de bogat și cu o specificitate caracteristică, elemente și modele ale ei vor persista pînă pe la 1840 și chiar mai tîrziu, în unele cazuri pînă spre sfîrșitul secolului trecut.

Manuscrisul lucrării lui G. Ivănescu, destinate analizei terminologiei filozofice din epoca veche, se află la Biblioteca Academiei Române, Filiala Iași, sub cota nr. 39 și conține peste 400 pagini dactilografiate. Se relevă aici folosirea curentă a vechilor cuvinte (sau a derivatelor pe baza lor) pentru redarea unor noțiuni de filozofie concomitent cu preluarea unor cuvinte din alte limbi pentru a suplini lipsa unor termeni adecvați. Este remarcată în acest sens solicitarea deosebită a derivatelor de la verbul *a fi*, astfel că, în epoca veche, *ființă*, avea sensurile „substanță" și „esență" în opera lui Dosoftei (f. 187), în vreme ce Cantemir folosește cu acest semantism calcul *substare* (f. 206), lui *ființă* atribuindu-i accepția „prezență" (f. 187), fără însă a-i respinge celelalte semnificații. De altfel, acest învățat utilizează adjectivul *ființesc* cu sensul „substanțial" *(lucruri ființești* „entități substanțiale"). În aceeași perioadă, *fire* era întrebuințat de mulți învățați cu sensurile (foarte apropiate) „natură" și „esență" (f. 18), Coresi, în *Molitvenicul* din 1584, semnificînd prin acest cuvînt conceptul de „substanță, esență" (f. 199). Un derivat insolit de la *fire*, adjectivul *firian*, are la Cantemir sensul „care se raportează la natura materială" (f. 217). Cantemir atribuie derivatului *fiitoriu* sensul „existent, entitate, lucru", deci o valoare

[38] G. Ivănescu, *Terminologia filozofică românească de pînă la 1830*, nepublicat, dar care, potrivit unei cronici a lui Liviu Leonte (v. LR, IV (1955), nr. 6, p. 77—79) era încheiat în anul 1955. Atît în această cronică, cît și în studiul lui G. Ivănescu *Formarea termninologiei filozofice românești moderne*, se găsesc unele date privitoare la conținutul acestei lucrări. G. Ivănescu prezintă o imagine a termniologiei filozofice românești în epoca feudală în studiul *Rolul lui D. Cantemir în dezvoltarea terminologiei filozofice românești*, în volumul *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, 1974, p. 125—132.

Scanned with OKEN Scanner

de substantiv, diferită și ca încadrare morfologică și ca semnificație de statutul pe care acest cuvînt îl va avea mai tîrziu (f. 182). La cronicarul muntean Radu Greceanu se întîlnește împrumutul din greacă *usie (adecăte ființa firească)*, grecescul οὐσία avînd semnificația „substanță, esență" (f. 202). Maniera de glosare întîlnită aici va fi foarte utilizată după 1780, cînd ritmul de pătrundere a împrumuturilor devine foarte alert. Cît privește sintagma *ființa firească*, aceasta ar putea fi transpusă prin „substanță esențială", adică „esență".

G. Ivănescu semnalează existența cuvîntului *epicurii* în *Praxiul* lui Coresi (< sl. bis. *jepikurij)*, refolosit mai tîrziu de Poteca *(epicurii* PoF, 72), cu siguranță prima atestare a unui termen ținînd de domeniul terminologiei referitoare la doctrine și concepții filozofice.

Secolul al XVI-lea atestă un număr redus de termeni care se întrebuințează în terminologia actuală [39]. În acest secol se introduc însă neologisme precum *filosof* (a. 1570—1573), *formă* (a. 1581), primul din greacă, al doilea din latină. Pentru „spirit" se întrebuința *duh*, termen folosit încă destul de des și în secolul trecut; din slavă și greacă pătrunde cuvîntul *idol* (întrebuințat alături de *boz)*, peste care s-a suprapus în epoca modernă lat. *idolum* și fr. *idole* (termenul originar, pentru toate limbile, fiind cel grecesc). Sînt atestate acum și o serie de elemente lexicale provenite în terminologia actuală din limba veche și populară: *adevăr, datorie, repaus*. În unele cazuri astfel de termeni au alte sensuri și alte domenii de întrebuințare: *cercetare, judecată, lege*. În acest secol, concurența între *a cugeta* și *a gîndi* atestă o netă favorizare a primului: *a cugeta* apare de 124 de ori (cf. și *cuget* de 151 de ori), iar *a gîndi* de 29 de ori (cf. *gînd* de 16 ori). O altă serie de termeni dezvoltă în acest secol sensuri care au fost valorificate mai tîrziu în calchierea termenilor filozofici străini.

Ceea ce caracterizează veacul al XVI-lea și cea mai mare parte a celui următor este lipsa unor opere speciale de filozofie. Chiar lucrările teologice și cele de morală care apar acum prezintă o structură eterogenă, iar sursa principală a lexicului cult, limba slavă, nu oferea elemente cu posibilitatea de a fi menținute ulterior.

---

[39] Pentru aprecierile referitoare la acest secol s-au folosit datele oferite de lucrarea Floricăi Dimitrescu, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973.

Scanned with OKEN Scanner

În secolul al XVII-lea, numărul termenilor filozofici crește apreciabil mai ales în ultimele decenii. În general, se folosesc cuvinte vechi (calcuri): *peste fire* „supranatural", *firesc* „natural", *ființă* „existență", *a avea ființă* „a exista", *neființă* „inexistență"; apar însă și neologisme: *a filosofi* (a. 1652), *filosofește* (N. Costin), *materie* (a. 1678, cu sens filozofic la a. 1683). Mitropolitul Dosoftei în *Viețile sfinților* folosește, după greacă, uneori și după latină, termeni precum: *dogmă* (ian. 24^{v}), *dogmate* (ian. 17^{v}), *filosofiea* (oct. 64^{r}), *practiciasca filosofie* (ian. 47^{r}), *loghica* (nov. 161^{v}), *loghicești răspunsuri* (ian. 22^{v}), *teoria* (ian. 47^{r}) [40]. Spre sfîrșitul secolului al XVII-lea apar și primele opere filozofice publicate în limba română. Potrivit cercetărilor efectuate de Virgil Cândea [41], tălmăcirea din grecește efectuată de Spătarul Milescu a opusculului *Despre rațiunea dominantă* (tradus *Pentru sîngurul țiitoriul gînd)* și inclusă în *Vechiul Testament* al *Bibliei de la București* (1688) este prima lucrare de filozofie publicată în românește. Tributară filozofiei morale stoice sub aspectul orientării generale, această lucrare necanonică este compusă dintr-o serie de povestiri moralizatoare, care antrenează în mică măsură o terminologie filozofică specifică. Neologismele sînt puține: *filosofie, filosofesc, a filosofi;* predomină calcurile: *a dovedi* „a demonstra", *fără de socoteală* „irațional", *fire* „natură", *gînd* „rațiune", *pricină* „cauză".

Tot domeniului filozofiei morale se încadrează și cea dintîi operă filozofică scrisă de un român și tipărită în limba română, *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul* (Iași, 1698), alcătuită de spiritul filozofic desăvîrșit al culturii vechi și cel mai autentic propagator al lexicului filozofic de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, principele Dimitrie Cantemir. Datorită caracterului de excepție al operelor

---

[40] După Marin Z. Mocanu *(Periodizarea împrumuturilor italiene pătrunse în limba română*, I, în SCL, XXIX, 1978, p. 641 ș.u.), termeni din *Viețile sfinților* precum: *armonie, cauză (cavză), filosof, formă* sînt posibile italienisme. Prezumția nu pare să aibă temei. Acestea sînt mai degrabă împrumuturi din latină (cf. și fonetismul din *cavză).* Un studiu special realizat de G. Ivănescu *(Limba mitropolitului Dosoftei*, în „Analele Academiei Republicii Socialiste România" 108, 1974, seria a IV-a, vol. XXIV, p. 186—194), asupra împrumuturilor neologice întrebuințate de eruditul prelat, relevă și unele aspecte ale termenilor filozofici întîlniți în opera acestuia.

[41] Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă*. Cluj-Napoca, 1978, p. 172—214. Autorul reproduce textul lui Milescu în paralel cu traducerea modernă.

Scanned with OKEN Scanner

acestui învățat, activitatea sa în sfera terminologiei filozofice a beneficiat în repetate rînduri de atenția cercetătorilor [42]. În imposibilitatea de a introduce un număr prea mare de neologisme, pe cît i-ar fi cerut necesitățile, Cantemir recurge foarte adeseori la calcuri, multe dintre ele preluate sau reformate de învățații ulteriori: *arătare* „demonstrație", *ființă* „esență", *neam* „gen" etc. Dar el folosește un număr impresionant de neologisme de sorginte grecească și latinească, realizînd apogeul pentru limba veche în ce privește numărul de neologisme latine (Stolnicul C. Cantacuzino nu ajunge la același nivel), distingîndu-se printre învățații epocii și apropiindu-se de Școala ardeleană [43]. Deși unii dintre termenii neologici întrebuințați de el au o formă diferită de cea de astăzi, Cantemir are meritul de a fi dat prima înfățișare românească unor cuvinte nemaiîntrebuințate pînă atunci la noi: *argument, aristotelesc, condiții, conștienție, experiența, platonicesc, siloghism, substanție* etc. Prin multe din trăsăturile ei înnoitoare, terminologia filozofică întrebuințată de principele moldovean se distanțează de cea a învățaților de pînă la el sau a contemporanilor săi.

Opera lui Cantemir rămîne însă un fenomen de excepție în cadrul culturii noastre vechi. Modernizarea limbii și culturii noastre nu a putut urma ritmul pe care i-l impusese învățatul moldovean. Cert este însă că secolul al XVIII-lea, fără a realiza salturi spectaculoase, se caracterizează printr-o tot mai evidentă tendință de înnoire culturală și lingvistică. La Ion Neculce, în *Foletul Novel* din epoca lui C. Brîncoveanu și în alte scrieri din prima jumătate a secolului, apar o serie de neologisme latinești și romanice, unele dintre ele cuvinte filozofice [44]. Mai tîrziu, prolificul traducător și autor de manuale Amfilohie Hotiniul a militat consecvent pentru îmbogățirea limbii române. În *Gramatica fizicii* (ms rom. 1627 de la Biblioteca Academiei Române), de exemplu,

---

[42] Merită menționate în acest sens lucrările: P. Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, 1972, p. 148—160; id., *Calcul lingvistic ca procedeu de creare a terminologiei filozofice la Dimitrie Cantemir*, în LR, XV (1966), nr. 1, p. 3—12; Ștefan Giosu, *Dimitrie Cantemir*, București, 1973, p. 179 ș.u. Un studiu special al lui G. Ivănescu, *Rolul lui D. Cantemir în dezvoltarea terminologiei filozofice românești* (în vol. *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, 1974, p. 125—132), realizează imaginea contribuțiilor acestui învățat în perspectiva întregii terminologii din epoca veche.

[43] V. Ștefan Giosu, *op. cit.*, p. 174—175.

[44] În *Foletul Novel*, Marin Z. Marin *(art. cit.*, p. 644—645) stabilește o evidentă influență italiană.

el utilizează și numeroși termeni filozofici: *cosmologhie* (13^{r}), *filosofie firii* (6^{r}), *filosof* (7^{r}), *materii filosofești* (8^{r}), *filosofind* (15^{v}), *ipotis* (22^{v}), *ipotesis* (22^{r}), *idée* (6^{v}), *itica* (7^{r}), *loghica* (7^{r}), *metafizica* (7^{r}), *somatologhie* (12^{v}), *substare* (11^{r} = „substanță"), *teorie* (21^{r}). În alte lucrări, Amfilohie folosește termeni de evidentă sorginte italiană: *asolut, ecuilibriu, esistență, esperiență* și *sperientă, valoare* [45]. Tot în cursul acestui secol începe contactul cu limba franceză. A. Lambrior, în articolul *Limba română veche și nouă (Traducerea românească a scrierii lui Oxenstiern)* [46], atestă, într-o posibilă primă traducere din franceză din cultura noastră, redări ca cea a lui *raison* prin *socoteală*, a lui *imaginer* prin *cugeta* etc.

Oricîte merite s-ar atribui însă vechii terminologii filozofice (și nu au lipsit cercetătorii care să facă acest lucru), ea rămîne în cea mai mare parte limitată la domeniul moral și, fiind promovată mai ales de tratatele de teologie dogmatică și morală, aproape că nu realizează un compartiment distinct al lexicului. Această terminologie ținea mai degrabă de mijloacele de expresie specifice unor opere sapiențiale în care ideile teologale erau preponderente. Lucrurile nici nu se puteau prezenta altfel atîta vreme cît filozofia rămînea încă slujitoarea doctrinei religioase, fenomen specific de altfel feudalității europene în general. Aceasta nu înseamnă că o dată cu iluminismul filozofia s-ar fi desprins definitiv de teologie la români. Iluminiștii au activat în cadrele concepției deiste, încercînd interpătrunderea între filozofie și o biserică populară purificată și purificatoare, în mare parte orientată spre problematica concretă. Dar, chiar în această conjunctură, filozofia cîștigă pentru prima dată la români elementul fără de care nu se poate manifesta: interpretarea realității pe baza încrederii funciare în puterea rațiunii și combaterea superstițiilor, prejudecăților și tradițiilor învechite. Începutul terminologiei filozofice moderne poate fi considerat, de aceea, numai o dată cu Școala ardeleană, cînd s-a pus în mod sistematic problema răspîndirii filozofiei la români și cînd s-a produs o orientare susținută în adoptarea mijloacelor de expresie necesare. După 1800 (mai ales după 1810), mulți ardeleni au venit profesori în Principate; cu aceștia și cu învățații de aici, Școala ardeleană va deveni o școală națională (în jurul lui 1840 aceasta era realizată) cu același crez al luminării.

---

[45] V. Marin Z. Marin, *art. cit.*, p. 25.

[46] A. Lambrior, *Studii de lingvistică și folcloristică*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Ion Nuță, Iași, 1976, p. 3—16.

Scanned with OKEN Scanner

II ÎNCEPUTURILE TERMINOLOGIEI MODERNE

§ 21. SAMOIL MICU. Încă de la începutul preocupărilor filozofice din epoca modernă — care aparțin iluminismului — s-a manifestat și orientarea conștientă spre introducerea neologismelor necesare. Samoil Micu începe în jurul anului 1780 traducerea și prelucrarea unor lucrări de filozofie [47] aparținînd lui Chr. Baumeister (promotor prin intermediul lui Wolff al filozofiei lui Leibniz), pe care reușește însă să le publice, în parte, mai tîrziu: *Loghica, adecă partea ceal cuvîntătoare a filosofiei*, Buda, 1799, *Legile firei, itica și politica sau filosofiia cea lucrătoare*, Sibii, 1800. Alte lucrări (*Învățătura metafizicii, A filosofiei cei lucrătoare* și *Învățătura politicească*) au rămas în manuscris pînă de curînd, cînd au fost publicate de Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe [48]. Orientarea învățatului român către opera raționalistului Fr. Chr. Baumeister (este vorba de *Elementa Philosophiae recentiorio*, Cluj, 1771) corespundea pe deplin ambianței europene, acest autor fiind în mare vogă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Însuși Kant a predat metafizica și logica între anii 1755 și 1765, avînd la bază lucrările acestui filozof.

Deși Micu era un fervent admirator al latinității și traducea după originale latinești, el a folosit, în cele mai multe cazuri, procedeul transpunerii în termeni vechi și populari a noțiunilor noi. Calcurile lingvistice, dintre care multe sînt inițiate de el, atenuau dificultatea înțelegerii pe care ar fi realizat-o o abundență de termeni neologici pentru cei nefamiliarizați cu latina și greaca.

---

[47] Manuscrisele lui S. Micu se păstrează astăzi la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, sub cotele ms. rom. 66, 90, 113, 114, 538 și sînt datate între 1781—1800.

[48] Samoil Micu, *Scrieri filozofice*, studiu introductiv și ediție critică de Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe, București, 1966.

Scanned with OKEN Scanner

Pe lîngă această activitate practică de îmbogățire a vocabularului românesc, în lucrările traduse de Micu se întîlnesc diferite consideraţii lingvistice despre cuvinte, ceea ce atestă punerea în circulaţie la noi a unor idei importante din acest sector. Astfel, după ce se arată că „sunet încheiat este toată vorba" (MiL, 50), adică cuvintele sînt o sumă de sunete articulate, se subliniază că „ideile, care le închipuim și le facem în minte, le spunem altora prin cuvinte, că cuvintele sînt semnele ideilor", iar „semnul este a căruia idee îmi stîrnește a altui lucru idee" (MiL, 50) sau, mai precis, „semnul este aceia a căruia idee stîrnește ideia altuia" (MiS, 126). Arătînd că mai multe obiecte, de același fel, „să cuprind supt însămnarea" (MiS, 91) aceluiași cuvînt, învățatul iluminist surprinde trăsătura cuvîntului de a desemna clase, caracterul lui generalizant. Cercetînd mai în amănunt statutul cuvîntului ca semn se arată, pe de o parte, „cuvintele sînt semnele lucrului care-l ai în minte" (MiL, 51) și, pe de altă parte, „cuvintele sînt semnele care arată gîndurile minții" (MiL, 55). Așadar, cuvîntul este semn pentru lucru, dar indirect, prin intermediul imaginii acestuia din conștiință. Pentru Micu, întrebuințarea termenilor este strîns legată de precizia lor, calitate care îi face nu numai inteligibili în comunicare, dar și preciși în știință și filozofie. O secvență ca „însemnare și înțelesul cuvintelor" (MiL, 55) poate duce la ideea că avem a face, pentru prima dată la noi, cu distincția între „sens" și „semnificație" (distincție existentă în multe logici scolastice), deși în lucrările lui Micu *și* nu realizează numai conjuncția, ci și disjuncția, alternarea. Iluministul transilvan intuiește arbitrarietatea semnului lingvistic sau, mai degrabă, independența între formă sau expresie și noțiunea desemnată, căci mulțimea limbilor dovedește că nu există o relație determinativă între lucru și numele lui (MiL, 50—51). Există însă o determinare socială, cuvintele folosite trebuie înțelese de alții (MiL, 51) și, de aceea, recomandă o temperanță în întrebuințarea termenilor noi: „Măcar că este în puterea noastră ca orice lucru cu ce cuvînt vom voi să-l însemnăm, tot nu să cade fără socoteală și fără de lipsă să amestecăm cuvinte noao cînd vorbim cu alții, de voim ca să nu ne rîză oamenii" (MiL, 56—57). În sfîrșit, preluînd vechea comparație a cuvintelor cu banii, arată însă că întrucît banii „într-alte țări afară de stăpînirea lor nu umblă" și în cazul cuvintelor trebuie preferate elementele lexicale autohtone (MiL, 57).

Scanned with OKEN Scanner

Fără îndoială, Micu a beneficiat în fundamentarea concepției sale mai ales de modelul oferit de Chr. Wolff, care se preocupase la germani de întrebuințarea cuvintelor limbii naționale în exprimarea filozofică [49]. Dar dacă și astăzi limba germană poate folosi pentru a exprima filozofia foarte multe elemente lexicale create pe baza cuvintelor vechi, aceasta se datorează, desigur, specificului acestei limbi de a putea crea cuvinte noi prin compunere [50]. Deși deosebită sub acest aspect de limba noastră, germana a fost folosită ca model în primele perioade de constituire a terminologiei filozofice moderne, tocmai fiindcă atunci nu putea pătrunde încă întreaga terminologie neologică necesară.

Calcurile întrebuințate de Micu au la bază radicalul grecesc sau latinesc care, fiind „transparent" (potrivit expresiei lui St. Ullmann [51]), dădea posibilitatea transpunerii cu ajutorul cuvintelor vechi. Procedeul nu era nou, Cantemir îl folosise adeseori cu mult înainte în exprimarea noțiunilor filozofice la noi. Așa se face că o serie de calcuri sînt comune celor doi învățați: *cuvîntare* „rațiune", *cîtățime* „cantitate", *estere* „existență", *hotărîre* „definiție", *arătare* „demonstrație"; *ființă* „esență", *fire* „natură", *sfîrșit* „scop", *singuratic* „singular, individual" [52]. Cele mai multe calcuri se întîlnesc însă numai la Samoil Micu: *cu totul sau peste tot* „absolut" MiF, 78, *cuvîntarea minții* „raționarea" MiL, 8, *mai dainainte* „a priori" MiL, 150, *de pre urmă* „a posteriori" MiL, 150, *să culegem* „să conchidem" MiF, 28, *ființă cuvîntă-*

---

[49] Același lucru se întîmplase în cultura maghiară prin Apáczai. Asupra acestor modele, v. I. Lungu, *Meritele lui Samuil Micu în perioada creării terminologiei filozofice românești*, în „Cercetări filozofice", tom. III (1955), p. 307. În terminologia științifică, Micu a mers alături de Gheorghe Șincai *(ib.*, p. 309).

[50] Asupra acestei trăsături a germanei și a caracterului deosebit al limbii române, v. G. Ivănescu, *Formarea cuvintelor în limba română*, în LR, XIV (1965), nr. 1, p. 31—37.

[51] V. St. Ullmann, *Language and Style*, Oxford, 1964, p. 67. Ideea transparenței *(Durchsichtigkeit)* a fost cercetată pe larg de Hans-Martin Gauger *(Durchsichtige Wörter*, Heidelberg, 1971), care arată că sînt transparente elementele lexicale formate pe baza altor cuvinte binecunoscute vorbitorilor unei limbi. Discutînd problema cu aplicare la limba română, Adrian Poruciuc *(Aspecte ale intersecției ca valoare în limbajul poetic*, în volumul colectiv *Cunoaștere, creativitate, comunicare*, 11, Iași, 1981, p. 109—113) arată că „stratul latin și împrumuturile din perioada veche au cea mai mare „transparență" și cel mai ridicat volum de reprezentabilitate pentru vorbitorii limbii române" (p. 110).

[52] V. și Elena Toma, *Din începuturile terminologiei filozofice românești*, în vol. Al. Niculescu (coord.) *Unitate și diversitate în România*, II *Lexic de cultură*, Universitatea din București, 1976, p. 69.

Scanned with OKEN Scanner

toare „ființă rațională" MiS, 87, *a cuvînta* „a raționa" MiL, 22, *despreunătoriu* „disjunctiv" MiL, 115, *peste fire* „supranatural" MiS, 140, *spunerilor celor peste tot* „judecăților generale" MiL, 83, *graiurile* „termeni [silogismului]" MiL, 96, *ins* „entitate" MiS, 76, *întărirea* „afirmația" MiS, 76, *tăgăduirea* „negația" MiS, 76, *împărțire* „diviziune" MiL, 71, *împreunătoriu* „conjunctiv" MiL, 116, *împotivă-zicătoare spuneri* „propoziții contradictorii" MiL, 90, *putință* „posibilitate" MiS, 81, *simțitură* „senzație" MiS, 152, *spița* „specia" MiS, 94, *temeiuri* „argumente" MiL, 12. Desigur, multe dintre aceste calcuri apăreau și în alte lucrări de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, încît se poate presupune o mare circulație a lor în acea epocă.

Deși calcul lexical are o pondere destul de mare în lucrările de filozofie traduse de Samoil Micu, învățatul transilvan întrebuințează, de multe ori pentru prima dată la noi, foarte multe neologisme necesare limbii textelor filozofice: *amfibologhie* MiL, 134, *analoghie* MiL, 178, *cauza* MiS, 78, *cosmologhiea* MiL, 17, *silloghismul* MiL, 15, *entimema* MiL, 111, *epiherema* MiL, 120, *fenomene* MiL, 175, *lema* MiL, 89, *materie* „conținut" MiL, 94, *ontologhiea* MiL, 17, *pneumatologhia* MiS, 146, *psihologhiea* MiL, 17, *salt* MiS, 131, *soțietate* MiF, 10, *sorit* MiL, 120. Substantivele latinești în *-tio, -tionis* sînt redate prin forme în *-ție: condiție* MiL, 77, 137, MiS, 123, *demonstrație* MiF, 143. Samoil Micu introduce uneori direct cuvinte latinești cărora le adaugă articolul românesc: *prințipiumul* MiS, 116 (aici poate fi invocată și influența germană), *subiectumul* MiS, 116 (dar și *subiect* MiL, 74). La adjective sufixul curent este *-icesc: arătarea analiticească* MiL, 155, *pricina formalicească* MiS, 121, *legea politicească* MiF, 183, *arătarea sinteticească* MiL, 154 etc.; se întîlnește și *-ic*, de obicei însă în alternare cu *-icesc: practică filosofie* MiL, 17, *părerea cea practicească* MiL, 177, *simvolică* MiS, 163, *simvolicească* MiS, 163, *dascălul cel stoic* MiS, 133, *ursitul stoicesc* MiS, 135, *cunoștință teoretică* MiS, 122. Sufixul *-ic* este întrebuințat exclusiv în cazul denumirii învățaților de anumite orientări filozofice: *dialecticul* MiL, 122, *îndoirea pirhonicilor* MiL, 131, *scholasticii* MiS, 82. Sînt rare formațiile cu *-alnic: legătură materialnică* MiF, 68. În traducerile lui Micu abundă adverbele în *-icește: și sinteticește și analiticește o voiu arăta* MiL, 154, *ipotheticește este cu neputință* MiS, 81, *materialicește* MiF, 152, *metafizicește* MiL, 124, *o vei socoti sistematicește* MiL, 16.

Scanned with OKEN Scanner

Introducerea termenilor necesari din latină și din greacă nu se putea face atunci decît uzînd de anumite mijloace de precizare a semnificației. Alături de definiție, care este specifică oricărei lucrări cu caracter de manual, învățatul iluminist recurge de foarte multe ori la glosare. Specia de glosă caracteristică este cea explicativă liberă, un tip de glosă foarte labilă, fără prea mare concentrare, dar care poate realiza corespondențe între termenii vechi românești și cei neologici sau între termeni străini într-o manieră descriptiv-explicativă largă: *trebuința alta este, carea latinește să zice absoluta, noi o putem zice cu totul sau de tot* MiF, 78, *filosofii o chiamă cu cuvînt elinesc analisul ideilor, care cuvînt noi pre limba românească îl putem zice a ideilor deschieare, desfacere, despărțire* MiL, 35, *filosofii cu cuvînt latinesc îl zic subiect, noi îl putem românește zice temeiu, adecă lucrul de care să zice* MiL, 74, *spunerea cea ipoteticească cum zic grecii iară latinii o zic condiționată* MiL, 77, *grecii o zic* συντήρησις, *latinii conștiența* MiF, 122, *latinii întîmplarea o zîc contingenție, ce se întîmplă zic contingens* MiS, 97. Printr-un asemenea procedeu, Micu a realizat nu numai echivalările menționate, ci și introducerea de termeni neologici. Aceasta se poate observa din adaptarea cuvintelor latinești și grecești (de cele mai multe ori acestea nu apar în forma originară) și din faptul că termenii respectivi sînt folosiți ca atare în textul traducerilor.

§ 22. PETRU STAMATIADI. Despre învățatul moldovean Petru Stamatiadi, astăzi nu se mai știe aproape nimic. La 1925, Em. Grigoraș reeditează lucrarea polemică *Genesa. Demonstrație științifică* (1791), după o ediție posterioară anului 1800, din care un exemplar se afla la Mănăstirea Neamț. Stamatiadi participa cu această traducere, al cărei titlu original era *Atîrnare în loc de scrisoare asupra tarafului ocheliștilor pentru firea a toată lumea* (cu specificația, în interior, *Îndeletnicire filosofească în chip de scrisoare)*, la o dezbatere în care se antrenaseră învățați din Viena și Paris asupra ideilor lui Ocellus -(Occelus sau Okkelus) Lucanus [53]. Scrisă împotriva concepției lui Ocellus — filozof

[53] V. pentru aceasta N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1901, p. 437—438. Această scriere a fost semnalată anterior în „Buciumul român" I (1875—1876), p. 478. N. A. Ursu *(Prima traducere românească din Epictet*, în „Cronica" XV, 1980, nr. 29/755/, p. 5) consideră că, pe lîngă această traducere din greacă a scrisorii lui Evghenios Vulgaris adresată lui Ioan Zanetti, Petru Stamatiadi a realizat și multe alte traduceri, printre care *Haractiturile lui Epic-*

Scanned with OKEN Scanner

pitagoreu care susținea doctrina eternității lumii în contradicție cu alți pitagoricieni care considerau universul ca fiind rezultatul unei creații — și a adepților lui, această operă cu un conținut predominant teologal conține referiri, uneori destul de ample, la filozofii greci și la cultele orientale, precum și date științifice diverse și bogate.

Lucrarea a fost tipărită ca anexă la traducerea *Adoleshia filotheos adecă îndeletnicirile iubitoare de Dumnezeu*..., alcătuită de arhiepiscopul Evghenie Bulgariul, care s-a publicat la Iași în cinci volume (fiecare fiind comentariul uneia din cărțile Pentateuhului), între 1815 și 1819.

Aspectul frazei dovedește atît talentul autorului, cît și faptul că textul a fost refăcut după 1800, cînd limba literară românească avea însemnate posibilități de expresie. Forma inițială a lucrării a fost redactată — potrivit însemnării de la sfîrșitul textului propriu-zis — în anul 1791. La sfîrșitul notelor se menționează însă data „1773, maiu 8, în Pariz". Este admisibilă deci opinia lui Theodor Codrescu (v. „Buciumul român", I, p. 478) potrivit căreia ar fi aici o greșeală de tipar, data reală fiind anul 1793.

Petru Stamatiadi se dovedește a fi bun cunoscător al limbilor greacă, italiană și franceză; din aceste limbi a luat cele două cuvinte pentru denumirea adepților lui Ocellus: *ochelíștilor* StaA, 1 și *ocheliténilor* StaA, 47.

Cei mai mulți dintre termenii filozofici întrebuințați de acest învățat trădează proveniența grecească: *academaicos* StaA, 97, *academaicoși* StaA, 66 (< gr. Ακαδημαϊκός), *simbérasma* StaA, 56, *simpérazma* StaA, 57 „concluzie" (< gr. συμπέρασμα), *endelélhie* StaA, 58 (< gr. εντελέχεια), *ithichi sau moral* StaA, 52 (< ngr. ηθική), *fizicos* StaA, 112, 121 „fizician" (< ngr. φυσικός), *ipothésis* StaA, 50, 100, *ipothesurile* StaA, 10, 133 (< gr. υπόθεσις), *metempsíhosis* StaA, 78, 80 (< gr. μετεμψύχοσις), *peripateticoși*[i] StaA, 5 (< gr. περιπατητικός), *scópos* StaA, 20 (< gr. σκοπός), *ipochimenul* StaA, 90, 107 „subiectul" (< gr. υποκείμενον). Uneori, modelul grecesc a furnizat și desinențe de plural neutru în *-a* sau *-ata*: *catigorímenon* StaA, 110,

---

tit (între 1779 și 1785; ms. 124 de la Arhivele Statului din Iași, ms. rom. 27 de la Biblioteca Academiei Române, București, și ms. VI 49 de la Biblioteca Centrală Universitară Iași), după opusculul abatelui Bellegarde *Les caractères d'Épictète* (care a cunoscut mai multe ediții, începînd cu 1700), și *Cugetările* lui Oxenstiern (în 1779; ms rom. 1779 de la Biblioteca Academiei Române). Aceste traduceri ar fi printre primele realizate la noi după originale franceze.

Scanned with OKEN Scanner

pl. *catigorumena*, StaA, 110, 111 (< ngr. κατηγορούμενον), *fenomenon* StaA, 121, pl. *fenomena* StaA, 12, 19, 51, dar și *fenomene* (< gr. φαινόμενον), *sistima* StaA, 50, 81, pl. *sistimata* StaA, 31, 67 (< gr. σύστημα).

În cazul substantivului *proprietà* StaA, 5, art. *proprietáoa* StaA, 99, 107, pl. *proprietále* StaA, 107, s-a pornit de la it. *proprietà* și tot un cuvînt italian *(qualità)* stă la baza formelor de plural *calitále* StaA, 107, *calitálilor* StaA, 107. Fonetismul unor termeni sugerează modele franceze: *prențipul* StaA, 8, pl. *prențipuri* StaA, 6, 50, 82, *prințipuri* StaA, 48, 50, *santimenturile* StaA, 90, 92, 93, *stoicénii* StaA, 64 și *stoiciáni* StaA, 97 (se adaugă și formele *stoichi* StaA, 60 și *stoicești* StaA, 5, provenite din greacă).

Cu o formă aproape modernă (și actuală) sînt întrebuințați mai mulți termeni filozofici: *dogma pantheizmului* StaA, 5, *eleaticii* StaA, 69, *experiență* StaA, 5, *a fantasiei* StaA, 56 și *fandasia* StaA, 19, *formile* StaA, 56, *gimnosofiști* StaA, 81, *idolatriea* StaA, 75, *idei* StaA, 72 (la Platon; cf. și *idee curată* „idee pură" StaA, 50), *materia* StaA, 6, *theoria* StaA, 112. În cazul adjectivelor se folosesc forme curente în epocă în *-esc, -icesc, -alnic, -alicesc* și, rar, *-alnicesc*: *cuvînt filosofesc* StaA, 111, *cuvînt filosoficesc* StaA, 13, *cărți metafizicești* StaA, 46, *cea materialnică* StaA, 25, *binele și răul moralicesc* StaA, 59, etc. Calcurile sînt bine reprezentate: *a adeveri* „a argumenta" StaA, 16, *cercare* „experiență" StaA, 51, *feliurime* „calitate" StaA, 55, *ființă* „existență" StaA, 7, 24, *ființe* „entități" StaA, 23 și *ființuri* StaA, 59, *ființa* „esența" StaA, 14, 62, *înființare* „existență (a ceva)" StaA, 7, *firea* „esența" StaA, 56, *înțălegerea* „intelectul" StaA, 71, *înțelegătoare* „intelective" StaA, 18, *mai presus de fire* „supranatural" StaA, 9, *neființă* „inexistență" StaA, 25, *pricina* StaA, 70, *slobozenie* StaA, 42, *trupuri* „obiecte" StaA, 14, *tăgădui* StaA, 41, *trebuincioasă* „necesară" StaA, 59, *urmare* „concluzie" StaA, 15, *vederat* „evident" StaA, 46. Prin implicarea în terminologia filosofică a vechiului turcism *tahmin (ipothesis, adecă tahminuri* StaA, 50, *un tahmin mincinos* StaA, 51) este creat verbul *a tahminarisi* „a crea ipoteze; a presupune" StaA, 59. De altfel, Stamatiadi uza de sufixul *-arisi* și în acomodarea neologismelor împrumutate: *au formarisit lumea* StaA, 83, *formarisiți* StaA, 75 imper.

§ 23. IOAN MIHUȚ este unul dintre învățații (puțin cunoscuți astăzi) din pleiada bănățenilor iluminiști preocupați de difuzarea unor principii sănătoase de educație. Prelu-

Scanned with OKEN Scanner

crarea *Manuductor pentru învățătorii sholasticești*, Buda, 1818, nu poartă menționat numele său, fapt care a făcut ca unii cercetători să o atribuie lui Naum Petrovici [54]. Pe baza manuscriselor rămase de la Ioan Mihuț, Nicolae Bocșan [55] a stabilit însă cine este adevăratul autor al prelucrării, relevînd și conținutul ideatic tributar operei lui Herman Aug. Niemeyer. De altfel, învățatul bănățean mărturisea în prefață că a „folosit și întrebuințat cărțile a vestitului crescătoriu de prunci Nimaer" (MihM, V), de la care a preluat și anumite idei în legătură cu necesitatea cunoașterii „limbei mumei sale, în carea toate științele cu alții are a le împărtăși" (MihM, 17). Unele observații cu caracter filozofic antrenează, de asemenea, de obicei în spirit logicist și iluminist, problemele limbii: „Mintea fără de semne nu poate gîndi, între toate semnele mai perfecte sînt semnele cuvîntărei" (MihM, 116) și, mai departe, „întelectul a unei toată nație, precum istoria învață, în asemenea pași cu cultivarea limbei pășește" (MihM, 117). Scopul mijloacelor educative promovate este „cultivarea omului" (MihM, III), educatorul avînd sarcina ca pe tineri „științele cele înalte a-i învăța și cultivi" (MihM, 2).

Terminologia filozofică întrebuințată de Ioan Mihuț îi depășește, prin apropierea de cea de astăzi, pe mulți dintre contemporanii prelucrătorului (printre aceștia numărîndu-se și Naum Petrovici). Nu numai numărul împrumuturilor neologice este impresionant, dar și forma lor, apropiată sau identică cu cea actuală: *e abstract* MihM, 171, *catehetica* s.f. MihM, 189, *concrete* MihM, 157, *se deduce* MihM, 66, *dialogul* MihM, 184, *necondiționata supunere* MihM, 137, *eject* MihM, V, *experiența* MihM, 8 (scris și *ecsperiența* MihM, 19), *facultatea* MihM, 95, *fantasiei* MihM, 112, *forma* MihM, 56, *fysică* MihM, 5, *harmonie* MihM, 63, *cultivirea intelectului* Mih M, 16, 71, 114, și *întelectul* MihM, 117, *liberalitate* MihM, 161, *method* MihM, 4, 6, *methoduri* MihM, 175, *methodică* s.f. MihM, 192, *moral* s.n. „etică" MihM, 67, *moralitatea lucrărilor* MihM, 150, *a imoralitatei* MihM, 112, *să moralisască* MihM, 144, *moralisire* MihM, 220, *după natura lor* MihM, 151, *obiecturilor naturei* Mih , 16, *se observește* MihM, 116, *unele negative proprietăți* MihM, 39, *relighiositatea* MihM,

---

[54] V. *Bibliografia românească veche*, tom. III, București, 1912—1936, p. 224.

[55] Nicolae Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, p. 238—240.

146, *ideile cele sensuale* MihM, 112, *sensualitatei* „sensibilității" MihM, 174, *sistemea* MihM, 60 (scris și *systema* MihM, 65), *soțietatea cetățenească* MihM, 3, *subiectului și a predicatului* MihM, 212, *sfera gîndirei* MihM, 71 și *svera învățăturei* MihM, 84, *theologhie* MihM, 20, *theoria* MihM, 167, *virtute* pl. MihM, 68.

Ioan Mihuț redă lat. *-(t)io, -(t)ionis* și germ. *-(t)ion* prin *-(ț)ie: clasificația* MihM, 11, 45, 197, *condiția* MihM, IV, *imaghinației* MihM, 196, *nație* MihM, 117 (pl. *nații* MihM, IV și *națioane* MihM, 18, 79), *observațiile* MihM, 62, *relighiilor* MihM, 20. Uneori, împrumuturile atestă evident sursa germană: *epicureismus* MihM, 119 (< germ. *Epikureismus*); germana este vizată de altfel și în puținele glosări prin termenii străini: *puterea sensualitatei (Sinnlichkeit)* MihM, 107. Și celelalte tipuri de glose sînt rar întrebuințate de Mihuț: *ideile (închipuirile)* MihM, 107, *sfîrșitul sau scopul* MihM, 95. La fel ca la Naum Petrovici se întîlnește substantivul masculin *națională* cu păstrarea lui *-ista* latin și italian: *îngreunarea poterilor a tuturor naționalistelor era de lipsă* MihM, IV.

O interesantă tentativă de încadrare în forme apropiate celor actuale se întîlnește în cazul adjectivelor: formele în *-icesc*, încă destul de numeroase, sînt concurate de cele în *-ic*, formele cu *-alnic* (redus uneori la *-aln*) sau *-alnicesc* sînt concurate de cele în *-al: acromaticesc* „acroamatic" MihM, 189, *cea catehicească sau socratică* MihM, 183, *cathehetica sau socratica cunoștința* MihM, 184, *socraticesc* MihM, 197, *esențială* MihM, VII, *cea estetică* MihM, 99, *cea esteticească* MihM, 117, *cele fîjsicești* MihM, 99, *formală* MihM, VII, *îndeletniciri intelectualicești* MihM, 180, *intelectuala . . . cultivire* MihM, 63, *cea morală* MihM, 31, *moraliceasca cultivire* MihM, 63, *cea naturală* MihM, 108, *națională* MihM, 26, *națională* MihM, VI, *shoalelor naționalne* MihM, III, *sholi . . . naționalnicești* MihM, 6, *particularnice* MihM, 61, *politicească* MihM, 50, 147, *practiceasca cunoștință* MihM, 69, *psïjhologhicești* MihM, 21, 62, *proponerilor relighionalicești* MihM, 223 (de la *relighion* < germ. *Religion*, cu sufixul compus *-alicesc*), *sïjstematicească* MihM, VII, *sistematiceasca cunoștință* MihM, 178, *cultivirea . . . soțială* MihM, 11, *soțiasca cultivire* MihM, 38, *cea soțiască* MihM, 12 (prin înlocuirea lat. *-alis* cu *-esc*). Merită menționat și derivatul *întîmplarnic* „întîmplător", de la *întîmplare: întîmplarnica cultivire* MihM, 2. O frecvență mare au adverbele în *-icește: methodicește* MihM, 5, *moralicește* MihM, 15, 39, 162, *practicește* MihM,

Scanned with OKEN Scanner

22, 224, *psihologhicește* MihM, 23 și *psijhologhicește* MihM, 25, 174, *theoreticește* MihM, 5. După latină și germană, este întrebuințat un adverb în *-e: ceea ce relative este de folos* MihM, 169.

Mihuț se remarcă prin utilizarea unor forme neobișnuite: *consțienția* MihM, 146, *consțiențios* MihM, 55, *știentific* MihM, 187 (preluate din latină cu pronunția germană). În ciuda frecventei întrebuințări a neologismelor, calcurile păstrează încă o largă utilizare: *adevericiune* „evidență" MihM, 84, *arătările* „fenomenele" MihM, 22, *duhul cel lucrătoriu* „spiritul lucrativ" MihM, 14, *ființa* „existența" MihM, 149, *ființătoare obiecturi* „obiecte existente" MihM, 40, *celea ființătoare* „esențiale" MihM, 160, *a inchipui* „a imagina" MihM, 112, *a închieutora* „a conexa" MihM, 72, *închieutorarea* MihM, 212, *legătuință* MihM, 34, 70, *încopcere* MihM, 75, toate cu sensul „conexiune", *încopciate* „conexate" MihM, 32, *închieturi* „raționamente" MihM, 21, *înțelesul* „intelectul" MihM, 83, *ființă înțelegătoare* „intelectivă" MihM, 97, *minței* „rațiunii" MihM, 137, *prețul* „valoarea" MihM, 12, 142, *simțirea* „sensibilitatea" MihM, 92, *simțitoriu* „sensibil" MihM, 174, *singuratece* „singulare" MihM, 195, *temeiurile* „principiile" MihM, 72.

Terminologia întrebuințată de Ioan Mihuț cuprinde și o serie de cuvinte sau forme care, deși au și astăzi în limbajul specific corespondente vechi și populare, diferă de acestea: *bonul* MihM, 121, în loc de *binele*, *datorință* MihM, 72, în loc de *datorie*, *formos* MihM, 122 și *frumusețe* MihM, 118, în loc de *frumos*, *judecare* MihM, 114, în loc de *judecată*, și de aici *a prejudeca* „a emite prejudecăți" MihM, 213 și *prejudecare* „prejudecată" MihM, 69, *volnicie* MihM, 137 și *voie* MihM, 97, în loc de *voință*.

§ 24. NAUM PETROVICI a prelucrat un manual de pedagogie după Villaume, pornind probabil de la o ediție germană, pe care l-a publicat la Buda, în 1818, sub titlul *Pedagoghia și metodica pentru învățătorii shoalelor orășenești și sătești*. Terminologia filozofică întrebuințată aici atestă faptul că acest învățat bănățean era înscris în curentul înnoitor. Petrovici arată în prefață că a întreprins prelucrarea după Villaume, cu gîndul la „cultura iubitei națiii românești" PeP, V, iar adresîndu-se învățătorilor, le atrage atenția că „voi trebuie să cultivați (luminați) pre oameni" (PeP, 1).

Împrumuturile neologice, preluate din latină și din germană, primesc la acest învățat, în cele mai multe cazuri,

Scanned with OKEN Scanner

forma actuală: *gîndirea abstractă* PeP, 96, *comunitate* PeP, 24, *conțeptul*, pl. *conțepturi* PeP, 305, *ecsperienție* PeP, 2, *fantazia* PeP, 168, *intelecturi* PeP, 33, *libertatea* PeP, 283, *materia conțeptului* PeP, 305, *methafysică* PeP, 84, *method* PeP, XIX, *methoduri* PeP, 143, 178, *moralitate* PeP, 74, *obiect* PeP, 96, *obiecturile* PeP, 94, *soțietatea* PeP, 56, *speție-suri* PeP, 151, 439 (< germ. *Spezies*), *theorie* PeP, 104. La Naum Petrovici se întîlnesc și o serie de neologisme neobișnuite, ca *a se theologhizimi* („pruncii de 8 sau 9 ani *să theologhizimesc*, adecă să grăiesc cu dînșii despre Dumnezeu" PeP, 163) sau *națională* s.m. („a da ajutoriu unui *națională*" PeP, XII), acesta din urmă fiind preluarea ca atare a cuvîntului latinesc savant. Formele în *-(ț)ie* sînt singurele întrebuințate de învățatul bănățean: *descripțiile* PeP, 33, *nației* PeP, V, *observație* PeP, 16, *relighia* PeP, 12. La adjectivele neologice, sufixele actuale alternează adeseă cu cele compuse: *închieri... analoghicești* PeP, 135, *fyzicești*, PeP, 162, *învățătura morală* PeP, 33, *moralnice* PeP, 162, *moralicești* PeP, 171, *cultura națională* PeP, VI, *practicește deprinderi* PeP, 155, *istoria biblicească systematicească* PeP, 103, *temeiurile theologhicești* PeP, 163. Apar și cîteva adverbe în *-icește: practicește* PeP, 79, *systematicește* PeP, 60.

În puținele glosări prin limbi străine, se recurge la germană și la latină: *a despărți (analysare)* PeP, 99, *țară liberă (freyer Staat)* PeP, 287. Mai numeroase sînt glosele de explicare a termenilor neologici prin vechi cuvinte românești: *ideelor abstracte, adecă abătute* PeP, 86, *causă, adecă pricină* PeP, 4, *temeiurile diviziei, adecă ale despărțirei* PeP, 200, *încîlcesc mintea (idea)* PeP, 32, *relighia, adecă legea* PeP, 204.

Naum Petrovici folosește încă în mare măsură calcurile: *faceri* „efecte" PeP, 82, *ființa* „existența, faptul de a exista" PeP, 163, *fiitoriu* „existent" PeP, 267, *gîndirilor* „ideilor" PeP, 176, *a încheia* „a conclude" PeP, 252, *închieturată* „conexată" PeP, 291, *de lipsă* „necesar" PeP, 45, *pășire* „progres" PeP, 46, *punere* „propoziție" PeP, 87.

§ 25. LAZĂR ASACHI. Pînă de curînd, nu se știa nimic despre faptul că prima traducere din Condillac, realizată după original, a fost făcută la noi de Lazăr-Leon Asachi, tatăl cunoscutului cărturar moldovean Gheorghe Asachi. De aceea, apariția lucrării lui Antonie Plămădeală, *Lazăr-Leon Asachi în cultura română*, Sibiu, 1985, a realizat nu numai întregirea imaginii asupra unei mari personalități

astăzi aproape uitate, dar și descoperirea și editarea uneia dintre primele traduceri de filozofie de mare amploare din cultura românească. Efectuată în anul 1818, cum reiese din foaia de titlu, traducerea este compusă dintr-o primă parte, aflată de Antonie Plămădeală într-un pachet de manuscrise rămase de la Lazăr Asachi, și din partea a doua, existentă în ms. 3738 de la Biblioteca Academiei Române. Tot de la Lazăr Asachi au mai rămas o scriere despre Epictet și un fragment despre filozofia chinezilor.

Confruntat cu lipsa mijloacelor de expresie necesare, Lazăr Asachi a gîndit, în consens cu ceilalți învățați ai epocii — între care reprezentanții Școlii ardelene îi erau cei mai apropiați —, la renovarea limbii de cultură pe baze latiniste. În acest sens se exprimă învățatul moldovean în cuvîntul *Cătră cetitoriu* la traducerea B. de Saint-Pierre, *Bordeiul indienesc*, Iași, 1821. „Vedem astăzi — scrie Asachi — și pe români cu multe opintele sîrguindu-se în toate trei țări ca să aducă limba lor la căzuta lor stare", căci „înălțîndu-să limba noastră va vesti odoarăle folositoarelor științe", iar „această îndatorire este din cele mai temeinice a unora patrioți". Cît privește îmbogățirea limbii pentru a deveni aptă să exprime mulțimea ideilor noi, Lazăr Asachi arată că a procedat în mai multe feluri: „cuvintele ce ne lipsesc sau nu sînt legiuite a noastre, am cercat de a le împrumuta de la maica limbii noastre și a le alcătui după haractirul ei, iar une în minte a le înnoi din cărțile cele vechi a românilor". De altfel, însuși Condillac îi demonstrase învățatului român ce mare importanță are pentru dezvoltarea științelor o „limbă bine lucrată" (AsL, 204, 262) și, ca atare, „fiindcă tot meșteșugul mintioasei ideiuiri (= raționării) să razămă numai pe bună alcătuirea limbei a fiește ce știință, vederat dar este că a să învăța știință bine dezlegate nu este altceva, numai a să învăța bine alcătuită limbă" (AsL, 287), căci, „știința bine tîlcuită nu este altceva numai limbă bine făcută" (AsL, 302).

Terminologia filozofică întrebuințată de acest învățat se bazează în cea mai mare parte pe calcuri: *adunătorul chip* „metoda sintetică" AsL, 297, *așezămînt* „sistem" AsL, 209, *așezare* „sistem" AsL, 220, *alegere* „analiză" AsL, 210, *asămănare* „analogie" AsL, 285, *aceimea* „calitatea" AsL, 278, 283, *chipul alegător*, „metoda analitică" AsL, 297, *cugetătoare* „raționale" AsL, 261, *desciocălarea* „diviziunea" AsL, 292, *a le desciocăla* „a le analiza" AsL, 218, *desciocălitoare cercetări* „analize" AsL, 222, *desfăcătura acee și întro-*

locare ,,analiză și sinteză" AsL, 213, *duhul* ,,spiritul" AsL 262, *fiimea* ,,existența" AsL, 284, 301, 304 314, *ființa* ,,esența" AsL, 211, 222, *ființa* ,,existența" AsL, 304, *feliurimi* ,,specii" AsL, 263; *gîndul* ,,spiritul" AsL, 213, *ispitirea* ,,experiența" AsL, 206, 215, 234, *isprava* ,,efectul "AsL, 303, *izvorul* ,,principiul" AsL, 206, *însușimi* ,,calități" AsL, 230, *închipuirea* ,,noțiunea" AsL, 262, *închipuiri rumpte* ,,noțiuni abstracte" AsL, 263, *înțelegere* ,,percepție" AsL, 290, *lățimea* ,,spațiul" AsL, 223, *luare aminte* ,,observație" AsL, 248, *mincinoasă* ,,falsă" AsL, 208, *minciuna* ,,falsitatea" AsL, 250, *neamuri* ,,genuri" AsL, 263, 264, *obștesc* ,,general" AsL, 262, *am obștit* ,,am generalizat" AsL, 219, *pășirilor* ,,progreselor" AsL, 302, *pedenafarimi* ,,forme" AsL, 304, *peste tot* ,,general" AsL, 298, *poatefie* ,,prezumție" AsL, 302, *poatefiimea* ,,posibilitatea" AsL, 301, *prăvirea pusă înainte* ,,obiectul" AsL, 211 și *pusă înainte prăvirea* AsL, 223 [56], *prețul* ,,valoarea" AsL, 286, *puterilor sufletului* ,,facultăților spiritului", AsL, 204, *simțire* ,,senzație" AsL, 205, *simțirea* ,,sensibilitatea" AsL, 207, *socotințele* ,,raționamentele" AsL, 258, *sfîrșit* ,,scop" AsL, 246, 284, *soiuri* ,,specii" AsL, 222, 264, *soiul și deosebirea* ,,genul (proxim) și diferența specifică" AsL, 292, *soiurimea* ,,specificitatea" AsL, 265, *tipăriri* ,,imagini" AsL, 210, *trebuincioase* ,,necesare" AsL, 280, *trup* ,,obiect" AsL, 222, *zugrăveli* ,,imagini" AsL, 216.

Un impresionant efort a depus Lazăr Asachi pentru a reda în românește cîmpul noțional ,,rațiune", îndeosebi sub aspectul activității și rezultatului activității acestei facultăți umane. Pentru conceptul ,,rațiune" sînt întrebuințate calcurile: *mintire, minte, mintioasă ideiuire, a mințîi idee, idearea minții* și *mintime: vederare mintioasei ideiuiri (evidentia rationis, évidence de raison)* AsL, 283, *mintirea sau minte*, AsL, 310, *ideare minții* AsL, 281, *a minții idee* AsL, 231, *vederare mintirii* AsL, 305, *vederarea mintimii* AsL, 304. În loc de *a raționa* se folosesc derivate și compuse de la *minte* și *idee: bine vom ideiui* AsL, 264, *nu putem să ideiuim cu minte bine* AsL, 311, *a mintei* AsL, 311, *minteim* AsL, 311; la fel pentru ,,rațiunare": *a ne învăța ideiuirea* AsL, 289, *ideare minții* AsL, 281, *chipul mintioasei ideiuiri* AsL, 282, *mintioasă ideare* AsL, 281, *meșteșugul minteirii* AsL,

[56] Acest calc puțin obișnuit se poate explica prin ngr. αντικείμενον (din ἀντι ,,în față" și κείμενον de la κείμαι ,,a fi plasat, situat") și prin gr. τυγχάνον ,,ceea ce este pus în față" (de la τυγχάνω), dar și prin lat. *objectum* format din *ob* ,,în fața" și participiul *jactus* al verbului *jaceo* ,,a sta, a fi așezat". Germana la rîndul ei a refăcut aceste structuri ale limbilor vechi, prin cuvîntul *Gegenstand*, sinonim al lui *Objekt*.

Scanned with OKEN Scanner

312. De aici și pentru „raționament" se vor întîlni: *a minții idee* AsL, 231, *mintioasă idee* AsL, 274, *meșteșugul ideiilor minții* AsL, 289.

Pentru a reda termenii francezi *développer* și *développement*, Lazăr Asachi apelează la calcurile generalizate în epocă *(dezveli, dezvelire)*, dar și la formele regionale *dejghiovca* și *dejghiovcare: au dezvălit* AsL, 204, *să dezvălea* AsL, 252, *dejghiucarea sau dăzvălirea gîndului* AsL, 252, *să dezghiovcă* AsL, 278, *dejghiovcare* AsL, 274.

Glosele de alternare între cuvinte vechi (calcuri) sînt relativ frecvente la acest învățat: *ispitirile sau cercările* „experimentele" AsL, 284, *alegere sau desciocălare* „analiză" AsL, 312, *tocmele sau așăzări* „condiții" AsL, 275, *tocmitură sau așezare* „sisteme" AsL, 220, *gîndul, duhul* „spiritul" AsL, 263 etc. Pentru relevarea semnificației cu care sînt întrebuințate, cuvintele vechi sînt de foarte multe ori glosate prin termeni latinești, deși originalul ar fi putut impune glosarea cu elemente lexicale franceze: *așezare (subjectum)* AsL, 222, *așezare (objectum)* AsL, 222, *alesături (individua)* AsL, 218, *cunoștință (notio)* AsL, 290, *hotărît (absolutum)* AsL, 224, *închipuiri firești (ideae innatae)* AsL, 253, *înțelegeri (perceptiones)* AsL, 290, *judecata (judicium)* AsL, 230, *loc (spatium)* AsL, 245, *luare de samă (observationes)* AsL, 284, *gînd (cogitatio)* AsL, 233, *neadevărate lăsări (hypothesis)* AsL, 233, *voie (voluntas)* AsL, 233; se întîlnește chiar o glosă etimologico-genetică: *acee identități (identitas)* AsL, 278. În cîteva cazuri, alături de latină apare în glosări și franceza: *vederare simțirilor (evidentia sensus intimi, évidence de sentiment)* AsL, 284, *vederare mintioasei ideiuiri (evidentia rationis, évidence de raison)* AsL, 283. Prin glosări sînt introduse adesea și neologisme de sorginte latină: *a face analogu sau potrivită socotință* AsL, 213, *potrivirea sau (analogia)* AsL, 233, *determinațiile sau hotărîrea* AsL, 311, *luarea de samă sau reflexia* AsL, 313, *natura, firea* AsL, 204, 205, 206, *prințipium sau începere* AsL, 267, *prințipium sau începătură* AsL, 268.

Lazăr Asachi a folosit un număr apreciabil de neologisme cărora le-a dat de cele mai multe ori o formă identică cu cea existentă astăzi în limba română literară: *determinatelor mișcări* AsL, 238, *dialectica* AsL, 353, *forme* AsL, 239 și *oarme* AsL, 236, 245, *fisicii* „fizicienii" AsL, 284, *metafisicii* „metafizicienii" AsL, 261, *metodul* AsL, 216, *moralul* „moralitatea" SsL, 310, *prejudețele* AsL, 249, 23 , *practică* AsL, 217, *prințipie* AsL, 249 sg., *prințipii* AsL, 297, 313, *raportul*

Scanned with OKEN Scanner

AsL, 297, *raporturile* AsL, 297, *sistemă* AsL, 209, *teoric* AsL, 216.

Latinescul *-(t)io* este redat de Asachi prin *-(ț)ie: condițiilor* AsL, 277, *divizii, suptdivizii* AsL, 265, *definiția* AsL, 267, *determinatii* AsL, 235, 236, *observație* AsL, 263, *propoziție* AsL, 281, 283, *revoluție* AsL, 286. Într-o formă asemănătoare apar și substantivele latinești în *-antia: substanția* AsL, 261. Unele cuvinte sau forme amintesc însă că în epocă se exercita o însemnată influență a limbii neogrecești: *epistimii* „științe" AsL, 274, *scopos* AsL, 206, 257, 286. Aceleiași influențe, dar și situației din latina savantă, i se datoresc unele plurale neutre în *-a* și în *-ata* (adaptat în forma *-ate): fenomena* AsL, 223, 284 pl., dar și *fenomene* AsL, 236, 265, 284, *axiomata* AsL, 204 și *axiomate* AsL, 204. Uneori, apar adverbe în *-e* preluate din latină (și scrise cu alfabet latin): *nu sînt depline numai cît relative* AsL, 296.

La Asachi apar germenii terminologiei referitoare la doctrine și sisteme filozofice: (a) substantive care desemnează adepții unui curent: *chinichi* AsL, 319, *tagma chinichilor* AsL, 319, *bătea joc de pironei sau știeptici* AsL, 321, *stoici* AsL, 316, 317; (b) adjective de identificare (pe lîngă nume de persoane): *eleatul* AsL, 353, *chinic sau ținic* AsL, 319, *stoic* AsL, 319.

Lazăr Asachi dă adjectivelor neologice (terminate în latină în *-icus* și *-alis)* forme specifice epocii în *-icesc, -alicesc* și *-alnic: filosoficești* AsL, 342, *fisicească* AsL, 311, *iticești* AsL, 227, *metafizicești* AsL, 366, *moralicească* AsL, 315, *stoicesc* AsL, 321; *idealnică* AsL, 285, *moralnice* AsL, 227, *naturalnic* AsL, 289. Corespunzător, adverbele primesc forme în *-icește: mitologhicește* AsL, 363, *moralicește* AsL, 294. Mari dificultăți a întîmpinat, se pare, Asachi în adaptarea verbelor neologice; de aceea, le-a dat, de obicei, mai multe forme: *formarisindu-să* AsL, 283, *s-ar formălui* AsL, 283, *formarisirea* AsL, 246; *toate a le definicălui* AsL, 267, *a o definicui* AsL, 269, *să fie definiiuite* AsL, 292, *să definiiuiască* AsL, 313, *nu pot fi definicuite* AsL, 269, *definicăluirii* AsL, 267, *scoposul definiiuirii* AsL, 292, *definicuirea* AsL, 267; *am pute observui* AsL, 279. De câteva ori este întrebuințat și termenul *definicație* (AsL, 268, pl. *definicații* AsL, 267, 268), cu semnificația „definire, proces definitoriu" *(definicui + -ație).*

Din cele prezentate, se poate observa marele efort pe care l-a făcut Lazăr Asachi pentru a reda în românește

Scanned with OKEN Scanner

opera lui Condillac și celelalte texte filozofice. Pentru lămurirea termenilor, învățatul român trimite în repetate rînduri la Enciclopedia franceză, dar limba franceză nu i-a servit decît rareori ca sursă a cuvintelor pentru textul românesc, Asachi apelînd în mod insistent la limba latină, care era consacrată pentru filozofie și era în același timp „maica" limbii noastre. Renovarea limbii de cultură românești a fost una dintre preocupările de seamă ale cărturarului moldav și, la fel ca ceilalți învățați patrioți de atunci, acesta a uzat de o mare varietate de mijloace pentru a-și atinge scopul. Unul dintre principalele mijloace era introducerea de cuvinte din alte limbi, fenomen eșalonat și contrabalansat de calcuri. În glosarul la amintita traducere din Bernardin de Saint-Pierre, Lazăr Asachi explică alături de neologismele împrumuturi și unele neologisme calcuri (p. 105: *ceime = cvalitate...)* sau precizează sensuri specializate ale unor cuvinte vechi (p. 96: *popor)*. Foarte interesante sînt fenomenele lingvistice și din alte lucrări ale acestui învățat român, lucrări editate în partea a doua a volumului publicat de Antonie Plămădeală. Pentru limbajul filozofic, merită amintite de aici calcurile *însumceime* (p. 431, 432) și *însumfiime* (p. 432) cu sensul „existență în sine".

Prin traducerile de filozofie, Lazăr Asachi devine una dintre figurile tipice ale iluminismului românesc, iar prin atitudinea și contribuțiile la modernizarea limbii literare el este comparabil cu marii latiniști ardeleni.

§ 26. DINICU GOLESCU. Ca și în alte lucrări pe care le-a scris din dorința expresă de a îmbogăți limba de cultură, în traducerea *Elementurilor de filosofie morală* după Neofit Vamva (București, 1827), Dinicu Golescu a fost preocupat de îmbogățirea posibilităților de expresie ale limbii române[57]. Fiind vorba de un manual de morală, lucrarea tradusă de Golescu este tributară în mare parte formulelor și pildelor religioase. Astfel, de exemplu, „rațiunea" este definită prin raportare la divinitate: „Cuvîntul este putere cea înțelegătoare și judecătoare, pe care Dumnezeu au dat omului ca să deosebească adevărul din minciună, dreptul de nedrept și de obște binele din rău" (GoF, 81).

[57] V. și Aurel Nicolescu, *Observații asupra neologismelor din „Însemnare a călătoriei mele" de Dinicu Golescu*, în *Contribuții la istoria limbii române literare din secolul al XIX-lea*, II, București, 1958, p. 5—53; articolul conține în „Apendice" un repertoriu al neologismelor din cunoscuta operă a lui Golescu. Lipsesc, din păcate, indicațiile etimologice atît de necesare în astfel de lucrări.

Scanned with OKEN Scanner

Recurgînd la termenii consacraţi de textele religioase în discutarea problemelor etice, învăţatul muntean foloseşte un vocabular filozofic specific redus. Totuşi, Golescu vehiculează un însemnat număr de neologisme, a căror sursă principală este limba greacă (notele din subsol sînt de altfel numai în greceşte), lucru evidenţiat adesea de forma lor: *dimocratie* GoF, 249, *scopos* GoF, 4, *sistima* GoF, 201. Dar, la fel ca la bănăţeanul Naum Petrovici, de multe ori este avută în vedere limba latină. O formă ca *argomenturi* (GoF, 372) sugerează modelul italian, fiind cunoscut de altfel că Golescu se slujea de limba italiană cînd introducea cuvinte noi în limba noastră. Tributar aproape în totalitate vechiului sufix adjectival *-(ic)esc*, Dinicu Golescu întrebuinţează rar şi forme în *-alnic (atome materialnice* GoF, 183), preferîndu-le pe cele în *-al: virtuţi individuale* GoF, 205, *adevărului celui moral* GoF, 61 (obişnuită este însă forma *moralicesc), naţională* GoF, 260, *este nemateriealâ* GoF, 194, *vieaţă soţială* GoF, 246.

§27. GHEORGHE LAZĂR. Deşi nu putem aprecia astăzi conţinutul şi terminologia cursurilor de filozofie predate de Gheorghe Lazăr la Şcoala de la Sf. Sava, importanţa atribuită de contemporani şi consecinţele lor duc la concluzia că acestea au fost hotărîtoare pentru învăţămîntul din Muntenia. Ion Heliade-Rădulescu relatează puternicul reviriment pe care l-a avut limba românească în şcolile muntene după venirea lui Lazăr. Predarea filozofiei în româneşte, plecînd direct de la operele lui Kant, a stîrnit un mare interes în rîndul publicului bucureştean: „Cînd făcea leţie de Flosofie, sala gemea de auditori" relatează Heliade [58]. Acelaşi elev al lui Lazăr notează mai tîrziu: „Bălăceanul în fine reuşi sub Caragea a aşeza pe Lazăr în S-t. Sava şi a-l susţine pînă ce făcu în vreo trei-patru ani un curs de mathematice şi de philosophie" [59]. Potrivit cercetărilor întreprinse în vederea reconstituirii activităţii lui Gh. Lazăr [60], s-a stabilit că acesta poseda, în manuscris, un *Curs de filosofie* şi *Logica şi metafizica* ambele după Kant, precum şi *Teologia dogmatică şi morală*, desigur

---

[58] „Supliment" la „Curierul românesc" 1839, nr. 66, p. 1, V. şi I. Eliad, *Gheorghie Lazăr*, în „Curierul românesc" 1839, nr. 64, p. 255 şi nr. 66, p. 261—264.

[59] I. Heliade-Rădulescu, *Equilibru între antithesi sau spiritul şi materia*, Bucuresci, 1859—1869, p. 61.

[60] V. *Gheorghe Lazăr, 1779—1823*, Bibliografie, Biblioteca Centrală Universitară, Bucureşti, 1979, p. 12.

Scanned with OKEN Scanner

sub aceeași înrîurire[61]. Dacă manuscrisele de filozofie ale lui Lazăr s-ar fi păstrat, cu siguranță că materialul lingvistic din perioada 1780—1830 ar fi fost mult mai bogat sub aspectul terminologiei filozofice. Elevii acestui mare învățat însă, în special Eufrosin Poteca și I. Heliade-Rădulescu, atestă direcțiile inițiate de el.

Tot în aceeași perioadă, la Sf. Sava a predat logica și Ladislau Erdeli, acesta pornind de la lucrările lui Condillac; în același timp la școala grecească se preda după Destutt de Tracy. „Trei filosofi se auzia pe catedrele capitalei: Kant, Condillac și Trasi", notează mai tîrziu Heliade.

§ 28. GRIGORIE RÎMNICEANU. traduce din grecește *Logica* lui Ioan Damaschin[62], pe care o publică în anul 1826 la București. Prelatul român încearcă să combată prin tălmăcirea sa pe cei care „zic că cu neputință este a se muta filosofia în limba românească, pentru sărăcia zicerilor și a numirilor" și să dovedească că „toate limbile fără osebire, sînt îndemînatice la toate științele". De aceea, efortul său este îndreptat îndeosebi spre găsirea unor echivalente românești termenilor grecești și mai puțin spre introducerea și adaptarea de cuvinte neologice. Din această cauză, calcurile ocupă primul loc, la cele întîlnite anterior adăugîndu-se multe altele: *împrotivă grăire* „contradicție" GrL, 202

---

[61] Este cunoscut că în biblioteca lui Lazăr se găsea lucrarea lui Sigismund von Storchenau, *Die Philosophie der Religion*, Wien, 1807, care era puternic înrîurită de Imm. Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*. Informații ample în legătură cu activitatea lui G. Lazăr ca profesor de filozofie se găsesc în studiile: G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, în „Academia Română", mem. secț. lit., Seria III, tom. I, 1924, p. 135—298; Gh. Adamescu, *Primii profesori de filosofie ai școalei de la Sfîntul Sava*, în „Revista generală a învățămîntului", XV (1927), nr. 1, p. 19—32. Gheorghe Epure *(Gh. Lazăr — „Primul kantian român"*, în „Revista de filozofie", XXI (1974), nr. 6, p. 750—754) stabilește că Lazăr a predat logica după Immanuel Kant, *Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen*, Königsberg, 1801, apărută sub îngrijirea lui G. B. Jäsche.

[62] Într-o lucrare consacrată unei vechi scrieri de logică care a circulat, în limba slavonă, printre cărturarii români din epoca medievală, Petre Lucaciu *(Începuturi ale logicii românești*, București, 1970, p. 74—75) constată că scrierile lui Ioan Damaschin s-au bucurat de o largă notorietate medievală, acest învățat sintetizînd întreaga filozofie creștină de pînă la el (secolul al VIII-lea). Prin lucrările traduse în slavonă ale lui Damschin, oamenii de cultură români din veacurile al XIV-lea și al XV-lea au luat cunoștință de teoria aristotelică a categoriilor și de alte achiziții ale vechii filzofii grecești.

Scanned with OKEN Scanner

protivnice „contrarii" GrL, 202, *supt protivnice* „subcontrarii" Gr,L 202, *prestaducere* „generalizare" GrL, 279, *supt-orânduire* „subordonare" GrL, 272 etc. În aceeași ordine de idei, se poate aprecia că glosele au la Grigorie (episcop al Argeșului) mai degrabă funcția de a stabili noua semnificație a cuvintelor românești prin raportarea la cele grecești: *apucătura din doao carea ellinește să zice dillima* GrL, 275, *pentru apucătura ce să numește grămăditoriu carea ellinește să zice soritis* GrL, 262.

Totuși, acest învățat este constrîns să întrebuințeze termeni de specialitate pe care, negăsindu-i în română, îi preia din greacă. Unii termeni neologici începuseră a deveni uzuali de fapt în scrierile timpului și deci puteau fi considerați de el ca fiind românești, căci *formă* GrL, 36, *materie*, GrL, 36, *materialnice* GrL, 11 nu trimit la etimonuri grecești, ci sînt latine și romanice. La celelalte neologisme însă sursa grecească este evidentă: *entimimata* GrL, 248, *epihirima* GrL, 258, *itichi* GrL, 11, *paraloghismos* GrL, 175, *silloghismos* GrL, 175 (dar și forme adaptate: *silloghismul* GrL, 207, *prosilloghismul* GrL, 260). La adjective apar numai forme în *-(ic)esc: osebire ființească* „deosebire esențială" GrL, 52, *iticească* GrL, 191, *nùmirilor loghicești* GrL [prefață], 9, *politicească* GrL, 192, *figuri, chipuri silloghistice̦sti* GrL, 209, *cărți teologhicești* GrL[prefață], 3, *științelor filosofești* GrL [prefață], 5.

În cadrul general al epocii, Grigorie al Argeșului reprezintă pe de o parte o tendință puristă, unică ca intenție printre spiritele filozofice ale vremii, și pe de altă parte o încadrare în sfera de influență a limbii grecești, ca în cazul majorității învățaților de atunci din Principate.

§ 29. VASILE VÎRNAV. Traducerea din 1825 realizată de Vasile Vîrnav, după manualul în grecește de la Academia domnească din Iași alcătuit de Daniil Philippide [63], *Loghica sau întăile tălmăciri meșteșugului de a să socoti cineva bine*, ilustrează una din principalele direcții ale pătrunderii filozofiei moderne la noi, anume aceea ilustrată de filozoful Étienne Bonnot de Condillac. Deși nu a fost publicată, această traducere (ms rom. 425, B.A.R.) consti-

[63] Nu corespunde realității afirmația lui N. Bagdasar (*Istoria filosofiei românești*, ed. a II-a, București, 1941, p. 23) potrivită căreia Vîrnav ar fi tradus după un original francez. De fapt, Vîrnav însuși menționează (p. 22, ms rom. 425) traducerea lui Condillac în grecește de către Daniil Philippide.

Scanned with OKEN Scanner

tuie un important document privitor la nivelul atins de terminologia filozofică românească de atunci.

Concepută diferit ca structură și, în general, ca problematică, logica senzualistului francez acordă spații foarte largi problemelor cunoașterii, treptelor acesteia și rolului limbii în formarea, înregistrarea și comunicarea cunoștințelor. Întrucît pentru Condillac „une science n'est qu'une langue bien faite", logica sa conține multe probleme de teoria limbii, căci studiul limbii trebuia să ofere modelele structurilor cugetării. Pornind de la principiul că „meșteșugul socotirei s-au început cu limbile" (VîL, 73r), se arată că progresul gîndirii este direct legat de cel al limbii. Dar dacă este acceptată opinia potrivit căreia „cuvintele ne sînt neapărat trebuitoare ca să facim idei de tot feliul" (VIL, 72v), a nu sublinia relativa independență a structurilor limbii de cele ale cugetării este desigur o scădere. Din legătura intrinsecă între limbă și cugetare, rezultă faptul că nivelul de evoluție al gîndirii este reflectat în claritatea, proprietatea și precizia limbii. Vîrnav, preluînd ideea lui Condillac, arată în prefață că „iubitorii de cetire îmbogățindu-se cu idei și gînduri să îmbogățesc și cu cuvinte" (VîL, 11v). În logica tradusă de învățatul moldav se folosește, după greacă, verbul *a ideasi* cu semnificația „a reprezenta", căci „zemislești lucrurile ideasindu-le" (VîL, 113r) sugerează caracterul creator al actului cunoașterii, dar „ne vom ideasi limba" (VîL, 104v) cînd vom introduce noțiuni noi demonstrează că i se atribuie și semnificația „a îmbogăți cu idei, cu reprezentări etc.". Așadar, prin opera filozofului francez pătrund la noi idei de filozofia limbii, mai ales legate de relația cunoaștere-cugetare-limbă. Idei de acest tip se întîlnesc însă și la învățații de peste munți, — la Paul Iorgovici, de exemplu, în parte pornind tot de la doctrina lui Condillac — , precum și în Muntenia, unde logica filosofului francez era predată alături de cea a lui Kant [64].

Vasile Vîrnav a tradus și *Morala* lui Lodovico Antonio Muratori, dar nu după originalul italian, ci tot printr-un intermediar grecesc. Cu o structură și cu un conținut specifice tratatelor epocii, opera iluministului italian oferea numeroase idei novatoare, în ciuda faptului că rămînea tributară preceptelor creștine. Potrivit însemnărilor de pe

[64] V. supra, § 25 și § 27. Potrivit celor relatate într-o scrisoare către C. Negruzzi, și Heliade a tradus o parte din *Logica* lui Condillac (v. I. Heliade-Rădulescu, *Opere*, vol. II, 1943, p. 215).

Scanned with OKEN Scanner

manuscrise, Vîrnav a terminat de tradus *Filosofia moraliciască* tot în anul 1825 (ms. rom. 189 și 183 de la B.A.R.).

Învățatul moldovean ilustrează pe tărîmul împrumuturilor orientarea de principiu și de fapt către izvorul grecesc: „limba noastră nu este înfrumuțită și de vom lua cu o bună alegire frasuri din *ce veche eliniască* o înpodobim și o îmbogățim" (VîL, 10^{v}). Sînt introduși din grecește termeni precum: *loghichi* VîL, 70^{v} (< gr. λογική), *protas* „premisă" VîL, 83^{v}, pl. *protasuri* VîF II, 113^{v} (< gr. πρότασις), *symperasm* „concluzie" VîL, 145^{r} etc. Pe de altă parte, tălmăcitorul este de părere că „la lucrurile noî să cade să alegem dialecta cea mai obștiască și a noastră sau prin tragere sau prin alcătuire să facem noî cuvinte" (VîL, 10^{v}), adică este necesară exprimarea într-o limbă comună, înțeleasă de toți, iar cuvintele noi trebuie formate prin derivare și compunere. De aici, rezultă că Vîrnav va întrebuința de foarte multe ori calcul în exprimarea noțiunilor filozofice: *contrazicere* „contradicție" VîL, 137^{r}, *cuvîntător* „rațional" VîL, 94^{r}, *dovadă* „demonstrație, argumentaie" VîL, 117^{v}, *duh* „spirit" VîL, 12^{v}, *ființa unei pricini* „existența unei cauze" VîL, 35^{r}, *ideile obștești* „ideile generale" VîL, 30^{r}, *glas* „predicabil" VîL, 31^{v}, *de la pricini la isprăvi* „de la cauze la efecte" VîL, 145^{v}, *puterile minții* „facultățile rațiunii" VîL, 15^{r}, *socotire* „raționament" VîL, 108^{r}, *tăgădui* „nega' 'VîF I, 80^{r}, *totesc* „universal" VîL, 94^{r} etc.

Caracteristica terminologiei întrebuințate de V. Vîrnav este aceea de a conține alături de calcuri și de împrumuturi din greacă și numeroase elemente de proveniență latino-romanică. Prin aceasta, învățatul moldovean se apropie foarte mult de contemporanul său din Muntenia, eruditul Eufrosin Poteca. O sursă primă în această direcție este franceza, limbă pe care învățatul moldovean o cunoștea. De altfel bibliografia la traducerea din Condillac este redată aproape în întregime în franceză. Glosările prin această limbă sînt de asemenea relativ des utilizate: *născutele idei (idées innées,* ἔμφυτοι ιδέαι) VîL, 20^{r}, *obiectul (objet)* VîL, 12^{r}. Se întîlnesc apoi cuvinte, fonetisme sau grafii de sorginte franceză: *ideile abstreti* VîL, 73^{r}, *rapportul* VîL, 142^{r}, *rezon* VîL, 8^{r}, *sansibilitate* VîL, 142^{v}, *santiment* VîL, 143^{r}, *fijzisienii* VîL, 63^{r}, *loghisienii* VîL, 145^{r} (dar și *loghici* VîL, 12^{r}), *metafijzisian* VîL, 6^{v}, *peripatisieni* VîL, 141^{r}, *stoicienilor* VîL, 95^{r}, *teorisian (θecriticus)* VîL, 149^{r}, *academisienilor* VîF I, 131^{v}, *zidire rezcnabilă* VîF I, 143^{r}, *eresul scheptienilor și pyrronienilor* VîF, I, 131^{v}. Dar Vîrnav cunoș-

Scanned with OKEN Scanner

tea foarte bine latina și italiana și de aceea le folosea adesea în glosări, pentru a împrumuta termeni și, foarte adesea, pentru a acomoda elementele lexicale împrumutate din franceză sau din greacă.

Pe lîngă alți termeni, din italiană au fost luați și următorii: *cualităților* VîL, 23v (dar și *calităților* VîL, 31v), *scolasticei* VîF II, 4r, *sobiect* VîL, 28v.

Dintre speciile de glose este folosită cu precădere cea de alternare între neologisme și termeni vechi: *meșteșugul de a dezalcătui sau de a analysi trupurile* VîL, 148r, *naturalnic sau firesc lucru* VîL, 12r, *spirturile sau duhurile* VîL, 51v; foarte des apare glosa paratactică simplă: *afirmăluesc (întăresc)* VîL, 114v, *ipotesește (prepune) dovezile* VîL, 104r, *simțitorii (senzații)* VîL, 28v, 122r, *syntesul (alcătuire)* VîL, 100v, *armonie (întocmire)* VîF I, 8r, *cantitate (cîtăciune)* VîF I, 33v *coroleruri (urmări)* VîF II, 114r (< fr. *corollaire*), *experiență (cercare)* VîF II, 177r *punere înainte (propoziție)* VîF, I, 91v, *teologul (bogoslavul)* VîF II, 117v; destul de rar apare glosa de indicație etimologico-genetică: *a dilemilor (dilemma)* VîL, 7v. Pentru o justă înțelegere a termenilor întrebuințați, Vîrnav alcătuiește, pe urmele lui D. Cantemir, la sfîrșitul primei părți a *Logicii*, un glosar de termeni neologici (VîL, 131r — 150r). Definirea se face aici cu suficientă precizie, uzîndu-se de sinonimie, de perifrază sau de explicații foarte largi.

Numărul neologismelor este foarte mare în traducerile lui Vasile Vîrnav: *analoghie* VîL, 61r, *argument* VîL, 145r, *atom* VîL, 94r, *categorie* VîL, 135v, *materia* VîL, 47r, *sfera* VîL, 66r, *sofism* VîL, 143v, *teoria* VîL, 102v etc. Substantivele care au corespondent latinesc în *-(t)io,-(t)ionis* sînt redate în *-(ț)ie: definiție* VîL, 13r, *determinațiile* VîL, 52r, *relație* VîL, 115v, *relighie* VîL, 142r, *speculația* VîL, 141v. Adjectivele neologice capătă sufixele specifice acelei perioade: *-(ic)esc, -alnic (-arnic): metodul analyticesc* VîL, 4v, *o idei atomiciască* VîL, 30r, *știința dialecticiască* VîF I, 132r, *lucrare metodiciască* VîL, 139v, *moraliceștile idei* VîL, 41r, *particularnică teorie* VîF II, 132v, *deprindere... practiciască* VîF II, 85r, *politiciasca viață* VîF I, 12v, *pragmaticiasca și simțita lămurire* VîL, 114r, *filosofia sholasticiască* VîL, 133v, *forma syloghisticiască* VîL, 145r, *metod synteticesc* VîL, 5r, *cuvinte sofisticești* VîL, 102r, *omul este... soțietorescu* VîF II, 139v („social"), *teoreticești socoteli* VîF II, 92r. Vîrnav se distinge de înaintași și urmași prin încadrarea aproape totală a verbelor neologice la conjugarea a IV-a cu ajutorul terminațiilor *-ălui (-clui), -ui, -arisi, -asi, -ali, -isi: afirmăluesc* VîL, 131r,

Scanned with OKEN Scanner

existeluesc VîL, 134^{v}, *imaghinarisesc* VîL, 135^{r}, *să imitarisască* VîL, 31^{r}, *le idealești* VîL, 23^{r}, *să și le ideasască* VîL, 50^{r}, *să formăluește* VîL, 26^{r}, *a analisi* VîL, 23^{v}, *a definarisi* VîL, 140^{r}, *ar fi dogmatisit* VîF I, 90^{r}, *să meditarisască* VîF II, 75^{r}, *ne-l rapportuesc alții* VîL, 115^{r}. Aceste verbe s-au fixat în limba noastră la conjugarea întîi, doar *defini* a rămas la a patra, dar fără sufix, iar *dogmatisi*, *ideali*, *ipotesi* și variantele lor nu s-au menținut.

Trebuie remarcat faptul că în traducerile lui Vasile Vîrnav se inițiază terminologia pentru curente și doctrine filozofice cu ajutorul sufixelor actuale: *aristotelismul* VîL, 93^{v}, *cartesianul Malembranchie* VîL, 94^{r} etc.

§ 30. EUFROSIN POTECA. Apreciat ca un spirit filozofic de evidentă factură iluministă, Eufrosin Poteca își alcătuiește cursul pe care l-a predat la Colegiul Sf. Sava pornind de la versiunea grecească a pricipalei lucrări a profesorului din Halle, eruditul Heineccius (Johann Gottlieb Heinecke). Dar și cursul manuscris din 1826 (ms rom. 1173 de la B.A.R.) și traducerea publicată în 1829, *Filosofia cuvîntului și a năravurilor adecă loghica și itica elementare, cărora să pune înainte istoria filosoficească*, apărută la Buda, deși urmăresc în mare măsură textul original, conțin multe elemente pe care Poteca le-a luat din alți autori. Recent s-a demonstrat că *Elementuri de metafizică* din manuscris este o traducere și o adaptare după Francesco Soave, *Introduzioni di Metafisica*, Pisa, 1814, cu unele completări aduse de învățatul român [65]. O completare există însă și în traducerea publicată în 1829, care la secțiunea *Istoria filosofică* are capitolul *Împlinire la elementurile de istoria filosofilor*, inexistent în versiunea grecească din 1808 de la Viena după care a tradus, unde se dau informații despre filozofia postspinozistă: panteismul, Locke, Condillac, Leibniz, Berkeley, filosofia critică, Kant. O asemenea aducere la zi dovedește înscrierea în preocuparea generală a învățaților epocii luminilor: aceea de a fi contemporani prin informație cu restul Europei.

În lucrarea publicată de învățatul muntean, vorbirea este considerată ca o cale spre aflarea adevărului (PoF,

[65] La această concluzie a ajuns Petre Costinescu, care editează traducerea în culegerea: V. Aaron, Al. Beldiman, C. Conachi, N. Dimachi, D. Gusti, C. Negruzzi, G. Pașacov, V. Pogor, E. Poteca, *Scrieri literare inedite*, alese, publicate, adnotate și comentate de Paul Cornea, Andrei Nestorescu, Petre Costinescu, București, 1981, p. 281—298.

Scanned with OKEN Scanner

168—169), combătîndu-se însă speculațiile sterile și disputele fără obiect. Pentru realizarea scopurilor ei, vorbirea trebuie să ia forma unui schimb de păreri și a unor dispute principiale după modelul dezbaterilor din școlile filozofice grecești. Extensiunea părții care tratează asemenea probleme (PoF, 168—196) îi slujea lui Poteca și ca argument doveditor că o cultură adevărată și mijlocul just pentru aflarea adevărului și comunicarea lui sînt direct legate de cultivarea limbii.

Deosebit de entuziasmat de faptul că se putea preda filozofia în „limba țării noastre, carea e cea mai frumoasă pentru noi", Poteca mărturisește în dedicația tipărită ca preambul la traducerea din Heineccius: „M-am străduit și toate vorbele streine le-am deslușit, însă toate unde s-au aflat întîiu... La scris am urmat ortografia de obște", încheind: „Nu toate cele vechi sînt rele, nici toate cele noi bune". Profesînd din principiu moderația, dar în același timp antrenat în procesul de înnoire, Poteca a redat noțiunile filozofice atît prin cuvinte vechi, consacrate și de lucrările anterioare, cît, mai ales, prin termeni neologici. Sub acest din urmă aspect, prelatul muntean atinge nivelul cel mai înalt al epocii nu numai prin numărul considerabil de neologisme întrebuințate [66], dar și printr-o surprinzătoare intuiție în a le da forma cea mai adecvată. Șederea la Paris și Pisa, și prin urmare contactul cu filozofia și terminologia din școlile de aici, precum și cunoașterea a mai multor limbi romanice, îl fac să nu adopte întotdeauna termenii greceșți din original ca model pentru neologisme, ci să le contrapună modele latino-romanice. Așa, spre exemplu, termeni ca *naturalnic*, *experiență*, *efect*, *raport*, *relație*, *relativ*, *sentiment* demonstrează acest lucru. Aceeași amprentă o dovedesc substantivele în *-itate: absurditate* PoM, 47r, *legitimitate* PoF, 68, *nematerialitatea minții* PoF, 202, *necesitatea* PoM, 45v, *probabilitatea* PoF, 152, *al universalității* PoF, 66, precum și un adjectiv în *-iv: simțitive însușiri* PoF, 64. Influența romanică cea mai evidentă este cea italiană: *idee astrată* PoM, 46v, *filosofia morale* PoF, 33, *astrația* PoF, 207, *circostancia* POM, 45r și *circostanția* PoF, 88, *contradiția* PoF, 161, *oget* PoF, 78, *particolare* PoF, 93, *singolare* PoF, 93, *soget* PoF, 92, *sostanță* PoM, 40r, dar cu model latinesc *substanța* PoF, 82.

La Poteca, așadar, originalul nu constituia sursa exclusivă a terminologiei și a ideilor filozofice. Fără îndoială însă,

---

[66] Asupra acestui aspect al lucrărilor lui Poteca, v. Vasile Diacon, *Aspecte ale lexicului neologic la Eufrosin Poteca. Reminiscențe italiene*, în LR, XXXI (1982), p. 161—172.

Scanned with OKEN Scanner

modelul grecesc este predominant (el răzbate, ca la Vîrnav, și în fonetică de multe ori): *metempsihosis* PoF, 19, *simvolul* PoM, 45r, *sistima* PoF, 31, *critiriu* PoF, 125, *dilimma* PoF, 111 etc.; se adaugă apoi o serie de substantive terminate în *-os*. Este interesant că pe τέλος din original, Poteca îl traduce întotdeauna prin *scopos*, un cuvînt introdus la noi din neogreacă mai înainte, dar care nu apare în traducerea grecească a manualului lui Heineccius. De notat și faptul că ngr. σκοπός avea corespondent cu același radical în latină și italiană. Tot după limba greacă sînt încadrate la conjugarea a IV-a cele mai multe verbe neologice: *s-ar analisi* PoF, 95, *dogmatisea Epicur* PoM, 51r, *a filosofi* PoF, 27, *politisind* PoF, 359, *să silloghisească* PoF, 173, *să teorisesc* PoF, 36, dar, după limbile romanice, *a argumenta* PoF, 176.

La Poteca, concurența între vechiul *-(ic)esc* și noul *-ic*, precum și între vechiul *-alnic (-elnic)* și noul *-al* este evidentă, vechile forme, deși încă numeroase, sînt puternic concurate de cele noi: *istoria filosofică* PoM, 2v, *jugul filosoficeștii robii* PoF, 51, *fisicește teorii* PoM, 3r, *metodul dialoghicesc* PoF, 193, *naturalnice, moralnice, politice* PoF, 29, *științelor practice* PoF, 52, *cunoștințele pragmatice* PoF, 68, *puterile spiritualnice* PoF, 61, *ideile universale* PoM, 42r, *ceva lucrelnic* „activ" PoF, 138. Semnificativă pentru acest amalgam de sufixe vechi și noi este situația adjectivului *moral: filosofia moralnică* PoF, 4, *filosofia morale* PoF, 29 (< it. *morale*), *cele moralicești* PoM, 44r, *filosofia acestuea moralică* PoF, 23 (prin reducerea lui *-alicesc* la *-alic*, prin analogie).

În redarea terminologiei referitoare la concepții, doctrine și sisteme filozofice, se întîlnește o situație similară: *aristoteliceasca acea povestire* PoF, 235, *filosofia aristoteleasca* PoM, 4r, *celii chinice* PoF, 23, *sărăciei chinicești* PoF, 299, *filosofiei eclectice* PoF, 41, *școalei eleatice* PoF, 3 , *filosofia... eleaticească* PoF, 15, *eresul iliac* PoF, 25, *eresului iliacesc* PoF, 25, *metodul socraticesc* PoF, 1 2 etc. Cu Poteca, așadar, sufixul grecesc -ικός începe a fi redat tot mai mult prin *-ic* (un rol important au avut în acest caz comparațiile cu it. *-ico* și lat. *-icus*). În cazul în care se transpuneau termenii care denumesc adepții unor concepții, doctrine și sisteme, sufixul apare întotdeauna în forma *-ic: aristotelicii* PoF, 71, *chinicii* PoF, 32, *între eclectici* PoF, 43, *alți ionici* PoM, 45r, *megaricii* PoF, 26, *peripateticii* PoF, 64, *la pitagorici* PoF, 158 (dar și *pitagorii* PoF, 203, atunci cînd în grecește era πυθαγορειοι, precum și *epicurii* PoF, 292 pentru επικου-

Scanned with OKEN Scanner

ρειοι), *la platonici* PoF, 158, *ateia schepticilor* PoF, 27, *sholasticii* PoF, 3, *sofiștii* PoF, 188, *stoicii* PoF, 27. Pentru gr. -ισμός, echivalentul obișnuit este *-ism: beccheranismului* PoF, 50, *dogmatismul* PoF, 69, *misticismul* PoF, 69, *pirronismul* PoF, 64. Sînt însă cazuri cînd formele în *-ism* sînt dublate de cele în *-ismos: panteismul* PoM, 45r, *panteismos* PoF, 57, *schepticismu* PoF, 140, *spinozism* PoF, 14, *spinozismos* PoF, 57. Urmărirea formelor grecești a dus în unele cazuri la dublete de genul feminin în *-ia: ateismul* PoF, 64, *ateia* PoF, 25 < (ngr. αθεία, singurul care apare în original), *empirismu lui Loc* PoF, 59, *empiria lui Loc* PoF, 64 (gr. εμπειρία, cu semnificația originară „experiență"). Apropiată acestui model este și situația: *Antonie filosoful chinicii* PoF, 33, unde *chinică* are semnificația „filosofie cinică". Izvorul grecesc este atestat și de unele fonetisme: *celei acadimaicești* PoF, 23 (< ngr. ἀκαδημαϊκός; dar și *eresului platonic sau academic* PoF, 27), *păreri ermaicești* PoM, 4r (< ngr. ἑρμαϊκός), *manihaismul* PoF, 36 și *manihaismosul* PoF, 11 (< ngr. μανιχαϊσμός); acest tip de fonetism s-a menținut în terminologia actuală numai în cazul cuvîntului *cirenaic (chirinaïcii* PoF, 32, *celii chirinaicești* PoF, 23, *eresul chirinaic* PoF, 24 < gr. κυρηναϊκός). Sufixul -ιστής este redat prin *-ist: afară de attomisti* PoM, 46v, *regula ramistilor* PoF, 91, *mahiavellisti* PoF, 53, *victile sofistilor* PoF, 117. Prin intermediar grecesc, apar și forme în *-ian* (< lat. *-ianus*, it. *-iano): cartesianii* PoF, 20, *filosofia... cartesienească* PoF, 55 (< ngr. καρτεσιανός, dar și καρτέσιος); *ceilalți kantieni* PoF, 69 (termenul nu apare în originalul grecesc; < fr. *kantien*, it. *kantiano).*

Din cele arătate, se poate observa că terminologia întrebuințată de Poteca reprezintă imaginea tipică a concurenței între aspectele înnoitoare și cele vechi. La acest ultim aspect, se poate adăuga cuantumul mare al adverbelor derivate cu *-(ic)ește: necesitește trebuie* PoM, 39r, *particolarește* PoF, 114, *a aduna silloghisticește* PoF, 172, *a întreba socratichește* PoF, 712, *universalecește* PoF, 114. De faza veche a limbii literare ține și întrebuințarea frecventă a calcurilor: *culege* „conchide" PoF, 79, *despreunătoriu* „disjunctiv" PoF, 110, *ființelnice* „esențiale" PoF, 279, *legătură* „copulă" PoF, 92, *scădere* „abstracție" PoF, 73 etc. Poteca folosește aproape toate calcurile întîlnite în lucrările de filozofie anterioare.

Ca mijloc de explicare a termenilor este utilizată mai ales glosa paratactică: *antinomii (împrotivnice legi)* PoF,

Scanned with OKEN Scanner

161, *argumentile (apucăturile)* PoF, 110, *condiție (împlinire)* PoM, 43r, *contradicție (grăire împotivă)* PoF, 120, *cauzele (pricinile)* PoF, 4, *terminii (hotarăle)* PoF, 58, *lume (cosmos)* PoF, 18 etc. Întrebuințînd glosa mai mult ca explicație semantică și mai puțin ca echivalare de cuvinte, Poteca dovedește implicit că limba sa este orientată intenționat spre neologism. Lucrările de filozofie ale profesorului de la Sf. Sava conțin cea mai bogată terminologie filozofică din perioada 1780—1830. La bogăția și precizia terminologică se remarcă la acest învățat o evoluție spre adecvarea sintaxei și a stilului în general.

§ 31. CONCLUZII ASUPRA PERIOADEI 1780—1830

Terminologia filozofică se caracterizează prin următoarele trăsături: (a) este în general redusă sub aspect cantitativ; doar terminologia logicii este foarte bogată; se inițiază, ca sector distinct, terminologia referitoare la concepțiile, doctrinele și sistemele filozofice; (b) o mare pondere o au împrumuturile din greacă; aproape întotdeauna s-au avut în vedere corespondentele latine și romanice, uneori și germane; (c) termenii nu sînt întotdeauna adaptați la limba română, iar încadrarea morfologică (mai ales la verbe) este adeseori diferită de cea care s-a impus ulterior; (d) sistemul de adaptare al limbii vechi este dominant, dar spre sfîrșitul perioadei sînt tot mai vizibile procedeele de adaptare actuale; (e) un rol deosebit îl au calcurile; (f) ca procedeu de explicare este folosită în foarte multe cazuri glosa explicativă amplă; (g) folosirea calcurilor foarte diferite, a glosei explicative și a unor structuri sintactice improprii face ca stilul scrierilor filozofice din această perioadă să fie în general greoi, cu multe imprecizii, deși se prezintă relativ unitar.

Scanned with OKEN Scanner

III PERIOADA MARILOR ACUMULĂRI

§ 32. EFTIMIE MURGU. Deziderat și preocupare a principalelor școli moldovene din primele decenii ale secolului al XIX-lea — în speță a Seminarului de la Socola și a Școlii vasiliene de la Trei Ierarhi —, predarea filozofiei în limba română s-a realizat efectiv numai o dată cu înființarea Academiei Mihăilene, creație, în mare parte, a neobositului Gh. Asachi și a luminatului mitropolit Veniamin Costache, cu sprijinul domnitorului Mihail Sturdza. Postul de profesor de filozofie — care presupunea predarea logicii, metafizicii, eticii și dreptului natural — este oferit bănățeanului Eftimie Murgu, absolvent al facultăților de filozofie și de drept de la Universitatea din Pesta, democrat în atitudini și continuator în idei al Școlii ardelene. Din noiembrie 1834 și pînă în 1836, cînd pleacă la București, învățatul bănățean asigură în Moldova pătrunderea sistematică a filozofiei moderne de factură kantiană și triumful pe baze moderne a terminologiei filozofice în limba națională [67]. Prin faptul că numărul auditorilor cursului lui Murgu era foarte mare (cursul era predat de Andrei Teodorescu și la Seminarul de la Socola), influența lui a fost considerabilă.

Prelucrat după cartea lui Joannem Imre, profesorul său de la Pesta, intitulată *Amicus foedus rationis cum experientia*, Pestini, 1830—1831, cursul lui Murgu conține idei filozofice de orientare raționalistă cu evidentă inspirație

---

[67] V. V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800—1864*. vol. I, București, 1892, p. 267 și 296; A. D. Xenopol și C. Erbiceanu, *Serbarea școlară din Iași*, Iași, 1885, p. 148; Emil Diaconescu, *Eftimie Murgu, profesor la Academia Mihăileană*, în „Iașul literar", 12 dec. 1956, p. 104—109; id., *Cărturari ardeleni în învățământul din Moldova*, în „Tribuna", 20 oct. 1966, p. 1 și 6; G. Bogdan-Duică, *Eftimie Murgu*, București, 1937, p. 60 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

criticistă (mai ales prin filiera Krug); Kant este de altfel des citat. J. Imre folosise însă alături de lucrările lui Krug și pe cele ale altor învățați anteriori, precum Storchenau, Bachmann și Schutze. G. Bogdan-Duică [68] a identificat în ms rom. 136 de la B.A.R., București cursul lui Eftimie Murgu [69] și a stabilit izvorul principal al acestui curs. G. Ivănescu [70] menționează manuscrisul păstrat la B.C.U. Iași, format din trei caiete (ms III 15, III 16 și III 17), ca reprezentînd o copie a aceluiași curs. Aceeași lucrare se mai află însă, în totalitate sau parțial, și în alte manuscrise din fondul B.A.R.: ms. rom. 594, 1802, 3089, 4473. Dintre toate manuscrisele păstrate, cel existent la Biblioteca din Iași are cîteva trăsături care-l diferențiază de celelalte. Acesta, se pare, este singurul care provine din imediata redactare a profesorului bănățean: este cel mai vechi (are menționat pe copertă anul școlar 1834/5 și în interior anul 1834) și corespunde prin datare ședерii lui Murgu în capitala Moldovei. Aceeași concluzie se desprinde și din existența unor particularități lingvistice bănățene, printre care cea mai evidentă este formarea condiționalului cu auxiliarul în forma *reaș (riam trebui* MuF II, 73^{v}, *riam putea* MuF, II, 74^{r}, *riam fi putut* MuF II, 74^{v}) [71].

Cursul predat de Murgu la Academia Mihăileană nu este numai un manual de logică, cum s-a considerat adesea [72], ci un tratat de filozofie cu structura obișnuită în școlile europene ale timpului, structură care presupune logica („Filosofia formală") ca propedeutică a cercetării filozofice. În acest fel, logica însăși este extinsă prin integrarea unor probleme de gnoseologie (de metafizică în viziunea kantiană), precum și a unui capitol special despre semn și desemnare (pe urmele logicilor scolastice și în prelucrarea lui Bachmann)

---

[68] G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 62—63.

[69] Fragmente din textul ms. rom. 136 au fost publicate în ediția Eftimie Murgu, *Scrieri*, ediție îngrijită și introducere de I. D. Suciu, București, 1969, p. 553—572.

[70] G. Ivănescu. *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, p. 174.

[71] N. A. Ursu, în articolul *Un fragment din cursul de logică al lui Eftimie Murgu, copiat de Eminescu*, în „Cronica", XVIII (1983), nr. 17 (871), p. 5, a stabilit că fragmentul *Despre cugetare* din ms. 2258 al lui Eminescu, pe care l-a editat D. Vatamaniuc în „Revista de istorie și teorie literară", 1982, nr. 1, conține secțiunea de la f. 81^{v}—147^{v} din ms. III 15 de la B.C.U. Iași.

[72] Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, București, 1975, p. 1057; *Istoria filozofiei românești*, I, București, 1972, p. 209.

Scanned with OKEN Scanner

și a unui subcapitol consacrat inducției. Metafizica, adică partea a doua a „Filosofiei teoretice", este în mare parte prelucrarea unor principii din filozofia rectorului din Königsberg. Trebuie subliniat și faptul că, sub aspectul răspîndirii ideilor filozofice la noi, de mare însemnătate sînt capitolele introductive care conțin o prezentare selectivă (în parte și critică) a principalelor curente filozofice.

Cînd își alcătuiește Murgu cursul său de filozofie, în cultura noastră se declanșează dezbaterile în vederea formării noii limbi de cultură și se propuneau diferite soluții. Învățatul bănățean discută și el despre „cultura limbei ca o firească urmare a culturei cei din lăuntru", arătînd că „pe lîngă cîștigarea ideilor celor ce ne luminează mintea, să cuvine a lua aminte cum că aceste idei, atunce vor întra în comerciul național, cînd să vor însămna prin termeni potriviți cu duhul nației și cu firea limbei naționale" (MuF I, 13 ^{v} — 138^{r}). Așadar, pe urmele lui Paul Iorgovici, la a cărui școală se formase, Eftimie Murgu consideră necesară îmbogățirea limbii cu elemente lexicale noi și încadrarea lor în normele și regulile limbii naționale [73].

În cursul alcătuit de învățatul bănățean se insistă asupra rolului limbii ca mijloc de exprimare a gîndirii și de comunicare a ideilor (MuF I, 135^{r}) și se arată, pe de o parte, necesitatea de a nu întrebuința termeni străini și, pe de altă parte, imperativul de a utiliza cuvinte specializate cu un înalt grad de precizie (MuF I, 134^{r} — 134^{v}). De aceea, se fac referiri la „vechii termeni filosofici" (MuF I, 57^{r}), adică cei folosiți de filozofia greacă și romană, care au devenit sursa primară, dar încă insuficientă, a limbajului filozofic modern. Abordînd problema termenilor tehnici, elemente lexicale specializate cu răspîndire socială restrînsă, dar indispensabile unei limbi cultivate, Murgu are posibilitatea de a întregi ideea pe care o exprimase cu cîțiva ani mai înainte în legătură cu existența unei secțiuni a vocabularului, care conține cuvintele „primei necesități" (idee preluată mai tîrziu de Hasdeu, în forma principiului circulației cuvintelor). Pe nucleul alcătuit din cuvintele primei necesități, se pot acomoda permanent elemente lexicale noi. Mai trebuie amintit faptul că Murgu era adeptul purității etnice latine a românilor, dar lua în considerare faptul că latinii

[73] Asupra concepției lingvistice a lui E. Murgu, v. Carmen-Gabriela Pamfil, *Ideile lingvistice ale lui Eftimie Murgu*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară", XXVII (1979—1980), p. 173—177.

Scanned with OKEN Scanner

orientali s-au amestecat mai tîrziu și cu alte neamuri și au suferit influența acestora.

Lucrările de logică (și de filozofie în general) au meritul de a fi introdus la noi importante idei de lingvistică generală, îndeosebi probleme legate de natura și statutul semnului lingvistic. În traducerea efectuată de Murgu, se întîlnește o definiție a semnului în general: „semn îndeobște este un obiect sîmțelnic, care sau prin fire, seau prin învoirea oamenilor este hotărît spre aceea, ca afară de sine să deștepte în noi încă reprezentația a altui obiect" (MuF I, 128^{v} — 129^{r}), arătîndu-se apoi că „zicerile [= cuvintele]... sînt ... numai niște semne ale îmfățoșărilor [= imaginilor din conștiință] și ale lucrurilor" (MuF II, 34^{r}). Se desprinde de aici faptul că semnele sînt fie naturale, fie artificiale (convenționale), că ele se reprezintă atît pe ele, cît și alte realități și că „zicerile" sînt semne ale reprezentărilor și prin acestea semne ale lucrurilor.

§ 33. Un curs de filozofie cu o problematică foarte variată și bazat pe unul dintre cele mai abstracte sisteme filozofice a cerut din partea profesorului Murgu eforturi deosebite pentru găsirea mijloacelor de expresie necesare. Dar cel care-l va îndruma peste cîțiva ani pe Nicolae Bălcescu în munca de cercetare științifică s-a dovedit deosebit de inspirat în propunerea unei terminologii adecvate. Murgu s-a folosit mai mult decît Samoil Micu de faptul că traducea după o lucrare scrisă latinește. Îi erau însă cunoscute și experiențele anterioare în acest sector, realizate în primul rînd de Cantemir, Micu și Poteca, dar mulțimii calcurilor întrebuințate de aceștia el le opune neologisme, fie în paralel, fie în exclusivitate. Acest lucru a cerut, pentru o bună înțelegere a textului, înmulțirea gloselor, explicațiilor și definițiilor. În general, în cursul lui Murgu, sînt rare situațiile în care o noțiune filozofică este exprimată numai printr-un singur cuvînt (mai ales cînd se uzează de un calc) sau o singură formă (cînd se întrebuințează un neologism). Era necesară pentru inteligibilitatea textului o specificare a conținutului termenului care, atunci cînd nu se făcea printr-o definiție, se realiza prin alte mijloace, în special prin glosare.

Glosa de alternare este preferată și alătură de obicei termeni vechi și neologici: *desfacere seau analisis* MuF II, 8^{v}, *analoghie seau asămănare* MuF I, 194^{r}, *apodictică seau arătătoare* MuF II, 54^{r}, *ceriri seau postulaturi* MuF III, 48^{r}, *încheeri seau concluzii* MuF II, 96^{v}, *a defini seau a hotărî* MuF II, 5^{v}, *a dovedi seau a demonstra* MuF II, 49^{v},

despărțire seau divizie MuF II, 12v, *evidente seau învederate* MuF II, 48v, *evidență seau învederare* MuF II, 48v, *putință seau facultate* MuF I, 6v, *înfățoșa seau reprezenta* MuF I, 6v, *reprezentație seau înfățoșare* MuF III, 73r, *negație seau tăgăduire* MuF I, 119v, *seau nuiască, seau tăgăduiască* MuF I, 27r. O frecvență destul de mare o are glosarea prin termeni străini, în special latini: *dovadă (argumentum)* MuF I, 176r, *dovedire (argumentatio)* MuF I, 176r, *arătări (phaenomenum)* MuF III, 102r, *închipuire (imaginatio)* MuF I, 11r, *neapărată (necessaria)* Mu I, 84r, *priceperi (notiones)* MuF I, 110r, *propășitoriu (progressivus)* MuF I, 189v, *repășitor (regressivus)* MuF I, 189v. În situații rare apar în glosări și termeni francezi: *iscusință (experience)* MuF I, 12v, *socoată (ratiocinium, raisonement)* MuF I, 12r. Glosele de alternare între termeni vechi și populari sînt rare: *duh seau suflet* MuF I, 2r sau cu parataxa termenului latin: *copce seau legătură (copula)* MuF I, 140v (*copce* < scr. *kopča*, regionalism bănățean).

Calcurile întrebuințate de Murgu se întîlnesc în general și la înaintași, deși nu lipsesc cîteva propuneri noi: *cîtățime* „cantitate" MuF I, 17v, *contrapunere* „opoziție" MuF I, 93r, *contrazicătoare* „contradictorii" MuF I, 148r, *cúngiura* „sfera" MuF II, 80v, *a desvăli* „a dezvolta" MuF I, 44r, *a încheea* „a conclude" MuF III, 94v, *scoatere* „abstragere" MuF III, 84v, *pe sus sburători filosofi* „filozofi care cercetează realități suprasensibile; transcendentali" MuF I, 57r, *mai pe sus de iscusință* „dincolo de experiență; transcendental" MuF III, 1v (neologismul este însă și el întrebuințat: *transțendental* MuF I, 56v, III, 13r), *úitătile* „intuițiile" MuF I, 11r (după lat. *intuitus* „privire", *intueor* „a privi, a examina"). Cea mai mare parte a terminologiei întrebuințate de Murgu este alcătuită însă din împrumuturi neologice: *armonie absolută* MuF III, 67v, *reprezentații abstracte* MuF I, 11v, *arhimetria* MuF I, 56v, *arhologhia* MuF III, 29v, *țertitudine* MuF III, 66r, *conțeptul* MuF I, 88v, *a deduce* MuF II, 49v, *ideologhie* „știință despre ideile și concepțiile care se constituie în sisteme" MuF III, 9v, *ondologhia* MuF III, 4r, *ontologhic* Mu III, 107r, *practica este aplecarea teoriei* MuF III, 42v, *raport* MuF II, 66r (< lat. *rapportus, raportus*), *sfera predicatului* MuF I, 170v; cu semnificația caracteristică filozofiei începînd cu Kant: *obiectul cunoașterei* MuF II, 17r, *subiectul cunoașterei* MuF III, 31v. Edificatoare pentru efortul lui Murgu de a găsi termenul potrivit pentru a exprima o realitate și de a fi, în același timp, înțeles sînt

Scanned with OKEN Scanner

propunerile pentru denumirea conceptului „rațiune": *socoteala, cuvîntul sau rația* MuF III, 17r, *socotință (ratio)* MuF I, 12v, *minte* MuF III, 147r. Ultimul termen *(minte)* apare și cu semnificația „facultatea de a cugeta ca unitate a intelectului și a rațiunii" (MuF I, 21v), pentru „intelect" întrebuințîndu-se calcul *înțălegire* (MuF I, 11v). Corespunzător, pentru „rațional" se utilizează: *rațional* MuF I, 13r, *socotincios* MuF I, 13r *cuvîntăreț* MuF III, 128r, *socotelnic* MuF III, 33v, *mintesc* MuF II,42r.

Probabil și după modelul limbii germane, unde există un paralelism între cuvintele terminate în *-ung* și *-keit* și cele terminate în *-tion* și *-ität*, Murgu întrebuința sufixul *-ime* ca echivalent al lui *-itate: raționalitate* MuF I, 8v, II, 15v, *probabilitate* MuF II, 62v, *universalitate* MuF I, 66r, *activitate* MuF III, 59r, *contrarietate* MuF I, 217r, *falsitatea* MuF III, 118r, *modalitate* MuF I, 142r, *moralitate* MuF I, 206r, *posibilitatea* MuF II, 64v, *senzualitatea* MuF II, 113 etc. dar, *întîmplătorimea* „caracterul întîmplător" MuF III, 20r, *lucrătorimea* „activitatea" MuF III, 58v, *obiectivime* MuF III, 103r, *subiectivime* MuF III, 103r, *sufleținea* „spiritualitatea" MuF I, 9v. Limba germană trebuie invocată și în cazul formei *moralic* (< germ. *moralisch*): *indiferentismul moralic* MuF III, 11r, *cu certitudine moralică* MuF II, 4 r.

Majoritatea neologismelor sînt adaptate de Eftimie Murgu în forma pe care o întrebuințăm și astăzi. Astfel, lat. *-(t)io, -(t)ionis* devine *-(ț)ie: contradicție* MuF I, 165v, *definiția* MuF II, 7v, *demonstrații* MuF I, 77v, *descripția* MuF II, 6r, *inducția* MuF I, 202r, *observație* MuF II, 78v, *relație* MuF I, 157r, *revelația* MuF I, 22v, *speculație* MuF III, 103r. Se întîlnesc și variante diferite pentru același cuvînt: *abstracție* MuF III, 6v, *abstraccione* MuF III, 74r, *condiție* MuF I, 148r, *condicione* MuF III, 110r, *condițione* MuF III, 119v, *nații* MuF I, 22v, *națioanelor* MuF II, 32v *propoziție* MuF I, 139r, *propozicione* MuF III, 149v, *propoziciunea* MuF III, 158r. Paralelismul abstractelor în *-ție* și a celor în *-are* sau *-ere* este destul de frecvent: *abstragere* MuF III, 74r, *abstracție* MuF I, 116v, *afirmare* MuF I, 91v, *afirmație* MuF I, 146r, *argumentare* MuF III, 163v, *argumentație* MuF I, 188r, *reprezentarea* MuF III, 31r, *reprezentație* MuF III, 73r. Adjectivele în *-iv* (< lat. *-ivus*) sînt curente: *afirmativ seau negativ* MuF I, 146r (dar și: *universalicește afirmătoare* MuF I, 147r), *discurzive* MuF III, 74r, *digiuntive* MuF I, 148r, *intuitiv* MuF III, 21v, *obiectiv* MuF II, 31r,

Scanned with OKEN Scanner

progresivă MuF II, 52v, *regresivă* MuF II, 52v, *relativ* MuF III, 54r, *subiectiv* MuF II, 31r. La adverbe se adoptă în cîteva cazuri forma latinească în *-e: obiective privindu-se* MuF II, 71r, *privită subiective* MuF II, 75r, *prin conţepturi scau intuitive, adecă prin uităţă* MuF II, 47v. Modalitatea curentă de adaptare a adverbelor este însă prin *-(ic)eşte: analiticeşte* MuF II, 53r, *apodicticeşte* MuF I, 59v, *dogmaticeşte* MuF III, 114r, *eclecticeşte* MuF I, 45r, *esteticeşte* MuF II, 69v, *ipoteticeşte* MuF III, 118v, *metafiziceşte* MuF I, 61r, *particulariceşte* MuF I, 20 v, *problematiceşte* MuF II, 30v, *sinteticeşte* MuF II, 87v, *universaliceşte* MuF I, 207r, *virtualiceşte* MuF III, 76v.

Eftimie Murgu a dat formă adecvată sufixelor latineşti *-ismus, -ista, -ianus* şi *-icus*, cu care se formează terminologia referitoare la curente şi doctrine filozofice, reducîndu-le la *-ism, -ist, -ian* şi *-ic: criticismul* MuF I, 58r (< lat. *criticismus*), *dogmatismul* MuF I, 58r, *eclecticismul* MuF I, 52r (< lat. *ecclecticismus*), *efdemonismului* MuF III, 51r (< lat. *eudaemonismus*), *embirismul* MuF III, 92r (< lat. *empirismus*), *formalismul* MuF I, 59r, *idealismul* MuF III, 91v, *ideologhismului* MuF III, 51r (< lat. *ideologismus*), *indiferentismul* MuF III, 111r, *materialism* MuF III, 95v, *nihilism* MuF III, 97v, *panteism* MuF III, 107r; *embiristi* MuF III, 92r (< lat. *empirista*), *eudemonistilor* MuF I, 34v (< lat. *eudaemonista*), *idealistii* MuF III, 103v (< lat. *idealista*), *materialistii* MuF III, 97r (< lat. *materialista*), *noologhistî* MuF III, 75r (< lat. *noologista*), *panteistic* MuF I, 56v (< lat. *pantheisticus*); *bercleeni* MuF III, 96r (< lat. *berkeleyanus*), *cartezian* MuF III, 113v (< lat. *cartesianus*), *fihtecni* MuF III, 96v (< lat. *fichteianus*), *kantianii* MuF III, 14v, *criticismului kantian* MuF II, 22r (< lat. *kantianus*); *filosofiei ... aristotelice* MuF I, 39v (< lat. *aristotelicus*), *academicii* MuF I, 34r, *chinicii* MuF I, 34v (< lat. *cynicus*), *ionicii* MuF I, 34r (< lat. *jonicus*), Sînt curente paralelismele *-ic, -icesc* în cazul termenilor care nu privesc pe promotorii unui sistem: *filosofii dogmatici* MuF I, 52r, dar *filosofia dogmaticească* MuF I, 52r, *alte ştiinţă embirice* MuF II, 6v şi *filosofia... embiriccască* MuF I, 52r etc.

§ 34. IANCU BUZNEA publică la Iaşi în 1834 traducerea din franceză *Filosoful iadian sau chipul de a trăi cineva fericit în soţietate*, lucrare de dimensiuni reduse şi tributară prin limbaj în mare măsură perioadei vechi a limbii literare. Calcurile sînt curente: *duhul* „spiritul" BuF, 7, *cuvînt*

„cauză, motiv, raţiune" BuF, 9; nu lipsesc însă neologismele: *idee* BuF, 5, *religie* BuF, 42, *scoposuri* BuF, 8, *soţietăţii* BuF, 9. Sînt caracteristice neologismele împrumutate din franceză cu fonetisme care urmează pronunţia din această limbă: *santiment* BuF, 7, *santimenturi* BuF, I (< fr. *sentiment*), *vertuţile* BuF, 4, (< fr. *vertu*).

§ 35. PETRU CÂMPEANU. Succesor la catedra rămasă vacantă prin plecarea lui Murgu din Iaşi, Petru Câmpeanu Maler (originar din Ţara Moţilor), doctor în filozofie la Budapesta, din 1834, cu teza *Principia Philosophiae Universalis* — după ce anterior obţinuse gradul de doctor jurist — , soseşte în capitala Moldovei în august 1837 şi este instalat cu solemnitate în postul de la Academia Mihăileană. Pînă la desfiinţarea acestei instituţii, în preajma mijlocului de veac, Câmpeanu a participat activ la conducerea şi organizarea învăţămîntului superior din Moldova [74].

Ignorată de tratatele de istorie a filozofiei româneşti, deosebit de laborioasa activitate desfăşurată de acest învăţat este importantă prin difuzarea ideilor filozofiei kantiene la noi şi prin aportul la constituirea terminologiei filozofice. Câmpeanu a început cu prelegerile de introducere în filozofie, de gnoseologie şi de estetică şi a continuat cu cele de logică, psihologie şi antropologie. Cursul de filozofie al acestui învăţat cuprindea în primul rînd tratatul lui Josephus Verner, *Metaphisica seu gnoseologia*, Pestini, 1835, lucrare care i-a furnizat învăţatului român modelele terminologice şi atunci cînd prelucra operele în germană ale lui Krug [75]. Cît priveşte lucrările de filozofie rămase de la Petru Câmpeanu, A. D. Xenopol şi C. Erbiceanu [76] notează că, printre lucrările din expoziţia realizată cu ocazia sărbătoririi a 50 de ani de la înfiinţarea învăţămîntului superior în Moldova, se afla şi manuscrisul conţinînd *„Logica, psihologia şi alte părţi a filosofiei*, propusă de Petru Major Cămpeanu", provenind din biblioteca lui Emanoil Morţun. Unde se află astăzi acest manuscris şi dacă mai există este greu de spus. G. Ivănescu [77] a identificat în ms. III 5 cu titlul

---

[74] V. V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 363—379; A. D. Xenopol şi C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 149; A. D. Atanasiu, *Notiţi biografice asupra lui Petru Câmpeanu*, în „Arhiva", XVIII, martie 1907, p. 131—133.

[75] Potrivit informaţiilor din epocă, la Seminarul Socola se preda *Psihologia*, tradusă de P. Suhopan, după o lucrare a aceluiaşi Verner, apărută în 1839 (v. Gh. Adamescu, *Istoria seminarului Veniamin din Iaşi, 1803—1903*, Bucureşti, 1904, p. 73).

[76] *Op. cit.*, p. 295.

[77] *Formarea terminologiei filozofice româneşti moderne*, p. 174.

Scanned with OKEN Scanner

Introducere în gnoziologie seau metafizică de la B.C.U. Iași unul dintre cursurile predate de învățatul ardelean. Legat împreună cu cîteva prelegeri de drept natural (ms III 6), care îi aparțin tot lui Câmpeanu, acest curs are indicat pe foaia de titlu anul „1838" și „Academia Mihăileană" (în interior, la p. 74, este notat anul 1839), iar textul conține unele particularități fonetice caracteristice zonei originare a profesorului: *k' > t'*: *tip* „chip" CâM, 40, 43, 49, *întipui* „închipui" CâM, 28, 75, *întipuire* CâM, 28, 47, CâD, 21, 36. Un fragment dintr-un curs de drept predat de același învățat *(Introducere în știința dreptului natural)*, din jurul anului 1840, se păstrează la Arhivele statului din Iași, sub cota ms 1687.

Cursul de filozofie din 1838 conține prima parte a traducerii din manualul lui Verner. De altfel, pe unul din exemplarele amintitei lucrări a profesorului budapestan, existent la B.C.U. Iași, se află semnătura unui cursant și indicat același an, 1838. O altă lucrare a lui J. Verner folosită de Câmpeanu și de alți învățați de atunci era *Psychologia empirica*, Jaurini, 1827, operă de inspirație kantiană, dar tributară direcției psihologizante promovate de Friedrich Eduard Beneke.

La propunerea Epitropiei școlilor, începînd cu luna noiembrie 1839, Câmpeanu predă cursul de drept la clasa juridică — prima formă a facultății juridice din Moldova —, urmîndu-i la catedră căminarului Christian Flechtenmacher. Prelegerile de drept roman, drept natural și științe politice se ghidau după manualele juridice întrebuințate în Imperiul habsburgic și aveau ca sursă principală lucrările lui Krug. Petru Câmpeanu a adus de altfel la Iași întreaga operă a lui Krug publicată la Viena în 1818, cuprinzînd *Fundamentalphilosophie, System der theoretischen Philosophie* și *System der practischen Philosophie* și semnătura sa, „Dr. P. M. Campianu", se găsește pe exemplarele păstrate la B.C.U. Iași. Parțial însă, opera lui W. T. Krug a circulat și în latină, mai răspândită fiind *Logica*, Wiennae, 1820.

La cursul de estetică, Câmpeanu s-a folosit în primul rînd de lucrările lui Ludovicus Schedius, în special de tratatul acestuia, *Principia philocaliae seu doctrine pulcri*, Pestini, 1828.

De probleme de filozofie s-a ocupat profesorul transilvănean și în discursul ținut în 1838 cu prilejul vizitei la Academie a lui Veniamin Costache, discurs publicat în același an la Iași, cu titlul *Cuvînt rostit în sala academică în 9 octom-*

Scanned with OKEN Scanner

bric . 1838 [78]. Sub aspectul conținutului, opera rămasă de la acest institutor dovedește aceeași orientare raționalist-idealistă ca cea a lui Eftimie Murgu. De altfel, însăși identificarea metafizicii cu gnoseologia în cursul de filozofie relevă apropierea de filozofia kantiană. Dar, atît cursurile, cît și discursul probează o apropiere mai pronunțată de doctrina teologică, mai ales în interpretarea faptelor spirituale. Direcția psihologizantă inițiată de unii dintre urmașii lui Kant este evidentă, iar idei mai noi, ca cea a dezvoltării, apar curent. Raționalist ca formație filozofică și continuator al Școlii ardelene, Petru Câmpeanu era de părere că limba poate fi dirijată după regulile filologice: „Socot că nimene nu ne poate sta în cale vrîndu să ne îndreptăm limba după regulile filologhici", nota el la p. X din *Gramatica românească*, Iași, 1848. În problema terminologiei filozofice, a manifestat în general aceleași tendințe ca predecesorul său E. Murgu.

Termenii vechi sînt amplu valorificați, astfel că termenii neologici sînt aproape întotdeauna dublați prin calcuri. Cele mai multe dintre aceste calcuri sînt comune și înaintașilor, iar inovațiile în acest sector sînt foarte puține: *firii* „naturii" CâM, 13, *dritul firesc* „dreptul natural" CâI, 6[r], *a închie* „a conclude" CâA, 43, *închiere* „concluzie" CâM, 33, *întipuirei* „imaginației" CâM, 47, *neapărate* „necesare" CâM, 6, *simțului seau simțirii* „sensibilității" CâM, 3, *tăgăduirea* „negația" CâM, 24, *spițe* „specii" CâM, 82; *estirei* CâM, 52, *estirii* „existenței" CâA, 18, *ființele* „obiectele" CâM, 19, *luarea* „afirmarea" CâM, 24, *propășirea* „progresul" CâI, 12[r], *din statul putinței în statul ființei* „din starea posibilității în starea existenței" CâI, 3[r], *a socoti* „a raționa" CâA, 43, *socotința* „rațiunea" CâA, 19, *socotințele* „raționamentele" CâA, 14. Cuvintele vechi apar adeseori în glose de alternare pentru lămurirea celor neologice: *activitatea seau lucrărimea* CâM, 16, *rezultaturile sau efecturile* CâD, 16, *era eclectici sau culegători* CâI, 9[r], *ființa sau ecsistența* CâI, 3[v], *spației seau a locului* CâM, 18, *nexul sau legătura* CâM, 72, *notele seau însușirile* CâM, 24, *putințimea seau posibilitate* CâM, 26, *a socoatei seau a rației* CâM, 4; în situația *necesitate seau necesimea* CâM, 26 este calchiat numai sufixul.

Modelul latinesc este evident în redarea substantivelor în *-antia, -entia* prin forme în *-anția, -ența: esența* CâM,

[78] De aspectul terminologiei din acest discurs s-a ocupat G. Ivănescu în *op. cit.*, p. 179—183.

Scanned with OKEN Scanner

33, *egzistenţia* CâM, 69, *coegzistenţia* CâD, 6, CâI, 4^{r}, *ecsperienţia* CâM, 55, CâI, 12^{v}, *intellighenţia* CâI, 12^{v}, *providenţia* CâM, 103, *substanţie* CâM, 57; CâI, 29^{r}. Pentru lat. *conscientia*, Câmpeanu utilizează uneori termenul *conştiinţă* CâM, 15, alteori introduce însă neologismul: *forului conscienţiei* CâI, 8^{v}, *dritul conştienţiei* CâI, 13^{v}.

În general, adaptarea termenilor noi se face în spiritul limbii actuale: *abstrage* CâM, 22, *o analizăm* CâM, 22, *analizarea* CâM, 56, *concepturi* CâI, 16^{v}, *contradictorie* CâI, 21^{r}, *a deduce* CâM, 94, CâI, 7^{r}, *determina* CâM, 30, *fenomene* CâA, 44, *imanente* CâM, 92, *noumenele* CâM, 50, *a observa* CâM, 73, *salt* CâM, 78, *tot mai sistematic* CâI, 8^{v}, *filosofii teoretici şi speculativi* CâI, 9^{v}. Câmpeanu completează seria neologismelor care desemnează disciplinele filozofice (îndeosebi ramurile teoriei cunoaşterii): *gnoziologhie* CâM, 1, (< lat. *gnoseologia*), *hilologie* CâM, 54 (< lat. *hylologia*), *organologhic* CâM, 64 (< lat. *organologia*), *somatologhia* CâM, 58 (< lat. *somatologia*), *stihiologhia* CâM, 54 (<lat. *stoichoiologia*).

Ca mai toţi învăţaţii români de pînă la 1840, profesorul de la Academie transpune lat. *-(t)io, -(t)ionis* prin *-(ţ)ie: ţivilizaţia* CâD, 2, *concluzie* CâM, 48, *opoziţie* CâM, 97, *presumţiea* CâD, 27, *reflecţia* CâM, 100, *reflecsia* CâM, 22, *relaţie* CâM, 32, CâI, 3^{r}; *abstracţia* „abstractizarea" CâM, 22, *reprezentaţie* „reprezentare" CâM, 5. În unele situaţii, adaptarea neologismelor are un aspect personal; astfel, neutrele, care au pluralul în latină în *-a*, sînt încadrate la declinarea întîi, conferindu-le genul feminin [79]; *comerţia* „relaţia" CâM, 26 (< lat. *commercium*, pl. *commercia*), *criteria* CâM, 11 (< lat. *criterium* ,pl. *criteria*), *prinţipia materială* CâM, 14, *prinţipia fiinţei* CâI, 3^{r}, *prinţipiile virtuţei* CâI, 5^{v} (< lat. *principium*, pl. *principia*), *spaţia* CâM, 19 (< lat. *spatium*, pl. *spatia*; dar şi *spaţ* CâM, 18). Câmpeanu, urmîndu-l pe Murgu, păstrează corespondenţa între vechiul *-ime* şi neologicul *-itate: aevimea seau actualitatea* CâM, 5, *cvalitate seau feliurimea* CâM, 29, *cauzalitate* CâM, 26, *modalitate* CâM, 40 şi *modulimea* CâM, 24, *obiectivitate* CâM, 5, *putinţimea seau neputinţimea (posibilitate seau imposibilitate)* CâM, 41, *realitate* CâM, 33, *singurimea* „singularitatea" CâM, 70, *spaţiimea* „spaţialitatea" CâM, 19, *subiectivitate* CâM, 5, *substanţialitate* CâM, 25, *timpurimea* „temporalitatea" CâM, 19, *universelimea* „universalitatea" CâM, 24.

[79] Deşi acest tip de încadrare se întîlneşte şi la alţi învăţaţi, începînd cu Samoil Micu, Petru Câmpeanu a fost cel mai consecvent în realizarea ei.

Scanned with OKEN Scanner

La adjective se păstrează încă multe variante în *-(ic)esc*, *-alnic* și *-alicesc*: *cele filosoficești* CâM, 8, (dar, *filosofică* CâM, 8), *cea fizicească* CâM, 39, (dar, *puteri fizice* CâM, 45), *loghicesc*, CâM, 5, *ghencralnică* CâM, 54 (dar, *ghenerale* CâD, 29), *naționalicesc* CâA, 4 (dar, *limba națională* CâA, 5), *cîtimi particularnice* CâM, 28 (dar, *particulare cîtimi* CâM, 28), *simțului psihicesc* CâM, 14 (dar, *psihice* CâM, 45). Redarea obișnuită a lat. *-icus* și *-alis* este însă prin *-ic* și, respectiv, *-al*: *analitic și sintetic* CâM, 23, *legi cosmică* CâM, 80, *empiric* CâM, 87, *esențial* CâM, 56, *estetic* CâA, 45, *etiologhic teleologhic* CâM, 73, *fenomenologică* CâM, 63, *gnoziologhică* CâM, 34, *ideală și reală putere* CâM, 52, *individual* CâA, 35, *materială* CâM, 10, *legilor naturale* CâI, 3^{v}, *rațională* CâM, 7, *relațiile sociale* CâI, 5^{v}, *transțindental* CâM, 83. Adjectivele în *-iv* sînt mai numeroase ca la predecesori: *dejunctiv*, CâM, 15, *metod demonstrativ* CâI, 9^{r}, *obiectiv* CâM, 72, *cele relative* CâM, 56, *cunoștința... subiectivă* CâM, 100, *una subiectivă și alta obiectivă* CâI, 3^{v}, *direcție tranzitivă* CâM, 57. Sufixul *-icește* la adverbe este foarte productiv: *fizicește* CâM, 38, *idealicește* CâA 39, *leghicește* CâM, 42, *particularicește* CâM, 3, *practicește* CâD, 2, *sistematicește* CâD, 2, CâA, 40, *teoreticește* CâD, 2, *transțindentalicește* 95, *universalicește* CâM, 3.

§ 36. ION HELIADE-RĂDULESCU. Elev al lui Gheorghe Lazăr, pentru care a avut o constantă admirație, și continuator al direcției inițiate de învățatul ardelean, Ion Heliade-Rădulescu este considerat, pe drept, personalitatea cea mai reprezentativă a primei jumătăți a secolului trecut, personalitate caracterizată printr-o activitate laborioasă, multidimensională și în același timp marcată de sinuozități și inadvertențe. Cunoscut ca lingvist și promotor al cultivării limbii naționale prin două etape delimitate de anul 1840, Heliade se caracterizează, în ciuda acestei dichotomizări a activității sale, ca o conștiință lingvistică și culturală consecventă în teorie și în practică, care continua ideile Școlii ardelene și se preocupa, împreună cu alți învățați din epocă, de modernizarea limbii și culturii române. Deși ideile originale abundă în operele sale, similitudini cu idei promovate de înaintașii Petru Maior, Paul Iorgovici sau contemporanii Gheorghe Asachi, Timotei Cipariu, August Treboniu Laurian, Ion Maiorescu etc. dovedesc la el atît

Scanned with OKEN Scanner

valorificarea trecutului cît și integrarea în problematica epocii.

Spirit filozofic prin excelență și autor al unei doctrine filozofice proprii, Heliade-Rădulescu a contribuit la formarea terminologiei filozofice românești prin prelucrări, traduceri și opere originale [80]. Activitatea sa pe acest tărîm începe în 1832, cu prelucrarea *Literatură. Pentru materialism* (apărută în „Curierul românesc"), continuă cu traduceri și sinteze după manuale franceze (publicate în „Curier de ambe sexe" din 1842 și 1844) și este încununată de *Equilibru între antithesi sau Spiritul și materia*, 1859—1869. Unele dintre traducerile și prelucrările sale au fost republicate în Transilvania de „Foaie pentru minte inimă și literatură" (XIV, 1851, p. 180—182, 187—188, 205—206, 209). Sub aspectul conținutului, fragmentele traduse din franceză sînt fie capitole în care se tratează despre unele categorii filozofice — în acest caz făcîndu-se incursiuni în istoria filozofiei din antichitate și pînă la Fichte, Schelling și Hegel — , fie capitole consacrate unor filozofi, mai ales antici, în care se fac succinte observații asupra doctrinei lor. Lucrarea de mare întindere *Equilibru între antithesi*, în care probleme naționale și sociale se împletesc cu fundamentări de dogme religioase și dezbateri filozofice, a ridicat probleme, din punct de vedere doctrinar, mai ales sub aspectul relației cu filozofia lui Hegel [81]. Lui Heliade îi aparține și inițiativa unui amplu program de traduceri din filozofia universală, program care avea în vedere opera lui Platon, Aristotel, Cicero, Bacon, Descartes, Spinoza, Malebranche, Locke, Leibniz, Berkeley, Hume, Kant, Fichte, Schelling, Hegel etc. (v. „Curier de ambe sexe", periodul V).

Preferința pentru filozofia franceză — pe care o considera o sinteză între empirismul englez și raționalismul german — se întîlnește la Heliade-Rădulescu cu orientarea spre limba franceză, mai ales în prima fază a activității sale, în ce privește sursa împrumuturilor neologice. Dar

---

[80] În *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, G. Ivănescu analizează, la p. 175—177, termenii filozofici din poeziile învățatului muntean.

[81] V. Radu Tomoioagă, *Ion Eliade Rădulescu. Ideologia social-politică și filozofică*, București, 1971, p. 197—200. Asupra influenței lui Hegel (și a lui Fichte) v. și S. D. Scraba, *Ioan Heliade-Rădulescu. Începuturile filozofiei și sociologiei române*, București, 1921, p. 139; Tudor Vianu, *Influența lui Hegel în cultura română*, în „Academia română", Mem. secț. lit., seria III, tom. VI, 1931—1932, p. 365—436; George Nițu-Cantacuzino, *Heliade și Hegel*, în „Revista de filozofie", XV (1968), p. 1315—1329.

Scanned with OKEN Scanner

Heliade a avut permanent în vedere, mai evident însă după 1840, limba latină și, bineînțeles, greaca, atunci cînd își punea problema termenilor filozofici. Ceea ce pare a caracteriza însă întreaga activitate a acestui învățat este pe de o parte selecția cuvintelor românești „clasice", adică latine[82], iar, pe de altă parte, îmbogățirea limbii române cu termenii necesari exprimării ideilor științifice, filozofice, sociale etc. Orientat inițial spre franceză, acordînd ulterior un rol sporit limbii italiene și, în sfîrșit, latinei, avînd permanent și tendințe puriste, Heliade întrebuințează o terminologie filozofică relativ unitară. Aceasta se datorează în primul rînd performanței concepției sale latiniste, care se manifesta în modul de concepere a rădăcinii cuvîntului ca o regresiune spre etimonul latin [83], și în al doilea rînd afinităților structurale ale celor trei limbi. Latinismul și purismul lui Heliade, în anumite etape caracterizate prin exagerări evidente, nu l-au putut feri de situații paradoxale, cînd, urmărind reînvierea imaginii clasice a cuvintelor, promova rostiri regionale ca cele bănățene cu *șc*, inițiate de Paul Iorgovici [84].

§ 37. În terminologia întrebuințată de Heliade, o distincție clară a situațiilor în care influența franceză prevalează se poate face în foarte puține cazuri: *objet* HeC III, 377 (termenul este predominant), *sujetul* HeC IV, 82, *sujetele* HeC IV, 133, dar și *obiectul* HeC 2 III, 217, *objectele* HeE, 305, cu micșorarea ponderii modelului francez. Redarea substantivelor cu terminația latinească *-tia* relevă aceeași evoluție latinizantă: *essința* HeC IV, 130 și apoi *esența* HeE, 273, și la fel evoluția formei cuvîntului *principiu*: *cîteva principe* HeM, 263, *principul binelui* HeC III, 311, dar *principiul* HeC 2 III, 274, HeE, 212, și la pl. *principiele* HeE, 120. Pe de altă parte, situații precum *metafisiei* HeC III, 323, cu sensul „metafizicienii", dovedesc că modelul latinesc era preferat celui francez chiar în primele etape ale activității. Influența franceză a avut desigur un rol în încadrarea la conjugarea întîi a multor verbe: *a adora* HeE, 322, *a afirma* HeE, 283, *a analisa* HeC, 277, *a se*

---

[82] V. Ion Gheție, *Ion Heliade Rădulescu și unificarea limbii române literare*, în LR, XXI (1972), nr. 2, p. 91—102.

[83] V. Ion Ștefan, *Latinismul lui Heliade și concepția sa despre invariabilitatea rădăcinii cuvîntului*, în LR, XXI (1972), nr. 2, p. 103—110.

[84] V. Ion Gheție, *I. Heliade-Rădulescu și selecția cuvintelor românești „clasice"*, în LR, XVI (1967), nr. 3, p. 221—224.

Scanned with OKEN Scanner

civilisa HeC 2 I, 215, *a conclua* HeC III, 260 (în franceză este de conjugarea a treia: *conclure*), *a cultiva științele* HeM, 261, *a demonstra* HeE, 193, *a observa* HeC III, 277, *a progresa* HeE, 255, *a raționa* HeE, 346, *a sistematisa* HeC III, 260. Asemenea încadrări sînt însă curente și la cei mai mulți dintre latiniștii transilvăneni, la care nu mai poate fi invocat un model francez. Verbul *a filosofa* HeC IV, 128 apare și în forma *a filosofi* HeC III, 249, încetățenită mai ales prin greacă, precum și *a filosofisa* HeC IV, 72, cu etimologia în aoristul grecesc. Tot la conjugarea întîi încadrează Heliade și noul verb *a dezvolta*, creat, după opinia lui G. Ivănescu [85], chiar de el: *a-și desvolta puterile* HeC III, 316, *se desvoaltă* HeC III, 313, HeE, 20 (de la acesta a derivat substantivul *desvoltare* HeC III, 258). Limba italiană a avut un rol important în furnizarea termenilor neologici: *cualitățile* HeC III, 277, *cualitatea* HeC 2 III, 278, sau, etimologizant, *qualități* HeC IV, 192, *quantitate* HeC IV, 2, HeE, 257 (dar și *cantitate* HeC 2 III, 228), *ecuilibru* HeC 2 III, 281, *equilibrul* HeE, 11 (anterior însă, *echilibrul* HeC III, 319); grafiile *cu* pentru *qu* dau indicații asupra normei ortoepice. Și pentru situații ca cea a termenului *csistență* HeC IV, 75, rolul limbii italiene a fost hotărîtor (it. *csistenza*).

Substantivele care desemnează abstracte terminate în latină în *-(t)io*, în franceză în *-(t)ion*, în italiană în *-(z)ione* sînt redate de Heliade, în prima parte a activității sale, prin *-(ț)ie*, ulterior însă *-(ț)iune* este aproape generalizat: *abstracție* HeC III, 261 și *abstracțiuni* HeE, 312, *civilisație* HeM ,294, HeE, 371 și *civilisațiunea* HeE, 358, *clasificația* HeC III, 260 și *clasificațiune* HeE, 268, *condiție* HeC III, 263, HeE, 342 și *condițiunile* HeE, 305, *definiția* HeC III, 321 și *definițiune* HeE, 312, *al demonstrației* HeC III, 315 și *demonstrațiuni* HeE, 165, *imitație* HeE, 289 și *imitațiune* HeE, 324, *observație* HeC III, 277 și *observațiuni* HeE, 268, *opoziție* HeC III, 311 și *opoziținne* HeE, 342, *relație* HeC III, 266 și *relațiuni* HeE, 340, *religia* HeC III, 264, apoi *relegea* HeE, 214 și *religiunii* HeE, 8, *sensația* HeC IV, 191 și *sensațiuni* HeC 2 III, 289 (dar și *simțiciuni* HeC III, 325 prin calchierea radicalului și sufixului). Dacă în cazurile enumerate mai sus variantele în *-(ț)iune* sînt latinizante în perspectiva limbii actuale, în altele, astfel de forme au devenit norma literară, deși Heliade nu le-a folosit întot-

---

[85] G. Ivănescu, *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, p. 177.

Scanned with OKEN Scanner

deauna: *conversiilor modale* HeC IV, 192, *naţiilor* HeC III, 267 şi *naţiunea* HeE, V, *noţiile* HeC III, 282 şi *noţiuni* HeE, 357; *raţiei* HeC III, 282 şi *raţiunea* HeE, 311. Rar sînt întrebuinţate şi infinitivele lungi corespunzătoare, în locul formelor în *-(ţ)ie: afirmarea* HeE, 322. Referitor la folosirea acestui sufix de către Heliade-Rădulescu, Ion Ştefan [86] a arătat că învăţatul muntean, în cea de-a doua fază a activităţii sale — după ce trecuse prin italienism şi se apropia tot mai mult de latinism —, încerca să păstreze în limba noastră caracterul imparisilabic al substantivelor latineşti folosind forme cu *-(ţ)ie* la nominativ şi cu *-(ţ)iune* la cazurile oblice. În *Equilibru între antithesi* se întîlneşte, în general, această situaţie, unele întrebuinţări ale variantelor cu *-(ţ)iune* la nominativ singular putînd fi considerate influenţe ale scrierilor altor latinişti ai epocii.

Celălalt sufix neologic pentru substantivele conceptual abstracte, *-itate* (rar, şi *-etate*), apare în această formă în toate lucrările lui Heliade: *absurditate* HeC IV, 126, *causalitate* HeC III, 277, *entităţile* HeC IV, 187, *individualitatea* HeC IV, 72, *immoralitatea* HeE, 168, *naţionalitatea* HeE, 58, *necesitatea* HeC IV, 127, *posibilitatea* HeC IV, 135, *realitate* HeC IV, 187, *soţietate* HeC III, 309, *sociabilitatea* HeE, 312, *sublimitatea* HeC IV, 131, *virtualităţile* HeE, 280; sufixul respectiv apare şi în formaţii cu radicali vechi: *simţibilitatea* HeC III, 253, *simţitatea* HeC III, 253, calcuri parţiale pentru „sensibilitate", alături de calcul total *simţirea* HeC III, 309. Cu Heliade se desăvîrşeşte corespondenţa lat. *-itas, -itatis*, fr. *ité*, it. *-ità* / rom. *-itate*.

La eruditul muntean este înlăturat definitiv paralelismul formelor adjectivale neologice în *-ic* şi *-al* cu cele în *-(ic)esc* şi *-alnic* sau *-alicesc: noţiile esenţiale* HeC IV, 127, *lucrurile esperimentale* HeC III, 256, *omul individual* HeC III, 390, *lumea intelectuală* HeC III, 257, *este... materială* HeM, 295, *paradoxal* HeE, 31, *omul spiritual* HeC III, 262; *scoala academică* HeC IV, 82, *o minte analytică* HeE, 134, *întrebări cabalistice* HeE. 334, *cunoscinţele exoterice* HeC IV, 183, *deprindere practică* HeC 2 I, 214, *virtuţile stoice* HeE, 295. În ultima fază a activităţii sale, Heliade dădea adjectivelor feminine la singular desinenţa *-e*, ca în italiană, în loc de *-ă*, după sufixul *al: persoana sa individuale* HeE,

---

[86] Ion Ştefan, *Modelul latin al declinării unor substantive neologice în scrieri din a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în I.R, XIX (1970), p. 515—522.

Scanned with OKEN Scanner

143, *lumea ideale* HeE, 10 [87]. Heliade încetăţeneşte la noi adjectivele în *-iv* (< lat. *-ivus*) şi în *-bil* (< lat. *-bilis*), stabilind şi corespondenţele cu limbile moderne: *afirmativu* HeC IV, 192, *părţile entitative* HeC IV, 187, *mişcare progresivă* HeC IV, 137, *sistemă relativă* HeC III, 309, *sciinţe speculative* HeE, 150; *sofismele imaginabile* HeC IV, 192, *erorile posibile* HeC IV, 191, *e numai probabilă* HeC IV, 191, *este progresibil* HeE, 277, *animal sociabil* HeE, 312, *părerilor raţionabili* HeE, 198 („~ raţionale"), *caractere simţibile* HeC IV, 195.

Terminologia referitoare la concepţii, doctrine şi sisteme filozofice este extrem de bogată în lucrările lui Heliade. Se remarcă aici unele paralelisme de tipul: *eclectică* HeC III, 31 / *eclectism* HeC III, 266 „manieră de a filozofa de tip eclectic" (probabil prin analogie cu dubletul *scolastică / scolasticism*), *atheiă* HeE, 137 / *ateism* HeC III, 262 (aici poate fi invocată situaţia din greacă, unde există αθεϊας). Existenţa substantivelor şi adjectivelor în *-ian* în locul celor cu *-ic*, întîlnite la ceilalţi latinişti, dovedeşte o apropiere mai mare de modelele franceze şi, uneori, italiene: *sectei peripateticiene* HeC IV, 180, *scoala peripateticiana* HeC IV, 180 (dar, *doctrina peripatetică* HeC IV, 185, *a peripateticilor* HeC IV, 197), *schoala platoniană* HeC IV, 128, *grecii platonieni* HeE, 294, *platonieni*[i] HeC IV, 183 (dar *misticismul platonic* HeC III, 266). La Heliade apar pentru prima dată mai mulţi termeni referitori la doctrinele filozofice: *alessandrinii* HeC IV, 137, *alexandrinism* HeE, 303, HeC IV, 82, *pitagorieni*[i] HeC IV, 4, *scotistii* HeC IV, 188, *tomistii* HeC IV, 188. Preocuparea pentru problemele legate de concepţiile religioase face ca în operele învăţatului muntean să fie întrebuinţaţi mulţi termeni referitori la viaţa religioasă, la religii, secte, doctrine teologice etc.: *christianismul* HeE, 4 (anterior, folosise *cristianismului* HeC III, 268 şi *hristianismului* HeC III, 268), *deismul* HeC III, 311, *druidismul* HeE, 30, *feticismul* HeE, 301, *idolatria* HeE, 298, *islamismul* HeE, 35, *relegea islamului* HeE, 321, *iudaism* HeE, 303, *monoteism* HeC III, 311, *mosaismul* HeE, 301, *legii mosaice* HeE, 376, *politeismul* HeC III, 268, *polytheistii* HeE, 17, *ptocholatria* „cultul omului sărac" HeE, 301, *sabeismul persan* HeE, 329, *legea sacerdotală* HeC III, 265, *solo-*

---

[87] Ion Ştefan (*Modelul latin al declinării*, ..., p. 520) vede în seria *ideal/ideale*, pl. *ideali* deosebirea faţă de ceilalţi latinişti, care foloseau la singular pentru ambele genuri forma *ideale*.

Scanned with OKEN Scanner

monism HeE, 303, *teism* HeC III, 311, *unitheismul* HeE, 329, *adorație* HeC III, 314, *anthropolatrie* HeE, 301, *ecstase* HeC 2 III, 280, *sacră* HeE, 293, *teogonie* HeC III, 263 etc. Sub aspectul introducerii unei astfel de terminologii, Ion Heliade-Rădulescu se mai poate compara doar cu Timotei Cipariu și cu Vasile Conta. Din punct de vedere etimologic, avem a face cu un amalgam de elemente din latina și greaca medievală și din unele limbi moderne, în primul rînd din franceză.

Revenind la problema sufixelor, trebuie arătat că Heliade nu mai folosește vechiul *-(ic)este* în formarea adverbelor, ci în locul lui apare romanicul *-mente*, fie adăugat la forma masculină, cum se utilizează de obicei astăzi, fie, după modelul limbilor apusene, adăugat la forma feminină (în *-e* sau *-a*): *fatalmente* HeE, 270, *materialemente* HeE, 31 și *materialmente* HeE, 18, *moralemente* HeE, 105 și *moralmente* HeE, 15, *naturalemente* HeE, 185, *spiritualemente* HeE, 3, *filosoficamente* HeC IV, 4. Se întrebuințează rar și modul de adverbializare curent astăzi prin folosirea ca atare a formei adjectivale de masculin singular: *studie metodic* HeC IV, 181, *systematic provocată* HeE, 8.

Abundența neologismelor în lucrările de filozofie ale lui Heliade nu a înlăturat total folosirea calcurilor: *dovedirea* „demonstrarea" HeC III, 253, *cîtățime* HeC III, 261, *cuvînt* „raport" HeC III, 309, *ființa trupurilor* „existența obiectelor" HeC III, 315, *înțelegerea* „intelectul" HeM, 296, *înțelegătoare* „intelective" HeC III, 277, *odihnă* „repaus" HeC III, 281, *socotințe* „raționamente" HeM, 295. Faptul că acest învățat și-a desfășurat activitatea în perioadele de început ale modernizării limbii literare este atestat și de numărul mare de glose, care pun alături termeni neologici și termeni vechi și populari: *conclusii sau închieri* HeC III, 323, *scopul sau sfîrșitul omului* HeC III, 309, *locul sau spațiul* HeE, 265[b]; uneori glosarea este o traducere a termenului primar grecesc: *dogmă sau învățătură* HeC III, 390, *silogismul sau arătarea ideilor* HeC IV, 195. Cu tot acest tribut plătit fazelor mai vechi ale limbii de cultură, limba lui Heliade are un caracter modern și unitar. În domeniul terminologiei filozofice el a reușit aceasta nu prin orientarea spre franceză, cum se crede de obicei, ci prin importanța pe care a acordat-o etimonului primar latinesc.

§ 38. AUGUST TREBONIU LAURIAN. Activitatea lui August Treboniu Laurian în domeniul răspîndirii filo-

Scanned with OKEN Scanner

zofiei la noi a fost extrem de laborioasă, comparîndu-se prin amploare doar cu cea a contemporanului său Simion Bărnuțiu și a urmașului Titu Maiorescu. Între 1842 și 1848, acest învățat a continuat la Colegiul Sf. Sava strădaniile lui Lazăr, Erdeli și Poteca pentru cultivarea prin filozofie a tineretului. Două manuscrise conținînd cursurile de filozofie din anii școlari 1843—1844 (ms rom. 1779 de la B.A.R.) și 1845—1846 (ms rom. 1780 de la aceeași bibliotecă) indică cuprinderea prelegerilor sale, iar discursurile ținute în 1842 la redeschiderea cursului de filozofie (ms rom. 677 de la B.A.R.), în 1845 cu prilejul examenului public (acest discurs a fost publicat în același an) și în 1846 la începutul anului școlar (ms rom. 4401 de la B.A.R.) dovedesc importanța acordată de Laurian filozofiei în formarea noilor generații. Din discursurile ținute în fața corpului profesoral și a elevilor[88], reiese că învățatul român nutrea o admirație deosebită pentru gîndirea lui Kant, considerînd că epoca prekantiană este doar „junețea" filozofiei moderne, iar „bărbatul care să o înalțe la tărie și constanță bărbătească se arată la Königsberg". De altfel, *Logica* (ms rom. 1780, f. 155^{r} — 201^{v}), predată în 1845, are indicația explicită: „după Kant" și nu este decît o prelucrare a opusculului conținînd logica lui Kant (elaborată pe baza unui manual al lui Georg Friedrich Maier), editată la 1800 (a doua ediție apăruse în vremea lui Laurian, în anul 1838). În cursul predat la Sf. Sava, din 1844, în partea finală consacrată istoriei filozofiei, este expusă pe larg structura celor trei lucrări principale ale filozofului german, cu traducerea definițiilor și explicațiilor pe care acesta le dădea categoriilor sensibilității, intelectului și rațiunii. Cursul este o compilație din mai multe lucrări străine, printre care operele lui Krug, dar și din manuale franceze, ceea ce explică fonetisme precum: *spesificația, secsionea* etc. Tot aici, există un paragraf despre „Filosofia română" (LaI, 266^{r}) unde se arată că la 1844 „Filosofia se cultivă la rumâni azi în Transilvania în Blaj (Prof. Bărnuț), în Moldavia în Iași (Prof. Câmpianu), în Rumânia [=Muntenia] în București (Pr. Lauriani); însă n-a făcut nici un progres pînă acum deși dă semne pentru viitor." Problema stării filozofiei la români este abordată și în alte ocazii: „Noi, românii, sîntem o națiune care se

[88] *Discurs la deschiderea cursului de filosofia*, din 1842, a fost publicat ca Anexa I în monografia Ilie Popescu Teiușanu, Vasile Netea, *August Treboniu Laurian*, București, 1870, p. 275—282.

află încă în copilărie și abia am ajuns la conștiința de noi înșine. Noi încă n-avem filosofie... Filosofia e o indigință comună și nici un neam cultivat nu mai poate figura de aici înainte fără dînsa pe fața pămîntului. Dară dacă venim mai tîrziu după celelalte neamuri, poate că avem cu un mijloc mai mult decît dînsele spre a înainta cu mai multă siguranță. Descoperirile celorlalte ne stau spre dispusăciune slobodă" (LaA, 12—13).

Pentru difuzarea filozofiei universale, Laurian își stabilește un plan de traducere și publicare a unor lucrări, în special manuale, care să favorizeze acest lucru, oprindu-se asupra unor opere de A. Delavigne, Iosif Beck, Joann Lichtenfel și W. T. Krug. El reușește să publice numai traducerea *Manual de filosofie* de A. Delavigne, în 1846, și, în anul următor, *Manual de filosofiă și de literatura filosofică*, care reprezintă prima parte a sintezei lui Krug, *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur* (tom I — II, Leipzig, 1928). Ulterior, Laurian publică în „Universul", IV (1848) și în „Instrucțiunea publică" (1860—1861) articole conținînd în special capitole din curs, de obicei amendate, precum și exegeza *Reflessionea*, reluată în „Foaie pentru minte inimă și literatură", XVI (1853). Aceeași revistă transilvăneană îi republicase în numere din 1846, 1847, 1853 și 1856 prefețele traducerilor și alte articole, iar „Gazeta de Transilvania" i-a republicat articolul despre Cicero, într-o suită de numere din 1853.

În activitatea de traducere, publicare și predare a filozofiei, August Treboniu Laurian a constatat lipsa unei limbi de cultură precise și bogate în termeni: „Ar fi dedorit — notează el în prefața traducerii din Delavigne — a afla în această lucrare un drum călcat, o limbă cultivată și termini formați pe cari să-i fi putut întrebiunța fără frică de neologismi. Dară tot românul care a încercat să facă numai un pas în științe a simțit de bună seamă sărăcia în care ne aflăm atît în privința ideilor cît și a vorbelor prin care se esprim ideile. De aici necesitatea de a forma o vorbă nouă pentru fiecare idee nouă, de a forma o limbă filosofică pentru cugetarea filosofică. Deci am fost silit să introduc neologismi în limba românească, și poate mai mulți decît ș-ar fi putut imagina cineva". În discursul din 1842, dezvoltînd aceeași idee și arătînd că limbajul științific este pe cale de a se realiza în limba noastră, învățatul român arată că „Pentru norocirea noastră, ea are o mumă învățată și trei surori cultivate și cunoștința acelora ne va duce

la cunoștința limbei noastre" (LaD, 13^{v}). Mai tîrziu, în *Advertismentul* la traducerea din Krug, el arată că limba a păstrat-o „în curăția ei", neintegrînd în limbajul științific [= filozofic] o terminologie eterogenă ca origine și călăuzindu-se de modalități simple „în formarea termenilor și în ortografiă".

§ 39. Limba scrierilor de filozofie ale lui August Treboniu Laurian atestă unele fenomene care demonstrează că profesorul de la Sf. Sava, deși a manifestat în general o tendință unitară în ce privește sursa și modalitățile de adaptare ale terminologiei noi, se caracterizează și prin oscilații în ceea ce privește forma pe care o dădea neologismelor [89]. La acest învățat, terminologia filozofică este aproape exclusiv neologică; calcurile sînt rare și caracterizează mai ales primele lucrări: *cîtul* „cantitatea" LaI, 257^{r}, *contrazicerii* „contradicției" LaD, 8^{r}, *lucru* „entitate" LaF, 127, *slobozeme* „libertate" LaI, 261^{v}, *simțință* „sensibilitate" LaI, 254^{v} (alături de calcul uzual atunci *simțire* LaD, 2^{r}), *sîmțimîntul* „sentimentul" LaA, 5, *suflet* „spirit" LaI, 258^{r}, *sufletești* „spirituale" LaA, 12. O serie de alte cuvinte populare sînt folosite în glosele paratactice sau de alternare pentru explicitarea și introducerea termenilor noi: *lucrării (activității)* LaF, 100, *adeverat (verace)* LaI 2, 347, *unei firi (sau ființe sau unui ente)* LaI, 8^{v}, *intelect (minte)* LaF, 149, *facultăți sau putințe*, LaM, 21, *a cugeta (raționa)* LaF, 216.

Pentru principalii termeni filozofici este folosită — mai ales în traducerea din Delavigne — glosa etimologico-genetică derivativă: *filosofia s-ar putea numi cosmologică la începutul ei* (κόσμος λόγος, *care tractează despre mund)* LaM, 1, *deontologie* (δεόν) LaS, 254^{r}, *diceologie* (δίκαιον) LaS, 254^{r}, *filosofia* (φίλεω σοφία, *amor de înțelepciune)* LaM, 4, *vorba gnostic vine de la grecescul* γνώσις, *cunoștință* LaM, 182, *noologic* (νόος λόγος, *care tractează despre minte)* LaM, 1, *soritele* (σωρός, *cumul)* LaM, 95, *dilemma* (δις λαμβάνω, *ieau de doue părți)* LaM, 95, *epichirema* (επιχείρημα, *adoperăciune)* LaM, 94, *psicologia* (ψυχή λόγος, *care tractează despre suflet)* LaM, 10. Glosa de precizare semantică se realizează la A. T. Laurian prin menționarea termenilor din limbile în care au fost scrise inițial diferite sisteme sau opere filozofice: *cugetare și fire (Denken und Sein)* LaI,

---

[89] Terminologia filozofică întrebuințată de Laurian în traducerea din Delavigne a fost analizată de G. Ivănescu, în studiul *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, p. 183—191.

264r, *cugetul* (λόγος) LaI 2, 250, *eul (das Ich)* LaI, 264r, *ființiă infinita (ens infinitum)* LaF, 145, *filosofia naturei (Naturphilosophie)* LaI, 264r, *concepte înnăscute (ideae innatae)* LaI 2, 16, *realitate* (ὄν) LaI 2, 250, *reținere de asentiment* (επoχή) LaF, 222, *sentimente (Gefühle)* LaF, 57, *despre minte (de l'esprit)* LaM, 203. În traducerea din Wilhelm Traugott Krug, mai ales, sînt întrebuințate foarte des glosele de indicație etimologico-genetică, rolul acestora fiind, desigur, de a releva originea neologismelor românești. Cu această ocazie, se evidențiază și maniera în care învățatul ardelean a considerat că trebuie adaptate neologismele: *a abstrage (abstrahere)* LaF, 62, *argumentăm (argumentamur)* LaF, 06, *sînt disjuncte (disjunctae)* LaF, 148, *doctrină (doctrina)* LaF, 4, *efectul (effectum s. effectus)* LaF, 131, *entimema (enthymema)* LaF, 131, *enți logici (entia logica)* LaS, 248v, *estetică (aesthetica)* LaF, 108, *figură silogistică (figura syllogistica)* LaF, 191, *le postulăm (postulamus . . .)* LaF, 37, *probabilitate (probabilitas)* LaF, 81, *terminul mediu (terminus medius)* LaF, 175 etc. În lucrările lui Laurian s-a realizat, așa cum se poate ușor constata, un salt deosebit în perfecționarea discursului filozofic sub aspectul utilizării glosei, căci tipurile de glosare utilizate de el se întîlnesc în aceleași forme și astăzi și au o mare circulație în limbile literare moderne.

§ 40. Neologică aproape în totalitate (uneori chiar și în cazurile în care nu s-a impus), terminologia filozofică promovată între 1842 și 1848 la Colegiul de la Sf. Sava este profund reformatoare și cu aspect modern. Modernitatea terminologiei întrebuințate de Laurian este asigurată și de renunțarea totală la fonetismele datorate modelului grecesc, german sau maghiar și prin orientarea spre ortoepia latină, mai apropiată de cea a limbii noastre. Forma actuală a neologismelor, multe introduse pentru prima dată de acest învățat, este o caracteristică de bază: *apatia* LaM, 26, *determinism universal* LaI 2, 251, *păreri doctrinare* LaF, 5, *entuziasmul lui Schlegel* LaD, 7r, *eoni* LaM, 182, *eristică* LaF, 120, *logistică* LaD, 8v, *omeomerii* LaI 1, 15 (cu reducerea aspirației din originalul grecesc), *a percepe* LaM, 12, *pracseologia* LaD, 5v, *teleologie* LaS, 249v etc. Imperiul kantianismului este reflectat și de terminologia specifică: *analytica transcendentală* LaI, 256r, *cunoștință rațională* LaI, 4r, *dialectica transcendentală* LaI, 257v, *estetica transcendentală* LaI, 255r, *filosofie ideală (ontologie, critica facultății cunoscătoare*

omenești) LaI, 7^{v}, *imperativ categoric* LaI, 260^{r}, *critica facultății judicative* LaI, 261^{r}, *critica rației curate (teoretice)* LaI, 254^{v}, *rațiunea practică* LaM, 209, *rațiunii teoretice* LaA, 11 etc.

În stabilirea formei verbelor, se observă la A. T. Laurian, de multe ori, o încadrare diferită de cea de astăzi: *idealcază* LaM, 83 și *se individualcază* LaM, 185, deși întrebuințează pe *a generalisa* LaM, 50. Dacă pentru *include* LaF, 105, *induce* LaF, 227 etc. s-a menținut încadrarea la conjugarea a treia, pentru *aseresc ceva* LaF, 167, *coesiste* „coexistă" LaM, 46 nu mai avem aceeași situație, întrucît s-a făcut trecerea la conjugarea întîi.

Marele învățat transilvănean a dat uneori forme diferite aceloraşi neologisme, de la o lucrare la alta, în funcție de felul în care considera, în diferite perioade ale activității sale, că trebuie adaptate. Semnificativă din acest punct de vedere este situația redării lat. *-(t)io, -(t)ionis*, care la înaintași devenise *-(ț)ie*. În primele lucrări de filozofie și mai ales în cursul din 1843—1844, predilecția sa este pentru *-(ț)ie*, chiar și acolo unde astăzi avem *-(ț)iune;* destul de des apare însă *-ciune*, care devine predominant în traducerea din Delavigne (1846), dar în traducerea din Krug (1847) apare *-(ț)ione* (întîlnit și anterior la Petru Maior, Gheorghe Lazăr și alți învățați), iar după aceea, în articolele din periodice, este folosit aproape exclusiv *-(ț)iune*. Ultima soluție pare a împăca, în concepția lui Laurian, și dezideratul apropierii de etimon și ușurința exprimării în limba noastră. Exemplele care ilustrează aceste situații, în înlănțuire cronologică, dar și concomitent, sînt foarte numeroase: *aserției* LaI, 258^{r}, *aserțione* LaF, 53, LaI 2, 345, *intuiția* LaI, 56^{r}, *intuiciunea* LaI, 17^{r}, *intuițiune* LaI, 17^{r}, *intuiționea* LaF, 137, *negăciune* LaI, 18^{r}, *negațione* LaI 1, 43, *negațiune* LaI 2, 377, *noțiune* LaM, 93, *noționea* LaF, 127, *opositiea* LaI, 256 ^{r}, *opuzăciunei* LaI, 5^{r}, *opusăciune* LaM, 178, *opositionea* LaF, 103, *percepțiilor* LaI, 257^{r}, *percepciune* LaM, 80, *percepțiune* LaM, 80, *percepționi* LaI 1, 37, *presupoziție* LaI, 258r, *presupusăciune* LaI, 8^{v}, *presupositionea* LaF, 226, *presupositiuni* LaI 2, 251, *rația* LaI, 254^{v}, *rațiunea* LaM, 209, *raționea* LaF, 64, *relație* LaD, 2^{r}, *relăciune* LaI, 16^{v}, *relaționii* LaF, 134, *relațiuni* LaI 2, 285, *religia* LaD, 14^{v}, *religiunea* LaM, 112, *religionea* LaF, 5, *reprezentăciunilor* LaS, 247^{v}. Alături de aceste forme se întîlnesc de multe ori întrebuințate infinitivele lungi corespunzătoare cu același conținut semantic: *cugetăciunea* LaM, 197 (format prin

Scanned with OKEN Scanner

analogie), *cugetare* LaI 2, 250, *demonstrație* LaI, 262^{v}, *demonstrăciunea* LaI, 12^{v}, *demonstrarea* LaD, 14^{v}, *demustrăciunea* LaM, 34, *demustrațione* LaF, 172, *demistrățiune* LaI 2, 382, *divisiunea* LaM, 84, *divisionea* LaF, 137, *dividerii* LaF, 206, *formăciune* LaM, 174, *formarea* LaM, 18, *observarea* LaA 9, *observăciune* LaM, 6, *observații oni* LaF, 230, *observațiune*, LaI 2, 23, *speculației* LaD, 5r, *speculăționile* LaS, 256^{v}, *speculăciunile* LaM, 192, *speculaționea* LaF, 48, *specularea* LaI 1, 15, *speculațiunei* LaI 2, 15.

Tratament deosebit de la o epocă la alta au în lucrările lui Laurian și lat. *-antia*, *-entia*, redate la început prin *-anță*, *-ență (-ință)*, iar apoi prin *-anție*, *-ență (-ință)*: *esența* LaI, 2^{r}, *esențiia* LaF, 145, LaI 2, 246, *evidență* LaI, 16^{r}, *evidențiă* LaF, 81, *ecsistența* LaI, 256^{v}, *essistențiia* LaF, 56, *esistințiia* LaI, 2, 341, *esperiința* LaI, 12^{v}, *esperiență* LaI, 5^{v}, *esperiențiă* LaI 1, 16, *substanța* LaM, 177, *substanțiă* LaI 2, 251, *transcendențiia* LaF, 101.

Învățatul ardelean îmbogățește cuantumul abstracteior în *-itate*, fără a mai folosi în paralel derivate cu *-ime*, cum procedau alți contemporani: *apodicticitatea* LaF, 161, *concepțibilitatea lucrărilor* LaI, 4^{r}, *corporeitatea* LaM, 177, *determinabilitatea* LaF, 152, *esențialitate* LaI 2, 377, *negativitate* LaF, 158, *virtualitatea* LaM, 139. În terminologia lui Laurian apar primele echivalențe semantice între derivate cu *-itate* și cu *-ism*: *subiectivitatea spațiului și timpului* LaI, 13^{r}, *după subiectivismul seu* LaI 2, 17.

O extindere mai mare decît la înaintași și contemporani o are întrebuințarea adjectivelor în *-bil*: *necesitate conceptibilă*, LaI, 5^{v}, *obiectelor cunoștibile* LaA, 11, *conceptele definibile* LaF, 142, *lucruri representabile* LaF, 135 etc. Adjectivele în *-ic*, *-al* și *-iv* apar numai în formele actuale: *figuri antitetice* LaF, 192, *cele asertorice* LaI 1, 67 (dar și latinismul *judeciu asertoriu* LaF, 160), *autologice* LaF, 134, *entimematică* LaM, 175, *epicheremațică* LaM, 1 5, *episilogistică* LaF, 195, *erotematică* LaF, 242, *estematică* LaD, 8^{v}, *științelor noematice* LaD, 5^{r}, *argumentul ontologic* LaI, 59^{r}, *științele pragmatice* LaD, 14^{r}, *psihologia teorică* LaD, 5^{v} și *filosofia teoretică* LaA, 6 (se urmează aici dubletul latin *theoricus*, *theoreticus*, primul după greacă, dar și corespondentele franceze *théorique*, *théorétique*) etc.; *complesul său concretual* LaM, 48, *compreensiune esperiențială* LaI, 18^{v}, *facultate ficțională* LaF, 67 etc.; *facultate abstractivă* LaF, 62, *cunoașterea conceptivă* LaI, 16^{v}, *mintea cugetativă* LaI, 2^{r}, *facultatea representativă* LaF, 55, *spiritul speculativ* LaI 2, 124.

Scanned with OKEN Scanner

A. T. Laurian a încercat să introducă în limba noastră, după latină și greacă, pluralul *-ate* pentru neutrele în *-ma* din aceste limbi, precum unii dintre predecesorii săi — printre care Dimitrie Cantemir —, care urmau imparisilabicele grecești alcătuind plurale în *-ata: asiomă* LaM, 79, *asiomatele* LaI, 57^{r}, *dogma* LaI 1, 15, *dogmate* LaF, 82, *empiremate* LaF, 168, *entimema* LaM, 94, *entimemate* LaF, 186, *filosofemă* LaI 2, 251, *filosofematele* LaI 1, 19, *lemate* LaF, 168, *problemă* LaM, 75, *problematele* LaI 2, 351, *sistema* LaI, 4^{v}, *sistematele* LaI, 6^{v} (dar și *sistemele* LaA, 11), *sofisma* LaM, 100, *sofismatele* LaM, 100.

La adverbe, sufixul *-(ic)ește* apare foarte rar: *procede șcepticește* LaI, 6^{v}; în traducerea din Delavigne, adverbializarea se realizează prin vecinătatea formei adjectivale de masculin la un verb, adverb sau adjectiv: *depinde esențial* LaM, 78, *le cunoaște real* LaM, 41, *esist subiectiv* LaM, 177; în alte lucrări, în traducerea din Krug mai ales, se adoptă procedeul folosit anterior de Murgu, adică preluarea formelor latinești în *-e: se întâmplă după legi necesare, măcar că ipotetice* LaS, 50^{r}, *în respectul calității lor (calitative)* LaF, 134, *în respectul cantității lor (cantitative)* LaF, 134, *raționamentele se scurtează entimematice* LaF, 195, *lucrează metodice* LaF, 198, *scientia (considerată obiective)* LaF, 4.

Cît privește terminologia referitoare la curente, doctrine și sisteme filozofice, Laurian o îmbogățește foarte mult: *aporetismul* LaD, 9^{v}, *arianismul* LaM, 183 *aristotelism* LaM, 181, *autoteism* LaF, 49, *conceptualism* LaM 18,5, *democritice* LaM, 166, *emanatismul* LaI 2, 250, *epicureismul* LaI 2, 124, *gnosticismul* LaM, 170, *ilozoism* LaF, 47, *intellectualismul* LaI 2, 249, *leibnitzianismul* LaI, 264^{v}, *învețiatura leibnițiană* LaI 2, 27, *pe puntul lockian* LaI, 264^{v}, *nestorianismul* LaM, 183, *ocasionalismul* LaI 2, 273, *organozoism* LaF, 47, *probabilismul* LaI 1, 77, *ramisti* LaI 2, 342 (s.m.pl., „adepții lui Petrus Ramus"), *saint-simonism* LaM, 191, *scoala scotică* LaM, 200, *scotisti* LaM, 189 (s.m.pl., „adepții lui Duns Scotus"), *filosofia... spinosistică* LaI 2, 22, *tomistilor* LaM, 189, *scoala wolfiană* LaF, 108, *dialecticei zenonice* LaI 2, 282. Investigația amplă în istoria filozofiei universale a creat necesitatea determinării și specificării doctrinelor sau metodelor prin combinarea termenilor, astfel încît să indice o anumită orientare sau direcție în cadrul unui curent de idei: *eclectismul alesandrin* LaM, 170, *cosmofisicii ionieni* LaM, 208, *empirismului anglican* LaA, 10, *criticismului kanțian* LaA, 12, *scepticismul pirronic* LaM,

Scanned with OKEN Scanner

181, *sintetism transcendental* LaF, 50, *panteist spiritualistic* LaM, 183. Laurian introduce prefixarea cu *neo-* pentru desemnarea curentelor epigonice: *neoepicureismul* LaM, 181, *neoperipateticismul* LaM, 180, *neoscepticismul* LaM, 181, *neostoicismul* LaM, 181. Probabil după paralelisme precum *scolastică* LaM, 184, *scolasticism* LaD, 7^{r}, acest învățat folosește, cu același sens, *sceptica* LaI, 8^{v} și *scepticismul* LaI, 254^{r} (este posibil să fi avut în vedere și perechea germană *Skepsis, Skeptizismus*).

Aplicînd uneori vechi legi fonetice neologismelor, fenomen cu largă răspîndire în epocă — mai ales la Cipariu, Bărnuțiu, Pumnul —, A. T. Laurian a modificat anumite grupuri fonetice din cuvintele latine împrumutate. De cele mai multe ori aceste propuneri n-au fost asimilate de limba literară și nu s-au păstrat. În cazul lui *a conchide* însă, propunerea învățatului ardelean s-a răspîndit și s-a menținut (alături de *conclude*, întrebuințat ulterior). De remarcat că el folosește, ca și astăzi, *clu* > *chi* numai la unele dintre cuvintele familiei: *conchide* LaM, 45, LaF, 170, *conchisiune* LaM, 10, *conchidere* LaI, 258^{r}, *conchizătoare* LaM, 134, dar *putere conclusivă* LaF, 191. În redarea lat. *sce, sci* se observă în lucrările lui Laurian aceeași evoluție ca la Heliade, adică trecerea de la *ște, ști* la *sce, sci: e conștie* LaI, 4^{r}, *e consciu* LaF, 39, *conștiința* LaI, 9^{r}, *conscientiă* LaF, 69, *științele* LaA, 9, *sciințiile* LaI 2, 18. Deși în primul rînd o problemă de grafie, folorirea lui *sce, sci* pentru *ște, ști* a generat și pronunții specifice.

Sub raport etimologic, sursa terminologiei filozofice întrebuințate de August Treboniu Laurian este latina savantă, chiar dacă lucrările traduse de el erau scrise în franceză sau în germană. Cum s-a putut vedea, din glosări mai ales, el a avut în vedere și vechii termeni grecești. Franceza a fost limba modernă de la care a plecat adeseori, iar germana a fost valorificată mai ales prin termenii împrumutați de această limbă din latină și din franceză. Prin germ. *Mechanismus* se explică, de exemplu, *mecanism* LaF, 47 cu sensul „mecanicism", iar germ. *Prinzip* explică forma *prințip* LaI, 12^{v}; modelul fr. *principe* a dat *principul* LaD, 3^{r}, dar ulterior lat. *principium* rămîne modelul unic. Rolul lui A. T. Laurian la formarea și la difuzarea terminologiei filozofice moderne este imens. La catedră, prin traduceri și prin articolele din periodice, el a prezentat tinerilor și intelectualității timpului, alături de idei, și o terminologie coerentă, extrem de bogată și novatoare.

Scanned with OKEN Scanner

§41. SIMION BĂRNUȚIU. Apreciat ca figură centrală a filozofiei românești de la jumătatea secolului trecut [90], „europeanul Bărnuțiu", după fericita expresie a lui D. D. Roșca [91], a fost judecat de contemporani și de urmași mai ales din perspectiva ideilor sale de teorie și de filozofie a dreptului și a participării la viața social-politică a vremii. Rolul său în difuzarea filozofiei la români și în promovarea terminologiei filozofice moderne este foarte mare, ținînd cont că a profesat în două mari centre culturale românești, Blaj și Iași, a participat la inițierea și stabilizarea procesului de predare a filozofiei în limba națională și, potrivit mărturiilor din epocă, a exercitat o mare influență asupra celor ce-i audiau cursurile. Permanenta preocupare pentru filozofie și atitudinea față de această disciplină prin rolul atribuit în ridicarea culturală a poporului îl situează pe Bărnuțiu în descendența directă a Școlii ardelene și a iluminismului promovat de aceasta.

După absolvirea cursurilor seminariale în 1829, la Blaj, Bărnuțiu devine profesor de sinteză la Gimnaziu, în anul următor preia catedra de filozofie, iar în anul școlar 1832—1833 predă și istoria. Dar, și în timpul studiilor, și ca profesor, învățatul transilvan este nemulțumit de faptul că limba de predare nu era cea națională și că preceptele teologice constituiau încă singura cale admisă de interpretare a realității. Cînd revine la catedră în 1839 — căci din 1834 nu mai îndeplinea sarcini profesorale —, Bărnuțiu se angajează, în mod practic, în procesul de înlocuire a limbii de predare, care era latina, cu limba națională. Conținutul și terminologia cursurilor de filozofie predate de Simion Bărnuțiu pînă în 1848, la Blaj pot fi stabilite pe baza manuscriselor din Fondul Blaj al Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, înregistrate sub cotele ms rom. 38, 39 și 40. Aceste cursuri, datînd din jurul anului 1840, cuprind introducerea în filozofie, metafizica, logica, știința dreptului, știința virtuții și învățătura religiei. Deși îi era cunoscută întreaga operă a lui Wilhelm Traugott Krug, în aceste cursuri el avea în vedere din opera profesorului german mai ales opusculul *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur*, lucrare tradusă, cam în același timp, și de Laurian și Cipariu.

---

[90] V. Radu Pantazi, *Simion Bărnuțiu. Opera și gîndirea*, București, 1967.

[91] *Europeanul Bărnuțiu*, în: D. D. Roșca, *Oameni și climate*, Cluj, 1971, p. 75—101.

Scanned with OKEN Scanner

În 1854, cînd se întorcea în patrie de la studiile urmate la Viena și Pavia, acceptă invitația lui A. T. Laurian, aflat la Iași pentru a organiza învățămîntul moldovenesc, și se îndreaptă spre Iași. Aici, el deschide, în ianuarie 1855, cursul de filozofie la clasele superioare ale Gimnaziului cu introducerea în filozofie, psihologia și antropologia. O dată cu înființarea Facultății Juridice, în 1856, este numit profesor pentru cursurile de drept natural, drept roman și filozofie morală (etică). Treptat numărul disciplinelor filozofice pe care le preda la facultate se mărește, ajungînd să cuprindă antropologia, psihologia, logica, metafizica, etica, estetica și istoria filozofiei, astfel că, în anul 1858, se poate vorbi de o secție de filozofie bine reprezentată. În 1859, Bărnuțiu preia și cursul de drept privat și public. Ca profesor la prima universitate a românilor, începînd cu 1860, marele învățat transilvănean ține cursuri de filozofie și de drept, dar continuă și profesoratul la Gimnaziu. Din cauza programului foarte încărcat și a sănătății șubrede, Bărnuțiu renunță în 1862 la catedra gimnazială, iar în anul următor, prin numirea lui Titu Maiorescu, este eliberat și de sarcinile pe care le avea la Facultatea de Filozofie.

Cursurile de filozofie predate de Bărnuțiu la Gimnaziul și la Universitatea din Iași s-au păstrat în mai multe copii existente la B.C.U. Iași (ms V 16 și V 54) și la B.A.R. (ms rom. 3348, 5439, 5440, 5443, 5444, 5800). La B.C.U. Cluj-Napoca se află două manuscrise (ms 4451 și 4455) conținînd sumare ale cursurilor de la Iași, care au aparținut lui Alexandru Barbu Brandia, un elev al lui Bărnuțiu.

La Iași, Bărnuțiu are în vedere întreaga operă a lui Krug din cele trei mari secțiuni: *Fundamentalphilosophie, System der theoretischen Philosophie* și *System der praktischen Philosophie*. Îi era, de asemenea, cunoscut dicționarul de filozofie alcătuit de același învățat german, pe care îl folosește ori de cîte ori are nevoie de lămuriri asupra istoriei și conținutului noțiunilor filozofice. O caracteristică a cursurilor de la Iași este aceea a augmentării caracterului critic față de original. De fapt, acum el se orientează și spre operele altor învățați, printre care Jos. Beck, din a cărui *Philosophische Propädeutik* traduce prima parte, *Grundriss der empirischen Psychologie und Logik*, pe care o folosește la cursuri și care va fi publicată de elevi în 1871, cu titlul *Psicologia empirica și logica*. La Biblioteca Academiei Române din București, se află prima parte a manuscrisului acestei lucrări în redactarea din 1856: Beck, *Psicologia empirica* (ms rom. 5441).

Scanned with OKEN Scanner

În prelegerile de drept, Bărnuțiu adaugă informațiilor din filozofia practică a lui Krug pe acelea din lucrarea lui Karl von Rotteck, *Lehrbuch des Vernunftrechts und der Staatwisscnschaften*[92]. Dar Bărnuțiu a realizat prelegeri și pe baza propriilor cercetări, mai ales cînd avea în vedere situații legate de trecutul și prezentul românilor. Cursul de drept public și constituțional al românilor, foarte apreciat în timp, este impregnat de forța sa argumentativă și de patosul care l-a caracterizat.

Indiferent de sursa directă, cursurile de filozofie predate de Bărnuțiu au la bază sistemul kantian, uneori, mai ales în etică, cu fragmente aproape copiate din *Critica rațiunii practice*. Opera principală a lui Kant, *Critica rațiunii pure*, stă la baza metafizicii, iar *Critica puterii de judecare* este sursa ideilor estetice[93]. Bărnuțiu poate fi considerat chiar un exeget al lui Kant, deoarece, spre deosebire de înaintași și de contemporanii care aderaseră la concepția marelui filozof, el intervine în repetate rînduri cu propriile considerații, amendînd sau criticînd, îndeosebi în manieră materialistă, preceptele filosofiei kantiene.

Foarte mult l-a preocupat pe Bărnuțiu problema limbii naționale de cultură, după el problema esențială a epocii. Într-unul din cursurile de la Blaj, el îndeamnă la cunoașterea limbii patriei: „Spre încungiurarea rătecirilor ce se nasc din limbă, nu e mai bună mijlocire decît acurata cunoștință a limbei; că cu cît știe cineva mai bine limba, cu atîta înțilege mai bine pe altul, și cu atîta poate grăi și el altora mai la înțeles. Și fiindcă *limba mumei noastre* e și mijlocirea cea mai bună spre împărtășirea cugetărilor, de văzut este cît e de sîntă și de frunte deregătoria cultivărei ei, batăr că foarte mulți nece în samă nu o bagă părendule-se a ave destulă cunoștință despre dînsa de la fire" (BăC, 61^{v}). Și mai departe: „Cel cultivat încă trebuie se învețe limba maică-sa și formește ad[ică] gramaticește, se înțelege de sine că alminte nu-i poate cunoaște structura și ambitul, prin urmare nece nu poate se o întrebuințează cum se cade" (BăC, 61^{v} — 62^{r}). Păreri asemănătoare a emis Bărnuțiu și în prelegerile de la Iași, în care, adesea, textul lui Krug este părăsit în favoarea apărării și apoteozei limbii

---

[92] Despre formația intelectuală a lui Simion Bărnuțiu și despre influențele exercitate asupra lui, v., mai ales, G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile lui Simion Bărnuțiu*, București, 1924.

[93] Cursul de estetică a fost publicat de curînd: Simion Bărnuțiu, *Estetica*, text stabilit de Ion Iliescu, București, 1972.

naționale. În *Pedagogia*, Iași, 1870 (după A. H. Niemeyer) la p 170, marele învățat stabilește specificitatea limbii noastre pe baza a trei principii: (1) principiul romanității considerat ca o dovadă a purității latine, (2) principiul poporanității, care respinge ideea unei limbi diferențiate pe clase sau grupuri sociale și (3) principiul progresului, care implică dezvoltarea concomitentă a culturii și a posibilităților de expresie.

Referitor la necesitatea predării filozofiei în limba națională, Bărnuțiu arată că „Mai ales f[ilosof]ia, de cînd în țara nemțească și în celelalte părți cultivate a Europei a început cu gura și cu scrisoarea a se propune și a se lucra mai mult nu în moarta (și pe lîngă aceasta cu barbarismi înfricoșați întinată) latinie, ce în limbile maicelor vii, a și făcut întru o sută de ani mai mare sporiu și mai tare a luminat capetele decît întru o mie de ani înainte" (BăC, 62^{r}).

În lucrările lui Bărnuțiu se întîlnesc deseori și observații legate de relația între rațiune (de fapt, cugetare) și limbă: „cuventul și limba foarte tare sînt legate laolaltă, precum și λόγος vine de la λέγειν a vorbi, a cuventa" [a cuvînta = a raționa] (BăC, 25^{r}), „rațiunea și oratiunea depend una de la alta așa încît numai ființele rațiunali pot cuventa seau vorbi" (BăP, 91). Aceasta se manifestă direct în „relațiunea care este între semn [= cuvînt] și între însemnat [= cuget, gînd]" (BăF, 68^{v}). Discutînd despre proprietatea termenilor și, mai ales, a celor tehnici, el observă că „nu se cuvine ca oarecare dintre termini să aibă mai multe semnificațiuni, pentru că atunci s-ar naște dilogia, adecă sens duplice" (BăP, 133); este criticată în același timp și pletora terminologică „prin care se nasc ușor numai cunoștințe aparenti" (BăP, 180), cu sublinierea: „nu e logomachia cînd se dispută filosofii despre terminologia conceptelor și despre formulele unor propusețiuni" (BăP, 199).

§ 42. Terminologia filozofică întrebuințată de Simion Bărnuțiu, caracterizată printr-o mare bogăție și varietate, manifestă importante deosebiri legate de cele două faze ale activității acestui învățat. Avînd ca model scrierile filozofice ale lui Samoil Micu, în faza blăjeană predomină trăsăturile terminologiei filozofice mai vechi, conținînd multe calcuri, glose libere și de alternare între termeni vechi și neologici, termeni neadaptați, luați din latină și greacă. Acum, Bărnuțiu este mai apropiat de formele propuse de Timotei Cipariu. La Iași, el folosește în parte o terminologie diferită, bazată pe neologismul de sorginte latină, uneori

adaptat după legi fonetice vechi, și concordantă în multe privințe cu terminologia întrebuințată de August Treboniu Laurian.

Calcurile, deși specifice cursurilor de la Blaj, apar, mai rar, și în cele de la Iași: *cea lucrătorie* „activă" BăC, 13r, *cea întăritorie* „afirmativă" BăC, 78v, *pusetura* „afirmarea" BăC, 80v, *părută* „aparentă" BăC, 68r (apoi însă *argumente aparenti* BăV, 56), *împotrivitoare* „contrare" BăC, 26v, *anumitoriul* „determinantul" BăC, 28r, *anumitul* „determinatul" BăC, 28r, *a anumi* „a determina" BăC, 10v, *estire* BăC, 8r, *ființă* „entitate" BăM, 41, *ființă* „esență" BăC, 22r, *peste tot* „general" BăC, 1r, *înțeles* „intelect" BăF, 202v, *peste firească* „supranaturală" BăC, 107v, *cuventărească* „rațională" BăC, 5v, *închiari* „raționamente" BăC, 28v, *aievele* „realul" BăC, 84v, *peste simțiresc* „suprasensibil" BăC, 107v, *singuratece* „singulare" BăC, 36, *prețul* „valoarea" BăC, 3v etc.

De caracterul de pionierat al predării filozofiei la Blaj în limba română se leagă și existența gloselor numeroase. Se întîlnesc, ca în faza de pînă la 1830, glosele libere, explicative, care realizează fie raportarea termenilor românești (calcuri) la termenii corespunzători din alte limbi, fie explicația în interiorul limbii a termenilor neologici: *latinește se zice facultas percipiendi, rom. bine se poate zice puterea prinzetorie* BăC, 11r, *aceea „ce este" latinește se zice reale, iară românește se zice lucru aievea s. reariu* BăC, 9v, *pentru că prin definițiune se închide noțiunea între marginile (fines) sale, chiar dintru această causă se poate zice românește și mărgenire* BăC, 53r, *eusebiologia, adecă învățătura despre o viață fericită în Dzeu* BăR, 60r. Întrebuințarea frecventă a cuvintelor vechi și populare pentru redarea noțiunilor filozofice și necesitatea precizării prin glosare cu termenii străini consacrați au dus la crearea a numeroase glose bilingve: *puterea abaterei (fac*[ultas] *abstrahendi)* BăC, 12r, *judecata... de lipsă (apodicticum)* BăC, 38v, *plase (clases)* BăC, 34r, *plăsuire (classificatio)* BăC, 34r, *a închia (concludere, ratiocinari)* BăC, 41v, *întoarcere... (... conversio)* BăC, 40v, *legătura judecătei (copula judicii)* BăC, 36r, *despărțire (disjunctio)* BăC, 33v, *împărțire (divisio)* BăC, 54v, *părțile ființești (essentialia)* BăC, 32v, *met*[od] *aflătoriu (m*[ethodus] *heuristica)* BăC, 52v, *împreună estimea (coexistentia)* BăC, 82r, *înțelegere (intellectualitas)* BăC, 11v, *uitarea (intuitus)* BăC, 11r, *prindere (perceptio)* BăC, 72r, *putința (possibilitas)* BăC, 80r, *cerere (postulatum)* BăC, 7r, *aievimea (realitas)* BăC,

70r, *sărita (...saltus)* BăC, 95r, *simțîțiunea (sensatio)* BăC, 11r, *suflare (spiritus)* BăC, 95r, *totul (universum)* BăC, 84v etc. Glosarea prin termeni greceşti mai tîrziu creează glose bilingve mai ales prin opunerea neologismului latinesc: *condițiune (ypothesis)* BăP, 117, *imitare* (μιμέσις) BăF, 112r, *intelegența* (νοῦς) BăF, 163v, *rațiune* (λόγος) BăF, 136r.

În faza ieşeană, prin adoptarea neologismelor latineşti şi renunțarea la termenii vechi, glosele bilingve devin glose de indicație etimologico-genetică; asemenea glose nu lipseau însă nici în perioada anterioară, căci Bărnuțiu întrebuința şi în cursurile de la Blaj, alături de calcuri, un număr apreciabil de neologisme, iar în glosare recurge atît la termeni latini, cît şi la cuvinte greceşti sau germane. Numărul gloselor de indicație etimologico-genetică este foarte mare: *abstrapțiune (abstractio)* BăP, 45, *argumentațiunea analogică (argumentatio analogica)* BăP, 174, *imperativ categoric (imperativus categoricus s. absolutus)* BăV, 25, *conclusiune (conclusio)* BăP, 128, *conversiunea contraponente (conversio contraponens)* BăP, 125, *determinismul şi nedeterminismul (determinismus et indeterminismus)* BăM, 47, *disjuncțiune (disjunctio)* BăP, 109, *sintesa empirească (synthesis empirica)* BăC, 9r, *eticlogia (aetiologia)* BăM, 27, *ințieleptul (intellectus)* BăV, 12, *judiciul (judicium)* BăP, 113 (la Blaj, folosea, după S. Micu, *judecată* BăC, 36r), *ente necessar (ens necessarium)* BăM, 17, *oserbațiunea (observatio)* BăP, 190, *opusețiune... (oppositio)* BăC, 40r, *demonologia (daemonologia)* BăM, 44, *premisa (praemissum)* BăC, 42r, *spațiositatea (spatiositas, Räumlichkeit)* BăC, 74r, *subalternațiune (subalternatio)* BăP, 123, *substănțiariul (substantiale)* BăC, 83v, *substănția (substantia)* BăC, 79r, *tese (thesis)* BăP, 126, *tempuraritatea (temporalitas, Zeitlichkeit)* BăC, 74r; *epoca* (εποχή) BăF, 169r, „reținere (la sceptici)", *cuventul, logul* (λὸγος...) BăF, 170v.

Specifică mai ales cursurilor de la Blaj este glosa de alternare între neologisme şi termeni vechi: *noțiuni abătute s. astrapte* BăC, 35r, *abatere s. astrapțiune* BăC, 35r; *desfacem seau analisăm cugetarea* BăP, 92, *o poate deslega seau analisa* BăC, 29v, *forme de întru început seau apriori* BăC, 38v, *o arătare, fenomă* BăC, 71r, *lucru s. obiept* BăC, 1v.

Lucrărilor de filozofie din perioada ieşeană a activității lui S. Bărnuțiu le sînt specifice glosele etimologiei primare pentru principalele noțiuni filozofice. Procedeu modern de glosare, acest tip de glosă se mai întîlneşte în epocă cu aceeaşi frecvență doar la A. T. Laurian. De obicei, asemenea glose

Scanned with OKEN Scanner

trimit la cuvîntul grecesc primar: *crimatologia (de la κρίμα, judic, și λόγος, învățătură, doptrină)* BăE, 3, *metodul erotematic (de la erôton, a întreba)* BăP, 196, *idonism (de la ἡδονή)* BăV 1, 68r *ilologia (de la ὕλη, materie)* BăM, 53, *porismatele (de la porizein, a deduce)* BăP, 126, *somatologia (de la σώμα, corp și λόγος, învățătură)* BăP, 7; uneori etimologia primară are în vedere un radical latinesc: *intuitațiunea (de la intueor, a se uita la ceva)*, BăP, 20.

Numărul neologismelor întrebuințate, atît în cursurile de la Blaj, cît și în cele de la Iași, este foarte mare. Forma pe care le-o dădea Bărnuțiu este adesea diferită în cele două etape și variază chiar în paginile aceleiași lucrări. De asemenea, aplicarea unor legi fonetice vechi, precum și unele grafii specifice fac ca multe neologisme întrebuințate de el să aibă un aspect aparte: *antagonistul* BăF, 8v, *apatia* BăF, 86r, *apodictia* „argumentarea apodictică" BăC, 38v, *atarasia* BăF, 169r, *antilogia* BăF, 122r, *a converte* BăP 125, *demonstra* BăC, 7r și *demustra* Băe, 94r, *serbitutea empirici* BăF, 62v, *entelechia* BăF, 136r, *eristica* BăP, 91, *etiologia* BăC, 84v, *fenomă* BăC, 71r, *fenomele* BăC, 90v dar și *fenomene* BăM, 46, *gen* BăC, 36v și *generea* BăC, 54r, *gnomii lui Talete* BăF, 20r, *ideolog* BăC, 69v, *oieptul* BăC, 1v, *a objeptului* BăC, 29v și *obiept* BăC, 1v, *organologia metafisica* BăM, 66, *a predica* „a atribuit predicate, note" BăM, 14 *raporturi sociali* BăV, 59, *rațiucinatori* BăF, 207v, *scopos* BăC, 7r, *scop* BăE, 7 și *un fine* BăV, 8 (< lat. *finis*), *sens* „simț" BăM, 7, *sensii* BăF, 27r (< lat. *sensus*), *structura* BăC, 62r și *strupturei* BăP, 7, *suiept* BăC, 1v, *subject* BăC, 62r, *subjept* BăC, 36r și *subieptul* BăP, 111, *motul* BăP, 157 (< lat. *motus*), *moviment* BăV, 2 (< lat. *movimentum*), *moțiune* BăE, 27 (< lat. *motio*) (dar și *mișcarea* BăF, 13r, BăE, 19), *telcologia* BăC, 84r, *teosofia și teurgia* BăF, 167, *valoarea* BăF, 6r; ambiguitatea valorii fonologice a lui *u* și *v* din cuvintele latine se reflectă și la termenii românești (valoarea fonologică *v* vizează și originalul grecesc): *hermenevtica* BăC, 65v și *hermeneutica* BăC, 66r, *tavtologie* BăP, 123, *tavtologice* BăP, 123 și *tautologiele* BăP, 166.

§ 43. Cît privește redatea lat. *-(t)io, -(t)ionis*, Bărnuțiu optează aproape întotdeauna pentru *-(ț)iune*, deși în perioada blăjeană apar și unele forme cu *-(ț)ie*, dar el evoluează la fel ca Laurian, astfel că la Iași folosește cu predilecție pe *-(ț)iune* asimilat uneori lui *-ciune* sau redat, ca la Murgu, prin *-cione*. Infinitivele lungi corespunzătoare se întîlnesc mai ales în cursurile de la Blaj, unde apar și glosări prin

Scanned with OKEN Scanner

germană, limbă care îi va fi oferit modele prin derivatele postverbale cu sufixul *-ung: argumentaţiunea* BăM, 50 şi *argumentare (argumentatio)* BăC, 55v, *aserţiune* BăM, 36 concurat de *asert* BăF, 55r, pl. *aserte* BăF, 169v (< lat. *assertus)*, *clasificaţiunea* BăF, 102v şi *clasificarea* BăP, 111, *contemplaţiunea* BăM, 67 şi *contemplarea* BăF, 10r, *contradipţiune* BăF, 33v, *dedupţiune* BăP, 173, *dedupciunea* BăM, 49 şi *deducere* BăP, 140, *demonstraţiune* BăM, 46 şi *demonstrare* BăC, 7r, *determinaţiune* BăV, 15 şi *determinarea* BăC, 6v, *ale formaţiunii* BăP, 112 şi *formarea* BăC, 84v, *intuitaţiunea* BăP, 17, *intuitaciune* BăE, 18, *intuiţiune* BăP, 102 şi *intuitare* BăF, 163v, *meditaţiune* BăF, 121v şi *meditarea* BăC, 65r, *opuseţiune* BăC, 40r, *opuscciune* BăM, 17 şi *opunere* BăC, 32r, *relaţia* BăC, 36r şi *relaţiunile sociali* BăP, 182, *religii* BăC, 20r şi *religiunea* BăF, 2v sau *relegiunea* BăC, 15v, *representaţiunea* BăF, 68r, *reprezentaciuni* BăF, 124v, *reprezentacionele* BăF, 125r şi *representarea* BăC, 9v, *sensaţiuni* BăF, 88v, *sensaciune* BăE, 18, *sensacionele* BăF, 123v, *speculaţiunea* BăF, 24v şi *speculări* BăC, 9r. Trebuie specificat că la întrebuinţarea formelor în *-(ţ)ie, -(ţ)iune* etc. şi a infinitivelor lungi nu se poate remarca o încercare de a denumi diferenţiat acţiunea de rezultat, ci variantele au de obicei acelaşi semantism.

În cazul substantivelor conceptual abstracte în *-itate*, lucrările lui Bărnuţiu oferă de asemenea situaţii diferite în cele două faze ale activităţii sale profesorale. Ca E. Murgu şi P. Câmpeanu, în cursurile de la Blaj, formaţiilor neologice în *-itate* le corespund altele în *-ime*. Dar, spre deosebire de ceilalţi învăţaţi, Bărnuţiu adaugă sufixul vechi românesc la substantivul de bază al familiei, şi nu la adjectivul în *-al*, astfel că *-ime* corespunde la el, de fapt, lui *-alitate: p*[rince]*putul causimei* BăC, 88v *(causă + -ime)* şi *noţiunea causaretatei* BăC, 79r, *princep*[utul] *causalitatei* BăC, 27v, *substanţimea sufletului* BăC, 95r *(substanţă + -ime)* şi *noţiunea substanţiaritatei* BăC, 79r, *substanţialitatea sufletului* BăF, 210r. Majoritatea substantivelor de acest tip cunosc însă forme numai în *-itate: absurditate* BăC, 68v, *contrarietate* BăC, 40r, *determinabilitatea* BăM, 55, *cugetul esenţialităţii*, BăP, 46, *finalitatea* BăE, 7, *idealitatea* BăM, 10, *materialitatea* BăC, 96r, *sublimitatea* BăV, 14, *universalitatea legii* BăV, 16, *validitatea* BăF, 85r. Există şi o situaţie în care *-ime* şi apoi *-(it)ate* sînt adăugate la adjectiv: *certime* BăC, 5r *(cert + -ime)* şi *certate* BăC, 5r, deşi mai tîrziu apare *certitudine* BăF, 47v.

Bărnuțiu nu modifică terminația femininelor latinești în *-entia*, *-antia*, dar în ortografia sa, *ti* avea valoarea *ți* (acest tip ortografic avea de altfel mare extindere în epocă): *aparentia* BăP, 157, *esentia* BăF, 26r, *esistentia* BăV, 16, *esperientia* BăC, 9v, *referentia* BăP, 57, *substantia* BăC, 80v, *transcendentia* BăC, 22v, BăP, 79. Substantivele neutre din greacă și latină terminate în *-ma*, pl. *-mata* sînt redate de Bărnuțiu, la Blaj, prin *-ma*, pl. *-me* (ca în limba literară de astăzi), iar la Iași prin *-ma*, pl. *-mate* (urmînd etimologia și modelul lui Laurian): *aforismate* BăP, 197, *axioma* BăC, 41r, *axiome* BăC, 41r și *asiomatele* BăP, 126, *categoreme* BăC, 75v, *dilema* BăF, 130r, *regulele dilematelor* BăP, 137, *dogma* BăF, 138v, *dogmele* BăR, 62r și *dogmatele* BăF, 93r, *empirematele* BăP, 126, *entimema* BăP, 138, *entimeme* BăC, 47r și *entimemate* BăP, 139, *filosofema* BăF, 173v, *filosofematele* BăF, 16r, *leme* BăC, 41v și *lematele* BăP, 126, *porisme* BăC, 41v și *porismatele* BăP, 126, *sofismă* BăC, 52r, *sofisme* BăC, 51r și *sofismate* BăP, 137.

În redarea adjectivelor latinești în *-icus*, învățatul transilvănean folosește rar, la Blaj, forme în *-ic*, cele mai frecvente fiind cele în *-esc*, adăugat rădăcinii cuvîntului prin înlăturarea lui *-icus* (această rădăcină coincidea adesea cu substantivul corespunzător); un număr apreciabil de adjective sînt construite cu *-icesc*, comun textelor din epoca de pînă la 1840; la Iași însă astfel de forme nu mai apar și *-ic* este folosit în exclusivitate: *aforistică* BăC, 68r, *judecățile analitice* BăC, 41r și *analiticeasca întrebuințarea* BăC, 25r, *adever apodicticesc* BăC, 17v și *judeciul apodiptic* BăM, 17, *judecata categorească* BăC, 37v și *judeciul categoric* BăM, 16, *argumentul cosmologesc* BăC, 105r și *argumentul cosmologic* BăM, 49, *metodul... criticesc* BăC, 22v, *dialogească* BăC, 68r și *forma dialogică* BăF, 52v, *forma dilematică* BăC, 43r, *sisteme dogmaticești* BăC, 22r, *idei empirești* BăC, 93r și *origine empirică* BăV, 12, *adeverul esteticesc* BăC, 24v și *cercetări estetice* BăF, 137r, *sînt empirești s. sperințești* BăC, 62v, *cercările filosofice* BăC, 4r și *cunoștința filosofească* BăC, 4v sau *virtute... philosophiască* BăV 1, 75r, *judecățile ipotecești* BăC, 40r și *judecățile celea ipotetice* BăC, 40v, *lucrarea metodească* BăC, 52v, *ethica metodiciască* BăV, 1, 60r, *sistema... monadologească* BăC, 92r și *sistema monadologică* BăM, 37, *argumentul ontologesc* BăC, 105r și *argumentul ontologic* BăM, 48, *o putere practicească* BăC, 12v și *regule praptice* BăV, 15, *întipuire... simvolească* BăC, 81r și *însemnare symbolică* BăR, 63r, *argumentul teleologesc* BăC, 106v și *ar-*

Scanned with OKEN Scanner

gumentul teleologic BăM, 49, *idea... teologească* BăC, 93v și *sistema teologică* BăF, 190r, *în privirea teoreticească* BăC, 12r și *judeciu teoretic* BăV, 15, *e theticească* BăC, 49v. Specific pentru prima fază a activității lui Bărnuțiu este și faptul că el formează adjective cu *-esc* și prin substituirea lat. *-alis* (tendință puristă); în cea de-a doua fază întrebuințează însă curent pe *-al* (mai ales în forma *-ale*): *scopurești (finales)* BăC, 84r (formație analogică de la *scop*) și *un ce finale* BăC, 7, *princeputuri formești* BăC, 8r și *legi numai formali* BăV, 16, *ceva ideesc (ideale)* BăC, 74r și *cele ideali* BăV, 44, *înțeles materesc* BăC, 17r și *principiu materiale* BăF, 21r, *judecată... parțiească* BăC, 36v (aici a fost substituit *-icularis*, ajungîndu-se la radicalul *poat(e)*) și *lucru particulariu* BăF, 29r, *judecățile singurești* BăC, 37r (s-a pornit de la cuvîntul *singur*) și *lucru singulariu* BăP, 102, *celea... tempești* BăC, 73r (prin substituirea lui *-oralis*, ajungîndu-se la radicalul *temp-*), apoi *spațiosetatea timpuraria* BăC, 80r și *aparență temporali* BăF, 200v; rar apar forme cu *legile moralicești* BăC, 13v, dar și *legi morale* BăC, 13r; prin transpunerea *-l-* > *-r-* și *-alis* > *-ariu*: *începutul reariu* BăC, 7v și apoi *lucr-uri reali* BăP, 180.

În cazul lat. *-bilis*, prin *-l-* > *-r-*, dar și *-b-* > *-v-*, se obțin uneori forme care, în concepția lui Bărnuțiu, trebuiau să reflecte legile fonetice de evoluție de la latină la română; aplicarea acestor reguli nu se face însă în mod constant: *cele cugetaveri* BăF, 113r și *numai cugetabile* BăV, 12, *e determinabile* BăV, 16, *un tot intuitabile* BăE, 9, *cele percepti-veri* BăF, 113r și *corpurile perceptibili* BăF, 115v, *probaverele* BăF, 95r și *probabilele* BăF, 95r, *lucrurile sensibili* BăF, 25r etc. Este constantă notarea lat. *-ivus* prin *-iv*, dar, ținînd cont de sensul activ al sufixului, Bărnuțiu îl substituie uneori, în cursurile de la Blaj, prin *-or* (de fapt, *-oriu*, *-orie*): *judeciul afirmativ* BăM, 15, *o mărime extensivă* BăC, 86v, *mergerea inductorie* BăC, 63v și *forma argumentațiunii induptive* BăP, 175, *judecata negatorie* BăC, 37r și *cea negativă* BăR, 68r, *argumentatiunea e ostensivă* Băp, 172, *puterea cea speculatorie* BăC, 97v și *rațiunea speculativă* BăM, 48.

La adverbe, Bărnuțiu se folosea, la Blaj, adesea, de vechiul sufix *-(ic)este*: *numai esteticește* BăC, 31r, *e osebit ființește* „în mod esențial" BăC, 27v, *filosofește* BăC, 51v, *se pot spune și ipoteticește* BăC, 76v, *logicește simplu* BăC, 95r, *numai materește* „din punct de vedere material" BăV, 1, 71v, *se cugetăm metodicește* BăC, 52r, *întăritorește* „în mod afirmativ" BăR, 72r, *negătorește* BăR, 72r, *practicește îl cu-*

Scanned with OKEN Scanner

nosc BăC, 70r, *judecăm sinteticește* BăC, 76r, *aici e mestecată sofisteşte* BăC, 52r, *nu se poate demonstra teoreticește* BăC, 14r. La Iași, este adoptat sufixul latino-romanic *-mente*, adăugat uneori, ca în unele limbi romanice apusene, la forma feminină a adjectivului: *absolutamente finite* BăF, 44r, *efeptivamente* BăV, 12, *empiricamente* BăM, 36, *esențialmente* BăF, 156r, *esteticamente* BăE, 14, *formalmente* BăM, 48, *idealmente* BăV, 20, *intuitivamente* BăP, 162, *logicamente* BăM, 35, *materialmente* BăV, 25, *moralmente* BăV, 46, *necesariamente* BăM, 37, *obieptivamente* BăM, 15, *particularmente* BăE, 8 și *particulariamente* BăP, 142, *potențialmente* BăP, 48, *probabilmente* BăF, 52r, *psicologicamente* BăP, 49, *rațiunabilmente* BăV, 18, *relativamente* BăM, 25, *sensualmente* BăM, 21, *spațiosamente* BăM, 12, *spiritualmente* BăF, 137r, *subieptivamente* BăE, 34, *temporalmente* BăM, 12, *universalmente* BăE, 5. Bărnuțiu mai întrebuințează, după latină, și adverbe în *-e: el argumenta apagogice* BăF, 54r, *ar fi aceleași quantitative și qualitative* BăC, 91v, *demonstrative s. apodictice adevărat* BăC, 17v, *a filosofa dogmatice* BăF, 94v, *rațiunamente scurtate entimematice* BăP, 148, *a se judeca estetice* BăE, 34, *se o justifice filosofice* BăF, 178v, *căutîndu-se metodice* BăF, 5r, *se poate respunde întîiu negative, apoi positive* BăC, 73r, *sciința obiective socotită* BăC, 1v, *șirul acesta se poate forma regresive s. analitice și progresive s. synthetice* BăC, 50r, *se stinde protensive* BăC, 75r, *merge în f*[iloso]*fare antithetice s. sceptice* BăC, 22r, *singuratece socotindu-se* BăC, 1v, *subieptive se poate cugeta* BăF, 199v, *fără se determine scientifice* BăF, 163r, *o probă ontologice, cosmologice și teologice* BăF, 212r, *merge în f*[ilosof]*ie thetice s. dogmatice* BăC, 22r.

§ 44. Terminologia referitoare la doctrine, curente și metode de cercetare este foarte bogată în lucrările de filozofie ale lui S. Bărnuțiu. Larga cuprindere sub aspect ideatic și desele incursiuni în istoria filozofiei universale l-au obligat pe marele învățat să vehiculeze un număr mare de astfel de termeni. Dintre aceștia, mulți au fost introduși prima dată de el în limba noastră: *anicerii* BăF, 91r („adepții sectei cirenaice a lui Aniceride"), *autorele atomisticei* BăF, 59r, *averhoisti* BăF, 211v, *bitheismul* BăR, 63v, *cabalistica* BăF, 171v, *cabalistii* BăF, 172r, *scoala catechetică* BăF, 176v, *catonii* BăV, 6 (de la numele filosofului Caton), *casualism* BăC, 90v (doctrina lui Epicur, care explică lucrurile prin întîmplare; lat. *casus* („întîmplare"), *schoalei chirenești (cÿrenaico)* BăV, 1, 68r, *criticismus* BăC, 22v, *între democritici* BăF, 62r, *a deterministilor* BăF, 184v, *dialepticiă*

Scanned with OKEN Scanner

vechi, BĂP, 158, *dogmaticismus* BăC, 22r și *dogmatismul* BăF, 7v, *dualismul lui Anasagora* BăF, 32r, *scoala eliacă* BăF, 94r („școală filosofică fondată de Fedone din Elide"), *epicurenii* BăV 1, 68r și *epicureii* BăF, 81v, *pironii, erilii* BăF, 81v, *filosofia etnicilor* BăF, 174r, *etnicismul antic* BăF, 158r, *eudemonism* BăV 1, 68v, *eudemonistii* BăV, 1, 68r, BăV, 22, *fatalismul* BăC, 104r, *fatalistii* BăV, 23, *gimnosofistii din India* BăF, 171r, *gnosticii* BăF, 172v, *gnosea s. gnosticismul* BăF, 173v, *idonismul* BăV 1, 69r și *edonismul* BăV, 6, *filosofia eraclitică* BăF, 96r, *între eraclitici* BăF, 62r, *ilozoism* BăM, 73, *inietismul* BăF, 12v, *materism* BăC, 10r și *materialismul* BăC, 95r, *monismului psihologesc* BăC, 96v, *monotheismul* BăR, 63v, *noologism* BăF, 8r, *ocasiunalism* BăM, 70, *orficii* BăF, 20v („doctrinarii lui Orfeu"), *filosofia ... parmenidică* BăP, 96r, *pitagoreii* BăF, 32r, *formule pitagorice* BăF, 115r și *în sens pitagoreu* BăM, 26, *scoalei plotinice* BăF, 164v, *pluralismul* BăM, 43 („concepție potrivit căreia eul admite și alte euri cugetătoare"), *prestabilism* BăM, 70 („ceoncepție potrivit căreia divinitatea a creat inițial germenii tuturor existențelor"), *probabilism moral* BăV, 1, 66r, *irraționalismul* BăR, 73r, *scepticismus* BăC, 22r și *scepticism* BăV 1, 66r, *sincretism* BăF, 104v, *socratica* „filosofia socratică" BăF, 73v, *sceptica* „filosofia sceptică" BăF, 168v, *sofistica* BăF, 64r, *solipsismul* BăV, 50, *teismul* BăC, 107v, *teodorei* BăF, 88v („adepți ai sectei cirenaice fondate de Theodoru"), *teoplasticismul* BăM, 73 („concepție potrivit căreia divinitatea este puterea formativă a realității), *tritheism* BăR, 64r, *armoniei zenonice* BăV, 20.

Locul important acordat filozofiei kantiene în operele lui Bărnuțiu se reflectă în terminologia specifică acestui sistem: *judecățile analitice* BăC, 41r, *judecata sintetică* BăC, 76v, *analitica simțirei, a înțelesului și a cuventului* BăC, 70v, *analitica rațiunei* BăM, 39, *antinomia* BăM, 46, *eteronomia arbitriului* BăV, 16, *intuițiuni curate s. apriori determinate* BăM, 11, *judeciul limitativ* BăM, 16, *critica facultății judecătorie celei estetice* BăE, 1, *critica facultății judecative* BăE, 27, *libertatea omenească* BăV, 16, *lucruri în sine* BăC, 80r, *noumenon seu ființa cugetărei* BăC, 71v, *practica s. morala* BăC, 98r, *critica cuventului curat* BăC, 78r și *critica rațiunii curate* BăM, 46 etc.

Terminologia filozofică întrebuințată de Simion Bărnuțiu reflectă, sub cele mai variate forme, înseși multiplele prefaceri pe care le-a suferit limba cultă în devenirea spre aspectul ei modern. Pornind de la multe calcuri, de la ter-

Scanned with OKEN Scanner

meni în forme neadaptate și influențat în general de înaintași, el a evoluat spre o concepție proprie, bazată pe ideologia latinistă, dar cu importante aspecte particalarizante.

§ 45. TIMOTEI CIPARIU. După cum mărturisește în prefață, Cipariu a publicat traducerea cărții lui Krug, *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur*, odată cu reluarea la Blaj a cursurilor de filozofie întrerupte la 1848 în împrejurările revoluției și prin plecarea lui Simion Bărnuțiu. Dar Timotei Cipariu predase deja între 1828 și 1830 un curs de filozofie la Gimnaziul din Blaj, și, după unele cercetări [94], chiar de pe atunci se orientase spre operele lui W. T. Krug. În traducerea *Elemente de filosofie*, publicată în două volume la Blaj în 1861 și 1863, învățatul transilvănean arată că a urmărit îndeaproape textul original și subliniază că „limba filosofică, și peste tot și în specie precum se află în școala cantiană, e din capul locului mai anevoie de înțeles, iar întru un compendiu așa de restrîns cum e cest de față, greutatea înțelegerei e chiar necungiurabile" (CiF, 3). El menționează apoi că s-a străduit să ușureze înțelegerea textului prin explicarea termenilor germani „mai românește" și arată că a avut mari dificultăți în traducere, din cauza lipsei termenilor românești corespunzători și în special de „cuvinte ce semnează idee astracte", specificînd apoi că „în aceste cercustări ne folosirăm cu termini latini, mai rar grecești, după esemplul altor limbe chiar și mai avute decît a noastră; și de aceea credem că vom fi și scusați" (CiF, 4). Cipariu trebuia, așadar, să rezolve situația contradictorie a epocii sale: necesitatea de a expune filozofia într-un mod inteligibil în românește pe de o parte, și lipsa termenilor filozofici implicînd necesitatea introducerii unor termeni străini pe de altă parte. În asemenea circumstanțe, el s-a folosit, ca mai toți contemporanii, de metoda mai veche a calchierii, alături de întrebuințarea cuvintelor de împrumut. Redarea noțiunilor prin neologisme este realizată însă, de obicei, printr-o fază inițială de folosire a calcurilor și gloselor, în așa fel încît consacrarea termenului nou se face treptat. Tot pe linia asigurării inteligibilității se înscriu și discuțiile semantice, uneori foarte ample, din note, unde se fac precizări asupra termenilor originari grecești sau latinești, cu dese referiri la germană și la limbile romanice (mai ales la franceză), cuprinzînd aici și româna. Dar

---

[94] V. I. Rațiu, *Timotei Cipariu, Viața și activitatea lui*, Blaj, 1905, p. 14–15.

afinitatea neologistică necesară și poziția lingvistică de principiu a lui Cipariu, de orientare către limba secolului al XVI-lea, duc la accentuarea caracterului contradicției amintite prin amalgamul de termeni învechiți, neologisme adaptate după limba veche și termeni introduși ca atare în forma pe care o aveau în latină și greacă. Trebuie însă subliniat că această situație se întîlnește numai în traducerea din Krug, căci în articolele de filozofie mai vechi, scrise cu alfabet chirilic (*Mintea — tăria*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură", IV, 1849) sau latin (suita de articole *Lumea, Omulu, Dumnedieu* [95], din suplimentele la „Organulu luminărei", 1847), această situație nu este caracteristică.

Cu toate acestea, traducerea publicată de eruditul blăjean a avut o mare importanță prin difuzarea ideilor kantiene [96] și prin promovarea unei terminologii bogate și variate [97], oferind posibilități depline pentru exprimarea distinctă a conceptelor. Se introduc totodată și se răspîndesc idei de lingvistică din opera originală, precum postulatul potrivit căruia cuvintele sînt „semne arbitrarie sau artificiali" (CiF, 408), după ce se nota că „semnele *(symbola)* deșteptă în consciencie pre cele însemnate, pre care se fundează toată limba și ales limba vorbitorie, fiendcă vorbele nu sînt alta decît semnele unor reprezentațiuni" CiF, 198), cuvîntul fiind parafrazat prin „semnul limbariu al conceptului" (CiF, 182).

§ 46. Terminologia filozofică întrebuințată de Cipariu este caracteristică perioadelor de prefacere și tranziție, cînd aspectele învechite se interpătrund cu cele noi, în cazul lui Cipariu cu o evidentă preponderență a acestora din urmă. Calcurile apar des în articole, dar nu lipsesc nici în traducerea publicată la 1861—1863: *părute* „aparente" CiF, 5, *a firei și a știrci* „a existenței și a cunoașterii" CiF, 27, *mintea* „rațiunea" Ci FM IV, 177, *sfîrșitul* „scopul" Ci FM IV, 178, *singuratec* CiF, 133, dar și *singulariu* CiF, 289.

---

[95] Gheorghe Epure (*Timotei Cipariu*, în *Istoria filozofiei românești*, I, p. 318—327) combate părerea exprimată în *Istoria literaturii române*, II, p. 629, că aceste articole aparțin lui Aron Pumnul.

[96] V. G. Bogdan-Duică, *Cantiani români*, în „Sămănătorul", III, (1904), nr. 6, p. 83; id., *Kant și Cipariu*, în „Societatea de mâine", I (1934), nr. 3, p. 66.

[97] Despre terminologia întrebuințată de Cipariu în traducerea din Krug, v. și G. Ivănescu, *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, p. 194—196.

Scanned with OKEN Scanner

Prin glosare cu termeni străini (latini sau greceşti), cuvintele vechi devenite termeni filozofici sînt specificate explicit: *desfacerea (analysis)*, CiF, 145, *mulţimea (quantitas)* CiF, 457, *mărimea (quantitas)* CiF, 112, *despreunate (... disjunctae)* CiF, 124, *desfacere (disjunctio)* CiF, 136, *despreunaţiune (disjunctio)* CiF, 124, *împărţitura (divisio)* CiF, 185, *învederaţiune (evidentia)* CiF, 69, *uimire (extrasis)* CiF, 352, *îndoieli (απορια, dubitatio)* CiF, 84, *căutare (intueri)* CiF, 43, *căutările (intuitiones)* CiF, 43, *legătura (copula)* CiF, 136, *legătura (nexus)* CiF, 20, *mişcarea (motio, motus)* CiF, 305, *conceptul nepuseţiunei (negatio)* CiF, 245, *nemărginitul (το άπειρον)* CiF, 21, *potenţia cunoscutorie (facultas cognoscendi)* CiF, 233, *săritura (...saltus)* CiF, 271, *semţirile (sensationes)* CiF, 43, *statorenţia (substantialitas)* CiF, 247, *puseţiunea (thesis)* CiF, 146, *cugetare, latineşte cogitare* CiF, 47, *probe (experimenta)* CiF, 210. Glose de alternare şi glose paratactice realizează introducerea termenilor neologici: *concepte seau cugete* CiF, 109, *imaginare seau întipuire* CiF, 55, *la părere (aparente)* CiF, 121, *întorsure (conversiuni)* CiF, 144, *necesarie (neapărat de lipsă)* CiF, 19, *cere (postulează)* CiF, 76, *pretendem (postulăm)* CiF, 19, *pretensiune (postulat)* CiF, 20, *a cugeta (rationa)* CiF, 198, *repăşitoriu (regresiv)* CiF, 180. Folosirea frecventă a neologismelor latino-greceşti şi glosarea prin termenii originali a dus la crearea a numeroase glose de indicaţie etimoligică-genetică: *atom (άτομον...)* CiF, 259, *calitatea (qualitas)* CiF, 115, *esenţiali (essentiales)* CiF, 258, *edonism (hedonismus)* CiF, 568, *monade (μονάς ...)* CiF, 259, *oserbaţiuni (observationes)* CiF, 210, *premis (praemisum)* CiF, 148, *principiul substanţialitatei (principium substantialitas)* CiF, 268, *sistema (σύστημα)* CiF, 6, *dogme (δόγμα dogma)* CiF, 6. Cipariu preia din original sau alcătuieşte el însuşi numeroase glose ale etinologiei primare *ascetica se, zice de la άσκησις (exercitatio scil. virtutis)* CiF, 562 *ordene cosmică (de la κόσμος, mundus, lume)* CiF, 61, *eusebiologia (de la εύσεαειν, revereri)* CiF, 640, *idea (greceşte ίδεα după etimologie tot una cu είδος forma species)* CiF, 51, *ontologia (de la όντα, entia sensu reali in genere)* CiF, 227, *scepticismul — de la σκέπτεσθαι a considera, cerceta* CiF. 87.

Multe dintre neologismele întrebuinţate de Cipariu sînt comune şi altor scrieri din epocă, o parte din ele sînt însă folosite prima dată de el: *cathartica* CiF, 102 („ansamblul metodelor de înlăturare a erorilor în cunoaştere"), *elenhurile*

Scanned with OKEN Scanner

CiF, 102, *cuadele* CiF, 260, *organologia* CiF, 302, *paradocsiea*, Ci FM IV, 179, *părerea... paradocsă* Ci FM IV, 178, (<germ., *paradox)*, *protologie* „filozofie fundamentală" CiF 13, *suposit* „supoziție" CiF, 612 (<lat. *suppositum)*. Cipariu transpune lat. *ens per se*, care traduce germ. *das Ding an sich*, prin *lucru în sine*. În cazul unor verbe, el încearcă încadrarea lor la conjugarea a treia, urmînd uneori situația din latină: *oarece ce esiste* CiF, 27 (< lat. *existere)*, *reflectem* CiF, 127, (< lat *reflectare)*. Pentru „concluzie", el folosea alături de termenul obișnuit *(conclusiunea* CiF, 637) și *conclusivă* s.f. CiF, 147 (prin substantivarea adjectivului din *judecata conclusivă)*, precum și *conclusul* CiF, 147 (<lat. *conclusum)*, ultimul termen desemnînd și noțiunea „raționament", situație explicată prin observația după care „numirea latină *conclusio* e prea ambiguă, căce însemnează și însăși *conchiderea* și *conclusul* în tot și și partea din urmă a aceluia" (CiF, 151). Este desigur aici o încercare de a oferi posibilități pentru o înlătutare ulterioară a polisemiei unor termeni. Cu același scop Cipariu utilizează *judeciu* (CiF, 129) pentru forma logică „judecată", dar *judecată* (CiF, 130) pentru „judeciul espres în cuvente".

Orientarea spre fazele mai vechi ale limbii române îl face pe Cipariu să dea unor neologisme plurale în *-ure: gen* CiF, 125, pl. *genure* CiF, 125, *scop* CiF, 261, pl. *scopure* CiF, 103. Aceleiași orientări, dar și corespondentului din graiurile ardelene, se datorește întrebuințarea lui *tîmplare* CiF, 23, 443 și *se tâmplă* CiF, 273 deși, rar, apare și *întîmplare* CiF, 84.

Ca mulți dintre contemporanii săi, el păstează aproape de latină cuvintele terminate în *-entia*, *-antia* (cu *ti* pronunțat *ți*, cum dovedesc unele exemple din articole: *ecsperienție* Ci FM IV, 179): *aparentia* CiF, 195, *esperientia* CiF, 27 și *sperientia* CiF, 237, *referentia* CiF, 124, *transcedentia* CiF, 89. Substantivele în *-itate* (care la Cipariu apare de multe ori și în forma *-etate)* sînt obișnuite: *cugetabilitate* CiF, 387, *determinabiletate* CiF, 306, *finalitatea frumosului* CiF, 347, *idealetate* CiF, 387, *modaletatea conceptelor* CiF, 126, *negativitatea* CiF, 480, *rațiunalitatea* CiF, 43, *relativetatea mișcărei* CiF, 307, *singularetatea* CiF, 653, *sustanțialetatea sufletului* CiF, 284, *virtualetatea* CiF, 257. Uneori, *-ime* apare în paralel cu *-itate: totalitate* CiF, 249 (< lat. *totalitas)*, *totime* CiF, 13 *(tot + -ime)*, *unitate* CiF, 242 (< lat. *unitas)*, *unime* CiF, 13 *(unu + -ime)*. Ca și în cazul lui *cîtime* însă, sufixul *-ime* este utilizat atunci cînd neologismului i se poate

Scanned with OKEN Scanner

echivala un radical vechi românesc, căci nu mai este atașat, ca la Murgu, Câmpean„ etc., radicalilor neologici. Cînd scria cu litere chirilice, T. Cipariu transpunea lat. *-(t)io, -(t)ionis* prin *-(ț)ie: clasificație* Ci FM IV, 178, *aceste reflecsii* CiFM IV, 179. Ulterior însă forma generală este *-(ț)iune*, dar cînd este vorba de numele acțiunii și nu de rezultatul ei sînt preferate variantele cu *-are, -ere* și *-ire: prin astracțiune* CiF, 28, *aserțiunea* CiF, 89 dar și *un asert* CiF, 373, pl. *asertele* CiF, 223 (< lat. *assertum*), *conesiunea* CiF, 136, *deducțiunea* CiF, 3 și *deducere* CiF, 30, *demunstrațiunea* CiF, 72 și *demustrarea* CiF, 19, *determinațiune* CiF, 30 și *determinarea* CiF, 128, *desjuncțiune* CiF, 138, *ficțiune* CiF, 431, *filosofațiune* CiF, 8 și *filosofarea* CiF, 17, *eformațiune* CiF, 12 și *eformarea* CiF, 602, *prin imaginațiune* CiF, 324 și *imaginare* CiF, 55, *imitațiunea naturei* CiF, 403, *inducțiune* CiF, 275, *meditațiunea* CiF, 213 și *meditarea* CiF, 213, *revoluțiuni politice* CiF, 516.

În cazul adjectivelor, Cipariu utilizează de obicei formele actuale în *-ic* și *-iv: judeciul apodictic* CiF, 247, *figure antithetice seau conceptive* CiF, 172, *în mod deductiv* CiF, 500, *conclusul dilemmatic* CiF, 163, *propunerea crotematecă* CiF, 221, *fantasia extatică* CiF, 665, *sistema monadologică* CiF, 277, *știre problematică* CiF, 16, *sistema thetică* CiF, 90. Cînd adjectivele exprimă nuanțe semantice active, învățatul blăjean le dă vechea terminație, *-tor*, creînd sau adaptînd forme în *-toriu, -torie* corespunzătoare lat. *-torius, -toria): judeciul asertoriu* CiF, 170, *dechiarațiune descriptorie* CiF, 183, *judeciu determinatoriu* CiF, 135 (dar și *facultate... determinativă* CiF, 128), *rațiunea filosofatorie* CiF, 25, *facultate imaginatorie* CiF, 197 (dar și *facultatea imaginativă* CiF, 55), *facultate astragutorie și reflectorie* CiF, 47 (dar și *facultate astractivă, reflesivă, determinativă* CiF, 128), *fiențe representatorie* CiF, 16 (dar și *facultatei representative* CiF, 111). Formele caracteristice fazei mai vechi a limbii literare nu lipsesc: *convenții filosoficești* Ci FM IV, 177, *filosofească* CiF, 25, *filosofii naturalești* CiF, 303, *cult... idolesc* CiF, 673.

Adverbele în *-e* sînt obișnuite la marele cărturar din Blaj: *absolute mic* CiF, 289, *antithetice seau sceptice* CiF, 89, *purcede thetice seau dogmatice* CiF, 86, *e proietată empirice* CiF, 340, *reprezentează mai obiective seau mai subiective* CiF, 410, *e mai tare estensive* CiF, 210, *oareșice estetice plăcut* CiF, 338, *relegiunea cosiderată practice* CiF, 658. Formele în *-(ic)ește* sînt foarte rare: *a se deduce filosoficește* CiF, 29.

Scanned with OKEN Scanner

Terminologia referitoare la doctrinele filozofice și la metodele de investigație filozofică conține numai cîteva elemente ortografice care o diferențiază de cea de astăzi: *filosofia corpusculare sau atomistică* CiF, 310, *casuismul* CiF, 334, *aequilibrism* CiF, 291, *și cphetici se ziceau* CiF, 87, *întru înțelesul epicurian* CiF, 259, *principiul eudomonistic* CiF, 594, *eudomoniștii* CiF, 60, *hedonism* CiF, 45, *hylozoism* CiF, 31, *sincretismul* CiF, 33, *idea leibniția.nă* CiF, 231, *manicheism* CiF, 651, *ocasiunalismul* CiF, 327, *organozoism* CiF, 31 („doctrină după care organizarea materiei este singura cauză a existenței entităților"), *pyrrhonismul* CiF, 89, *prestabilismul* CiF, 327, *probabilism morale* CiF, 567, *spinosism* CiF, 651, *scoala wolfiană* CiF, 145.

Manifestînd evidente tendințe înnoitoare prin orientarea de principiu spre modelele latinești și grecești, Timotei Cipariu întrebuințează în general o terminologie modernă, fără a se fi desprins însă în totalitate de terminologia mai veche, iar influența sa s-a exercitat, mai ales în Transilvania, pînă spre sfîrșitul secolului treut.

§17. COSTACHI GANE. Lucrarea Colonelului de Vais, pe care o traduce din franceză Costachi Gane (publicată în două volume, în 1846 și 1847, cu titlul *Prințipii filosofice, politice și morale)*, este mai puțin o operă doctrinară sau interpretativă și mai mult o sinteză etico-teologică asupra comportării omului în societate, a relațiilor pe care acesta le contactează, precum și a preceptelor cărora trebuie să i se subordoneze. Ca atare, terminologia filozifică reclamată de această traducere este redusă.

Limba lui C. Gane conține multe elemente învechite și cu fenomene ale rostirii locale moldovenești. Numărul calcurilor este însă în general redus și neologismele le dublează: *ființa* „existența" GaP I, 308, *încheere* GaP I, 232 (dar și *concluziile* GaP II, 62), *vederat* „evident" GaP II, 38, *propășire* GaP I, 4 (dar și *progresuri* GaP I, 205), *simțiciune* „senzație" GaP I, 151, *simțiciune* „sensibilitate" GaP I, 61, *duhul* GaP II, 60 (dar *spiritualității* GaP I, 183), *să-ș desvălească rezonul* GaP II, 27 (dar *desvoltarea* GaP I, 251).

Multe dintre neologismele folosite de traducător dezvăluie, prin formă, proveninețа franceză: *a siniculsi* GaP II, 11 (<fr. *cynique)*, *fiziceanul* GaP I, 168 (modelul latinogrecesc încetățenise actunci termenul *fizic)*, *cnstenct* GaP I, 179 (dar și *instinctul* GaP II, 334), *învățătura peripateticicnilor* GaP I, 4 (<fr. *péripatéticien)*, *pironienii* GaP II, 317 (<fr. *pyrronien)*, *rezonul* GaP I, 123, *rezoane* GaP I, 308,

Scanned with OKEN Scanner

a rezona GaP II, 91, mai frecvent însă cu sufixul *-arisi*, *rezonarisi* GaP I, 84, *el nu rezonarisăşte* GaP II, 63, *rezonaricește* GaP I, 58, *rezonarisire* GaP II, 5 (<fr. *raisonner*) *stoisianului* GaP II, 11 (< fr. *stoicien*). Primează uneori formele impuse de latiniști: *metafizicul* „metafizicianul" GaP II, 311. În cazul *un loghist* GaP I, 2 („logician"), avem a face cu o creație proprie după modelul cuvîntului *moralist*. Probabil sub influența lui Gh. Asachi, Gane redă abstractele în *-ité* recurgînd la modele italiene în *-ità*, în vreme ce *-itate* apare mai rar: *cualita* GaP I, 131 (< it. *qualità*) și *cualitățile* GaP I, 160 (se păstrează pronunția grupului *qu* după italiană; cf. și *ecuilibrul* GaP I, 123 dar și *echilibru* GaP I, 86), *proprieta* GaP II, 119 (articulat *proprietaoa* GaP II, 32; < it. *proprietà*), *societa* GaP I, 164 (< it. *società*) și *socictate* GaP I, 12. Substantivele în *-(t)ion* sînt adaptate în forma *-(ț)ie: adorație* GaP I, 18, *meditațiilor* GaP II, 311, *națiile* GaP I, 111, *observațiile* GaP II, 305, *opoziție*, GaP II, 241, *reflecții* GaP I, 33, *rclații* GaP I, 5, *religia* GaP I, 244, *revoluție* GaP I, 205. În acel timp cei mai mulți latiniști foloseau astfel de forme. Modelul latinist este evident în redarea frecventă a fr. *-ence* prin *-ență: esențiea* GaP I, 59, *eczistența* GaP II, 302, *ecsperiență* GaP I, XIII (dar și *ecsperiență* GaP II, 11), *providențici* GaP II, 312 (dar și *providența* GaP II, 15).

Celelalte neologisme utilizate de Costachi Gane se caracterizează prin forme multiple din punct de vedere fonetic și oscilații în încadrarea gramaticală, generate în parte de alternarea surselor împrumuturilor: *a analiza* GaP I, 4, *eu analizăsc* GaP II, 206 (< fr. *analyser*), *clasul* GaP I, 62, *clasuri* GaP I, 164 (< fr. *classe*), *a filosofi* GaP I, 7 (< fr. *philosopher*) trecut la conjugarea a patra ca în etapele mai vechi), *metoda* GaP, I, 4, *metodul* GaP I, 130 (< fr. *méthode* este de genul feminin), *obiect* GaP I, 4, *objectele* GaP I, 4 (preponderență a modelului latin), *observarisi* GaP I, 317 (<fr. *observer;* cu vechiul sufix *-arisi*), *opozate* GaP II, 47 (< fr. *opposé*), *particulariul* GaP I, 39, *particularnic* GaP II, 68 (< lat. *particularius*), *pregiudecată* GaP II, 8, *prejudecate* GaP I, 252 (semicalc) și *prejudeț* GaP I, 219, *prințip* GaP I, 140, *prințipie* GaP II, 15 (< fr. *principe*, s.m.) și *prințipiu* GaP I, 100, *sistemă* GaP I, VI (< lat. *systema*) și *sistemul* GaP I, 58 (< fr. *système*), *spațiu* GaP I, 214 (< lat. *spatium*), *subjetele* GaP I, VIII, *sujeturile* GaP I, 214 (<fr. *sujet;* în primul caz *-b-* din originalul latinesc), *valoră* GaP I, 130 (cf. it. *valore*).

Scanned with OKEN Scanner

§48. EPISCOPUL MELCHISEDEC. Manuscrisul *Filosofia naturei*, datînd din 1845 (ms. rom. 76 de la B.A.R., București), provenind din biblioteca episcopului Melchisedec, este o copie a unei secțiuni dintr-un curs prelucrat după Krug și tributar filozofiei kantiene. Terminologia acestui curs este asemănătoare cu cea întrebuințată de Petru Câmpeanu la Academia Mihăileană, unele elemente lexicale și sintagme particularizante fiind identice sau apropiate cu cele din cursurile acestuia: *modulimea* „modalitatea" MeF, 11r, *necesimea* „necesitatea" MeF, 11r, *putințimea* „posibilitatea" MeF, 11r (și *putinței* MeF, 7v), *singurime* „singularitate" MeF, 10r, *aevimea* MeF, 11r dar și *realitate* MeF, 15r, *simț* „sensibilitate" MeF, 13v, *organizm soțial* MeF, 29r, *timpuroasă spațime* MeF, 20r, *spațioasă timpurime* MeF, 20r, *spițăle* „speciile" MeF, 2v, *prințipia* MeF, 34v (dar și *prințipiu* MeF, 53r, *prințipul* MeF, 16r), *spația* MeF, 20v (dar și *spațiul* MeF, 21r). Folosirea unor termeni ca *uitătele* „intuițiile" MeF, 10r, *estimi* „existențe" MeF, 21r amintește de terminologia uzitată de Eftimie Murgu.

În manuscrisul lui Mechisedec, calcurile dețin un loc important: *a desvăli* „a dezvolta" MeF, 62v, *este sau estește* „există" MeF, 17r, *fiiresti ființi* „existențe naturale" MeF, 17v, *peste tot* „general" MeF, 16r, *hotărîre* „definiție" MeF, 9r, *întări* „afirma" MeF, 14r, *adeverire* „afirmație" MeF, 16r, *întărirea* „afirmația" MeF, 11r, *tăgăduirea* „negația" MeF, 11r, *locos* „spațial" MeF, 13r *(loc + -os)*, *simțirile* „senzațiile" MeF, 74v.

Glosele de alternare introduc termeni neologici: *socotire sau raționare* MeF, 53r, *spațiul sau locul* MeF, 13r, *univers sau lume* MeF, 64v. Neologismele întrebuințate au uneori forme oscilante, dar multe apar în forma actuală: *armonia cea absolută* MeF, 8r, *analizăște și sintetizăște* MeF, 65v, *să pot analiza* MeF, 17v, *clasificației* MeF, 32r, *le necsuește* „conexează" MeF, 32r (de la *nex)*, *noumene* MeF, 10r, *objetele* MeF, 1r, *ojet* MeF, 1r, *ojăt* MeF, 3r, *ojătele* MeF, 2v și *obiectele* MeF, 11v, *păreri oposite* MeF, 1r (< lat. *oppositus)*, *o sistemă* MeF, 26r și *sistemul* MeF, 6r, *soțietate* MeF, 23r. Amalgamul trăsăturilor vechi și noi în terminologia filosofică este evident în redarea adjectivelor neologice: *adevăr formal* MeF, 56v, *formalnic* MeF, 16r, *adevăr... material* MeF, 57r, *sistemile particulare* MeF, 7v, *scopurilor.. particularnice* MeF, 74v, *pipăitului psihicesc* MeF, 38r.

Scanned with OKEN Scanner

§ 49. ANTON VELINI. Astăzi este puțin cunoscută activitatea lui Anton Velini, profesor de filozofie la Academia Mihăileană și la Seminarul de la Socola [98], care audiase — după terminarea cursurilor umanioare de la Academia vasiliană — logica și metafizica la Viena. În ms rom. 527 de la B.A.R. București, care conține registrul cărților din biblioteca protosinghelului Melchisedec, la paragraful „lecțiile pe care am învățat în Seminarie", sînt menționate *Filosofia morală* tradusă de A. Velini și *Istoria filosofiei* tradusă de A. Velini, iar în lista de lucrări din Expoziția organizată cu prilejul sărbătoririi a 50 de ani de la înființarea învățămîntului superior în Moldova [99] este inclusă și „*Metafizica*, cursul de la Seminarul Socola a d-lui Dr. Velini". La B.A.R. București, sub cota ms rom. 3043, se află Logica predată de Velini în anul școlar 1844—1845 [100]. Din aceeași perioadă datează și ms rom. 689, intitulat Vasile Agopian, *Caet pentru log'ică*, care este o colecție de caiete de logică și de istoria filozofiei antice, cu grafii diferite (în interior, sînt menționate pentru fiecare parte alt nume), din anii 1845 (f. 115r), 1846—1847 (f. 63r), 1847 (f. 1r). N. Bagdasar[101] consideră aceste manuscrise ca făcînd parte dintr-o serie de caiete care țineau loc de manuale de filozofie la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. În realitate, aceste caiete nu sînt decît notele unor cursanți, partea de logică reprezentînd cursul predat de profesorul Anton Velini. Unitatea terminologiei și alte trăsături lingvistice certifică însă și pentru celelalte prelegeri aceeași proveniență. Însemnarea de la f. 63r, „cătră cinstita direpție a Seminariei", dovedește că este vorba de cursurile predate la Seminarul de la Socola.

Tot un curs al lui Velini predat la acest Seminar este și *Metafizica teologică* din ms II 7 de la B.C.U. Iași și din ms.

[98] V. V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800—1864*, II, p. 197—198; Gheorghe Adamescu, *Istoria Seminarului „Veniamin" din Iași (1803—1903)*, București, 1904, p. 73, 145—148; C. Erbiceanu, *Istoricul Seminarului Veniamin din Mănăstirea Socola*, Iași, 1855, p. 73—78, 95, 99. În paginile consacrate lui Velini din lucrarea N. C. Enescu, *Gheorghe Săulescu, Dimitrie Pop, Anton Velini*, București, 1970, p. 137—181, nu se dau informații referitoare la conținutul cursurilor sale de filozofie.

[99] Listă publicată în A. D. Xenopool, C. Erbiceanu, *Serbarea școlară din Iași*, Iași, 1885.

[100] Acest manuscris poartă titlul „*Istoria philosophiei* predată de doct. A. Velini și învățată de studentul Thomas Savescu în anul 1844—1845". Titlul nu corespunde însă conținutului manuscrisului, care este al unui manual de logică, și nici însemnării cu care se încheie: „Sfîrșitul Loghicei ce s-au paradosit de cătră D. Doct și Com. Ant. Velini" (f. 83v).

[101] N. Bagdasar, *Istoria filosofiei românești*, București, 1941, p. 23.

Scanned with OKEN Scanner

rom. 2330 de la B.A.R. București. În manuscrisul de la Biblioteca Academiei se află indicat anul 1845 și se menționează numele elevului T. Savescu (v. și nota 100). Unele cuvinte compuse ad-hoc dovedesc că este vorba de o prelucrare după un original scris în germană și același lucru îl probează uneori forma neologismelor. Întrebuințarea formei *moralic* (cuvînt venit din limba germană) amintește de E. Murgu, iar singularul *spațiia* de P. Câmpeanu. Sub aspectul conținutului, acest curs, ca toate celelalte cursuri ale lui Velini, dovedește o preponderență a ideilor kantiene cu elemente din Storchenau, Krug și alți autori de manuale. De la acest învățat a rămas și lucrarea *Manual de metodică și pedagogie pentru profesorii școalelor primare*, tipărită la Iași în anul 1860.

§ 50. Terminologia filozofică întrebuințată de Anton Velini se înscrie în orientarea latinistă a epocii, caracterizîndu-se în același timp prin oscilații în ce privește forma neologismelor: *absolută* VeC, 77^{v}, *apsolută* VeC, 128^{r}, *cunoștință avsolută* VeM, 110, *un abstact loghicesc* VeM, 120, *conțăptul* VeC, 77^{v}, *conțeptul* VeC, 90^{r}, *ecsperienție* VeM, 25, *antropomorfism* VeM, 115, *harmonie* VeM, 10, *cvanditățI* VeM, 108, *lucuri embirice* VeM, 23, *filosofiea naturei* VeM, 11, *finalitate* VeM, 146, *filosofeme* VeC, 182^{v}, *inteligheniie* VeM, 123, *loghica elimentară* VeC, 75^{v}, *materialitatea sufletului* VeM, 42, *monade* VeM, 46, *obiecte raționale (supranaturale)* VeM, 11, *cunoștința obiectivă* VeM, 110, *supstanție* VeM, 35, *supstenție* VeM, 90. Pînă pe la 1850, Velini a redat lat. *-(t)io, -(t)ionis* prin *-ț)ie*, după aceea, redarea este fie prin *-(ț)iune*, fie prin *ciune: abstracția* VeL, 3^{r}, *clasificația* Vel, 67^{v} și *clasificațiunea* VeP, 34, *condiție* VeL, 50^{v} și *condițiunile* VeP, 286, *demonstrații* VeL, 62^{r}, *inducție* VeL, 74^{v}, *observații* VeL, 75^{v} și *observăciunea* VeP, 269, *opoziție* VeL, 31^{v}, *propoziție* VeL, 38^{v} și *propuseciuni* VeP, 43, *rație* VeL, 3^{r}, *reflecție* VeL, 70^{r}, *relația* VeL, 27^{r}, *relațiunile* VeP, 276 și *relăciunile* VeP, 156, *semnificăciune* VeP, 158, *subalternația* VeL, 32^{v}, *subordinația* VeL, 18^{r}. Infinitivele lungi au în general o frecvență redusă: *argumentare* VeL, 69^{r}, *determinarea* VeP, 149, *generalizire* VeL, 14^{v}, *subordinarea* VeL, 46^{r}.

Forma actuală în transpunerea sufixelor latinești *-icus* și *-alis*, deși predominantă, iar după 1850 exclusivă, apare uneori alături de redări învechite: *județ analitic seau sintetic* VeL, 72^{r}, *dialoghicească* VeL, 80^{r}, *soriți entimematici*

Scanned with OKEN Scanner

VeL, 58v, *acea epiherematică* VeL, 70r, *o generalnică împărţire* VeL, 72r, *silogismi lematici* VeL, 52r, *fiinţă raţională* VeL, 17v. Caracterul oscilant este ilustrat îndeosebi de încadrarea adjectivului *moralis*, unde se întîlnesc, ca la Poteca şi Murgu, o multitudine de variante: *este moralnic* VeL, 28r, *faptele cele moralnice* VeM, 70, *omul este moralic* VeL, 32r, *fiinţa moralică* VeM, 45, *lege morală* VeL, 50r.

Velini întregeşte în epoca sa terminologia referitoare la sisteme şi doctrine filozofice: *dovada carteziană* VeM, 66, *cazualismul* VeM, 152, *cozmologhia raţională* VeM, 23, *creacionizmul* VeM, 39, *fatalismul* VeM, 152, *scoala iliatică* VeC, 250r, *caracteristice eleatizmului* VeC, 209r, *ilozoism* VeM, 46, *indicianismul* VeM, 39 („teorie după care în momentul naşterii zeitatea uneşte un suflet cu un trup"), *şcoala petagoreică* VeC, 200r, *socraticii* VeC, 211r, *traducianismul* VeM, 40 („teorie după care sufletele trec de la părinţi la fii").

În cursurile lui Velini apar fonetisme care atestă influenţa franceză: *opoziţie contreră* VeL, 32r, *giudeţe contreră* VeL, 32r (< fr. *contraire*), *subcontreră* VeL, 32v (< fr. *subcontraire*), *relaţioane* VeL, 15r (< fr. *relation;* cu aportul it. *relazióne*), *fiinţă spirituelă* VeM, 25 (< fr. *spirituel*). Obîrşia sa italiană, dar şi climatul italienizant din epocă, îl fac pe Velini să încline uneori spre forme apropiate modelului fonetic italian: *cualitate* VeP, 161, *cuantitatea* VeP, 10, *consecuenţele* VeP, 291 (< it. *consequenza*), *cosciinţă* VeP, 339 (< it. *cosciènza*); desigur it. *civiltà* l-a determinat să folosească pe *civilitate* (VeP, II) în loc de *civilizaţie*, plecînd însă de la lat. *civilitas, -atis*.

Rolul limbii latine în adoptarea termenilor filozofici este atestat şi de glosări: *strămutare (contrapositio)* VeL, 36r, *întoarcire (conversio)* VeL, 36r, *divizie loghicească... (divisio logica)* VeL, 62v etc. Velini utilizează sufixul *-ic* în redarea lat. *contradictorius: opoziţie contradictorică* VeL, 31v (cf. şi derivatul *încontradictoric* VeL, 41r); dificultatea de a transpune în românește verbul latin şi romanic, îl face să alcătuiască pe baza lui *abstract* verbul *abstractui: abstrăctuindu-să* VeL, 1v, *abstractuind ecsperienţia* VeL, 6v. Tot prin astfel de prelucrări se explică şi alte variante fonetice, precum pluralul *raţionăminte* VeP, 21. Sînt aplicate inconsecvent, desigur sub influenţa lui Bărnuţiu, vechi legi fonetice: *obieptele* VeP, 160, *subieptelor* VeP, 161.

Glosele de alternare şi cele paratactice, destul de frecvente, ilustrează caracterul tranzitoriu specific epocii: *a întări (afirma)* VeL, 41v, *întăritor (afirmativ)* VeL, 16r,

coniuctive (unitoare) VeL, 39v, *cvalitatea (felurimea)* VeL, 26v, *feliurimea (cvalitatea)* VeM, 91, *cîtime (cvantitate)* VeL, 27v, *demonstrare seau dovadă* VeL, 68v, *a cercării sau a empiriei* VeM, 10, *tăgăduitor (negativ)* VeL, 16r, *diziunctive (despărţitoare)* VeL, 39v, *fiinţirea sau eczisterea* VeM-94, *fiinţirei sau a ecsistenţiei* VeM, 145, *ofiţii (datorii)* VeL, 2v, *înfăţoşare (reprezăntare)* VeM, 111, *raţie sau minte* VeM,, 4, *sistematica sau învăţătura despre ştiinţi* VeC, 150r, *loc sau spaţiia* VeM, 137. Deşi neologismele predomină, calcurile au încă un rol important: *părută contrazicere* ,,contradicţie aparentă" VeM, 99, *fiinţiv* ,,existent" VeL, 11v, *deosăbire fiinţivă* ,,esenţială" VeM, 42, *fiinţimei* ,,existenţei, fiinţării" VeM, 88, *obşteşti* ,,generale" VeM, 11, *înţălegirea* ,,intelectul" VeM, 34, *înţălegire* ,,intuiţie" VeL, 8v, *de trebuinţă* ,,necesar" VeL, 36r, *trupurile* ,,obiectele" VeL, 56v, *legea împrotivirii* ,,opoziţiei" VeL, 20r, *putincioasăle realităţi* ,,posibilele ~" VeM, 94, *soi* ,,specie" VeL, 12v.

§ 51. GEORGE BARIŢIU nu a avut preocupări filozofice propriu-zise, în sensul că nu a predat filozofia, nu a tradus lucrări din acest domeniu şi nici n-a încercat să-şi creeze o doctrină proprie. O serie din articolele sale din ,,Foaie pentru mite, inimă şi literatură" (dintre 1838 şi 1851) sînt însă evidente exegeze filozofice, care dovedesc un veritabil spirit filozofic orientat mai ales spre problemele etice şi de filozofie socială. Din aceeaşi perspectivă, mai tîrziu, în 1880, într-un studiu despre Schopenhauer, combate pesimismul promovat de filozoful german şi arată rolul nefast al unei astfel de filozofii a disperării pentru viaţa socială [102]. Chiar dacă nu sînt de dimensiuni apreciabile şi au, deci, un lexic redus, articolele de filozofie ale lui Bariţiu permit o evaluare a terminologiei filozofice promovate de acest învăţat.

În primele articole sînt preferate formele în *-(ţ)ie: definiţiile* Ba FM IV, 199, *naţiile* Ba FM II, 315, *relăţii* Ba FM II, 315, *religia* Ba FM I, 146 (dar şi *relegea* Ba FM XIV, 272, ca la Cipariu); mai tîrziu însă *-(ţ)iune* devine exclusiv: *contemplaţiuni* BaS 2, 2, *ficţiune* BaS 2, 1, *speculaţiuni* BaS, 1, 1. În articolele din ,,Foaie pentru minte, inimă şi literatură" se întîlnesc încă multe calcuri: *închiem* ,,concludem" Ba FM II, 325, *cuvîntătoriu* ,,raţional" Ba FM II, 318, *a cuvînta* ,,a raţiona" Ba FM II, 323, *patimile* ,,sen-

[102] Informaţii ample despre ideile de filozofie socială la Bariţiu se găsesc în lucrarea Vasile Netea, *George Bariţiu*, Bucureşti, 1966, passim (în special p. 113—188) şi în articolul consacrat acestui învăţat în *Istoria filozofiei româneşti*, I, p. 301—306.

Scanned with OKEN Scanner

timentele" Ba FM IV 19 (dar și *simtimentul* Ba FM I, 153, un calc parțial). Tot aici se relevă efortul pentru aflarea unui termen potrivit pentru noțiunea „dezvoltare" și verbul corespunzător: *desvoltării lor* Ba FM I, 155, *se desvoltează* Ba FM II, 333, dar și *a să desvolvi* Ba FM II, 314, *să... desvolveză* Ba FM II, 322, *desvolvire* Ba FM II, 334.

Precizările prin glose și note vizează termenii latinești corespunzători: *întîmplarea (casus)* Ba FM II, 315, *cuvînt (ratio)* Ba FM, II, 317, *putința* Ba FM II, 313, în notă, „facultas". Existența termenului *objete* Ba FM II, 317, care pornește de la fr. *objet*, dovedește o perspectivă romanică mai largă, iar în glosa *orice fenomenon, orice arătare* Ba FM XIV, 272 avem a face cu preluarea ca atare a gr. φαινόμενον, deși el întrebuințează de obicei pe *fenomen* Ba FM I, 148. Alte cîteva glosări prin parataxă se înscriu în particularitățile de atunci ale discursului filozofic: *instinctul (boldul)* Ba FM II, 324, *metamorfoză (prefacere)* Ba FM II, 315, *postulat (poftire)* Ba FM I, 154.

§ 52. ION ZALOMIT. Profesor de filozofie la Colegiul de la Sf. Sava și apoi la Universitatea din București, Ion Zalomit a tradus manualul de filozofie al profesorului francez A. Charma, pe care l-a publicat în anul 1854, sub titlul *Elemente de filosofie*[103]. Analist al criticismului kantian încă din perioada studiilor — publică la Berlin, la 1848, *Principes et mérite de la philosophie de Kant* —, Zalomit traducea în românește o lucrare în care spiritul kantian era dominant și care era structurată în cele patru secțiuni specifice manualelor timpului (psihologia, logica, morala și teodiceea). În logică sînt abordate numeroase probleme de teorie a limbii și de teorie a semnului lingvistic. Pornind de la faptul că „universul vizibil este un simbol", adică, pe urmele lui Kant, fenomenele pe care le cunoaștem sînt semne sau manifestări ale lumii intrinsece (în sine), imanente, se arată că alături de aceste simboluri pot exista unele artificiale, din care se alcătuiește „limba umană". Explicarea limbii ca fiind alcătuită din „fenomene organice", produse și priimite de voință ca espresii ale modificărilor noastre interne" ține însă de o interpretare subiectiv-psihologizantă

[103] Vasile Vetișanu (în *Istoria filozofiei românești*, I, p. 328) afirmă că Zalomit ar fi tradus și publicat din același autor francez cu un an înainte (la 1853) *Logica și morala*. Logica și morala sînt însă secțiuni din manualul publicat în 1854, iar bibliotecile nu conțin o asemenea lucrare. Informația respectivă se găsește și în *Enciclopedia română* a lui C. Diaconovici, tom III, articolul *Zalomit*.

Scanned with OKEN Scanner

(ZaF, 119). Se face apoi distincția dintre „o limbă naturală" și „o limbă artificială" realizată prin „sisteme de semne" alcătuite convențional. Prin „limbă artificială" se înțelege aici ceea ce numim în mod obișnuit limbaj articulat. Pornind de la faptul că „pe fiecare minut constatăm în meziile noastre de expresie, pe lîngă calitățile lor cele necontestabile, necontestabile defecte" (ZaF, 123), se arată că aceste „defecte" ar putea fi înlăturate dacă am avea pentru fiecare idee un cuvînt și numai unul, iar raporturile prototip ar avea corespondente în cuvinte unice care să le exprime și ideile simple, elementare, ar fi redate prin termeni cu corp redus, din combinarea cărora s-ar forma compuși transparenți (ZaF, 124—125). Limba latină — se arată în această lucrare — s-a ferit în foarte multe cazuri de confuzii printr-o terminologie bogată, în vreme ce limbile moderne sînt lipsite de acest avantaj (ZaF, 124). În această perspectivă sînt apreciate sectoarele importante ale limbii naționale prin capacitatea lor de a exprima cugetarea: „Limba învățatului va prețui mai mult, despre ceea ce se atinge de curățenie, de precizie, de dreptate, decît limba populului, care lasă neapărat a trece în zicerile de care se servește obscuritatea, neprecizia, vagul ideilor. Limba învățatului nici în himie, nici în fisică, nici în psihclogie, nu poate fi limba comună, afară numai cînd învățatul va opri știința acolo unde norodul își oprește noțiunile sale" (ZaF, 126).

Cu toate că a tradus după un original francez, Zalomit a considerat nimerit să urmeze în cea mai mare parte terminologia latinistă, generală în epocă și consacrată în capitala Munteniei mai ales prin A. T. Laurian[104]. Renunțînd la modificările fonetice propuse de acesta, profesorul bucureștean a întrebuințat de foarte multe ori forme mai apropiate de cele de astăzi. Substantivele terminate în *-ance, -ence* în franceză primesc la Zalomit terminația *-anță, -ență*: *aparență* ZaF, 101 (< fr. *apparence*), *circumstanță* ZaF, 33 (< fr. *circonstance*), *esistență* ZaF, 60 (< fr. *existence*), *esperiența* ZaF, 5 (< fr. *expérience*), *inteligență* ZaF, 38 (< fr. *intelligence*). Pentru fr. *-(t)ion*, corespondentul românesc este *-(t)ie*: *abstracție* ZaF, 44, *apercepții* ZaF, 145, *civilisație* ZaF, 167, *concepție* ZaF, 60, *conclusie* ZaF, 64, *contradicție* ZaF, 153, *deducție* ZaF, 42, *esperimentație* ZaF, 86, *imaginație* ZaF, 58, *individualisația* ZaF, 44, *inducție* ZaF, 42, *negație* ZaF, 94, *opositie* ZaF, 52, *presumție* ZaF, 166, *propositie*

[104] Despre terminologia din traducerea lui Zalomit, v. și G. Ivănescu, *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, p. 191—194.

ZaF, 93, *representație* ZaF, 40, *sensație* ZaF, 32, *sistematisația* ZaF, 9, *speculație* ZaF, 9, *supoziție* ZaF, 89, Deși formele în *-(ț)iune* nu lipsesc, se folosesc numai *aserție* ZaF, 109, *divisie* ZaF, 32, *ficție* ZaF, 44, însă în alte cazuri apar dublete: *estensie* ZaF, 58 și *estensiune* ZaF, 86, *a națiilor* ZaF, 111 și *națiune* ZaF, 164. Zalomit întrebuința numai *rațiune* ZaF, 38 și *intuițiuna* ZaF, 46. Variantele cu *-are, -ere* sau *-ire* sînt rare și, de obicei, în alternanță cu cele în *-(ț)ie: clasificarea* ZaF, 91, *demonstrare* ZaF, 110 și *demonstrație* ZaF, 95, *determinare* ZaF, 12 și *determinație* ZaF, 46, *generalisarea* ZaF, 91 și *generalisația* ZaF, 9, *observarea* ZaF, 149 și *observația* ZaF, 33. Pentru femininele franceze în *-ité*, învățatul român realizează corespondente în *-itate*, așa cum se stabilise anterior după latină: *activitate* ZaF, 66, *causalitate* ZaF, 7, *entitățile* ZaF, 58, *generalitatea* ZaF, 150, *relativitate* ZaF, 40.

Zalomit dă de obicei neologismelor forma actuală deși uneori adoptă și fonetisme din faza mai veche sau încadrează elementele neologice altfel de cum s-au impus: *analogie* ZaF, 5 și *analoghie* ZàF, 39, *cartesienii* ZaF, 82 (< fr. *cartésien); a concipe* ZaF, 5, *a percipe* ZaF, 2a (cu evidentă influență a originalelor latinești); *conceptualismul* ZaF, 60 (<fr. *conceptualisme), probabilism* ZaF, 96 (< fr. *probabilisme), sincretism* ZaF, 75 (< fr. *syncrétisme); eroră* ZaF, 124, *eroară* ZaF, 129, *eroarea* ZaF, 40 și, în mod similar, *valoră* ZaF, 121, *valoară* ZaF, 128, *valoare* ZaF, 61 (cu tratament oscilant în redarea finalei și a diftongului *-eu-;* <fr. *erreur, valeur); judițiu* ZaF, 35 cu pluralele *judiții* ZaF, 43, *județe* ZaF, 93, *județuri* ZaF, 143, *noologie* ZaF, 2 (<fr. *noologie); sînt oposite* ZaF, 104, *motive opuse* ZaF, 73 (< fr. *opposé* este redat în primul caz avînd în vedere corespondentul latinesc); *raporta* ZaF, 13 (< fr. *rapporter), sorita* ZaF, 106, pl. *sorite* ZaF, 106 (< fr. *sorite;* deși de genul masculin în franceză, *-e* mut final este redat prin *-ă* și astfel se produce trecerea la feminin), *speță* ZaF, 22 (<fr. *espèce;* cu *-ce* redat ca în finalele în *-ance), teleologhia* ZaF, 12 (<fr. *téléologie).* Întrucît intelectualii epocii foloseau încă multe calcuri, Zalomit a utilizat și el unele dintre ele: *ființei* „existenței" ZaF, 2, *lucrarea* „activitatea" ZaF, 58, *neapărată* „necesară" ZaF, 75, *nimicul* „neantul" ZaF, 17 (dar el folosește și neologismul *nean* ZaF, 181 <fr. *néant), putincioase* „posibile" ZaF, 27, *neputința* „imposibilitatea" ZaF, 26 etc.

Scanned with OKEN Scanner

Zalomit nu a recurs la glosări și la explicații ample și din acest punct de vedere oferă un text foarte fluent. Calitățile deosebite ale terminologiei sale se datoresc faptului că a știut în cele mai multe cazuri să combine modelele franceze cu cele latinești.

§ 53. PETRU BORȘ a publicat în 1861, la Iași, traducerea operei principale a lui Jean-Jacques Rousseau, subtitlul *Contraptulu sociale*, în care, prin chiar aceste două cuvinte, dovedește opțiunea pentru variantele lexicale propuse de unii latiniști, în primul rînd de Simion Bărnuțiu. Influența acestui învățat se poate deduce de altfel și din opțiunea de a difuza printre români o lucrare al cărei conținut este orientat spre argumentarea superiorității formei republicane de guvernămînt. După părerea traducătorului, „știința cere frase și vorbe noue, adecă cari nu se cuprind în zicionarul [= dicționarul] vulgului" (BorC, II), ceea ce dovedește conștiința că limba științei (și a filozofiei) nu poate coincide cu limba populară. Din aceste motive, deși adaptează neologismele într-o manieră pumnistă, Petru Borș nu pune în practică decît rareori maniera lui Aron Pumnul de a crea termeni prin compunere și derivare de la radicalii vechi.

Ceea ce atrage atenția în mod deosebit la acest traducător este frecvența mare a substantivelor în *-ciune* în cazul neologismelor: *alienăciunea* BorC, 16, 66, *argumentăciunea* BorC, 5, *abstrapciune* BorC, 136, *condiciune* BorC, VI, *imaginăciune* BorC, IV, *năciune* BorC, 11, 170, *nociunea* BorC, 33, *nociuni* BorC, 25, *răciunea* BorC, 146 etc. Uneori, traducătorului „îi scapă" totuși și forme în *-țiune* ca la majoritatea intelectualilor epocii: *noțiuni* BorC, IV, *escepțiuni* BorC, 77, dar el caută să fie în general consecvent în introducerea transformării *-tio-* > *-ciu-* și în cazul familiilor cuvintelor menționate mai sus: *un don condiciunale* BorC, 37, *medie proporciunale* BorC, 66, *răciunalitatea* BorC, II. Modificările analogice nu se rezumă însă la acest sector, astfel că Petru Borș folosește forme precum: *efeptul* BorC, 13, *răport* BorC, 10, 44, *esința* BorC, 17, 34, *esistința* BorC, 61, *evidință* BorC, 126 etc. El dă substantivelor latinești terminate în *-(s)is* adaptări care amintesc de limba italiană: *artea* BorC, II, 29 (pl. *arțile* BorC, 102), *clasea* BorC, 144, *frasea* BorC, II, dar *prasă* BorC, cu redarea lui *x* prin *s*, ca în terminațiile cuvintelor *nes* BorC, 18 „nex", *parados* BorC, 25. Borș creează varianta *sențiment* (*sențimentele* BorC, 21) pentru a

Scanned with OKEN Scanner

reda latinescul *sentimentum* și introduce cuvîntul *absoluteţe* în forma *absoluteţă (cu toată absoluteţa* BorC, 36).

§ 54. ALTE MANUSCRISE DE FILOZOFIE

(I) Fragmentul de logică conținut în ms. rom. 4498 de la B.A.R. București provine din Iași și particularitățile de limbaj ne orientează spre prima jumătate a secolului al XIX-lea. Reconstituit pe baza sumarului, acest tratat atestă structura unui manual obișnuit. Terminologia, în parte oscilantă, este comună cu a altor lucrări din epocă: *lucrări a minţii* „activităţi ale spiritului" 22r, *socoata sau rezonul* „raţionamentul" 22v, *siloghizm* 23r, *inducere* „inducţie" 14v etc.

(II) „Început în anul 1842" în „Siminariea Moldaviei", cursul de logică conținut de ms rom. 3493 de la B.A.R. București (aparținînd cursantului Neculai Gheorghiescu) se înscrie în tradiția grecească a exegezelor aristotelice din învățămîntul din Principate. Dar, prin conținut și prin terminologie, acest curs dovedește o aducere la zi, avînd în vedere orientarea generală a învățămîntului filozofic din acea perioadă. Termenii filozofici atestă de obicei prin formă obîrșia latină, deși persistă, în unele cazuri, vechile calcuri: *analitica* s.f. 6r, *catigoriea relaţiei* 21v, *încheierele cvalitatei* „raţionamentele calitative" 28v, *cvalitativele formi* 13r, *închierele cvantitatei* 28r, *cvantitativele forme a judeţului* 12v, *conţepturi* 6r, *probaţii* „demonstraţii" 63r, *rătăciri* „erori" 72v, *loghica metodică* 54r, *soriţii categorici regresivi* 42v, *soriţii hipotetici progresivi* 44r.

(III) Trei manuscrise de la B.A.R. București (ms. rom. 775, 1579 și 4186) conțin un curs de logică modern, a cărui parte istorică ajunge pînă la perioada postkantiană. Cel aparținînd lui I. Belciugățeanu (ms. rom. 775, f. 2 59) este datat 1837—1841, cel al lui Costache Ploeștean are indicat anul 1841 (f. 1v), iar cel al lui Ioan Iacoveanu, anul 1838 (f. 2r). Este greu de presupus unde a fost predat acest curs de logică, care cuprinde scurte istorii ale filozofiei și logicii (ca în cursul lui E. Murgu) și logica elementară (despre concept, judecată și raționament). Terminologia este modernă și pe baze latiniste, asemănătoare cu cea promovată la Iași și la București (fără particularităţile specifice cursurilor din Blaj): (a) ms rom. 775: *adevărat sau real* 21r, *întăritoare, ...tăgăduitoare* „afirmative, ...negative" 20v, *adeveritoare* „afirmative" 24v, *concluzia sau încheerea* 50v, *conţepturi* 18r, *corolaria* sg. 29r, *împărţiri* „diviziuni" 23r, *dejiuntivă* 25r, *dizjunctivi* 44r, *arătătornice sau demon-*

strative 28v, *siloghismi entimematici* 53v, *itica* 8r, *mincinos* „fals" 19v, *raţio, adecă pricină sau regulă* 30r, *de siloghism sau raţioţinii adecă cuvîntări* 30r, *sholie sau însemnare* 29r, *cuvîntare a minţii, siloghism sau raţioţinare* 30r; (b) ms. rom. 1579: *a istoriei filosoficeşti* 10v, *materia şi forma conţepturilor* 28r, *siloghizmi diziuntivi* 55v; (c) ms. rom. 4186: *filosofia şcolastică* 19v, *a cugita* 23v, *otărîri* „definiţii" 34v, *raţiocinii* „raţionamente" 46r.

(IV) Din anul 1838 datează fragmentul de curs cuprins în ms. rom. 203 de la B.A.R. Bucureşti (f. 37r—59v), intitulat *Introducere în filoso*[fia] *fundamentală*. Limbajul este în general neologic, cu predominarea terminologiei ce ţine de sistemul kantian: *apodictica aplecată transcendentală* 45v etc.

(V) Forma dată de Bărnuţiu termenilor filozofici în perioada ieşeană a activităţii sale se întîlneşte la unele dintre neologismele din fragmentul de curs de filozofie din ms. rom. 390 de la B.A.R. Bucureşti (f. 213 —219r): *objeptul, subjeptul* 213r, *consciinţia* 216r, *dubitaţiunea* 218r, *doptrina* 215r, *eclepticismul* 218v, *principiate* 213r.

(VI) La Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu" din Iaşi, sub cota ms III 66, se află o colecţie de caiete cu notele unor cursanţi de la Seminarul de la Socola, din perioada anterioară anului 1855, adică atunci cînd se reluau în Moldova cursurile de filozofie după întreruperea survenită în 1847—1848. Manuscrisul conţine, printre altele, o secţiune intitulată *Cunoştinţi de logică în scurt* şi fragmentul *Shoala cleatică*, care este de fapt o secţiune mai amplă (despre eleaţi, Socrate, Platon şi Aristotel) dintr-un curs de istorie a filozofiei antice.

Terminologia utilizată în aceste cursuri de filozofie dezvăluie pregnant momentul de prefaceri intense care aveau loc în acel timp. Calcurile apar fie ca echivalente absolute ale termenilor neologici, fie numai ca explicaţii ale acestora: *reflecsia (băgarea de seamă)* 1v, *raţiea (mintea)* 1r, *idei, adecă chipuri* 2r, *atributul (însuşirea)* „predicatul (judecăţii)" 6v, *a obiectelor materiale sau a trupurilor* 2r; *înţelegirea* „intelectul" (traduce fr. *entendement)* 5r, *fiinţimea* „esenţa" (traduce gr. ουσία) 42r etc. Influenţa greacă mai este încă atestată de forme specifice *(iticească* 37r), dar rămîne în cea mai mare parte utilă doar pentru glosări: *lumea (κόσμος)* 32v, *suflet (ψυχή)* 38r etc. Faptul că sînt citate multe lucrări în franceză dovedeşte că aceste cursuri reprezentau prelucrarea unor manuale scrise în

Scanned with OKEN Scanner

această limbă, iar termenii împrumutaţi de aici sînt un argument în plus: *rezoncază* 5r, *rezonămîntul* 7v, pl. *rezonăminte* 10v (paralelism cu situaţia *simtimîntul* 1v, *simtimintele* 1v). Forme speciale pentru unele neologisme se obţin cu ajutorul sufixului *-tor: ecsistitoarele umplu spaţiile* 25r *(existitor* cu sensul „existenţă determinată, entitate"), *fiinţilor ecsistitoare* „entităţilor existente" 26r, *privite ca reprezentătoare* „entităţi care reflectă, îşi reprezintă" 2r. Neologismele cele mai multe au forme actuale sau apropiate acestor forme: *a eczista* 2v, *a-i observa calităţile* 3v, *abstracţie* 4v, *reprezentări* 4v, *ideologii* „cercetătorii în domeniul ştiinţei ideilor" 2r; [şcoala] *petagoreică* 24r. *shoalei cerinaice* 29v, *shoalei megarice sau dialectice* 29r. Se remarcă conjugarea oscilantă a neologismului corespunzător fr. *classer* cu semnificaţia „a clasifica": *clăsind ideile mai aşa cum se clasază cărţile în bibliotecă* 3v.

§ 55. FILOZOFIA ÎN PERIODICE

(I) Se pare că debutul în ce priveşte difuzarea ideilor filozofice prin publicaţiile periodice l-a făcut Ion Heliade-Rădulescu cu articolul *Literatură. Pentru materialism*, din „Curierul românesc", IV (1832), p. 294—296.

(II) Deşi în general orientată spre alt tip de probleme, în 1839 „Albina românească" publică o serie de articole de popularizare a filozofiei: *Democrit şi Eraclit* (p. 83—84), Marlison, *Adevărul* (p. 96), *Visul împăratului Marcus Aurelius ce-i zic filosof* (p. 21—22). De dimensiuni reduse şi fără veleităţi doctrinare, aceste articole vehiculează un număr redus de termeni filozofici specifici: *a cugeta* AR X, 84, *oamenii nu urmează rezonului (dreptei judecaţi)* AR X, 84, *sistema* AR X, 84, *soţietatea* AR X, 83.

(III) „Foaie pentru minte, inimă şi literatură" este publicaţia periodică din prima jumătate a secolului trecut care acordă cel mai mult spaţiu filozofiei. Pe lîngă articolele lui G. Barîţiu şi T. Cipariu, apare aici şi studiul de *Filosofie soţială* al lui Nicolae Bălcescu şi se retipăresc traduceri şi studii publicate de Ion Heliade-Rădulescu (1851) şi August Treboniu Laurian (1847, 1853, 1856). În general, aspectul terminologiei filozofice din aceste articole este cel promovat de autori, se poate însă urmări, în cazul publicaţiei, o evoluţie, mai ales sub aspect ortografic, de la fonetismul scrierii chirilice la fenomenele specifice Şcolii latiniste mai ales în varianta Cipariu.

În studiul lui Bălcescu se întîlnesc unele calcuri: *estimea (fiinţa, l'être)* FM IX, 31, *înţelegere* „intelect" FM IX, 30,

Scanned with OKEN Scanner

31, *simțimentul* FM IX, 30, *simtimentele* FM IX, 33. Evoluția spre latinism se observă în redarea substantivelor care în latină se termină în *-antia, -entia* și în franceză în *-ance, -ence (esperiință* FM IX, 33, și *esperința* FM XIII, 257 etc.) și a celor latinești în *-(t)io* și franceze în *-(t)ion (civilizația* FM IX, 30, *convicție* FM IX, 34, *revoluția* FM IX, 34 etc., iar apoi: *conclusiuni* FM XVIII, 258, *speculațiunile* FM XVIII, 257 etc.). Terminologia filozofică promovată în paginile acestei reviste este preponderent neologică: *absurditate* FM IX, 32, *certitudine* FM IX, 31, *a civilisa* FM IX, 34, *desvoltarea* FM IX, 30, *doctrină fatalistă* FM IX, 34, *judiciele* „aprecierile" FM XVIII, 257 (dar *judecata* „faptul de a judeca" FM XVIII, 257), *necesariu* FM XVIII, 257, *pyrhonism* FM XVIII, 258, *raționamentele* FM IX, 30 etc.

(IV) Publicația politică apărută în anul revoluționar 1848, „Pruncul român", conține două articole de filozofie socială semnate de I. Ionescu. Termenii filozofici întrebuințați aici pornesc de la cei francezi, fără a lipsi însă elementele vechi. Cum este firesc, abundă terminologia specifică sociologiei și economiei politice: *muncă, capital și pământ* PRU, 97, *capitaliști și proprietari* PRU, 98, *clasele muncitoare* PRU, 97 (după fr. *classes ouvrières), comuniștii* PRU, 97 (< fr. *communiste), comunism* PRU, 98 (< fr. *communisme), ideile scolei falansteriene* PRU, 98 (< fr. *phalanstérien), falansterienii* PRU, 98, *falanster* PRU, 97 (< fr. *phalanstère), furieriștii* PRU, 97 (< fr. *fouriériste), ovenistii* PRU, 97 (< fr. *owéniste), economia politică* PRU, 93 (< fr. *économie politique), proletariul* PRU, 93 (< fr. *prolétaire,* adaptat după lat. *proletarius), proprietatea* PRU, 97 (<fr. *propriété,* dar și lat. *proprietas, -atis), sensimoniștii* PRU, 97 (< fr. *saint-simoniste,* astăzi obișnuit însă *saint-simonien), socialiștii* PRU, 97 (< fr. *socialiste).*

(V) Și „Gazeta de Transilvania" (de la 1 dec. 1849, „Gazeta Transilvaniei") reia în 1852 (anul XV, p. 350 351, 353—355, 357—358) unul din articolele lui A. T. Laurian, intitulat *Cicerone,* care apăruse inițial în „Universul".

(VI) Unele publicații periodice cu profil religios de după 1850 includ în paginile lor articole de filozofie, desigur cu preponderența interpretărilor religioase. Astfel, „Eko eklesiastik. Gazeta riligioasă morală", din 1851, publică articolul *Diderot filosof* (p. 46—47), deși cugetătorul francez *„a fost profesor de materialism"* (p. 46).

(VII) „Predicatorulŭ (Jurnalŭ eclasiacticŭ)" din 1857 conține trei articole de filozofie (semnate de Ilie Benescu).

Scanned with OKEN Scanner

Terminologia filozofică întrebuințată aici este relativ bogată și pe baze neologice, fără a fi lipsită de unele calcuri, care sînt însă glosate întotdeauna prin neologismele corespunzătoare: *Platon capul academicilor* PR, 90, *lege naturală (firească)* PR, 92, *necesitate (trebuință neapărată)* PR, 109, *peripatetici* PR, 90, *capul sectei care se numi pitagorică* PR, 90, *temelia (principiul)* PR, 94, *principii (începuturi, temce)* PR, 93, *progres (înaintare)* PR, 93 etc.

(VIII) Revista istorică „Arhiva românească", apărută la Iași sub redacția lui Mihail Kogălniceanu, conține mici studii teoretice abordînd o serie de principii sociale și istorice. Dintre acestea, articolul *Epistolie către Evagoras. Pentru cinste*, din tomul I (1841) (p. 152—171), este un veritabil excurs în istoria filozofiei antice, dezbătînd o serie de probleme etice și combătînd *tina epicureilor* (157). Mihail Kogălniceanu manifestă aici, ca și în alte studii, o deosebită forță sintetică direcționată polemic, spre aflarea adevăratelor virtuți, care, potrivit părerii sale, se sprijină pe cinste.

În terminologie, aspectele vechi și noi se interpătrund. Astfel, la termenii referitori la curente și sisteme filozofice adjectivele păstrează sufixul *-icesc*, în vreme ce substantivele au sufixul *-ic: aceșii chinicești filosofi* 157, *acea stoiccască mîndrie* 155, *acești chinici* 157, *a stoicilor învățătură* 155. Se folosește încă alături de cuvîntul *filosof* (157) vechiul sinonim din scrierile sapiențiale *înțelepi (înțelepții cei vechi* 153). Pentru semnificația modernă „politician", nu se adoptă neologismul francez corespunzător, ci se uzează încă de termenul *politic* (154). Kogălniceanu redă ca atare, cu alfabet chiriiic, unii termeni grecești: *entelehia* 171, *bunătatea pre care grecii o numesc areti (αρετή), iar romanii virtus* 163.

§ 56. CONCLUZII ASUPRA PERIOADEI 1830—1860

Terminologia filozofică se caracterizează prin următoarele trăsături: (a) acum pătrund circa 2/3 din termenii filozofici pe care îi utilizăm astăzi; se întrebuințează în mod curent majoritatea termenilor care desemnează noțiuni ale ontologiei, gnoseologiei și referitori la doctrine, sisteme și școli filozofice; se fixează în totalitate terminologia logicii; se inițiază terminologia pentru filozofia socială; (b) orientarea de bază în domeniul împrumuturilor este spre limba latină, direcția latinistă și latinizantă fiind favorizată și de primordialitatea aproape absolută a învățaților transilvăneni în promovarea filozofiei; modelele franceze, italiene,

Scanned with OKEN Scanner

grecești și germane, prezente în multe cazuri, nu au reprezentat fenomene constante, totuși acum influența franceză începe să ofere unele elemente viabile lexicului românesc; (c) se fixează în limba română microsistemul substantivelor conceptual abstracte în *-itate* și se stabilesc corelațiile cu celelalte limbi romanice, acest sufix este uneori concurat pînă în jurul anului 1840 de vechiul *-ime;* pînă în jurul lui 1840 lat. *-(t)io, -(t)ionis* este redat prin *-(ț)ie,* după aceea, mai ales prin *-(ț)iune,* se întrebuințează în paralel și infinitivele lungi corespunzătoare (sau, mai degrabă, corespondentele în *-are, -ere* și *-ire);* (d) după 1840, modul de adaptare a adjectivelor cu ajutorul lui *-icesc* și *-alnic* este părăsit în favoarea aceluia bazat pe *-ic* și *-al;* adverbele continuă a fi redate în mare parte prin *-(ic)ește,* dar apar adesea forme latiniste în *-e* sau latino-romanice în *-mente* (e) verbele neologice sînt încadrate de cele mai multe ori la conjugarea întîi, deși, de foarte multe ori, trec prin forme de încadrare la conjugările a treia și a patra; (f) mai ales învățații din Blaj aplică neologismelor modificări pe baze analogice, urmînd vechile legi de evoluție de la latină la română; (g) calcurile lingvistice ocupă încă un loc însemnat, ele scăzînd însă simțitor spre sfîrșitul perioadei; (h) glosele obișnuite sînt cele de alternare și de indicație etimologică genetică sau de etimologie primară; (i) se introduce pe scară largă procedeul formării abstracteior prin substantivarea adjectivelor; (j) se stabilesc cele mai importante microsisteme de termeni corelativi; (k) se trece treptat spre posibilitatea formării termenilor negați printr-un procedeu triplu: cu *ne-, in-* și *non-,* ultimele două intrînd în limba noastră în această perioadă; (l) discursul filozofic cîștigă foarte mult în claritate și proprietate.

Scanned with OKEN Scanner

IV ORIENTAREA SPRE ASPECTUL ACTUAL

§ 57. GHENADIE ENĂCEANU. Absolvent al Seminarului de la Socola din Iași și cu studii ulterioare în străinătate, Ghenadie Enăceanu a fost profesor de filozofie la Seminarul teologic din București și, mai tîrziu, decan al Facultății de Teologie. Pentru uzul școlilor secundare, Enăceanu publică *Principii de filosofiă*, două volume, București, 1868 și 1869, prelucrate după manuale franceze, și *Istoria filosofiei*, două volume, București, 1869 și 1873, tradusă după Albert Schwegler, *Geschichte der Philosophie im Umris*, Stuttgart, 1857, lucrare care cunoscuse mai multe ediții în original și fusese tradusă în rusă, la 1864, în engleză, la 1866, și în greacă, la 1867. Foarte probabil, învățatul român a folosit lucrarea originală, căci în glosări apar termeni germani, și a avut în vedere și o altă operă a autorului german, anume *Geschichte der griechischen Philosophie*, Tübingen, 1859. Din prefețele traducerilor se poate constata că Enăceanu era un bun cunoscător al filozofiei moderne, în special al celei germane. De la Ghenadie Enăceanu a rămas în manuscris și un *Curs de pedagogiă și metodologiă* din anul 1868 (ms. rom. 2155 de la B.A.R. București), al cărui conținut dovedește același efort de a fi în concordanță cu ideile europene ale timpului.

În secțiunea de logică din *Principii de filosofiă*, este definit semnul ca ,,manifestațiunea au forma ideei" (EnP I, 88), subliniidu-se că ,,semnele ideei sînt vorbele" (EnP I, 94) și identificîndu-se, astfel, semnul cu cuvîntul. Dar dacă semnul își manifestă prima determinare prin reflectarea ideii, există în același timp raporturi între ,,semn și obiectul însemnat" (EnP I, 50). Fără a le defini, se operează cu noțiunile semantice de ,,sens" și ,,semnificație" și se notează că ,,semnele logice, ce reprezintă cugetarea și simțurile noastre, constituiesc limba, și limba în sine este suma aces-

tor semne" (EnP I, 88), iar „limba cu semnele care o compun se poate socoti ca o metodă analisatorie pentru cugetare" (EnP I, 91).

Lucrările de filozofie publicate de Ghenadie Enăceanu de disting prin conținutul lor foarte bogat, istoria filozofiei cuprinzînd ample exegeze ale sistemelor unor urmași ai lui Kant, precum Fichte, Schelling, Hegel și Herbart. Beneficiind de experiența înaintașilor în adaptarea termenilor filozofici, acest învățat a contribuit el însuși la introducerea terminologiei pentru unele noțiuni. La el apar pentru prima dată în lucrările de filozofie publicate în românește un număr apreciabil de termeni: *absolutizare* EnP II, 7, *antagonismul* EnF II, 153, *aporiile* EnF I, 107, *ectipuri* „copii" (la Berkeley) EnF II, 62, *dialectică internă* EnF II, 182 (la Hegel), *fenomenologia spiritului* EnF II, 181 (la Hegel), *fetiș* EnF II, VII, *formalitatea* „caracterul formal" EnF, I, 37^b, *imanentitatea* EnF I, 110, *a materialisa* EnF II, 50, *măsura este o calitate cantitativă* EnF II, 188, *organisațiune socială* EnF I, 102, *simbolicei fetișiste* EnF II, XIV, *lipsa de simbolism* EnF II, XV, *a spiritualisa* EnF II, 50, *transcedentalitate* EnF II, 89. În situații ca *teoria cunoștinței* „gnoseologie" EnF II, 59 sau *critica capacității cugetătoare* EnF II, 103 se evidențiază modelele franceze. Cînd folosește termeni precum *a filosofisa* EnF II, 156, *filosofisarea* EnF I, 52, *subiectului filosofisător* EnF II, 183, Enăceanu recurge la forme care amintesc de aoristul grecesc, deși în epocă devenise uzual *a filosofa*.

În limbajul acestui învățat, *raționament* desemnează atît forma logică a obținerii unei concluzii din două premise, cît și, cel mai adesea, facultatea de a concluziona (delimitată de „rațiune" în general) și, uneori, rațiunea însăși: *supune rațiune raționamentului* EnF II, 115, *raționamentul „rațiunea"* EnP I, 44. În această situație — deși formele obișnuite pentru „rațiune" nu lipsesc —, întreaga familie a acestui cuvînt este renovată: *spirit raționamentatoriu* EnF, I, 135, *a raționamenta* EnF I, 1, *mod raționamental* EnF I, 1, *raționamentalitatea dogmei* EnF I, 157, *pricipiul raționamentătei* EnF I, 89, *resultatul raționamentărei* EnP 1, 44, *raționamentațiune* EnF I, 62. Această situație are cel mai probabil la bază faptul că în franceză *rationnement* desemnează deopotrivă acțiunea de a raționa și rezultatul ei („raționamentul"), dar acest termen era întrebuințat de autorii de manuale de filozofie mult mai liber. În general, la Enăceanu se întîlnesc trăsăturile terminologiei din acel timp:

Scanned with OKEN Scanner

abstracte în *-(ț)iune* și *-itate*, adjective în *-ic*, *-al*, *-iv* (uneori, ultimul concurat de *-tor*) și adverbe în *-mente* (mai ales în forma *-minte*) sau prin parataxa adjectivului la verb.

Sînt întrebuințați în mare număr termenii referitori la sisteme, doctrine și modalități de filozofare, mulți dintre aceștia căpătînd prin lucrările lui Enăceanu indigenatul românesc: *pe calea aprioristică* EnF II, 74, *scoala atomică* EnF I, 29, *atomism* EnF I, 24, *a cartesianismului* EnP II, 67, *concepționalismul* EnF I, 157, *metafi*[si]*cei herbartiene* EnF II, 143, *petagoreismul* EnF I, 40, *ceilalți ielici* „ionieni" EnF I, 26, *idealismul subiectiv a lui Fichte* EnF II, 111, *idealismul obiectiv a lui Șeling* EnF II, 111, *idealismul absolut a lui Hegel* EnF II, 111. Urmînd modele franceze, sufixul *-en (-ean)* capătă o largă întrebuințare la adjective și la substantivele provenite din adjective, fără însă ca sufixul *-ic* (și *-eic*) să lipsească: *misticismul alisandrenilor* EnP I, 62 (< fr. *alexandrin*, citit *aleksãndrɛ̃*), *scoala epicureană* EnF I, 140, *epicurenii* EnF II, 99 (< fr. *épicurien*), *a ionienilor* EnF I, 36 (< fr. *ionien;* pînă acum se întrebuința, după latină și greacă, *ionic*), *megareanul Stilpon* EnF I, 62, *megarenii* EnF I, 61 (< fr. *mégarien*), dar și *megaricul Stilpon* EnF I, 131 (< lat. *megaricus*, fr. *mégarique*), *scoala petagoreană* EnF I, 41, *petagorenii* EnF I, 35 (< fr. *pythagorien*), dar și *filosofiei petagorice* EnF I, 35 (< lat. *pitagoricus*, *pythagoricus*, fr. *pythagorique*), *filosofia petagoreică* EnF I, 33 (< germ. *pythagoreisch*), *filosofia șotlandă* EnF II, 44 (<germ. *schottländisch*).

Deși se întîlnesc unele elemente ale limbii vechi, terminologia filozofică utilizată de Ghenadie Enăceanu nu mai prezintă calcuri decît în foarte mică măsură (d.e., *cuvîntul* „temeiul, rațiunea" EnP I, 87, EnF II, 108), iar glosările sînt rare. Interesante sînt cele cîteva explicații ale etimologiei primare, din note, care antrenează termeni din alte limbi decît cele obișnuite pînă atunci: „vorba *fetiș* în genere se deduce din vorba portugheză *feticeira*, ce înseamnă forță magică, misterioasă; de asemine se ie această vorbă și în sensul de *idol* și orice obiect făcut pentru adorațiune" EnF II, VII, „vorba *sabeism* vine de la ebraicul *Ţaba*... forță, și specialminte cea planetară, și înseamnă adorațiunea religioasă a stelelor" EnF II, VIII.

§ 58. DEMETRIU AUGUST LAURIAN. Lucrările de filozofie ale lui D. A. Laurian au fost publicate în periodicul „Transactiuni litterarie și scientifice" din anul 1872 și au fost încununate de studiul amplu apărut al Bucureștii în

anul 1868, sub titlul *Metodul de care debe să ne servim în determinarea facultăților sufletului și divisiunea lor.* Aceste lucrări ilustrează o orientare filozofică evidentă tot mai mult după 1860, anume, raționalismul naturalist, bazat pe descoperirile științifice ale timpului. Sursele filozofice devin în acest caz pozitivismul francez și englez cu A. Comte și J. S. Mill și materialismul vulgar german cu Büchner, Vogt și Moleschott.

Orientarea terminologică a lui D. A. Laurian este latinistă, cu mare afinitate pentru neologism. La el apar pentru prima oară o serie de termeni precum: *analistului* LauM, 100, *frenologia lui Gall* LauM, 33, *frenologii* LauM, 54, *teoria leucippiană* LauM, 11, *nihilistii* Lau TL I, 79, *positivismul* Lau TL I, 103, *silepse* LauM, 77 („cunoștințe superficiale care vizează numai conturul obiectelor"), *generalități sileptice* LauM, 103, *transcendentalism* LauM, 48, *verosimilitudine* LauM, 17, la care se mai adaugă o serie de adverbe în *-mente: certamente* LauM, 73, *generalmente* Lau TL I, 161, *inconștientamente* LauM, 60, *indefinitamente* LauM, 53, *mentalmente* LauM, 74, *voluntariamente* LauM, 61. Substantivele în *-(ț)iune* sînt singurele folosite: *argumentațiunei* LauM, 58, *experimentațiunea* LauM, 12, *determinațiunea* Lau TL I, 105, *generalisațiunea* LauM, 79, *individualisațiunea* LauM, 79, *sistematisațiunei* Lau TL I, 83. După model latin apar forme ca *existență* LauM, 9, *experiența* LauM, 44, precum și plurale în *-ate: problemate* LauM, 44, *sistemate* LauM, 43 (dar și *sisteme* Lau TL I, 79), Din lat. *ens, entis* este adoptat substantivul *ență* LauM, 62, iar din *entitas, -atis, entități* LauM, 90. D. A. Laurian utilizează — niciodată însă exclusiv — și unele calcuri: *desfacerea* LauM, 85, dar și *divisiunea* LauM, 78, *înțelegerea* „intelectul" LauM, 52, dar și *inteligența* LauM, 69.

§ 59. N. NITZULESCU. Manualul de filozofie al lui A. Charma, care apăruse la 1854 în traducerea lui I. Zalomit, este tradus din nou, de data aceasta după ediția din 1868, de către N. Nitzulescu și publicat la București, în anul 1870, cu titlul *Manual de psychologie, logică, morală și theodicee.*

Noua versiune, cu unele modificări față de prima, rămîne, ca structură, la forma inițială. Din punctul de vedere al terminologiei, Nitzulescu, fiind un adept al etimologismului, dă cuvintelor, de cele mai multe ori, alt aspect decît cel propus de Zalomit. El adoptă, acolo unde se îndepărtează de primul traducător, elemente oferite de latiniști, fără însă a înceta să valorifice posibilitățile oferite de ori-

Scanned with OKEN Scanner

ginalul francez. Se datoresc influenței originalului termeni precum *circonstanță* NiM, 24 (<fr. *circonstance*), *movement* NiM, 26 (< fr. *mouvement* adaptat după lat. *movimentum*), *necesaremente* NiM, 11 (<fr. *nécessairement*), *forțe oculte* NiM, 103 (< fr. *occulte*). La Nitzulescu se stabilizează corespondențele fr. *-ance, -ence* / rom. *-anță, -ență*, fr. *-ité*/rom. *-itate*, fr. *-(t)ion*/rom. *-(ț)iune*.

§ 60. TITU MAIORESCU. Personalitate proeminentă a culturii române, Titu Maiorescu a avut, prin activitatea sa ca profesor de filozofie și de logică la Iași și la București și ca autor a numeroase lucrări de filozofie, un rol important în cunoașterea și răspîndirea fiolozofiei moderne și a terminologiei corespunzătoare în ultimele patru decenii ale secolului trecut și începutul secolului nostru. Ca interpret sau continuator al unor filozofi ca Herbart, Mill, Comte, Spencer, Maiorescu este în același timp un bun cunoscător al filozofiei clasice și un admirator constant al lui Kant [105].

Logica lui Mariorescu, cunoscută într-o primă formă din copia din anul 1863 a lui C. Erbiceanu (ms rom. 3348 de la B.A.R. București), publicată în 1876 și retipărită în numeroase ediții (începînd cu ediția a doua, din 1887, fiind augmentată prin adăugarea secțiunii de Metodologie), este una din lucrările cele mai apreciate prin originalitate și rol formativ din cultura noastră [106]. În această lucrare, Maiorescu are ocazia să facă unele reflecții asupra relației dintre limbă și cugetare. Cuvintelor li se atribuie aici rolul de a fixa noțiunile și de a crea posibilitatea distinctibilității lor (MaL, 15), dar cuvintele păstrează și trăsătura noțiunilor de a exprima generalul, ideile generale și abstracte (MaL, 16—17). Mai departe, învățatul român arată că modificările (fonetice ale) cuvintelor se datorează modificărilor de înțeles, ilustrînd schimbarea permanentă a conținutului noțiunilor („astăzi cu greu se va găsi o noțiune modernă congruentă cu cea antică corespunzătoare" MaL 2, 21) și, în mod corespunzător, a limbii unui popor.

Prelegerile de istoria filozofiei germane, franceze și engleze în secolul al XIX-lea, ținute între anii 1884 și 1907 (păstrate astăzi în două manuscrise autografe: ms. rom. 1520

---

[105] V. Simion Ghiță, *Titu Maiorescu și filosofia kantiană*, în „Revista de filozofie", XIX (1972), p. 1345—1356 și XX (1973), p. 195—208.

[106] V. Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, p. 1062—1070; Alexandru Surdu, *Metamorfoza logicii lui Maiorescu*, în „Revista de filozofie", XXV (1978), p. 493—500.

Scanned with OKEN Scanner

și ms. rom. 1521 de la B.A.R. București [107]), sînt printre cele mai profunde și mai extinse exegeze făcute la noi în secolul trecut. Maiorescu a fost de asemenea traducătorul unor lucrări sau fragmente din A. Schopenhauer, Emile du Bois-Reymond și Im. Kant, precum și un cugetător original, prezent în paginile „Convorbirilor literare" cu numeroase articole de filozofie.

§ 61. Cînd își desfășura activitatea Maiorescu pe tărîmul filozofiei, limba cultă românească cunoscuse deja prefaceri fundamentale, și resimțea acut necesitatea unei activități susținute în vederea stabilizării și normării ei [108]. În domeniul terminologiei filozofice exista, mai ales datorită Școlii latiniste, un cuantum de elemente lexicale specifice destul de bogat și variat, dar încă nu se realizase o selecție a termenilor și formelor. Îi revenea în mare parte acestui învățat sarcina de a discerne și aprecia ceea ce îi oferea rezultatul muncii înaintașilor.

Limbajul filozofic întrebuințat de Maiorescu dovedește, în ansamblu, o situație de oscilare, caracteristică perioadei, fără a prejudicia expunerea ideilor în mod precis și clar [109]. Faptul că activitatea sa era legată de mai multe domenii culturale — el fiind deopotrivă filozof și literat (un exeget al literaturii contemporane lui) — i-a oferit posibilitatea de a realiza o unificare a formelor folosite de filozofi cu cele întrebuințate de literați. Astfel, la el, se poate observa preponderența lui *gîndire* față de *cugetare*, primul cuvînt preferat de literatură, cel de-al doilea devenit general și, în multe cazuri, exclusiv în lucrările de filozofie; această ierarhie în frecvența celor doi termeni a fost transmisă ulterior, din păcate, terminologiei filozofice. Maiorescu a sancționat termenul *judecată*, întrebuințat prima dată de S. Micu cu înțelesul din logică, drept termen de specialitate, în defa-

---

[107] Aceste prelegeri au fost publicate sub titlul Titu Maiorescu, *Prelegeri de filosofie*, Craiova, 1980.

[108] Sintetizînd din activitatea înaintașilor și contemporanilor, Maiorescu a participat activ la procesul de stabilizare și normare a limbii de cultură. Pe lîngă ideile preluate de la Heliade-Rădulescu, Bărnuțiu, Cipariu, Laurian, Pumnul etc. el a fost influențat în mod deosebit de Iacob Negruzzi (v. pentru aceasta George Mirea, *Junimea. Implicații lingvistice*, Iași, 1983).

[109] G. Ivănescu *(Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, p. 197) apreciază chiar că „terminologia sa filosofică era atunci sub nivelul celei a lui Zalomit". Este adevărat că Maiorescu nu și-a depășit în general epoca, ci a ilustrat numai nivelul la care se ajunsese. La el însă începe, pe baze temeinice, procesul de apreciere, de preluare sau respingere.

Scanned with OKEN Scanner

voarea termenilor propuși pe baza lat. *judicium* (care se întîlneau însă cu vechiul cuvînt românesc *județ*), precum și pe *conținut* (al noțiunii), folosit întîi de Cipariu, în defavoarea altor termeni. Se observă însă că Maiorescu era mai aproape de latiniști în lucrările de filozofie propriu-zise (logică și istoria filozofiei) și oarecum mai îndepărtat în articolele din „Convorbiri literare", unde era mai aproape de literați. Notele de logică din 1863 dovedesc chiar o evidentă influență a terminologiei întrebuințate de Simion Bărnuțiu (d.e., lat. *-ct- >-pt-*: *astrapte* MaL 1, 44r, *fipțiunilor* MaL 1, 40r, *obiept* MaL 1, 39r, *subiept* MaL 1, 40r etc.; dar și mai tîrziu *un efept* MAF, 6), A. T. Laurian, A. Pumnul (lat. *-tio, -tionis >-ciune*) și T. Cipariu.

Semnificativă pentru caracterul oscilant al formei termenilor filozofici, dar și pentru evoluția concepției lingvistice a lui Maiorescu, este redarea termenilor conceptual abstracți care în latină se terminau în *-(t)io, -(t)ionis* și în germană și franceză în *-(t)ion*. În lucrările de început, apar des formele propuse de analogiști în *-(c)iune* și de puriști în *-(ț)iune*, ulterior, mai ales în articolele din „Convorbiri literare", predomină cele în *-(ț)ie*, pentru ca apoi *-(ț)iune* să devină aproape exclusiv; folosirea în alternare a infinitivelor lungi are în general o frecvență ridicată, extinzîndu-se și acolo unde astăzi există o diferență semantică între acestea și substantivele în *-(ț)ie: afirmațiunea* MaL, 66, *afirmările lui Schelling* MaL 2, 3, *argumentare* MaL 2, 3, *conclusiune* MaL 1, 40v, *conclusie* Ma CL IV, 386, *deducerea* Ma CL XXV, 623, *deducțiune* Ma CL XXV, 635, *demustraciune* MaL 1, 46r, *demonstraciune* MaL 1, 57v, *teoria demonstrațiunilor* MaL, 80, *prin demonstrări* MaF, 81, *determinaciune* MaL 1, 44r, *determinare* MaL, 28, *determinație* Ma CL X, 52, *meditarea* Ma CL IV, 396, *obiectele meditațiunii* Ma CL X, 367, *nație* Ma CL X, 183, *opositiune* MaL 1, 42r, *opuseciunea* MaL 1, 42v, *opoziție* Ma CL IV, 398, *opositiune* MaL, 64, *percepție* MaK, 152, *perceperilor* Ma CL XXV, 624, *percepțiunile* Ma CL XXV, 641, *relaciune* MaL 1, 51r, *relațiunea* MaL, 53, *relații* MaF, 29, *representaciunei* MaL 1, 40v, *representare* MaL, 11, *speculațiunei* MaF, 60, *speculărilor* MaF, 308, *subalternaciunia* MaL 1, 53r, *subalternare* MaL, 63 [110].

[110] Asupra siiuației lui *-(ț)ie* și *-(ț)iune* în scrierile lui Maiorescu, cf. și Ion Ștefan, *Poziția lui Titu Maiorescu față de neologisme în ediiile succesive ale studiilor sale critice*, în LR, XXV (1976), p. 165, și George Mirea, *Junimea și neologismele*, în LL, 1980, vol. II, p. 192.

Scanned with OKEN Scanner

În redarea lat. *-antia*, *-entia* (cărora le corespund fr. *-ance*, *-ence* și germ. *-anz*, *-enz*), Maiorescu se fixează, după o redare inițială — urmîndu-i pe latiniști — prin *-anție*, *-enție*, la *-anță*, *-ență*: *aparenția* MaL 1, 39r, *aparență* MaL 2, 131, *esistenția* MaL 1, 40v, *ecsistență* Ma CL IV, 325, *esperiența* MaL 1, 40r, *experiența* Ma CL IV, 368, *esența* MaL 1, 39r, *esența* MaL, 41. Învățatul român utilizează uneori în mod exclusiv termenii folosiți de latiniști și susținuți de situațiile din germană: *logicii* „logicienii" MaL, 42, *teoretic* „teoretician" MaF, 134 etc. În dubletul *epicurismul* MaL 1, 47r și *epicureismul* MaF, 240, avem, măcar în primul caz, o etimologie franceză (fr. *épicurisme*). Oscilații evidente manifestă Maiorescu și în ce privește încadrarea gramaticală, în speță încadrarea de gen, a unor substantive: *entimemă* Ma CL IV, 386, *enthymem* MaL, 75, MaL 2, 58, *enthymeme* MaL, 75, *epicherem* MaL, 75, MaL 2, 57, *epichereme* MaL, 98.

Maiorescu adverbializează adjectivele prin întrebuințarea formei de masculin ca determinant pe lîngă un verb sau un adjectiv: *gîndiri esențial abstracte* MaL 2, 18, *cantitativ constantă* Ma CL XXV, 627, *o provocăm experimental* Ma CL XXV, 632, *formal adevărate* MaL, 6, *formele intelectual înnăscute* MaF, 37, *ideal divisibilă* Ma CL XXV, 627, *individual deosebite* MaF, 18, *judecată obiectiv adevărată* Ma CL X, 177, *judecata particular afirmativă* MaL 2, 60. Acest învățat nu folosește forme în *-mente*, dar cele în *-(ic)ește* sînt destul de frecvente: *privit eudemonologicește* Ma CL X, 247, *moralicește* Ma CL X, 186, *sistematicește* Ma CL X, 185, *științificește neexact* MaF, 169, *teologicește* MaF, 277, *teoreticește* Ma CL X, 461.

Recunoscut pentru atitudinea sa rezervată, uneori chiar ostilă, față de neologisme, Maiorescu este nevoit să introducă permanent, din necesitatea de a exprima concepte noi, numeroase cuvinte neologice, de obicei din latina savantă și din franceză: *principiul actualismului* Ma CL XXV, 632, *aprioritățiі lui Kant* MaL 2, 136, *apriorismului lui Kant* MaF, 313, *„quantificațiunea" lui Hamilton* MaL, 104, *quantificarea* MaF, 313, *copularea* MaL, 49 (acestea două din urmă sînt derivate românești după modele engleze, franceze și germane), *teoria darwiniană* MaF, 332, *dialela sau cercul în definire* MaL, 43, *dinamismul* MaP, 108r, *dinamica socială* MaP, 121r, *observări eudemonologice* Ma CL X, 462, *prea formalistă* MaL, 105, *hegelianii* Ma CL IV, 329, *raporturilor noționale* MaL 2, 102, *noțiunea predicativă* MaL, 55, *schellingi-*

Scanned with OKEN Scanner

anii Ma CL IV, 369, *sociologia* MaF, 199, *transcendentaliștii germani* MaF, 27, *fondatorul „utilitarismului"* MaF, 336v, *accentuate de vitaliști* Ma CL XXV, 631. Combaterea afluxului de neologisme l-a condus pe Maiorescu la reactualizarea unora dintre vechile calcuri în exprimarea filozofică, acțiune în cea mai mare parte inutilă, care n-a exclus niciodată întrebuințarea paralelă a termenilor neologici corespunzători. De remarcat că cele mai multe situații de întrebuințare a cuvintelor vechi în defavoarea neologismelor se găsesc în paginile revistei „Convorbiri literare", adică în lucrările de popularizare în primul rînd, unde problemele filozofice se interferau adesea cu cele literare: *cîtățime* MaL 2, 16, *cîtime* Ma CL X, 320, *puterea doveditoare* MaL 2, 150, *dovedirea* Ma CL X, 133, *începe a i se desvăli... conștiința* Ma CL X, 131, *desvălirea* „dezvoltarea" Ma CL VI, 294, *ființa lumei* Ma CL IV, 327 etc. Maiorescu folosește se pare numai pe *simțămînt* Ma CL XXVII, 52, MaL, 2 (deși utilizează adjectivul *sentimental* Ma CL XXII, 133), iar în cazuri precum *incunoștibilul* MaF, 277 și *necunoștibil* MaF, 329, alătură afixe neologice la radicali vechi.

Glosările existente în lucrările de filozofie ale lui Maiorescu au în general aspect bilingv. În măsura în care se au în vedere limbile clasice, se obțin glose de indicație etimologico-genetică: *axiome (axiomata)* MaL 2, 126, *demonstrațiunea (demonstratio)* MaL 2, 126, *numenul* νοούμενον MaF, 27, *polisilogismele (polysyllogismi)* MaL, 95, *sorit (sorites)* MaL, 96. Analiza sistemelor filozofice moderne a necesitat însă și precizări prin glosarea cu termenii proprii acestor sisteme din limbile moderne (engleză și germană mai ales): *filosofia simțului comun (common sense)* MaF, 310, *eul (Ich)* MaF, 53, *non-eu (Nicht-Ich)* MaF, 53, *înțelegerea understanding* MaF, 338, *„lucrul în sine" das Ding an Sich* MaF, 40v, *noțiunea (Begriff)* MaL, 13, *spirit (Geist)* Ma CL IV, 384, *voința (der Wille)* MaF, 143.

Privită în ansamblu, terminologia filozofică întrebuințată de Titu Maiorescu este, în general, apropiată de cea a celorlalți intelectuali din epocă. El a ezitat în a pune consecvent în practică o direcție filologică sau alta, preferînd să fie eclectic și să lase timpul să hotărască. Marele învățat are meritul de a fi corelat, acolo unde exista posibilitatea, formele care circulau în limba literaturii (sau mai degrabă în limbajul criticii literare) cu cele din limba filozofiei.

Scanned with OKEN Scanner

§ 62. MIHAI EMINESCU a realizat o traducere nedefinitivată din *Critica rațiunii pure* a lui Im. Kant, care a rămas în manuscris, fiind semnalată abia în anul 1906 de I. A. Rădulescu-Pogoneanu [111]. Acesta face o prezentare a manuscriselor și emite unele observații în legătură cu maniera în care a fost realizată traducerea, dar aprecierile sale sînt dominate de atitudinea maioresciană care viza prezentarea unui Eminescu desăvîrșit, prin lucrări definitivate și perfecte, încît unor astfel de traduceri provizorii nu li se acorda o prea mare importanță. Cu toate acestea, peste opt ani, aceste manuscrise sînt publicate în ediția de *Opere complete* (Iași, 1914) și, în acest mod, traducerile ulterioare din opera lui Kant au putut beneficia de experiența eminesciană. S-a menținut însă în general prejudecata valorii reduse a acestei traduceri, chiar și după ce G. Călinescu a restituit istoriei culturale un Eminescu nu numai mare poet, dar și un mare om de cultură, cu o impresionantă operă în manuscris, imperfectă, dar semnificativă prin extensiune, diversitate și profunzime [112]. Cînd a reeditat, în 1975, împreună cu Al. Surdu, manuscrisele lui Eminescu, Constantin Noica a realizat, într-o amplă *Introducere*, și o reevaluare a acestei lucrări [113]. Se obținea astfel atît repunerea în circulație (cu respectarea tuturor particularităților de limbă) a textului eminescian, cît și un studiu asupra acestui text din perspectiva modului în care a fost transpus în românește originalul german. În aceste condiții, ediția academică conținînd opera lui Eminescu a putut oferi forma optimă a textului manuscris, cu ortografia interpretată și cu adnotările care se impuneau [114]. Editorii, C. Noica și Al. Surdu, au stabilit că Eminescu a tradus după ediția Immanuel Kant's, *Kritik der reinen Vernunft*, Berlin, 1868, între anii 1874 și 1877 [115]. Recunoscut pentru vasta sa cul-

---

[111] I. A. Rădulescu-Pogoneanu, *Kant și Eminescu. Traducerea „Criticii rațiunii pure"*, în „Convorbiri literare", XL (1906), p. 519—549.

[112] Pregătirea filozofică a lui Eminescu și lucrările din acest domeniu rămase de la el au fost analizate de G. Călinescu în lucrarea *Opera lui Mihai Eminescu*, apărută în 1935. Tot Călinescu a publicat în 1956 studiile *Cultura lui Eminescu* și *Izvoarele filozofiei teoretice a lui M. Eminescu*, în „Studii și cercetări de istorie literară și folclor", V (1956), p. 243—377 (în special p. 243—257) și p. 399—477.

[113] Mihai Eminescu, *Lecturi kantiene. Traduceri din „Critica rațiunii pure"*, editate de C. Noica și Al. Surdu, București, 1973.

[114] Mihai Eminescu, *Opere*, XIV, București, 1984, p. 369—441.

[115] În anul 1924 a apărut, la București, cartea Mihail Eminescu, *Probleme și analize filozofice*, descoperite și comentate de Octav Minar, 64 p., dar textele de aici nu prezintă siguranța autenticității.

Scanned with OKEN Scanner

tură filozofică, mai ales prin cunoașterea filozofiei germane, Mihai Eminescu a redactat o serie de articole de filozofie de mică întindere, unele publicate abia în vremea noastră [116].

În linii generale, terminologia filozofică întrebuințată de Eminescu se înscrie în tradiția stabilită de învățații latiniști. Predispoziția pentru variația expresiei, admirația pentru unele dintre particularitățile limbii literare din epocile anterioare și tendințele antineologistice manifestate în cercul „Junimii" în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea l-au determinat să uzeze încă de multe dintre vechile calcuri. Pentru Eminescu, un pasionat al expresiei din textele vechi și un admirator al limbii populare — aceasta ea însăși depozitara unui material lingvistic vechi, nuanțat și expresiv — , a uza în exprimarea filozofică de posibilitățile oferite de limba veche și populară era un act de reabilitare a tezaurului ascuns, pe care omul de cultură are datoria de a-l redescoperi și a-l repune în valoare.

La Iași, Mihai Eminescu a avut prilejul să cunoască tradiția terminologică creată de Simion Bărnuțiu (tradiție urmată inițial și de Titu Maiorescu), la Cernăuți, însușindu-și și alte direcții ale școlii Blajului: cea pumnistă și cea cipariană. Lui Eminescu nu-i erau străine însă nici realizările altor învățați, cursul lui Eftimie Murgu predat la Academia Mihăileană, ale cărui copii manuscrise erau destul de numeroase, îl interesa în mod deosebit, datorită clarității și bogăției limbii în care era redactat. Acest curs exercita asupra lui Eminescu și fascinația întrebuințării multor cuvinte vechi, alături de cele neologice, pentru redarea noțiunilor filozofice, fiind forma cea mai reprezentativă din exprimarea filozofică românească, în care tradiția și inovația se împleteau și se completau permanent. În sfîrșit, în prelegerile lui Murgu se găseau primele redări sistematice ale conceptelor filozofiei kantiene în limba română. Eminescu și-a copiat chiar fragmente din cursul lui Murgu, desigur cu intenția de a le aprofunda și de a le folosi ca model [117]. Inversiuni de tipul *cu apodictică certitudine* (EmK, 23) sau redarea germanului *rein* prin *curat (cunoștințe raționale curate* EmK, 51) relevă în mod evident această înrîurire (la Murgu, titlul lucrării lui Kant era tradus *Critica socotinței curate)*.

---

[116] În vol. Mihai Eminescu, *Fragmentarium*, București, 1981.

[117] Aceste fragmente copiate de Eminescu se întîlnesc într-un manuscris redactat anterior traducerii din opera lui Kant (vezi *Opere*, XV, București, 1993, p. 563—573).

Scanned with OKEN Scanner

Apreciată astăzi ca un mare eveniment în cultura noastră, traducerea lui Eminescu din *Critica raţiunii pure* a lui Kant succede, la o distanţă apreciabilă, traducerilor lui Gh. Lazăr şi experienţelor realizate de A. T. Laurian şi Simion Bărnuţiu, aceştia bazîndu-şi cursurile despre Kant, la fel ca T. Maiorescu, pe transpunerea în românește a unor fragmente din opera lui.

Sub aspectul întrebuinţării calcurilor, Eminescu pornește atît de la propunerile înaintaşilor, cît şi de la trăsăturile termenilor germani întîlniţi în opera originală. Fără îndoială, marele poet invidia posibilităţile atît de mari ale limbii germane de a crea cuvinte noi (prin compunere) pe baza celor vechi, dar îşi dădea seama în acelaşi timp că limba română nu are acelaşi specific. Cu toate acestea, el a încercat să îmbine folosirea împrumuturilor neologice cu cea a cuvintelor vechi (sau a formaţiilor pe baza lor), acestea din urmă mult mai bogate în conţinut pentru vorbitorul limbii române. Astfel, sinonimelor germane *Gegenstand, Objekt* şi *Ding* le va da traduceri, după caz, prin *lucru* şi prin *obiect: lucruri* EmK, 104 pentru germ. *Objekte*, dar *obiecte* EmK, 27, 104 pentru germ. *Gegenstände* şi *Dinge*. Pentru traducerea germ. *Teilung (Theilung)* se folosesc numai calcuri: *împărţeala (împărţitura)* EmK, 16, *al împărţeniei* EmK, 58, *despărţămînt* EmK, 141, 142, pentru ca *Abteilung* să fie tradus prin *compărţirea* „diviziunea" EmK, 62. Alte asemenea calcuri se întîlnesc relativ frecvent în paginile traducerii: *părere* EmK, 52 (dar şi *aparenţe* EmK, 8), *mărimei (quantitas)* EmK, 106, *fiinţă* „existenţă" EmK, 22, *puteri ale sufletului* „facultăţi ale spiritului" EmK, 98, *putinţa* „posibilitatea" EmK, 10, *putincioase* „posibile" EmK, 91, *simţire* „senzaţie" EmK, 19, *singuratece* EmK, 69. Pentru a traduce germ. *Sinnlichkeit*, Eminescu preferă uneori lui *sensibilitate* pe *sensualitate* EmK, 16 (*Sinn* avînd valorile „sens" şi „simţ"), termen folosit de altfel şi de E. Murgu, care îl preluase din latină. Pentru germ. *Verstand*, traducătorul propune mai multe posibilităţi de redare: *inteligenţa* EmK, 6, *percepţia (inteligenţa)* EmK, 16, *raţiunea* EmK, 99, *raţiunea pură (Verstand)* EmK, 128, *principiile minţii (Verstandesgrundsätze)* EmK, 127. Maniera obişnuită de transpunere pentru *Verstand* este realizată în textul eminescian prin vechiul cuvînt românesc *minte*. Dar Eminescu a desemnat în ultimă instanţă noţiunea „intelect" prin cuvîntul *inteligenţă* (EmK, 19, 42), renunţînd în acest caz şi la calcul *înţelegere* (EmK, 111). Situaţia se poate explica

Scanned with OKEN Scanner

prin lucrările germane de filozofie, de vreme ce dicționarele atribuie cuvîntului *Intelligenz*, pe lîngă semnificația „Klugheit", și pe aceea de „Verstand". Cît privește calcul *înțelegere*, folosit uneori de Eminescu, acesta avea o largă circulație în limba română literară din prima jumătate a secolului al XIX-lea și pornea de la lat. *intellectus*, dar, în cazul lui Eminescu, s-a pornit chiar de la germ. *Verstand*, care face parte din familia verbului *verstehen, verstand, verstanden* „a înțelege". El nu a folosit termenul *intelect*, deși învățații anteriori îl introduseseră în limbă și-l foloseau ca echivalent al cuvîntului german. Se întîlnește însă la el adjectivul *intelectual (forma intelectuală* EmK, 46), care traduce un genitiv din construcția *forma intelectului*.

Se constată uneori în traducerea lui Eminescu o mai mare adecvare la textul german decît în traducerile românești ulterioare; astfel, *cugetări* (EmK, 42, 80) pentru *Gedanken* (iar nu *idei*, ca în ediția românească din 1969 [118]) este o traducere literală, iar nu o calchiere, și înlătură necesitatea unor precizări prin glosarea cu termenul german. Întîmpinînd dificultăți în traducerea cuvîntului *Weltweisheit*, traducătorii de după Eminescu au modificat uneori fraza kantiană, cînd cuvîntul *filozofie*, cu care a fost echivalat, era folosit și pentru a traduce germ. *Philosophie*, în aceeași frază sau în fraze apropiate. Astfel, propoziția *Daher ist die Transzendental-Philosophie eine Weltweisheit der reinen bloss spekulativen Vernunft* devine în ediția din 1969: *De aceea, filozofia transcendentală nu este decît o filozofie a rațiunii pure speculative* [119]. Eminescu a găsit însă o altă soluție, prin reactivarea vechiului cuvînt *înțelepciune*, care în terminologia sapiențială semnifica tocmai noțiunea „filozofie": *De aceea, filosofia transcendentală este o înțelepciune a rațiunii pure speculative* (EmK, 16). Procedînd astfel, el a realizat două obiective: a urmat cu mai multă exactitate originalul și a reînviat o semnificație pentru un vechi cuvînt românesc.

§ 63. În traducerea manualului lui W. T. Krug, Timotei Cipariu utiliza termenul *judeciu* pentru a denumi forma logică „judecată" și pe *judecată* pentru „judecată exprimată în cuvinte, propoziție". Lecția cipariană nu a rămas

---

[118] Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, București, 1969.

[119] Vezi, în ediția respectivă, p. 61. O traducere asemănătoare se întîlnește și în ediția din 1930 (Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, traducere de Traian Brăileanu, București, 1930, p. 57).

Scanned with OKEN Scanner

fără urmări, Eminescu fiind foarte receptiv în acest sens. Astfel, pentru suma de înțelesuri întrunite astăzi de termenul *judecată*, poetul întrebuința un număr apreciabil de variante și forme: *județul* EmK, 55, (pl. *județuri* EmK, 6, *județii* EmK, 128, *județe* EmK, 128), *județiu* EmK, 60, *judeçiu* EmK, 57 (pl. *judeților* EmK, 59, *judeçia* EmK, 58), dar, după apariția *Logicii* lui Maiorescu, *judecăților* EmK, 111. C. Noica [120] a arătat că Mihai Eminescu a întrebuințat în traducerea sa termenul *județ* (sau *județiu*), care era apropiat lat. *judicium*, pentru a desemna „judecata logică", în vreme ce pentru facultatea umană (numită în germană *Urteil*) este folosit cuvîntul *judecată*. În textul kantian este utilizat deseori compusul *Urteilskraft*, tradus de Eminescu de obicei prin sintagma *putere de judecată* EmK, 100 (traducere întîlnită și la înaintașii latiniști Laurian, Bărnuțiu și Cipariu și folosită de aceștia în alternanță cu *putere de judecare*) [121]. Această opțiune evită echivocul care s-ar crea prin denumirea facultății respective cu *judecată*, destinat să semnifice actul judicativ. Terminologia filozofică actuală nu a urmat întotdeauna aceste propuneri ale lui Eminescu, astfel că, în vreme ce acesta traducea *Verstand und Urteilskraft* prin *rațiunea și puterea de judecată* (EmK, 99), Nicolae Bagdasar și Elena Moisiuc, realizatorii ultimei traduceri în limba română a *Criticii rațiunii pure*, preferă să echivaleze sintagma respectivă prin *intelectul și judecata* [122], adoptînd o redare mai nimerită pentru germ. *Verstand*, dar acceptînd un echivoc pe care învățații anteriori împreună cu Eminescu reușiseră să-l înlăture prin construcția *putere de judecată*, mult mai aproape de germ. *Urteilskraft*. Situația nu este singulară, căci *Verstand, Urteilsraft und Vernunft* devine la Eminescu *inteligență, putere de judecată și rațiune* (EmK, 98), iar, în ediția din 1969, *intelectul, judecata și rațiunea* [123].

---

[120] *Introducere* la Mihai Eminescu, *Lecturi kantiene*, p. XXXVII — LXI.

[121] După ce *putere de judecată* și *putere de judecare*, la care se adăuga *judecată*, se încetățeniseră în limba română, cea de-a treia traducere completă a lucrării kantiene *Kritik der Urteilskraft* propune redarea prin *facultate de judecare* (Immanuel Kant, *Critica facultății de judecare*, București, 1981).

[122] Este drept că, în franceză, *Urteilskraft* este tradus în mod obișnuit prin *jugement*, iar, în engleză, prin *judgement*; în aceste limbi însă, cum au arătat unii critici, traducerile nu sînt optime.

[123] Imm. Kant, *Critica rațiunii pure*, 1969, p. 163 și 164. În ediția din 1930: *intelectul și puterea de judecată*, respectiv, *intelectul, puterea de judecată și rațiunea* (ambele la p. 164).

Scanned with OKEN Scanner

Terminologia din traducerea realizată de Eminescu este în cea mai mare parte tributară aceleia întrebuințate de latiniști, dovedind deseori și o predilecție pentru ortografia latinistă. Asemenea lui Laurian, Bărnuțiu și altora, el folosește adjectivul *conștiu* EmK, 37; urmează pe Bărnuțiu și pe Pumnul cînd scrie uneori *obiepte* EmK, 31 și pe Cipariu cînd întrebuințează pe *dejudecare* EmK, 12 (pentru a traduce germ. *Beurteilung*). Modelul lui Cipariu și al altor latiniști se poate invoca și pentru plurale neutre precum: *predicabiliăle* EmK, 66, *prejudițiălor* EmK, 44, *unor principiă* EmK, 44, *judeciăle* EmK, 55 [124]. Predispoziția latinistă a lui Eminescu se poate constata și din numărul ridicat al glosărilor cu termeni și expresii latinești, care au, în unele pagini, o frecvență mai mare chiar decît glosele realizate cu termenii germani. A fost sprijinit în acest sens de chiar opera lui Kant, care conține un număr apreciabil de cuvinte și dictoane latine.

Cu destulă consecvență a tradus Eminescu în mod diferențiat cuvintele *Grund* și *Grundsatz*, care sînt transpuse în ediția românească din 1969 prin același cuvînt: *principiu*. La Eminescu, *rezon* traduce de obicei pe *Grund*, iar *principiu* pe *Grundsatz*: *un rezon de unitate transcendental* EmK, 85, *rezoanele unei unități* EmK, 109; *principie (Grundsätze)* EmK, 11 , *principiul (Grundsatz)* EmK, 129. În fragmentul conținînd „prima lectură" din Kant se întîlnește și împrumutul din franceză *rezonor* „cugetător, gînditor": *al rezonorului (raisonneur) dogmatic* EmK, 131. De obicei, însă, Eminescu folosește vechiul cuvînt *cugetător*: *cugetătorilor de meserie* EmK, 139. De remarcat că însăși limba germană uzează de cuvîntul de origine franceză *Räsoneur*, care este folosit deseori cu nuanțe depreciative, fără a fi sinonim deplin cu *Vernunftler*, pe care Eminescu îl traducea prin *resonor*.

Remarcabilă în traducerea eminesciană, amprenta latinistă se relevă la diferite categorii de cuvinte: adjective precum *opozit (determinații opozite* EmK, 108; < lat. *oppositus)*, substantive în *-(t)io (probație* EmK, 33, *resumțiunea* EmK 12, 108 *subsumțiunile* EmK, 103) etc. Lipsa unor norme și a unei tradiții stabilizante precum și necesitatea

---

[124] Se verifică, așadar, opinia lui G. Bogdan-Duică (din *Prefață* la ediția poeziilor lui Eminescu, apărută în 1924), după care poetul a fost influențat (indirect, prin Aron Pumnul, crede prefațatorul) de către Timotei Cipariu.

Scanned with OKEN Scanner

variației stilistice îl fac pe Eminescu să redea în mod variat termenii filozofici corespunzători celor terminați în latină în *-(t)io* și în germană în *-(t)ion: abstracțiune* EmK, 32, și *abstracție* EmK, 25, *apercepțiunea* EmK, 83 și *apercepție* EmK, 108, *aserțiune* EmK, 96 și *aserție* EmK, 111, *a intuirei* EmK, 30 și *intuițiunea* EmK, 19, *intuiție* EmK, 111 etc. Eminescu folosește alături de *cognitiv (facultății ... cognitive* EmK, 37) pe *cognițional (facultate cognițională* EmK, 140), realizînd o neobișnuită echivalare a valorilor sufixelor *-iv* și *-al.*

Predispoziția latinistă a lui Eminescu a fost deseori sprijinită de influența germană, căci cuvinte precum *logic* „logician" (EmK, 44, 47), *matematic* „matematician" (EmK, 136), care aveau o circulație apreciabilă în secolul trecut fiind introduse din latină (și din greacă), pot fi explicate în acest caz și prin corespondentele germane *(Logiker, Mathematiker).* La fel, *nex* (EmK, 91, 92, 137) poate fi atît preluarea cuvîntului latin, cît și a germanului *Nexus.* Alte cuvinte sau variante se explică însă numai prin înrîurirea limbii germane: *paradox* adj. (< germ. *paradox; sună straniu și paradox* EmK, 88; cuvîntul fusese folosit anterior și de A. T. Laurian), *a vala* „a valora" (< germ. *valieren,* provenit din lat. *valeo; această regulă valează general și fără restricție* EmK, 25, *ar vala* EmK, 109), *skepticul* EmK, 128 (< germ. *Skeptiker),* *skepticismul* EmK, 126 (< germ. *Skeptizismus),* sau fonetisme precum *speție* EmK, 11, *speții* EmK, 43 (< germ. *Spezies)* și grafii de tipul *subject* EmK, 75 (ca în germ. *Subjekt).* La fel ca Titu Maiorescu, Eminescu dă formă neutră unor substantive care la alți învățați și în limba literară actuală sînt încadrate la genul feminin: *axiom* EmK, 39, pl. *axiome* EmK, 28 (< germ. *das Axiom),* *conex* EmK, în loc de *conexiune* (în germană, cuvîntul este de genul masculin, *der Konnex).*

Merită amintită pentru singularitatea ei forma adverbială *absolumente* „în mod absolut" EmK, 3 , de evidentă inspirație franceză (< fr. *absolument),* deși formațiile cu *-mente* (mai ales în forma *-minte)* adăugat la forma de adjectiv, recunoscută ca atare pe terenul limbii române, este modelul obișnuit: *generalminte* EmK, 129, *necesarminte* EmK, 81, *raționalminte* EmK, 47, existînd, de asemenea, formații mai puțin uzuale în *-(ic)ește: aprioricește* EmK, 104, *sistematicește* EmK, 65, sau prin parataxa adjectivului la verb: *s-o poată dovedi aprioric* EmK, 33

Scanned with OKEN Scanner

Chiar dacă nu a fost realizată cu intenția de a fi publicată și chiar dacă nu se prezintă într-o formă finisată, traducerea lui Eminescu nu a fost ignorată de urmașii care au transpus opera lui Kant în românește. Atît traducerea din 1930, întreprinsă de Tr. Brăileanu, cît și cea din 1969, efectuată de Nicolae Bagdasar și Elena Moisiuc, a *Criticii rațiunii pure* au fost realizate avîndu-se în vedere textul eminescian. Un rol important l-a putut avea acest text și în cazul traducerii altor lucrări ale lui Kant, în primul rînd a sintezei *Prolegomene la orice metafizică viitoare care se va putea înfățișa drept știință* (prima traducere românească a apărut în anul 1924, iar cea de-a doua în 1987), care nu este decît o expunere rezumativă și explicită a ideilor de bază ale sistemului criticist. Această utilitate a traducerii eminesciene este rezultanta a două importante calități ale ei: pe de o parte cumulează majoritatea mijloacelor lexicale valorificabile folosite de înaintași pentru a reda noțiunile filozofice și, pe de altă parte, realizează o redare literală și în același timp prelucrată, regîndită și cu multe sugestii a textului original.

§ 64. CONSTANTIN LEONARDESCU îi succede lui Titu Maiorescu, începînd cu 1873, la catedra de filozofie a Universității din Iași (predă aici pînă în 1907) și publică, începînd cu 1868, un număr impresionant de lucrări filozofice, în volum sau în periodice (mai ales în „Convorbiri literare"), abordînd probleme de istorie a filozofiei, de metafizică, de psihologie, de etică, de filozofie a științei, de filozofie socială etc. Studiile la Paris îl puseseră în contact cu problematica filozofică a Europei, el fiind, mai mult decît Maiorescu, preocupat de a fi în actualitate. Astfel, alături de elemente ale filozofiei antice și moderne, filozofia clasică germană (mai ales Iacobi, Kant și Hegel) se întîlnesc în operele lui ample comentarii despre teoriile lui V. Cousin, Jouffroy, T. Reid, Dugald Stewart, E. von Hartmann, Mill, Darwin, Büchner etc. La el apar primele dezbateri ample de la noi asupra filozofiei lui Hegel (mai ales asupra esteticii acestui filozof).

În lucrările de filozofie ale lui Constantin Leonardescu se întîlnesc, sporadic abordate, probleme ale limbajului și ale relațiilor dintre limbă și cugetare. După acest învățat, limbajul natural este alcătuit din „semne produse într-un mod mecanic și instinctiv" (LeP, 164—165), dar care corespund unor fenomene psihologice, iar limbajul articulat nu este decît „o nuanță", un aspect al limbajului natural

Scanned with OKEN Scanner

(LeP, 168). Dacă n-ar exista o relație între limbă și cugetare limbajul „n-ar fi decît un fapt mecanic al organului vocal dacă n-am ave conștiința că articulațiunile vocii corespund cu cugetările noastre" (LeF, 46). Pe de altă parte, „limba este o condițiune a dezvoltării cugetării și cugetarea o condițiune a existenței limbajului" (LeP, 168). Abia cînd societatea a dat unei articulații un sens convențional, aceasta a devenit un semn recunoscut (LeP, 168), prin intermediul căruia se exprimă o cugetare (LeP, 163), dar „o mișcare organică nu este un semn și un semn nu poate să fie considerat ca atare decît numai cînd suposează un lucru semnificat" (LeP, 163). Această idee a existenței tripartite — semn (expresie), cugetare și obiect semnificat — revine în repetate rînduri în lucrările lui Leonardescu (d.e., LeP, 283, LeL, 460) și este sintetizată de definiția: „Limba nu este decît un comples de semne prin cari grație inteligenții noastre stabilim un raport între ele, cugetare și realități" (LeP, 162).

La Constantin Leonardescu nu se mai întîlnesc observații privitoare la greutățile redării conceptelor filozofice în românește, el emite păreri în legătură cu modul în care anumiți filozofi sau comentatori întrebuințează termenii, remarcînd existența a „diferite terminologii filosofice" (Le CL XXVIII, 525) sau faptul că la un autor sau altul „întîlnim o terminologie filosofică rău aplicată" (LeL, 187). Cu acest învățat apare, așadar, în cultura noastră spiritul critic de apreciere a proprietății sau nonproprietății, corectitudinii sau noncorectitudinii instrumentului lingvistic specific discursului filozofic, nu din perspectiva limbii literare în general, ci a limbii specifice filozofiei.

§ 65. În terminologia filozofică, Leonardescu a urmat în general aspectul curent al termenilor din acea epocă și, întrucît activitatea sa se întinde pe mai multe decenii, el este la început de orientare latinist-etimologizantă evoluînd spre fonetism, fără însă a se desprinde total de aspectul inițial. Deși informațiile pornesc în primul rînd de la lucrări scrise în franceză, nu se observă la acest învățat o predispoziție pentru neologismul francez, deși acesta nu este absent. Astfel, fr. *-ance, -ence* (corespondentele lat. *-antia, -entia*) sînt redate mai întîi prin *-anția, -ența*, iar apoi, în mod constant, prin *-anță, -ență: aparența* LaM, 11, *aparență* LeL, 186, *esența* LeF, 26, *esența* LeP, 173, *existența* LeP, 4, *existența* Le CL XVI, 108, *esperiența* LeM, 22, *experiența*

Scanned with OKEN Scanner

LeF, 66, *experiența* LeL, 86, *substanțiă* LeP, 294, *substanță* LeL, 39 și, în mod analogic, *sciințiă* LeF, 25.

În primele lucrări apare, aproape exclusiv, *-(ț)iune*, ulterior se recurge la alternanța cu *-(ț)ie* și cu infinitivele lungi: *afirmațiunea* LeP, 73, *afirmare* LeL, 304, *civilisațiunea* LeP, VII, *civilisație* LeL, 9, *clasificațiunea* LeP, 15, *clasificația* LeL, 159, *clasificare* LeL, 455, *conclusiunea* LeM, 25, *conclusia* LeL, 336, *generalisațiune* LeM, 28, *generalisare* LeM, 28, *objectivație* LeL, 160 (< fr. *objectivation*), *objectivare* LeL, 360, *oservațiunea* LeM, 125 (< it. *osservazione*), *observațiune* LeP, 102, *observare* LeL, 25, *representațiune* LeL, 142, *representare* LeL, 113.

În lucrările de filozofie ale lui Leonardescu sînt termeni care perpetuează, în mod evident, tradiția latinistă: *cogitarea* LeM, 73 (termenul apare cu o frecvență apreciabilă), *judițiul* LeM, 27, LeP, 70 (dar, sporadic, și *judecată* LeP, 30), *fisicul* „fizicianul" LeL, 388, *logicilor* „logicienilor" LeM, 65, *metafisici* „metafizicieni" Le CL XVIII, 322, *politic* LeP, VI, mai tîrziu însă *politiciani* Le MO, 66 (< fr. *politicien*). El folosește însă numai termenul *kantist* (*kantiștii* LeL, 425) din fr. *kantiste* („adept al filosofiei lui Kant", ca adjectiv folosindu-se însă *kantien, -ne*). Se întîlnește uneori și verbul *a filosofisa* LeP, 12 (<ngr. φιλοσόφισα), care avea o situație precară în limba de atunci.

Termenii grecești originari sînt deseori avuți în vedere de Constantin Leonardescu, fenomen relevat mai ales de glosări: *axiomelor* (ἀξίωμα) LeM, 23, *ființa* (ὄν) LeL, 39, *ne-ființa* (μή ὄν) LeL, 38, *imitația* (μίμησις) LeL, 67, *intelectul* (λόγος) LeL, 39, *hironia* (εἰρωνεία) LeM, 98, *mișcarea* (κίνησις) LeL, 39, *mund* (κόσμος) LeM, 145, *sorita* (σώρος) LeM, 191.

Leonardescu întrebuințează neologismele aproape în mod exclusiv pentru redarea noțiunilor filozofice, iar *ființă* în loc de *existență*, *simțire* în loc de *sensibilitate*, *suflet* în loc de *spirit* sînt alternări pe care le-a păstrat limbajul filozofic românesc pînă astăzi. Dintre termenii care apar întîia oară în opera filosofului ieșean merită menționați: *animismul* LeP, 294, *philosophiei animiste* LeP, 294, *aperceptiv* LeL, 95 (și *aperceptor* LeL, 10, prin echivalarea lui *-iv* cu *-tor*), *teoria atomicității* Le CL XVIII, 324, *a concretiza* LeL, 262, *conștiința socială* Le MO, 66 vs. *conștiința individuală* Le MO, 68, *a conștientului* LeP, 81, *a inconștientului* LeP, 81, *darwinismul* Le CL XVI, 102, *eleatismul* LeL, 38, *evoluționismul* Le CL XVI, 108, *fenomenalism* LeL, 102, *idealisație*

Scanned with OKEN Scanner

LeL, 460 (Cipariu și Laurian folosiseră pe *idealisare)*, *ideația* Le CL XXVIII, 413, *inclusiune* LeM, 166, *școala organică* Le MO, 69 (= „organicistă"), *organici* „organiciști" Le MO, 69, *potențialitate* LeP, 231, *mișcare senzorială* LeL, 117 (pînă acum se folosea *sensual)*, *critica teleologismului* Le CL XVI, 110, *un adevărat teleologist* Le CL XVI, 110, *teoriei transformismului* LeF, 38, *filosofia vedantă* LeL, 164, *vitalismul* LeP, 294.

§ 66. VASILE CONTA. Opera lui Vasile Conta este încununarea cugetării filozofice românești din secolul trecut, cugetare bazată pe cuceririle filozofice ale timpului și întrunind într-o argumentare originală un sistem de idei, care nu mai constituie doar o adaptare sau interpretare a celor din filozofia mondială. În întregime sub semnul originalității, lucrările lui Conta realizează un salt deosebit în gîndirea filozofică autohtonă; cu el se poate spune, în toată puterea cuvîntului, că s-a afirmat creația națională. Pe lîngă succesele științifice ale secolului, o mare importanță pentru formația intelectuală a filozofului român au avut-o lecturile din opera materialiștilor francezi și germani și a pozitiviștilor. Sintetizînd, se poate însă afirma că filozofia sa poartă pecetea a două mari descoperiri din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea: evoluționismul darwinist și teoria ondulatorie din fizică.

Principalele lucrări de filozofie ale lui Vasile Conta au fost publicate pentru prima dată de revista ieșeană „Convorbiri literare". Începutul îl face *Teoria fatalismului*, apărută în 1875—1876, îi succede *Teoria ondulațiunii universale*, între 1876 și 1878, și apoi *Încercări de metafisică*, în 1879—1880. Alte lucrări ale lui Conta au apărut mai întîi în limba franceză, fiind traduse ulterior și în românește.

Crearea unui sistem filozofic original, a unor concepte noi și restructurarea sistemelor de relații dintre noțiuni au necesitat adoptarea unor mijloace lingvistice care să desemneze aceste realități. În cultura noastră doar Heliade-Rădulescu realizase înainte, cu *echilibru* (un împrumut neologic), un termen filozofic autohton prin semantism. Se adaugă acum termenii *undă* CoO 1, 86, *ondulațiune universală* CoF, 245, CoO 1, 81, *ondoliform* CoO 2, 286, *ondoliformitate* CoO 1, 201, pe care Conta îi situează în centrul sistemului său. Primul dintre aceștia, *undă*, este un cuvînt moștenit (< lat. *unda)*, în vreme ce celelalte cuvinte sînt neologisme împrumutate din franceză *(ondulațiune* < fr. *ondulation)* sau

Scanned with OKEN Scanner

create de acest învățat *(ondoliform, ondoliformitate)*. Dar în operele filozofice ale lui Conta se întîlnesc o serie de alți termeni împrumutați care nu circulau la noi pînă la el: *la brahmaniști* CoM, 217, *colectivităților* CoM, 181 *inconștientul* (la Hartmann) CoM, 215, *cognoscibilul* CoM, 6 (în MaF, 279 se întîlnește *cunoștibilul)*, *darwiniștii* CoO 2, 166, *implicațiune* CoF, 265, *monoteiștii* CoM, 168, *neantul* CoF, 274 (la Zalomit, *nean)*, *Hegel, filosoful panlogismului* CoM, 214, *plasmogonie* CoO, 1, 223, *plumagonie* CoO 1, 226, *transformiștii* CoO 2, 160, *trialism* CoM, 217. Etimologia acestor termeni se află, desigur, în corespondentele franceze.

Dar Conta folosește în cea mai mare parte terminologia latinistă, căci, chiar dacă unele elemente îl deosebesc de aceasta *(religiile idolotrice* CoM, 179, *kantiștii* CoF, 267), apar la el mulți termeni specifici acestei orientări: *unitate indivisă* CoF, 261 (< lat. *indivisum)*, *conștiut* CoF, 463 (după *consciu, conștiu* al latiniștilor), *metafisicul* CoM, 276, *modificațiuni temporarie* CoF, 254 *(temporariu* < lat. *temporarius*, întrebuințat de Bărnuțiu și Cipariu). La Conta se întîlnesc rar substantive în *-(ț)ie*, formele obișnuite fiind cele în *-(ț)iune;* alternanța acestora cu infinitivele lungi este, ca și la alți învățați din epocă, extrem de liberă, astfel că el întrebuințează curent pe *afirmare* pentru *afirmație (două afirmări contradictorii* CoM, 217). Aceeași concordanță cu situațiile întîlnite la alți învățați este și în cazul paralelismului adjectivelor în *-iv* cu cele în *-tor: facultățile determinative* CoF, 431 și *motiv determinător* CoF, 460, *mișcare ondulativă* CoF, 250 și *mișcare ondulatoare* CoO 1, 86, *a organelor perceptive* CoF, 374 și *organe percepătoare* CoF, 257.

Se poate remarca la Conta și fenomenul recrudescenței puriste, care a luat oarecare avînt la sfîrșitul secolului trecut ca urmare a luptei împotriva abuzului de neologisme și care consta în revenirea la unele calcuri. Reapar astfel glosele de alternare între termeni neologici și termeni vechi: *idei absolute sau nesfîrșite* CoF, 273, *însușiri sau proprietăți* CoF, 245, precum și o serie de cuvinte vechi care sînt întrebuințate (e drept, cu o frecvență mai redusă) alături de neologisme: *nimicul* „inexistența, neantul" CoF, 271, *întipăririle* „imaginile" CoF, 254, *ideea nesfîrșitului* „infinitului" CoF, 270 *desvălire* „dezvoltare" CoO 2, 152, *propășire* CoO 2, 287, *simțirea* „sensibilitatea" CoM, 266, *simțire* „senzație" CoF, 248, *singuratece* CoF, 262 etc.

Scanned with OKEN Scanner

§ 67. STEPHAN CĂLINESCU publică în 1876, la București, o lucrare monografică intitulată *Vieața, operele și philosophia lui Descartes*, în care este tributar prin terminologie și ortografie latinismului și etimologismului. Este un studiu de dimensiuni reduse, dar care reușește să redea aspectul real al filozofiei lui Descartes, fără însă a urmări consecințele acestui sistem în filozofia ulterioară.

Se întîlnesc aici, desigur, în primul rînd termenii specifici filozofiei cugetătorului francez: *idee înnăscute* CaD, 76, *ideele factice* CaD, 78, *idee adventice* CaD, 77, *dubitațiunea methodică* CaD, 36. Nu avem a face cu noutăți, căci termenii respectivi circulau deja cu cîteva decenii înainte în cultura noastră. Călinescu folosește, după franceză, în mod exclusiv o serie de termeni ca *veritatea* CaD, 47, *mundul* CaD, 7, *moviment* CaD, 37, termeni pe care îi ia însă în formele apropiate originalelor latinești. Se întîlnește la el și o creație neobișnuită pe baza cuvîntului *obiect: obiectate (nu le neagă categoric obiectatea lor absolută* CaD, 54); termenul are sensul de „obiectivitate, caracter obiectiv" și ar fi trebuit să aibă, mai degrabă, forma *obiectitate*.

§ 68. D. CONSTANTINESCU, în studiul *Apogeul lucrurilor*, București, 1877, întrebuințează în general o terminologie similară aceleia folosite de alți învățați și o ortografie etimologizantă, dar cu o evidentă dependență de modelele franceze. Este redat într-o manieră incertă și personală conceptul „rațiune"; în contextul *existența inteligenței și resonului omenesc* (ConA, 4) este folosit termenul *rezon* (cf. și glosa de alternare *resonului seau rațiunei* ConA, 3), dar în cazul *animalele sînt dotate cu inteligență și resonament în raport cu organismul lor* (ConA, 50), în aceeași dihotomie intelect/rațiune (pentru „intelect" este folosit termenul *inteligență*) se întîlnește *rezonament*. Din situația *resonul și resonamentul trebui să existe pentru fiecare ființă* (ConA, 52), se înțelege că de fapt *rezon* și *rezonament* nu sînt pricipial sinonime. Desigur, în aceste condiții *rezonament* (< fr. *raisonnement*) are sensul de „facultatea de a uza de rațiune", căpătînd față de *rezon* un sens activ (v. și la Enăceanu, § 57).

Dintre particularitățile terminologiei din această lucrare se remarcă alternanțele de tipul *metafizic/metafizician (între materialiști și metafysici* ConA, 65, *contra metafysicienilor* ConA, 58), unde se observă, ca și în cazul *rațiune/rezon* amintit mai sus, concurența dintre elemente lexicale de proveniență latină și cele de proveniență franceză. O mare pondere o

Scanned with OKEN Scanner

au adverbele în *-mente*, întotdeauna derivate de la o temă vocalică (forma de feminin), ca în franceză: *deductivamente* ConA, 7, *esenţialemente* ConA, 33, *generalemente* ConA, 39, *individualemente* ConA, 32, *legalemente* ConA, 63, *materialemente* ConA, 60, *necesaremente* ConA, 5, *relativemente* ConA, 38. Sînt relativ frecvente însă şi formele în *-(ic)eşte: filosofeşte* ConA, 33, *metafysiceşte* ConA, 49, *fysiceşte* ConA, 39, *systematiceşte* ConA, 50.

§ 69. J. PUSCARIU foloseşte o terminologie foarte apropiată aceleia întrebuinţate de Timotei Cipariu în studiul *Consideraţiuni asupra timpului şi spaciului*, Budapesta, 1878. De altfel, tratatul ortografic care precede excursul filozofic (p. I — LX) este în mod clar o reactualizare a principiilor emise de învăţatul de la Blaj. În această lucrare apar doi termeni noi: *cosmolog* şi *şamanism: toţi cosmologii de astăzi* PuC, 23, *formele absurde ale sofismei seau ale şamanismului* PuC, 23 (< germ. *Schamanismus*, cf. it. *sciamanismo*)

§ 70. FILOZOFIA ÎN PERIODICE

(I) „Columna lui Traian" publică în 1873 (anul al IV-lea al apariţiei) o serie de articole de filozofie, semnate de Şt. C. Michailescu, B. P. Hasdeu şi Gr. Bengescu II. Important prin analizele unor doctrine ale filozofilor din secolul al XIX-lea (J. Moleschott, K. Vogt, L. Büchner, L. Feuerbach, Bruno Bauer, Max Stirner, Anold Ruge), studiul lui Gr. Bengescu II are ample referiri la filozofia lui Hegel şi ca atare foloseşte terminologia legată de acest sistem: *dialectică* CT IV, 145, s.f. (întrebuinţat şi de T. Maiorescu), *scoalei hegeliane* CT IV, 153, *hegelianismului* CT IV, 153.

(II) Periodic cu orientare enciclopedică, „Transacţiuni litterarie şi scientifice" publică sub semnătura redactorilor D. Aug. Laurian şi Şt. C. Michailescu o serie de articole de logică (semnate de primul) şi un articol de metafizică (semnat pe cel de-al doilea). Terminologia filozofică promovată aici este latinizantă.

(III) „Revista contimporană", care continuă începînd cu 1873 şi pînă în 1876 publicaţia „Transacţiuni litterarie şi scientifice", inserează în paginile ei articole de filozofie semnate de C. Leonardescu, de Aug. Demetriescu şi, cele mai multe, de Şt. C. Michailescu. Tematica acestor articole este axată aproape în totalitate pe probleme de filozofia ştiinţei şi de epistemologie, iar terminologia evidenţiază o sinteză pe baze latiniste a direcţiilor din epocă.

Scanned with OKEN Scanner

(IV) În unele numere din anii de apariție V, VI, X, „Revista sciințifică" conține articole de filozofie semnate de A. P. Alessi și Victor Babeș, care se înscriu în seria dezbaterilor teoretice asupra problemelor științifice ale timpului. Scientismul filozofic, rezultat din raportarea noilor descoperiri din științele naturii la problematica filozofică, încununează aici direcția inițiată prin „Transacțiuni litterarie și scientifice" și „Revista contimporana". Se promovează o ortografie etimologizantă; termenii filozofici întrebuințați au aspectul specific epocii. Mulți dintre aceștia desemnează teorii științifice cu implicații filozofice: *darwinism* RS VI, 174, *metamorfismul* RS VI, 159 (cu referire la teoria lui Cuvier), *scoala metamorfică* RS VI, 174, *neptunismul* „teoria originii acvatice" RS VI, 102, *scoala neptunistă* RS VI, 102, *scoala vulcanismului* RS VI, 157, *scoala vulcanistă* RS VI, 174.

(V) Revista „Convorbiri literare" a consacrat, încă din primii ani de apariție, spații însemnate problemelor de filozofie, fără însă a promova o anumită direcție filozofică. În numărul din 5 mai 1867, se dau informații referitoare la prelecțiunea ținută pe Maiorescu despre filozofia lui Kant; un articol amplu din anul următor, semnat de Constantin Eraclide, analizează alte asemenea prelecțiuni. Pînă la 1880, au mai fost publicate în paginile acestei reviste articole și recenzii de filozofie scrise de I. P. Florantin, M. Eminescu, V. Conta, A. D. Xenopol, precum și traducerile lui T. Maiorescu din Schopenhauer și ale lui I. Caragiani din Aristotel. Încă din această perioadă revista „Convorbiri literare" are un mare rol în difuzarea ideilor și termenilor filozofiei, remarcîndu-se în același timp prin participarea eficientă la dezbaterile legate de aspectul limbii culte românești.

Terminologia filozofică promovată la „Convorbiri literare" este în concordanță cu cea a vremii și se îmbogățește și se perfecționează permanent. De altfel, activitatea junimiștilor se desfășura într-o etapă care succeda marelui efort de îmbogățire a lexicului filosofic. În paginile revistei apar o serie de termeni noi: *monadologismul* CL II, 28, *monadismul* CL II, 30 (primul creație a lui Eraclide, pornind de la *monadologie* și *monadă*), *neantul* CL II, 58 (întrebuințat în forma actuală și de Conta), *psichologistii* CL II, 55. Neologisme romanice efemere (*verități* CL II, 37, *convicțiunile* CL XI, 458), unele calcuri (totale: *închipuirea* CL XII, 70; parțiale: *simțibilitatea* CL II, 57, *simțibilă* CL

Scanned with OKEN Scanner

II, 28, *simțiment* CL II, 59) atestă aceeași concordanță cu epoca. Uneori, *dogmă* este încadrat la neutru *noul dogm* CL II, 41, *veritatea dogmului* CL II, 60 (după franceză unde este însă de genul masculin), iar *echilibru* apare și în forma *ecuilibru* CL II, 4 (după ortoepia italiană)

Sufixul adverbial *-mente* se întîlnește adeseori în forma românizată *-minte: esențialminte* CL II, 56, *fatalminte* CL II, 57, *generalminte* CL II, 61, *naturalminte* CL II, 60.

§ 71. CONCLUZII ASUPRA PERIOADEI 1860—1880

Terminologia filozofică se caracterizează prin următoarele trăsături: (a) pătrund mulți termeni care desemnează diferite teorii științifice, se îmbogățește semantismul termenilor anteriori prin vehicularea în cadrul diferitelor sisteme filozofice; (b) latina savantă continuă să fie sursa cea mai importantă a împrumuturilor; crește simțitor ponderea influenței franceze; limba germană, mai ales ca urmare a traducerilor efectuate din această limbă, rămîne o sursă importantă; (c) pentru lat. *-(t)io, -(t)ionis*, fr., germ. *-(t)ion* redarea obișnuită este *-(ț)iune*, în vreme ce *-(ț)ie* apare sporadic, crește însă ponderea formelor în *-are, -ere, -ire;* (d) adverbele cele mai multe se formează (de la teme vocalice) cu ajutorul sufixului *-mente (-minte);* (e) pînă pe la 1870, se mai aplică unor neologisme vechi legi de evoluție românești, dar fenomenul este în continuu regres; (f) deși au în general o arie de răspîndire restrînsă, calcurile apar mai ales ca reacție împotriva afluxului de neologisme; (g) terminologia filozofică are încă un anumit grad de incoerență și lipsă de unitate, mai ales sub aspect grafic; (h) calități deosebite capătă discursul filozofic, caracterizat prin fluiditate și acurateță.

Scanned with OKEN Scanner

V PERIOADA DECANTĂRII ȘI STABILIZĂRII

§ 72. IOSIF FERICEAN. *Logica* publicată de Iosif Fericean la Brașov, în anul 1881, este o lucrare amplă, bazată pe informațiile oferite de operele lui Robert Zimmerman și ale lui Josephus Verner (acesta, fost profesor al învățatului român). Este remarcabil la Fericean efortul de a construi mijloace variate de redare a noțiunilor, recurgînd în bună măsură și la modelele oferite de Aron Pumnul. Prin el, așadar, în lipsa cursurilor de filozofie predate de Pumnul la Blaj, se poate realiza o imagine, măcar și parțială, a terminologiei create pe baza principiilor promovate de acest cărturar.

Sînt abordate în manualul de logică al lui Fericean, mai ales în note, și unele probleme de filozofia limbii. Se subliniază aici că grecescul λόγος „însămnează și rațiune și vorbă, căci vorba e revelațiunea rațiunii" (FeL, 20), dar, cu toate acestea, „limba nu poate deplin îndestuli pretensiunile și necesitățile rațiunei, căci limba și rațiunea treptat una cu alta să desvoaltă și pîșesc în perfecționarea lor. Literații, carii lucrează la perfecționarea limbei, scrutînd comoara limbei primită de moștenire, creează cuvinte noauă pentru concepte noauă, terminologia" (FeL, 113). Se observă că Fericean considera terminologia ca un fenomen al creației interne, în primul rînd, pe baza cuvintelor vechi. Motivînd crearea și adoptarea termenului *prelîngămînt* „predicat" din *pre+ lîngă*, el arată că este nevoit să facă aceasta „pînă cînd filologii vor fabrica termin mai potrivit" (FeL, 116; el folosește însă și pe *predicat* FeL, 115).

Cînd abordează problema reflectării prin cuvinte, Fericean arată că „precum conceptul înfățișează realitatea, tot așa termenul înfățișează conceptul. Terminul singur încă nu-i concept, ci numai temă [= schemă], formă de concept" (FeL, 121). În alt loc (FeL, 113), se arată că precizia cuvîn-

Scanned with OKEN Scanner

tului ține „încît esprimă conceptul punctualmînte determinat", sugerînd o legătură nemijlocită între structura cuvîntului din perspectivă etimologică și conținutul conceptului. Dar Fericean arată că de fapt „cuvintele sînt neperfecte" (FeL, 114), deoarece prezintă trei mari dezavantaje: (1) au mai multe înțelesuri diferite (sînt echivoce), (2) pot avea un înțeles mai larg și altul mai restrîns (probabil cu referire la desemnarea entității și clasei prin același termen) și (3) concepte identice sînt redate prin mai multe cuvinte diferite (în cazul sinonimiei).

§ 73. Deși manifestă o voită insistență pentru valorificarea cuvintelor din fondul vechi, neologismul este preponderent in terminologia uzitată de Fericean și cele mai multe forme sînt identice cu cele actuale. El introduce, din latină, unii termeni noi: *falacii argumentative* FeL, 394, *lematic* FeL, 356 (< lat. *lemmaticus*), *raționiciniul* FeL, 54 (< lat. *ratiocinium;* termen reactualizat după aproape 40 de ani). Se întîlnește, în conformitate cu ideile enunțate despre termenii tehnici, încercarea de a întrebuința diferențiat *județ* și *judecată* (ca la Cipariu și Eminescu): *giudețul rostit prin cuvînt e propositiune, judecată, sentință* FeL, 120, de unde și *judificarea (adunarea, facerea de județ)* FeL, 119, care se deosebește de *judecare.*

Ceea ce caracterizează în primul rînd terminologia întrebuințată de acest învățat este preocuparea de a crea cu elemente din limba veche și neologice o terminologie națională. Din *a posteriori*, Fericean inovează (pornind de la radicalul *post-* „după"): *demustrarea posteriorică* FeL, 7, *demustrarea posterioristică* FeL, 388, *posteriormînte* FeL, 7, *metodul... aposterioristic* FeL, 367, și, la fel, din *a priori: construii priormînte* FeL, 61. Sufixul adverbial *-mente* este de altfel trecut în toate cazurile la *-mînte: condiționalmînte* FeL, 356, *esențialmînte* FeL, 202, *formalmînte* FeL, 149, *moralmînte* FeL, 382, *naturalmînte* FeL, 382, *nominalmînte* FeL, 12, *particularmînte* FeL, 44, *raționalmînte* FeL, 15, *spiritualmînte* FeL, 361. În cazurile *representamentul* „reprezentarea" FeL, 68, *imaginamentul* „imaginea" FeL, 68, avem a face cu creații analogice după *simțămentele* FeL, 112, acesta fiind format anterior și cu largă circulație. După germ. *Vernunftwissenschaft*, Fericean propune termenul *ratiologia* FeL, 122, după germ. *Denklehre* pe *cugetațiologiă* FeL, 18, iar după germ. *Erkenntnisslehre* pe *cogniționlogia* FeL, 17. Deși Fericean a folosit în formularea cuvintelor o metodă apropiată aceleia a lui Aron Pumnul, acești ter-

Scanned with OKEN Scanner

meni diferă de cei propuși de marele profesor de la Cernăuți: *cugetămînt* „logică", *sciemînt* „filozofie", *sufletămînt* „psihologie" etc. Din *desvoltare* este creat adjectivul *desvoltabil* FeL, 201, iar din adverbul *ba*, subtantivul *băirea* „negarea" FeL, 352. Fericean alcătuiește, după modelul neologismelor corespunzătoare, termenii *sîmțualitatea* „sensibilitatea" FeL, 71, *sîmțualisează* „sensibilizează" FeL, 113. La fel ca Cipariu, el folosește arhaicul *tîmplări* FeL, 416, conservat de unele graiuri transilvănene. O redusă revenire la sufixul *-icesc*, la care limba literară renunțase de mult timp, întărește aspectul învechit al frazei: *abstragere logicească* FeL, 97, *cele metafisicești* FeL, 6. Tot din terminologia mai veche, reapare *spați* FeL, 23, 38, alături de *spațiul* FeL, 373.

Glosa, care în perioada 1860—1880 își redusese în mod simțitor frecvența, este mult întrebuințată de Fericean. Se remarcă în mod special glosa prin lanț sinonimic, neobișnuită ca amploare în lucrările românești de filozofie: *conceptul, idea, noțiunea, cugetul (representamentul, imaginamentul)* FeL, 68, *analisarea (desvoltarea, desfacerea, desgruzîrea, destrămarea, desfășurarea, declararea, resfirarea, splicarea, mădularisirea, elementarisirea)* FeL, 66, *însușîrea contingentă (accidentală, sintetică, restatornică, strămutabilă, temporală)* FeL, 69, *opositiunea, contraposițiunea, contrarietatea; repugnanța* FeL, 86, *rațiunea, causa logicească, conditiunea; antecedentele, fundamentul* FeL, 37; uneori, intervin și corespondentele în limbi străine: *sinamăgire, smintire, smintă (paralogismus, Fehlschluss, csalatėk)* FeL, 391. Glosarea prin termeni germani și maghiari, destul de frecventă, sugerează o altă destinație a glosei decît la alți învățați: nu mai este vorba de o precizare semantică sau etimologică pentru termenii românești, ci numai de o echivalare a lor cu cei germani sau maghiari, din necesități didactice. Alta este însă situația în cazul glosării cu termeni latinești, care vizează, mai ales, precizarea cuvintelor românești. Aceste două aspecte se interferează și se combină de foarte multe ori: *certitudine (Gewissheit)* FeL, 360, *condițiunea (Bedingung, föltét)* FeL, 141, *conținut (comprehensio, Inhalt, tartalom, beltenj, quantitas intensiva)* FeL, 72, *copcia (copula)* FeL, 110, *pățaniă (experientia, Erfahrung)* FeL, 407, *ființă (ens, lény, Weser)* FeL, 97, *propuneri (hypotheses)* FeL, 412, *înțăles (intellectus)* FeL, 20, *morala (Sittenlehre)* FeL, 17, *cerc (sphaera, Umfang, kör, terjedėk, külterj, quantitas extensiva, extensio)* FeL, 73, *prelîngămînt (praedicatum)* FeL, 35.

Scanned with OKEN Scanner

§ 74. VASILE LUCACIU. Supranumit „Leul de la Șișești" pentru energia cu care a luptat pentru drepturile românilor din Maramureș [125], Vasile (sau Vasiliu) Lucaciu a publicat la Satu Mare, în anul 1881, un tratat de logică (*Instituțiuni filosofice*, Cartea prima, *Logica*), de fapt o amplă sinteză a problemelor moderne de logică, cu un puternic filon scolastic, îndreptarul autorului fiind Toma d'Aquino. În manieră scolastică, logica este concepută ca o metafizică (în primul rînd o gnoseologie), iar entitățile logice sînt permanent raportate la cele ale limbii.

Lucaciu arată că prin semn se înțelege orice reprezintă minții un lucru deosebit de ea (LuL, 43—44), ideea sau conceptul mental fiind un semn al obiectului deosebit de minte, dar prin care aceasta ia cunoștință de existența obiectului (LuL, 44), iar cuvîntul nu este decît expresia ideii (LuL, 48). El notează, de asemenea, că, deși facultatea vorbirii este naturală, relația între cuvinte („voci articulate") și idei nu este naturală, fapt probat de diversitatea limbilor (LuL, 46). Cuvîntul este definit ca „sonul omului, articulat, semnificante din convenționea oamenilor" (LuL, 46). Învățatul maramureșean subliniază și determinismul lingvistic manifestat în aceea că noi învățăm limba de la alții și „tot înțelesul ei provenea din autoritatea societatei" (LuL, 303). Legătura indisolubilă între limbă și cugetare este relevată de faptul că „cuventele sînt instrumentul cugetarei", fără de ele fiind imposibil exercițiul facultății de a cugeta (LuL, 303). Se disting cele două perspective fundamentale de abordare a cuvîntului ca semn (idee prezentă de altfel încă din logica antică și evidențiată mai ales de Seneca), și anume, perspectiva supoziției materiale ca o sumă de elemente materiale (sunete) cu o anumită distribuție și ordonare și a supoziției formale ca semnificant al obiectului desemnat (LuL, 50—51).

În terminologia filozofică, Vasile Lucaciu urmează tradiția latinistă, remarcîndu-se mai ales prin unele încercări de diferențiere terminologică în cazul unor polisemii. Astfel, pentru unirea logică a unui subiect cu un predicat și actul prin care se realizează această conexiune este utilizat termenul *judiciu* (LuL, 53, 310), iar pentru emiterea unei aprecieri,

---

[125] Despre acest învățat s-a scris relativ mult. Sînt de amintit: N. Iorga, *Vasile Lucaciu*, în *Oameni cari au fost*, II, București, 1967, și Grigore Ploeșteanu, *Aspecte din viața și activitatea lui Vasile Lucaciu (1852—1922)*, în vol. colectiv *Studii de istorie, filologie și istoria artei*, București, 1972, p. 93—134.

Scanned with OKEN Scanner

în mod obișnuit se întrebuințează *judecată* (LuL, 8, 31, 79). O încercare similară este aceea de a atribui pentru *adevăr* sensul de „caracter al realității, al obiectivității" și pentru *veritate*, pe cel de „trăsătură prin care ceva este considerat adevărat" (LuL, 127), deși această delimitare nu este respectată întotdeauna. La fel, *ente* (pl. *ente* sau *enti*) desemnează o „realitate determinată" (LuL, 36, 43, 249, 276), în vreme ce *entitate* se referă, la fel ca în scolastica medievală, la „conținutul în sine al unei realități determinate" (LuL, 31, 34, 242).

Lucaciu redă uneori prin *cua* latinescul *qua*, ca în ortoepia italiană: *cualitate* LuL, 10, *cuantitatea* LuL, 12. El întrebuințează alături de *conclusiune* (LuL, 80) pe *conchisiune* (LuL, 236) și alături de *voință* (LuL, 12) pe *voluntate* (LuL, 17; < lat. *voluntas*). Unii termeni filozofici apar prima dată la el: *certeția* LuL, 58 (latinizarea it. *certezza*), *convertibilitatea* LuL, 72, *convertibili* LuL, 72, *tradițiunalism* LuL, 279 (< lat. *traditionalismus*). Se remarcă bogăția terminologică în cadrul familiei *rațiune-raționament*: *rațiunea* LuL, 12, *rațiunare* LuL, 20 și *ratiucinare* LuL, 28, *a rațiuna* LuL, 22 și *a ratiucina* LuL, 282, *ratiuciniu seu rațiunament* LuL. 72.

Adverbele sînt folosite numai în forme cu *-mente*, iar la substantivele conceptual abstracte apar numai forme latinizante în *-anția*, *-enția* și în *-(ț)iune*.

§ 75. I. ZAREMBA (*Principiul mișcării și primul motor după filosofia lui Aristotele*, Bîrlad, 1881) întrebuințează foarte mult glosarea prin termeni greceși, fapt explicabil prin obiectul studiului său: *lecțiunile acroamatice* (ακροαματικοί λόγοι) ZarP, 17, *prim motor* (τί πρώτον κινούν) ZarP, 27. *calitatea* (ποιόν) ZarP 20, *cantitatea* (ποσόν) ZarP, 20, *inteleginta* (νοῦς) ZarP, 28, *substanța* (οὐσία) ZarP, 20 etc. El folosește pe *conclude* (ZarP. 28) în loc de *conchide*, care devenise general după Laurian. Influența franceză este atestată de termeni precum *objet* ZarP, 10 și *objectiv* ZarP, 17.

§ 76. ALEXANDRU C. DJUVARA (*Idealism și naturalism*, București, 1883) consideră termenii *rațiune* și *raționament* ca fiind sinonimi; d.e., *rațiunea sau raționamentul* DjuI, 60.

§ 77. I. PAPIU realizează o traducere din opera italianului Iosif Frappati, pe care o publică la Gherla, în anul 1885, sub titlul *Resultatele filosofiei*. Traducătorul folosește terminologia consacrată, cu unele fonetisme care atestă

Scanned with OKEN Scanner

influența italiană: *cualitatea* PaF, 52, *ecuilibriul* PaF, 82. O oarecare imprecizie terminologică se naște din folosirea mai multor termeni populari și neologici pentru redarea acelorași noțiuni, fără a li se preciza echivalențele sau delimitările. Astfel, pentru „intelect" el întrebuințează *inteligența seau înțelegere* PaF, 12, *poterea înțelegerei (intelect)* PaF, 82, *în intelect, ori în înțelegerea și perceperea noastră* PaF, 14. Papiu folosește termenul *cunoscitiv (al perfecțiunei cunoscitive și sensitive* PaF, 60), prin atracție sintagmatică cu *sensitiv* (ulterior, limba noastră a adoptat și neologismul cu circulație relativ redusă *cognoscitiv)*. El revine adeseori la glosele de alăturare de termeni neologici și populari: *județiu seau judecată* PaF, 11, *natura seau firea* PaF, 5, *e necesariu (de lipsă)* PaF, 27, *posibilă seau cu potință* PaF, 27.

§ 78. ȘTEFAN C. MICHĂILESCU este reprezentantul cel mai de seamă al materialismului naturalist, curent filozofic polivalent și cu largă răspîndire în a doua jumătate a secolului trecut. Cuceririle teoretice ale diferitelor discipline filozofice pe de o parte și necesitatea de a acomoda cugetarea filozofică noului nivel al cunoașterii științifice pe de alta creaseră atunci și în țara noastră un climat favorabil dezbaterilor filozofice, în care sînt antrenați deopotrivă filozofi și oameni de știință din cele mai variate domenii. Michăilescu este, din perspectiva generală a operei sale, spiritul filozofic cel mai proeminent produs de acest climat. La el, speculația filozofică devine în primul rînd epistemologie, deși problemele filozofiei clasice nu sînt absente. Studiile acestui învățat au apărut mai ales în periodicele „Transacțiuni litterarie și scientifice", „Revista contimporană", „Columna lui Traian", „România liberă" („numer literar" 1884) și sînt încununate, în 1892, de sinteza *Introducere în psihofisică.*

Tematica novatoare a lucrărilor lui Șt. C. Michăilescu îl determină să introducă un număr relativ mare de noi termeni filozofici, desemnând îndeosebi teorii, curente și doctrine științifice și filozofice: *agnosticismul* MicP, 8 (< fr. *agnosticisme)*, *scoalei agnostice* MicP, 173, *a arianismului* MicD, 54 (< fr. *arianisme)*, *atomicitate* MicP, 38, *discipulilor buchnerieni* Mic RC I, 356, *clasificațiunea comtiană* Mic RC III ,451, *epifenomen* MicP, 27 (< fr. *épiphénomène)*, *a fenomenaliza* MicP, 234 (creație personală), *fenomenalitatea* Mic RC II, 500 (< fr. *phénoménalité)*, *centre... ideative* MicP, 283 (creație personală), *mazdeismul* Mic RC IV^b, 40 (< fr. *mazdéisme)*, *filosofici moleschottiane* Mic RC I, 265, *owenis-*

Scanned with OKEN Scanner

mul Mic RC III, 244 (< fr. *owénisme*), *positivitate* Mic RC III, 444 (< fr. *positivité*,) *psihofisica* MicP, 305, *doctrina psihofisică* MicP, 5 (< fr. *psychophysique*), *e spencerist* Mic RC II, 506, *structural* MicP, 189 (< fr. *structural*), *tivaismul* Mic RC IV^b, 60 (de la numele zeității indiene Țiva, Çiva), *totem* Mic RC IV, 198 (< fr. *totem*), *totemismul* Mic RC IV, 198 (< fr. *totémisme*), *un totemist* Mic RC IV, 198, *vedismul* MicD, 54 (< fr. *védisme*), *zoroastriani* Mic RC IV^b, 63 (< fr. *zoroastrien*).

Urmînd limba franceză — sursa de bază a neologismelor utilizate de Michăilescu — , sînt folosite și o serie de variante lexicale deosebite de cele care se întîlnesc la alți învățați din epocă: *entiteu* MicP, 154, *entiteuri* MicP, 180, *entiteele* MicP, 227 (< fr. *entité*), *însușiri entiteice* MicP, 250 (< fr. *entitéique*). Michăilescu a creat termenul *cartesism* (*a cartesismului* Mic RC II, 494), cu care a înlocuit pe obișnuitul *cartezianism*. Ca la alți învățați din epocă, *qu* este redat prin *cu*: *cualitățile* Mic RC II, 489, *cualitativă* Mic RC III, 407, *cuantitate* Mic RC II, 506, *cuantitativă* Mic RC III, 407, *ecuilibru* Mic RC II, 487. Este folosit aproape exclusiv *-(ț)iune* la substantive, iar adverbele au în general forme în *-mente*, deși cele în *-(ic)este* nu lipsesc. Modelul francez explică termeni ca *fisicianii* MicP, 24, *logicianii* MicP, 272 etc.

§ 79. GHIORGHE IONESCU se înscrie cu lucrarea *Teoria ideilor de timp și spațiu după Kant și adversarii săi* în seria exegeților operei marelui filozof german, prin dezbaterile asupra perenității filozofiei acestuia. Sub raportul limbii, se remarcă întrebuințarea sistematică a lui *-(ț)ie*, *-(ț)iune* fiind menținut numai pentru cîțiva termeni. La Ionescu, reapare termenul *metafizician* (< fr. *métaphysicien*) introdus inițial de V. Vîrnav, dar care fusese înlocuit în epocile următoare de *metafizic*: *pretențiile metafisicianilor* IoT, 7; el introduce, după fr. *nativiste*, termenul *nativist* (*argumente ale nativiștilor* IoT, 58), iar din *relativ*, formează verbul *a relativa* (*fenomenalitatea este relativată de cugetarea noastră* IoT, 49).

§ 80. LEONTE MOLDOVAN (*Teoria inducțiunei logice*, București, 1889) realizează împrumuturi din limba franceză: *sujete* MoI, 34, *a infera* MoI, 35 (< fr. *inférer*; anterior, Lucaciu întrebuințase pe *a inferi* < lat. *inferre*). În cazul cuvîntului *augustinic* (*filosofie... augustinică* MoI, 15), avem a face cu o creație proprie în spirit latinist, termenul corespunzător francez fiind *augustinien* (situație explicabilă

Scanned with OKEN Scanner

prin frecvența unor paralelisme de tipul *unii logici* MoI, 62, *logicianii* MoI, 39).

§ 81. POMPILIU ELIADE, autorul studiului *Silogismul și adversarul său Herbert Spencer* (București, 1892) și al altor articole de filozofie, folosește unele substantive numai în forma cu *-(ț)ie*, iar altele numai în forma cu *-(ț)iune*. El introduce din franceză neologismul *inferență* (< fr. *inférence*): *are nevoe de inferențe* ElS, 60.

§ 82. N. N. SAVEANU recurge în studiul său despre John Stuart Mill, din 1891, la o terminologie bogată, legată mai ales de filozofia engleză și de pozitivism, în general. Termenii noi întrebuințați de el desemnează de obicei teorii, doctrine și sisteme filozofice și își au originea în limbile franceză și engleză: *aprioriștii* SaM, 101 (< fr. *aprioriste*), *domnia asociaționizmului* SaM, 56 (< fr. *associationisme*, engl. *associationism*), *în marginile benthamismului* SaM, 24 (< fr. *Benthamisme*, engl. *Benthamism*), *constituirea unei etologii* SaM, 72 (< fr. *éthologie*, engl. *ethology*), *școala intuiționistă* SaM, 67 (< fr. *intuitionniste*, engl. *intuitionist*), *a se pozitiviza* SaM, 29 (despre știință „a deveni pozitivă"; creație personală), *pozitivizarea unei științi* SaM, 99, *a teoriei schopenhaueriane* SaM, 174, *utilitarismul* SaM, 161 (termenul era folosit și de Maiorescu; < fr. *utilitarisme*, germ. *Utilitarismus*), *utilitariștii* SaM, 161 (< fr. *utilitariste*).

§ 83. PANAIT MUȘOIU. Socialistul Panait Mușoiu se remarcă în primul rând prin activitatea de traducere și interpretare a clasicilor marxiști și a altor lucrări ale socialismului european. Traducerile lui au la bază de obicei versiuni franceze, dar uneori este făcută confruntarea și cu textele originale germane.

La Mușoiu abundă terminologia referitoare la diferite orientări și doctrine socialiste: *fourieriștii* MușM, 78, *școala fourieristă* MușS, 31, *lassalleanismul* MușM, 32, *lassalleanii* MușM, 31, *oweniștii* MușM, 78, *proudhoniștii* MușM, 31, *proudhonismul* MușM, 32. El folosește de asemenea o bogată terminologie pentru redarea ideilor marxiste: *alienarea ființei umane* MușM, 70 (cf. fr. *aliénation*, germ. *Veräusserung*), *capital și muncă* MușS, 9, *antagonism de clasă* MușE, 34, *determinismul universal* MușD, 29, *mișcarea socială* MușS, 17, *modul de producție* MușM, 40 și *modul de producere* MușE, 10 (prin alternanța *-ție* / *-are*) și *chipul de producție* MușE, 25 (prin calchierea cuvîntului *mod*), *necesitate istorică* MușE, 84, *puterea politică* MușE, 39, *relații de producție* MușM, 8,

Scanned with OKEN Scanner

revoluția socială MușM, 16, *sistem social* MușE, 11, *socialismul utopic* MușS, 26, *socialismului științific* MușV, 3, *structura economică* MușE, 22, *teoria valorei* MușV, 3, *plus-valoarea* MușM, 6. Mușoiu preferă formele în *-(ț)ie*, folosind pe *-(ț)iune* numai în cazul termenului *rațiune* (MușE, 9). Pentru unele noțiuni sînt uzitate exclusiv calcurile: *încheare* MușV, 3, *contrazicere* MușE, 20, *a închipuirei* MușS, 26.

§ 84. GRIGORIE M. STURDZA traduce din franceză secțiuni dintr-o lucrare proprie: *Ultimele patru capitole despre legile fundamentale ale universului* (Iași, 1892). El scrie *spaciului* StU, 2, 5, cu *-ci-* în loc de *-ti-*, după fr. *espace* și în concordanță cu unii latiniști care foloseau această variantă după latina medievală (< lat. *spacium*). În această lucrare, *rațiune* apare și cu sensul de „deducție, argumentare deductivă" (StU, 121), iar după fr. *sophistiqué*, se folosește adjectivul *sofisticat: spirite sofisticate* StU, 15.

§ 85. G. C. DRAGU. Lucrările de filozofie ale profesorului George C. Dragu se înscriu în preocupările de emendare a filosofiei kantiene, pe baza cuceririlor științifice ulterioare acestei filosofii.

În terminologie, Dragu cultivă împrumutul de sorginte franceză, fără ca modelul latin, încetățenit în cultura noastră, să lipsească: *a coordona* DrM, 65 (< fr. *coordonner;* pînă acum se întrebuința numai *a coordina*), dar *coordinarea* DrM, 63, *kantiștii* DrM, 122 și *kantianii* DrM, 40, *metafizicianii* DrM, 62 și *metafizicul* DrM, 133. Dragu realizează termenul *metafizire* „transformare în metafizician": *metafizirea pozitiviștilor* DrM, 84. El introduce din franceză sau creează o serie de termeni referitori la doctrine și curente filozofice sau care desemnează alte noțiuni filozofice: *asociaționiștii* DrM, 86 (< fr. *associationniste*), *fenomenismul* DrM, 136 (< fr. *phénoménisme*), *concepții fenomeniste* DrM, 111 (< fr. *phénoméniste*), *ionism* DrM, 139 (probabil creație personală), *mecanismul* „mecanicismul" DrM, 139 (< fr. *mécanisme;* termenul fusese introdus și de Laurian din germană), *mecaniștii* DrM, 132 (< fr. *mécaniste*), *metafizica metempirică* DrM, 85 (= „care se situează dincolo de empiric, de experiență"; < fr. *métempirique*), *lumea numenală* DrM, 39 (< fr. *nouménal*), *psihism* DrM, 154 (< fr. *psychisme*), *filosofii relativiști* DrM, 98, *al relativiștilor* DrM, 93 (< fr. *rélativiste*). În studiile de filozofie ale lui G. C. Dragu predomină substantivele în *-(ț)ie*, deși unele apar numai în *-(ț)iune*.

Scanned with OKEN Scanner

§ 86. G. DEM. TEODORESCU. Neegalată poate nici astăzi la noi sub aspectul bogăției de informație și al înregistrării reprezentanților filozofiei vechi, *Istoria filosofiei antice* (București, 1893), alcătuită de G. Dem. Teodorescu, depășește în amplitudine și analiză toate lucrările precedente consacrate istoriei filozofiei. Autorul menționează că, după cunoștința lui, două lucrări mai importante pentru istoria filozofiei s-au cunoscut pînă atunci în limba română: traducerea lui A. T. Laurian a manualului lui A. Delavigne și prelucrarea lui G. Enăceanu după A. Schwegler (Suegler). Partea remarcabilă a operei lui G. Dem. Teodorescu este secțiunea consacrată filozofiilor Orientului antic (India, China, Fenicia, Iudeea, Persia etc.), reflectînd preocupările europenilor (mai ales ale germanilor) pentru cunoașterea vechilor filozofi. În mod normal, cea mai mare atenție este acordată filosofiei grecești și apoi epigonismului roman și doctrinei creștine. Nu lipsesc însă referirile la filozofia modernă, creată de Kant, Hegel, Hartmann etc.

Termenii filozofici care apar întîia dată în lucrarea lui G. Dem. Teodorescu se referă aproape în totalitate la școli, sisteme și direcții din gîndirea filozofică, sursa lor fiind (o demonstrează în multe cazuri glosările) termenii grecești și latinești (care deveniseră de altfel internaționali), fără a fi excluse în unele cazuri împrumuturi din limbile moderne sau creațiile personale ale autorului: *sistema . . .abderitană* TeF, 124 (de la numele orașului antic Abdera), *filosofii aniceri seau anicerici* TeF, 172 (de la numele cirenaicului Annicerius), *argutiile lui Zenone* TeF, 137 (< lat. *argutia*), *aristonii* (αριστώνειοι) TeF, 283 (de la numele peripateticului Aristone din Chios), *probabilismul carneadic* TeF, 32 (de la numele academicului Carneades din Cirena), *dialogul ciceronian* TeF, 292 (de la numele filozofului latin M. T. Cicero), *egesiaci* TeF, 179 (de la numele cirenaicului Hegesias), *secta eretriacă* TeF, 154 (< gr. ερετριακός: de la numele orașului antic Eretria), *evemerism* TeF, 171 (de la numele filozofului indian Evhemeru- din Tegea), *filosof hermetic* TeF, 393 (de la numele lui Hermes; cf. fr. *hermétique*), *manicheanii* TeF, 351 (= „adepții maniheismului"; de la numele preotului persan Manichaeus), *în contra monofisiților* TeF, 461 (= „membri ai sectei eretice care recunosc în divinitate o singură natură"; cf. fr. *monophysite*), *în contra monoteliților* TeF, 461 (= „membri ai sectei eretice care recunosc în divinitate o singură voință"; cf. fr. *monothélite*), *nyaya*

Scanned with OKEN Scanner

TeF, 29 (= „școală filosofică indiană întemeiată de înțeleptul Gotama"), *orfismul* TeF, 373 (de la numele personajului mitologic Orfeu; cf. fr. *orphisme*), *pelagianism* TeF, 282 (de la numele misticului Pelagius), *școala pneumatică* „spiritualistă" TeF, 363 (derivat de la gr. πνεῦμα), *sankya* TeF, 29 (= „școală filosofică indiană întemeiată de înțeleptul Kapila"), în *contra sarasinilor* „musulmanilor" TeF, 461 (cf. fr. *sarrasin*), *școala... scotistă* TeF, 239 (de la numele filozofului Duns Scot), *tao* TeF, 32 (= „principiu primordial (în filozofia chineză)"), *teodorii* TeF, 169 (de la numele cirenaicului Theodorus), *unitarism* „monism" TeF, 16 (cf. fr. *unitarisme*), *vaiseshica* TeF, 29 (= „școală filozofică indiană întemeiată de înțeleptul Kanada"), *vedantismul* TeF, 29 (= „sistem filozofic indian bazat pe cunoașterea vedelor"), *yoga* TeF, 30 (= „școală filozofică indiană, întemeiată de înțeleptul Patandjali"), *zenonii* TeF, 265 (de la numele filozofului eleat Zenon), *doctrina zoroastrică* TeF, 351 (de la numele profetului persan Zoroastru) Se întîlnește la G. Dem. Teodorescu o tentativă de a denumi diferențiat pe cugetătorii din școala pitagoreică: ezotericii sînt *pitagori* TeF, 65, iar exotericii, *pitagoristi seau pitagorci* TeF, 65.

Glosa, mai ales prin parataxă, de tipul bilingv sau polilingv, este extrem de des întrebuințată. Din glosări (multe dintre ele oferind o indicație etimologică) se observă că G. Dem. Teodorescu avea în vedere sub aspect referențial limba greacă și, în mai mică măsură, limba latină. Se remarcă uneori la el o pronunțată oscilație în redarea unor termeni grecești cu mari implicații pentru filozofie (νοῦς și λόγος mai ales), precum și în cazul unor termeni românești care pot fi raportați la mai multe cuvinte grecești; fenomenul este în unele cazuri explicabil prin diferențele de sens ale termenilor grecești vehiculați în diferite sisteme filozofice: *aparința* (δόξα) TeF, 191, *aparință* (το φαινόμενον) TeF, 194, *cugetarea* (λόγος) TeF, 370, *cugetarea* (νοῦς) TeF, 390, *inteligința* (νοῦς) TeF, 75, *minte* (νοῦς, *mens*) TeF, 69, *rațiunea* (φρένες) TeF, 75, *rațiune* (λόγος) TeF, 113, *rațiunea* (νόησις) TeF, 191, *rațiunea* (νοῦς, λόγος) TeF, 241, *suflet* (νοῦς) TeF, 115.

Ca aspect general, limbajul întrebuințat de acest învățat reflectă un etimologism moderat și se caracterizează printr-o foarte mare bogăție terminologică. Sînt întrebuințate formele în *-(ț)iune*, dar concurate, în mare măsură, de infinitivele lungi.

Scanned with OKEN Scanner

§ 87. MIHAIL DRAGOMIRESCU se înscrie în această perioadă cu exegeza despre Herbert Spencer (*Relațiunea dintre premisele și ultimele conclusiuni ale filosofiei lui Herbert Spencer*, București, 1892) și articolul despre Spinoza din volumul *Lui Titu Maiorescu. Omagiu.* Acest cugetător folosește terminologia epocii fără a inova, dar la el se manifestă evident întrebuințarea, cu intenția de a varia exprimarea, a formelor paralele care circulau în epocă. Fenomenul este remarcabil mai ales în cazul paralismelor în *-(ț)ie, -(ț)iune* și *-are (-ere, -ire)*, cînd acestea apar în contexte apropiate: *afirmație* Dra MO, 635, *afirmațiune* Dra MO, 635, *afirmare* Dra MO, 635 etc. Dragomirescu introduce din franceză adjectivul *deductibil* (< fr. *déductible*): *principiile . . . deductibile* DraS, 42.

§ 88. L. P. CHITIU. Studiul epistemologic întreprins de Lucilla P. Chitiu (*Problema raporturilor dintre filosofie și știință, analisa critică a soluțiunilor date de Kant, Comte și Spencer*, Craiova , 1895) se înscrie în preocupările timpului de valorificare a marilor idei din sistemele filozofice moderne, prin raportarea la noile cuceriri ale științei. În terminologie, fonetisme ca cele din cuvîntul *intuitif* ChiF, 49, probează deopotrivă un etimon francez și o pronunție specific germană a lui *v*. Deși se întîlnește cuvîntul *kantism* (ChiF, 130), de sorginte franceză, se revine la *ionic* (*filosofia ionicilor* ChiF, 6), care, începînd cu Ghenadie Enăceanu, fusese înlocuit prin *ionian*.

§ 89. V. GR. BORGOVANU alcătuiește un opuscul cu destinație didactică, intitulat *Încercări în psihologia și în logica intuitivă* (București, 1895), care continuă în mare măsură direcția inițiată de *Logica* lui Titu Maiorescu [126]. Apare, în această lucrare, ideea că un limbaj bazat pe funcții simbolizatoare alcătuiește „un sistem de semne" (BoP, 56); un limbaj funcționează în două forme „în limbagiu denominativ" și „în limbagiu conotativ", între acestea existînd permanente transferuri. Considerînd că „limba este manifestațiunea spiritului" (BoP, 60, v. și 55), Borgovanu notează că „numirile sînt numai niște simbole, de o parte a ființelor [= existențelor, obiectelor], de alta a gîndirilor [cuvîntul „este semnul gîndirii" BoP, 233], prin care acestea se manifestă în afară" (BoP, 230). După modelul

[126] Informații ample despre activitatea didactică a lui Borgovanu la Gherla și Bîrlad se întîlnesc în monografia: Gheorghe Neamțu, *Vasile Gr. Borgovanu*, București, 1972.

unui cunoscut precept kantian, Borgovanu sancționează că „nume fără noțiuni sînt goale".

Sub aspectul terminologiei, sînt de remarcat următoarele elemente noi: *sentimente cogitaționale* BoP, 129, *numele definiendului* BoP, 237 (< lat. *definiendum;* pînă acum, *definiend* se întrebuința numai ca adjectiv), *reprezentări ... imaginaționale* BoP, 120 (pînă acum, în DrL, 4, *imaginativ*), *raportul ... este opozițional* BoP, 266, *prezentațiuni* „reprezentări" BoP, 25, *sistemizarea* BoP, 280 (termenul apare și în FeL, 100; creație de la *sistem*), *vertul* BoP, 40 (< germ. *Wert;* apare însă și *valoarea* BoP, 54). Borgovanu folosește aproape în exclusivitate substantivele în *-(ț)iune* și dovedește, în general, o orientare către modelele din latină și germană.

§ 30. IOAN POP FLORANTIN. Venit în Moldova din Transilvania, Ioan Pop Florentin este profesor de filozofie la Botoșani, Bîrlad și apoi la Universitatea din Iași. Acest învățat a publicat un impresionant număr de lucrări de filozofie, multe dintre ele sub semnul unei evidente originalități în interpretarea faptelor. Deși probleme de filozofie a limbii au fost adeseori abordate de lingviștii și filozofii români începînd cu Paul Iorgovici, la Florantin apare pentru prima dată conștiința existenței unei asemenea discipline. Într-un articol publicat în „Românul", în anul 1869 (care reprezenta traducerea românească a propriului studiu *Der psychische Moment in der Sprachlautveränderung*, Viena, 1868), el arată că pe lîngă noțiunea obiectului noi avem în conștiință și „noțiunea vorbei" (FIP, 646), adică „noțiunea acustică seau optică" (în cazul scrisului) a sunetelor din care sînt alcătuite cuvintele. În alt loc, învățatul transilvan arată că „asociația ideilor despre obiecte cu noțiunile acustice despre cuvinte" alcătuiește limba (Fl CL V, 195; cf. și FlM, 125). În problema modificării sunetelor, el acordă mare credit factorilor psihici, spirituali și dezvoltă o serie de idei, pe care le întîlnim și la lingvistul Alexandru Philippide.

Cît privește modernizarea limbii de cultură, Florantin recomandă moderație și renunțate la spiritul provincialist. În capitolul *Natura vorbirii*, din *Reforma metodelor în știință și practică* (FlM, 122—131), se arată că „generațiile de națiuni cari se succedează nu vorbesc în perpetuitate în unul și același mod, ci în moduri din secul în secul tot mai alterate" (FlM, 128); doar „limba scrisă" (= limba lite-

rară) este singura în măsură să reducă alterările și diferențele regionale (FlM, 80).

În terminologia filozofică întrebuințată de Florantin, se întîlnesc elemente lexicale noi, dintre care unele derivate realizate de acest filosof: *antropocentrism* FlM, 8 (<germ. *Anthropozentrismus*), *adevăruri aposteriorice* FlL, 204, *a consecutizmului* FlM, 18, *procedarea consecutistă* FlM, 30, *einsteinismului* FlA, 20, *einsteinienii* FlA, 5 și *erorile einsteiniștilor* FlA, 3, *opiniunea... finalistă* FlM, 16 (<fr. *finalistе*), *momentizmul* FlM, 10, *judecata momentistă* FlM, 10, *obiectizm* FlM, 22, *ontologizm*, FlM, 22 (cf. fr. *ontologisme*, care însă, potrivit dicționarelor franceze, a apărut în secolul al XX-lea), *permanentizm* FlM, 22, *eroare metodală și principială* FlM, 10, *erorii sporadismului* FlM, 13, *procedarea ...sporadistă* FlM, 30, *teleologism* FlM, 21. Pentru „teoretician" se întrebuințează termenul *teorist: unii teoriști* FlM, 164 (anterior, se utilizase *teoretic* VîL, 149r, MaF, 134, MușS, 22, după latină și greacă, și *teorisian* VîL, 149r, cu model francez); este specifică și forma *a divida* FlF, 100 (anterior, *divisa* EnP I, 15, *divide* DrM, 96).

În redarea lat. *-(t)io, -(t)ionis*, germ., fr.-*(t)*ion, Florantin folosește pînă pe la 1870 forma *-(ț)ie* (chiar *divisia* FlF, 102, *nație* FlE, 88) ca să revină la *-(ț)iune*, concomitent cu promovarea direcției fonetiste în ortografie. Apar la el și cîteva adverbe în *-e*, ca la latiniștii din prima jumătate a secolului: *nu putem stabili categorice un adevăr anumit* FlF, 76 (cf. și CiF, 163), *vorbim științifice* FlF, 64.

Acest învățat revine la o serie de calcuri pe care de obicei le folosește în paralel cu neologismele: *închipuință* „imaginație" FlE, 43, *fire* „natură" FlF, 9, FlE, 44, *înțeles* „intelect" FlE, VIII. Această situație, precum și apelarea frecventă la glosa de alternare între termeni vechi și neologici dovedesc atît caracterul didactic al lucrărilor, cît și reacția antineologistică din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea: *probe sau argumente* FlL, 198, *cantității, adecă a cîtățimei* FlE, 27, *demonstrație sau probare* FlF, 105, *a demonstra sau dovedi* FlL, 18, *greșeală, rătăcire sau eroare* FlL, 2, *„nimica" sau neantul* FlL, 35 etc. Cu toate acestea, terminologia utilizată de Florantin este novatoare și dominată de neologism.

§ 91. CONSTANTIN DOBROGEANU-GHEREA. Activitatea publicistică a socialistului Constantin Dobrogeanu-Gherea este centrată pe difuzarea ideilor sociale ale socialismului european și, în primul rînd, ale marxismului. Ca atare, terminologia filozofică întrebuințată de el este speci-

fică acestei direcții ideologice-filozofice: *determinismul universal* Gh CS, 147, *relații sociale* Gh CS, 146, *relații economice* GhM, 75, *socialismul științific* GhM, 51 (după germ. *wissenschaftlicher Sozialismus)*, *valoarea de schimb* GhM, 7, *teoria valorei* GhM, 15, *plus valoarea lui Marx* GhM, 48 (după germ. *Mehrwert)*.

Gherea întrebuințează o serie de termeni noi: *antagoniea* „antagonismul" GhM, 41 (probabil creație personală), *premise acsiomale* GhM, 89 (derivat din *axiomă) maltusienii* GhM, 89 (<fr. *malthusien)*, *protivnicii marxismului* GhS, 46 (<fr. *marxisme*, germ. *Marxismus)*, *metafizicismul* Gh CS, 154 (derivat din *metafizic* și *metafizică)*, *poporanism* GhS, 37 și *poporaniștii* GhS, 37 (ambele derivate din *popor*, calchiind cuvinte rusești). La Gherea se întîlnește *dialectician* Gh CS, 154 (<fr. *dialecticien;* anterior, se folosea *dialectic*, după greacă și latină) și *teoreticianii* GhS, 7 (din *teoretic*, după fr. *théoricien;* el întrebuințează însă și pe *teoreticii* GhM, 91, după latină și după germ. *Theoretiker)*.

§ 92. CICERON PROTOPOPESCU a publicat în anul 1897 excursul *Idealismul contemporan*, unde analizează în mod succint problemele principale ale filozofiei postkantiene, făcînd referiri și asupra „*determinismului economic" al lui K. Marx* PrI, 24. Terminologia utilizată este comună epocii.

§ 93. VASILE HOSSU publică la Blaj un *Manual de psichologie și logică*, prelucrat după autori maghiari, care conține (mai ales între p. 62—65) o serie de reflecții despre limbaj. Se arată aici că un cuvînt „e un sămn, adecă un lucru care ne aduce ceva aminte" (HoM, 138), „un sămn convențional al conceptului... eară nu sămnul natural" (HoM, 138), căci „cuvintele sînt semne arbitrare și convenționale, simple simbole ale cugetării" (HoM, 64). În sfîrșit, „cuvîntul (terminus) este un sămn convențional compus din sunete articulate, ce esprimă nemijlocit vreun concept, eară mijlocit vreun lucru" (HoM, 137). Sînt distinse de asemenea acele „suppositiones" (= semnificații) ale cuvîntului, dintre care două sînt primordiale: cea care privește „însuși sămnul (suppositio materialis)" și cea care este orientată spre „ceea ce represintă sămnul (suppositio formalis)" (HoM, 140).

În cetatea în care spiritul lui Cipariu era dominant, Hossu dovedește în terminologia filozofică multă receptivitate față de realitățile concrete ale epocii sale, continuînd și tradiția, dar fiind, în același timp, în acord cu noile orien-

Scanned with OKEN Scanner

tări (aspecte care de altfel în esență nu erau în contradicție). El întrebuințează încă unele calcuri precum *de lipsă* „necesar" HoM. 54, *simțualitate* „sensibilitate" HoM, 129 etc. și adaptează lat. *qu* în forma *cu*. Din glosări se evidențiază modelul latin al terminologiei, precum și sursa cea mai importantă a termenilor noi pe care-i introduce: *caleologic* HoM, 92, *al nativismului* HoM, 30, *noetica* HoM, 118, *microcosmos* HoM, 5 (învățații anteriori folosiseră pe *microcosm*), *raționinare* HoM, 17 (fără trecerea *o* > *u* după *rațiune*, ca mai înainte la LuL, 28, PaF, 34). Sînt preferate formele în *-(ț)iune*, deși cele în *-(ț)ie* nu lipsesc.

§ 94. CHESARIE STEFANO. Traducerea din grecește realizată de arhimandritul Chesarie oferă la sfîrșitul secolului trecut posibilitatea de a urmări în ce măsură modelele grecești mai puteau răzbate în terminologia filozofică românească (mai ales ca fonetisme specifice în cazul unor termeni) și în ce măsură limba unui teolog era în concordanță cu situația din epocă, cunoscută fiind reținerea manifestată în general de slujitorii Bisericii ortodoxe, de pe la mijlocul secolului trecut, față de orientarea latinistă. La Chesarie, a cărui traducere din opera lui N.M. Damala apărea la Roman, în anul 1900, se întîlnește un limbaj sincronizat perfect cu cel al învățaților laici, doar perpetuarea verbului *a filosofisa* (*filosofisează* ChP, 8), întîlnit sporadic anterior la mai mulți învățați (HeC IV, 72, EnF I, 1, LeP, 12 etc.), dovedește modelul aoristului grecesc <gr. φιλοσόφισα). Revenirea la calcul *dovadă* (*dovada ontologică* ChP, 16) creează posibilitatea unui pleonasm de tipul *argumentul dovezii ontologice* ChP, 16. Pentru „rațiune" este folosit atît termenul *rezon* ChP, 10 (cf. și *ființă rezonabilă* „rațională" ChP, 7), cît și termenul *rațiune* ChP, 33.

§ 95. GRIGORE TĂUȘAN. Din activitatea lui Grigore Tăușan, se cuprind în această perioadă articolele publicate în „Convorbiri literare" și studiul despre morala lui Kant, publicat în 1901. În lexicul filozofic întrebuințat de el se întîlnesc cîteva elemente noi: *clasificare aretologică* TaK, 27 (derivat din *aretologie* „etică" <lat. *aretologia*), *obiect cantificabil* Ta CL XXX, 164, *element...conceptual* TaK, 12 (<lat. *conceptualis*, cf. fr. *conceptuel*), *criterium* TaK, 9, 21 (<lat. *criterium*, fr. *critérium*, formă rară, întîlnită și anterior, după franceză: HeC III, 316, ZaF, 179), *finalismul* Ta CL XXX, 160, TaK, 16 (<fr. *finalisme*), *vechei teorii frenologice* Ta CL XXIX, 223 (<fr. *phrénologique*), *incapacitatea percepțională* Ta CL XXXIII, 988 (derivat

Scanned with OKEN Scanner

din *percepție), relativismul cunoștințelor* TaK, 17 (<fr. *relativisme), a substanțializa* Ta CL XXX, 165 (creat din *substanță* și *substanțial), teoreticianismul științific* Ta CL XXXIII, 979 (formație neobișnuită; creat din *teorie* și *teoretician).*

§ 96. PETRU P. NEGULESCU. Din vasta activitate a filozofului P.P. Negulescu, lucrarea de tinerețe *Critica aprioriSmului și empirismului* (București, 1892) și un număr de articole, publicate mai ales în revista „Convorbiri literare", aparțin acestei perioade.

Acest învățat introduce și o serie de termeni cu o frecvență de obicei redusă în limbajul filozofic: *bathmism* Ne CL XXX, 1090 (cu referire la teoria lamarkianului E.D. Cope), *hieratismul* Ne CL XXVIII, 656 (< fr. *hiératisme).* Termenii care pînă acum porneau de la lat. *coordinatio (coordinație* CâM, 44; HeC III, 322, *coordinațiune* BăP, 109, ChiF, 79, *coordinare* MeF, 8r, LauM, 113, DrM, 63) sînt înlocuiți cu actualul *coordonare* NeC, 31 (din *coordona* < fr. *coordoner;* corespondentul francez al lui *coordonare* este *coordination);* este păstrat însă *subordinare* Ne CL XXVII, 148. Negulescu întrebuințează atît forme în *-(ț)iune,* cît și în *-(ț)ie,* de cele mai multe ori în alternanță; sînt frecvente formele în *-are* sau *-ere* chiar și acolo unde astăzi întrebuințăm numai pe cele în *-ție.* Acest învățat folosește, de exemplu, în această perioadă, aproape în mod exclusiv *afirmare* (NeC, 40, 133, Ne CL XXXI, 1076, NeP, 548, Ne MO, 433 etc). pentru *afirmație.*

§ 97. CONSTANTIN RĂDULESCU-MOTRU desfășoară în ultimele două decenii ale secolului trecut și în primii ani ai celui următor a bogată activitate de difuzare și interpretare a ideilor filozofice. Cu o cultură filozofică dintre cele mai bogate și cu un deosebit spirit de sinteză, filozoful român ia în discuție aspecte din cele mai diverse sisteme filozofice, rămînînd însă, în mod firesc, la filonul principal al filozofiei moderne, care era sistemul kantian. Un loc important în preocupările acestui învățat îl au problemele de epistemologie (dezbătute mai ales în articolele publicate în „Convorbiri literare"), precum și interpretările unor sisteme filozofice (cum ar fi cel al lui F.W. Nietzsche).

Deși terminologia filozofică întrebuințată de Constantin Rădulescu-Motru se caracterizează printr-o mai mare unitate decît la alți contemporani, la el întîlnim încă *princip* Ră CL XXVII, 52, 53 (sub influența limbii germane), pre-

Scanned with OKEN Scanner

cum și folosirea alternativă a formelor substantivale în *-(ț)ie, -(ț)iune* și *-are (-ere* sau *-ire): afirmație* RĂ CL XXVII. 170, *afirmațiunile* RĂ CL XXIX, 483, *afirmări* RĂV, 6. În jurul lui 1900 însă, C. Rădulescu-Motru folosește aproape exclusiv formele în *-(ț)iune*. Alternanța vocalică sg. *-a-* / pl. *-e-* la apelativele care desemnează pe specialiștii din diferite discipline filozofice are o frecvență destul de mare, dar există și cazuri în care această alternanță nu apare: *logicieni* RĂV, 11 și *logiciani* RĂV, 3, *metafisicieni* RĂ CL XXVIII, 298, *politicieni* RĂ CL XXVIII, 296 și *politicianii* RĂN, 32 sau chiar *politicilor* RĂ CL XXIX, 1065. După termenul *istorici*, el creează forma *sociologici* RĂ CL XXVIII, 294 (în loc de *sociologi*), deși folosește de obicei termenul actual.

Încă în primele studii ale lui Rădulescu-Motru apare termenul *energie* (RĂ CL XXVII, 53, RĂE, 62), definit în accepțiunea prin care va desemna una din noțiunile principale ale sistemului elaborat de filozoful român. El creează termenul *argumentatorul* „cel care argumentează" RĂE, 52 (din *argumenta*) și, de la numele filozofului Nietzsche, adjectivul *nietzschean* RĂN, 42. După germ. *der Übermensch*, Rădulescu-Motru formează calcul *supraom* și, plecînd de la germ. *theoretisieren*, introduce neologismul *a teoretiza* RĂE, 43 (anterior, pornind de la greacă, Poteca folosea cuvîntul *a teorisi* PoF, 145, cu un sens diferit însă).

§ 98. ALEXANDRU D. XENOPOL. Vasta activitate științifică a lui A.D. Xenopol cuprinde și preocupări filozofice, concretizate într-o serie de lucrări axate, mai întîi, pe analiza unor idei din filozofia europeană (articolele din „Convorbiri literare"), iar apoi, pe realizarea unor ample studii originale consacrate, mai ales, filozofiei și metodologiei istoriei. Într-unul dintre aceste studii *(Principiile fundamentale ale istoriei*, 1898), este inserat un subcapitol care tratează „Legile filologice" (XeP 2,443—447), analizînd problemele generale ale legilor fonetice și chestiuni de semantică prelucrate după M. Bréal.

Xenopol reprezintă, în maniera cea mai evidentă, tendința manifestată în ultimele decenii ale secolului trecut, de a reîntoarce terminologia științifică și filozofică spre termenii populari, revitalizînd astfel multe din vechile

Scanned with OKEN Scanner

calcuri din prima jumătate a secolului al XIX-lea [127]. În lucrările sale apar (alături de neologismele corespunzătoare) cu o frecvență mare termeni precum: *dovezi* „argumente" XeP, 251, *dovedi* „demonstra" XeC, 14, *cîtățime* XeP 2, 265 și *cîtime* XeP 2, 283, *pricină* XeP, 28, *a încheia* XeP, 669, *închiere* XeC, 3, *dovezi...încheetoare* „concludente" XeP, 260, *miez* „esență" XeP 2,654, *ideile obștești* „generale" XeE, 4, *obștime* „generalitate" XeP 2,666, *ideea nesfîrșitului* Xe CL XI, 264, *condiții neapărate* XeP 2, 633, *tăgăduiala* XeP 2, 664, *explicațiunea... putincioasă* „posibilă" XeP 2, 280, *putința* „posibilitatea" XeP 2, 226, *fapte singuratice* XeV, 26. În unele cazuri, calcurile întrebuințate de Xenopol aveau o circulație mai mare în epocă: *învederat* „evident", *ființă* „existență" (el utilizînd și pe *a ființa* „a exista" XeP, 249), *imitațiuni conștiute* XeP 2,12 (întîlnit și în alte lucrări: MaL, 2, 100, MaF, 62, CoM, 215, FlE, 47) în loc de *consciu* sau *conștiu* (< lat. *conscius*), folosit de Murgu, de aproape toți transilvănenii și de Eminescu (dar și *conscutoriu* CiF, 24) sau *conștient* (< fr. *conscient*), care devine frecvent în ultimele două decenii ale secolului trecut, *cunoștibilul* XeP, 152 (apare și anterior: MiC RC III, 490, MaF, 279, DraS, 20). La Xenopol, se întîlnește în loc de *cauzalitate* și *cauzațiune* XeC, 9, XeP, 125 etc. din fr., ieșit din uz, *causation;* el introduce de asemenea termenul *confucianism* XeP 2, 417 (<fr. *confucianisme*). La marele istoric sînt folosite în majoritatea cazurilor formele în *-(ț)iune.*

§ 99. FILOZOFIA ÎN PERIODICE ȘI ÎN VOLUME COLECTIVE

(I) Cîteva numere din „Emanciparea" publică, sub semnătura Batony, pseudonim al lui Anton C. Bacalbașa, fragmente din *Capitalul* lui Karl Marx, unde se întîlnește terminologia specifică: *valoare de întrebuințare* EM, 61, *valoare de schimb* EM, 61, *plusvaloarea relativă* EM, 110.

(II) În „Revista socială", C. Dobrogeanu-Gherea publică un studiu despre Lassalle și tot aici apar traduceri (realizate probabil de Ioan Nădejde) din opera lui Letourneau și a lui Fr. Engels. Terminologia întrebuințată se referă la domeniul

[127] Acest aspect al limbii lui A. D. Xenopol a fost analizat și în articolul lui Stelian Dumistrăcel, *Rolul limbii române în cultura națională și necesitatea cultivării limbii în concepția lui A. D. Xenopol*, în vol. colectiv, *A. D. Xenopol, Studii privitoare la viața și opera sa*, București, 1972, p. 373–376.

social: *colectivism în ginți* RSO II, 78, *comunism patriarhal* RSO I, 32, *comunism republican* RSO I, 32, *organizație comunistă* RSO I, 34, *regim feodal* RSO 1, 34, *o revoluție ori o contrarevoluție* RSO, II, 81.

(III) „Contemporanul" este publicația socialistă cea mai reprezentativă din secolul trecut care, prin programul ei, era orientată în mare măsură spre problematica filozofică. Figura dominantă și spiritul director în ideologia socială, dar și în concepția ortografică pe care o promova a fost Ioan Nădejde, care a publicat un însemnat număr de articole științifico-filozofice și de traduceri din opera lui Fr. Engels și Karl Kautsky. În paginile acestei reviste mai semnează articole de popularizare Al. A. Bădărău, Ștefan Vasiliu, C. Gr. Gheorghiu și Dr. Stîncă iar Sofia Nădejde publică traduceri din Letourneau.

La „Contemporanul" era apreciată orientarea promovată de revista „Convorbiri literare" în problema limbii de cultură[128] avînd la bază principiul fonetic. Se mențin însă multe oscilații în forma cuvintelor și se recurge încă la unele calcuri învechite: *a se desvăli* CO III, 928, *ființa spiritului* CO III, 624, *închiere* CO, IV, 75, *părută* „aparentă" CO III, 710. Mai mult ca alți contenporani, colaboratorii de la „Contemporanul" (Ioan Nădejde în primul rînd) exagerează în redarea fonetică a unor pronunții respinse de limba literară: *ieul* CO, 1, 891, *sîmțurile* CO II, 209, *sînteza* CO II, 934. După fr. *raisonnement*, I. Nădejde folosește neologismul *rezonămînt* CO III, 353, în loc de *raționament*, devenit general în epocă. Probabil ca o reacție antilatinistă este creată forma *contradictoric* pentru *contradictoriu (idei...contradictorice* CO IV, 116), deși la alte cuvinte formele în *-riu* sînt obișnuite. Unele neologisme apar pentru prima dată în paginile acestei reviste: *malthusianii* CO VII, 430 (și *malthusienii* CO VII, 431), *schopenhaurianismul* CO VI, 58, *schopenhaurianii* CO VI, 62, *a tabua* „a decreta ceva tabu" CO IV, 194 (din *tabu)*, *sintoism* CO IV, 199 (<fr. *shintoïsme)*

(IV) Articolul lui Vasile Simionov *Diferite încercări de clasificațiune a sciințelor*, apărut în periodicul „George Lazăr. Revistă pentru educațiune și instrucțiune" (II, 1888),

---

[128] V. V. Arvinte, *Preocupări lingvistice la „Contemporanul" (1881—1891)*, în SCȘt (Iași), Filologie, XII (1961), fasc. 1, p. 20 (studiul întreg la p. 7—21); Cf. și Emanuela Stifter-Buză, *Probleme ale limbii române literare în concepția lui Ioan Nădejde*, în LR, XXIV (1975), p. 153—160.

Scanned with OKEN Scanner

conține o terminologie comună epocii cu variațiile obișnuite: *clasificație* GL, 327, *clasificațiune* GL, 321, *clasificare* GL, 322.

(V) Revista socialistă „Critica socială", avînd printre redactori pe Ioan Nădejde (cu experiență bogată la „Contemporanul" și „Revista socială"), publică un număr însemnat de articole de filozofie a istoriei și de sociologie, bazate pe concepția materialist-dialectică, dar conținînd și idei din alte sisteme, în special din cel hegelian. Nădejde semnează în paginile acestei reviste articole exegetice și traduceri din opera lui Fr. Engels și Karl Kautsky, iar printre colaboratori se numără C. Dobrogeanu-Gherea, Rion (= = Raicu Ionescu-Rion), C. Vraja (= G. Ibrăileanu).

Sub raport lingvistic, revista se înscrie în direcția radical fonetică promovată de Ioan Nădejde, revenindu-se în unele cazuri la terminologia veche bazată pe calcuri (d.e., *patimă* „sentiment" CS, 300). Dintre termenii noi (creați sau împrumutați) sînt de amintit: *dialecticism* CS, 211 (din *dialectic* și *dialectică*), *doctrinarism* CS, 230 (din *doctrină* și *doctrinar*), *dezvoltărei evoluționare* CS, 295 (<fr. *évolutionnaire*), *greșală ideologică* CS, 195 (<fr. *idéologique*, germ. *ideologisch*), *eisenachiști* CS, 42 (de la numele orașului Eisenach), *lassalliști* CS, 42 (de la numele socialistului F. Lassalle, deși, după franceză, se întrebuința și *lassallieni* CS, 42), *materialismul istoric* CS, 298 (<fr. *matérialisme historique*, germ. *historische Materialismus*): verbul *a republicaniza* este creat după modelul lui *a democratiza* (< fr. *démocratiser*, germ. *demokratisieren*): *Calvin... republicaniză și democratiză besereca* CS, 218.

(VI) Volumul colectiv *Lui Titu Maiorescu. Omagiu*, București, 1900, conține un important număr de studii de filozofie semnate de C. Leonardescu, Pompiliu Eliade, C. Dimitrescu-Iași, P. Missir, P.P. Negulescu, D.N. Burileanu și Mihail Dragomirescu. Cu o tematică axată în special pe filozofia istoriei, sociologie și etică, aceste articole ilustrează, în linii mari, posibilitățile terminologice cu care limba română literară modernă pășea în secolul al XX-lea, reflectînd în același timp inconsecvențele și oscilațiile. Sînt întrebuințați aici termeni noi precum: *evemerist* MO, 510 (<fr. *évhéméristе*), *scoliast* MO, 512 (<fr. *scoliaste*).

(VII) La prestigioasa revistă „Convorbiri literare", un însemnat număr de învățați români publică studii și traduceri din cele mai variate domenii filozofice și de cele

Scanned with OKEN Scanner

mai variate orientări. Fără a fi o publicație periodică cu profil filozofic, se poate aprecia că această revistă a suplinit în cultura noastră lipsa unei reviste de filozofie. Se publică aici multe traduceri din Schopenhauer (realizate de T. Maiorescu și B.V. Vermont), din Herbert Spencer, P. Hoffmann (realizate de Valeriu Hulubei) și chiar din Marx (mai mult pentru ilustrare și emițînd opinii adverse, cum procedează P.Th. Missir). Studii publică C. Leonardescu (metafizică, estetică), C. Rădulescu-Motru, P.P. Negulescu (estetică), Grigore Tăușan (estetică și metafizică), M. Strajan, Demetriu Horvat (etică), Chr. J. Suliotis (epistemologie), Ștefan Velovan (psihologie), Petre Popescu (estetică), Alexandru Brăescu (despre pozitivism), Nicolae Basilescu, Teohari Antonescu (despre filozofia upanișadelor), iar mai tîrziu, Mircea Djuvara (despre pragmatism și filozofia bersoniană) și Petre Andrei (despre filozofia lui W. Wundt). Dacă imperiul filozofiei kantiene se menține în general în studiile publicate în „Convorbiri literare", trebuie subliniată prezența tot mai frecventă a filozofiei lui Hegel, de data aceasta nu prin intermediul marxismului, ca în revistele socialiste, ci mai ales direct prin filozofia spiritului și estetică. Merită subliniat sincronismul cu mișcarea filozofică mondială, ținînd cont de preocuparea acestei reviste de a prezenta publicului român cele mai noi idei din domeniul filozofiei.

Terminologia filozofică întrebuințată de colaboratorii de la „Convorbiri literare" este în general unitară. Se promova acum pe plan lingvistic ideea „timpului", care trebuie să hotărască într-un fel sau altul în cazul oscilațiilor (variază liber, d.e., formele în *-(ț)ie* și *-(ț)iune*). Ca elemente lexicale noi sînt de menționat: *sistemul bergsonian* CL XLIII, 772 (<fr. *bergsonien*), *conștiințiositatea* „caracterul conștient" CL XXV, 83 (de la *conștiință*), *contemplativitatea* CL XIX, 410 (de la *contemplativ*), *conceptualiști* CL XXX, 258 (<fr. *conceptualiste*), *elanul vital* CL XLIII, 826 (<fr. *élan vital*), *evoluția creatoare* CL XLVIII, 490 (după fr. *évolution créatrice*), *henoteism* CL XXXIII, 116 (<germ. *Henotheismus*), *hilozoiștii* CL XXXII, 445 (<fr. *hylozoïste*), *intuitivitate* CL XIX. 54 (de la *intuitiv*), *introspecția* CL XLVIII, 497 (<fr. *introspection*), *metoda introspectivă* CL XXXII, 444 (<fr. *introspectif*), *statul marxist* CL XVII, 850 (<fr. *marxiste*), *mecanicist* CL XLIII, 827 (< it. *meccanicista*), *predicațiune* CL XXIV, 198 (<fr. *prédication*, lat. *praedicatio*), *pragmatiștii* CL XLIII, 768 (<engl. *prag-*

Scanned with OKEN Scanner

matist, fr. *pragmatiste)*, *doctrina pragmatistă* CL XLIII, 766, *pragmatism* CL XLIII, 765 (<engl. *pragmatism*, fr. *pragmatisme;* etimonul francez este exclusiv pentru *pragmatism al istoriei* CL XIX, 169), *gîndire raționatoare* CL XXIV, 312 (de la *raționa)*, *a sistemisa* CL XXIV, 309, XXVIII, 13 (creat de Velovan; de la *sistem)*, *sistemisarea* CL XXVIII, 13 (întîlnit și anterior: FeL, 100), *simțul comun* CL XLIII, 832 (după engl. *common sense*, fr. *le sens commun)*, *upanișadă* CL XXXIII, 404 (<germ. *die Upanischad, -en*, engl. *upanishad)*.

Scanned with OKEN Scanner

Secțiunea a doua

ORIGINEA ȘI STRUCTURA LEXICULUI FILOZOFIC

VI CONSTITUIREA TERMINOLOGIEI PENTRU PRINCIPALELE SECTOARE ALE INVESTIGAȚIEI FILOZOFICE

§ 100. Mulți dintre termenii actuali care desemnează **realitatea, formele și trăsăturile ei** au pătruns la noi încă din perioada 1780—1830, un rol important în acest sens avîndu-l activitatea lui Samoil Micu, Vasile Vîrnav și, mai ales, Eufrosin Poteca. Sursa etimologică a acestor termeni este în primul rînd latina și apoi greaca, italiana, franceza și germana. Întrucît acum avem a face în cea mai mare parte cu primele atestări ale unor astfel de termeni, se pot stabili etimologiile lor primare (care pot deveni esențiale sau principale)[129]: *calitate* StaG, 98 (< lat. *qualitas, -atis)*, *cantitate* PeP, 273 (< lat. *quantitas, -atis)*, *causă* MiS, 78 (<lat. *causa)*, *condiție* MiL. 77 (<lat. *conditio, -onis;* apare și la Cantemir), *contradiție* PoF, 120 (<it. *contraddizione*, lat. *contradictio, -onis)*, *cosmos* PoF, 18 (<gr. κόσμος), *efect* PeP, 162 (<lat. *effectus*, cf. germ. *Effekt)*, *existența* VîL, 115^{v} (<lat. *existentia)*, *fenomen* MiL, 175 (<lat. *phaenomenon, phaenomenum*, gr. φαινόμενον), *formă* MiS, 94 (< lat. *forma;* apare și la Cantemir), *general* GoF, 61 (<lat. *generalis;* apare și la Cantemir în forma *gheneralis)*, *individual* GoF, 205 (<lat. *individualis)*, *materie* MiS, 94 (< lat. *materia;* apare și la Cantemir), *materialnic* MiF, 68 (<lat. *materialis)*, *natură* MiL, 180 (<lat. *natura)*, *naturalnic* StaG, 180 (<lat. *naturalis)*, *necesitate* MiS, 96 (<lat. *necessitas, -atis)*, *necesariu* PoF, 60 (<lat, *necessarius)*, *obiect* VîL, 21^{r} (<lat. *obiectum)*, *particularnic* VîL, 52^{r}, *particular* PoM, 46^{v} (<lat. *particularis)*, *particolare* PoF, 56 (<it. *particolare)*, *raport* VîL, 142^{r} (<fr. *rapport*, cf. lat. *rapportus)*, *realitate* VîL, 45^{v} (<lat. *realitas, -atis)*, *real* GrL[prefață], 9 (<lat. *realis)*, *relație* VîL, 115^{v} (<. *relatio, -onis*, cf. fr. *relation)*,

---

[129] În legătură cu aceste distincții etimologice, vezi în continuare § 126.

Scanned with OKEN Scanner

salt MiS, 131 (<lat. *saltus*), *singolare* PoF, 93 (<it. *singolare*), *spațiu* MiS, 108 (<lat. *spatium*) *substanță* PoM, 40r (<lat. *substantia*, cf. it. *sostanza*), *univers* PoM, 45v (<lat. *universum*), *universal* PoM, 42r (<lat. *universalis*, it. *universale*).

Acèste împrumuturi au căpătat abia în etapa următoare (1830—1860) o circulație apreciabilă și, în unele cazuri, în această perioadă au fost redate prin mai multe forme. De asemenea, familia acestor cuvinte a fost acum completată, iar prin împrumuturi noi, de obicei din aceleași limbi, a fost mărit substanțial cuantumul termenilor necesari pentru a exprima alte noțiuni: *aparință* LaM, 41, *aparență* ZaF, 101 (<lat. *apparentia*, fr. *apparence*), *aparent* LaS, 251v (<fr. *apparent*, lat. *apparens, -tis*), *cualitativ* LaI, 19v, *calitativ* CiF, 131 (<lat. *qualitativus*, cf. it. *qualitativo*), *cantitativ* LaF, 105 (<lat. *quantitativus*), *causal* LaS, 249v (<lat. *causalis*), *causalitate* MuF III, 29r (<lat. *causalitas, -atis*), *țert* MuF III, 94r (<lat. *certus*), *țertitudine* MuF II, 46r (<lat. *certitudo, -inis*), *conesiune* LaI 2,18 (<lat. *connexio, -onis*), *contradicție* MuF I, 165v (<lat.), *cosmic* CâM, 73 (<lat. *cosmicus*, gr. κοσμικός), *entitate* HeC IV, 187 (<lat. *entitas, -atis*), *esenția* MuF III, 147r, *esența* FH IX, 33 (<lat. *essentia*, cf. it. *essenza*), *imanent* CâM, 57 (<lat. *immanens, -tis*), *lucru în sine* BăC, 80r (traduce pe lat. *entia per se*, germ. *das Ding an sich*), *noumen* CâM, 50 (<lat. *noumenon*, gr. νοῦμενον), *obiectiv* MuF I, 139v (<lat. *objectivus*), *opoziție* HeC III, 311 (<lat. *oppositio, -onis*; fr. *opposition*), *posibilitate* MuF II 64v (<lat. *possibilitas, -atis*), *posibil* HeC IV, 194 (<lat. *possibilis*), *probabilitate* MuF II, 62v (<lat. *probabilitas, -atis*), *probabil* MuF II, 52r (<lat. *probabilis*), *singularnic* MuF I, 143r (<lat. *singularis*), *structura* BăC, 62r (<lat. *structura*), *substanțial* LaI, 19r (<lat. *substantialis*), *transcendent* HeC 2 III, 221 (<lat. *transcendens, -tis*), *transcendental* MuF III13r (<lat. *transcendentalis*).

Etapele următoare vor augmenta sursa etimologică franceză, dar etimologiile latinești nu vor lipsi: *antagonism* EnF II, 153 (<fr. *antagonisme*, lat. *antagonismus*), *conexiune* Le CL XVIII. 320 (<lat.), *evoluție* LeL, 36 (<fr. *évolution*, cf. lat. *evolutio, -onis*), *structural* MicP, 189 (<fr. *structural*).

§ 101. Termenii care denumesc noțiuni referitoare la **ființa umană, facultățile și activitățile ei, relațiile ei cu**

Scanned with OKEN Scanner

realitatea obiectivă sînt în mai mică măsură atestați înainte de 1830: *conștienție* MiF, 122, *conștiință* GoF, 20 (după lat. *conscientia*), *practicesc* MiL, 177 (<lat. *practicus*), *practic* VîL, 141^{v} (<lat., gr. πρακτικός), *practică* VîL, 141^{v} (<gr. πρακτική, lat. *practica*), *spirt* VîL, 51^{r} (<lat. *spiritus*), *scopul* MiF, 21 (<lat. *scopus*, gr. σκοπός), *sensibilitate* VîL, 50^{v} (<fr. *sensibilité*, lat. *sensibilitas -tis*), *santiment* StaG, 67 (<fr. *sentiment*), *sentiment* GoF, 225 (<lat. *sentimentum*), *senzație* VîL, 22^{v} (<lat. *sensatio, -onis*, fr. *sensation*), *subiect* MiL, 74 (<lat. *subiectum*), *soget* PoF, 92 (<it. *soggetto*).

În perioada următoare pătrunde majoritatea termenilor necesari: *consciu* MuF III, 102^{r}, *conștiu* LaI, 4^{r} (<lat. *conscius*), *facultate* HeM, 295 (<lat. *facultas, -atis*), *fantasie* MuF I, 11^{r} (<lat. *phantasia*), *imaghinație* MuF III, 104^{v} (<lat. *imaginatio, -onis*), *intelect* LaM, 119 (<lat. *intellectus*), *intuiție* HeC IV, 185 (<lat. *intuitio,-onis*, fr. *intuition*), *intuitiv* MuF III, 21^{v} (<lat. *intuitivus*), *percepe* LaM, 6 (<lat. *percipere*), *percepție* LaI, 257^{r} (< lat. *perceptio,-onis*), *psihicesc* CâM, 14 (<lat. *psychicus*) *rația* MuF II, 73^{r}, *rațiunea* LaA, 4 (<lat. *ratio, -onis*), *rațional* MuF I, 68^{r} (<lat. *rationalis*), *reflecsie* CâM, 50, *reflecție* CâM, 93 (<lat. *reflexio, -onis*), *reprezentație* MuF I 6^{r}, *reprezentare* MuF III, 31^{r} (<lat. *repaesentatio,-onis*), *sensibil* LaI, 12^{r} (<lat. *sensibilis*), *sensorial* LaI, 15^{r} (<fr. *sensorial*), *sensibilitate* LaM, 21 (<lat., fr.), *senzualitate* MuF III, 77^{v}(<lat. *sensualitas,-atis*) *speculativ* HeC III, 270 (<lat. *speculativus*), *spirit* BăC, 5^{r} (<lat.), *spiritual* MeC III, 262 (<lat. *spiritualis*), *spiritualitate* LaI, 2^{v} (<lat. *spiritualitas, -atis*), *subiectiv* MuF II, 81^{r} (<lat. *subjectivus*). Desigur, epocile ulterioare au contribuit la îmbogățirea lexicului neologic și la înlocuirea unora dintre termenii folosiți pînă la 1860; astfel, *consciu* și *conștiu*, care vor mai circula pînă în jurul anului 1900, sînt concurați și înlocuiți de *conștient* LauM, 70, DrM, 132 (<lat. *consciens, -tis*, fr. *conscient*). De asemenea, etimologiilor prime li s-au adăugat apoi altele (în special din limbile moderne).

§ 102. Terminologia pentru noțiunile ontologiei și gnoseologiei conține și unii termeni vechi românești: *cunoaștere, cugeta, cugetare, gîndi, gîndire, lege, lume, minte*. Dar, și atunci cînd s-au adoptat neologisme, fondul vechi a fost în mare măsură antrenat, mai ales prin intermediul calcurilor. Situația poate fi ilustrată semnificativ de evoluția terminologiei pentru noțiunea „rațiune", concept esențial

în cunoașterea filozofică. Cantemir folosise calcul *socoteală (socoti + -eală)*, pornind de la semnificația primară a lat. *ratio, -onis* „calcul, socoteală", folosit prima dată de Cicero pentru a traduce gr. λόγος [130]. Din același radical, Dinicu Golescu realizează calcul *socotință* GoF, 194 *(socoti + -ință)*, Eftimie Murgu folosește *socoteală* MuF III, 17[r], 77[v] și *socotință* MuF I, 12[v], iar Petru Câmpeanu, *socoată* CâM, 4, 10 (postverbal al lui *socoti* [131]) și *socotință* CâA, 19. Calcul cu cea mai mare circulație în primele etape ale formării terminologiei filozofice are ca model gr. λόγος și folosirea lui avea deja o tradiție în limba literară veche a textelor religioase. Este vorba de termenul *cuvînt*, care începînd cu Samoil Micu și terminînd cu Simion Bărnuțiu (perioada blăjeană) și Ion Heliade-Rădulescu, apare aproape în toate textele de filozofie (MiS, 165, GoF, 91, PoF, 68, MuF III, 17[r], HeC III, 251, HeE, 317, BăC, 28[v], Ba FM II, 317 etc.)

Românii aveau însă în limbă și un termen moștenit din latină, specializat pentru a desemna facultățile cognitive superioare: *minte*, care fusese deja întrebuințat în textele religioase și de Cantemir pentru a desemna noțiunea „rațiune" (v. § 129). Tot dintre cuvintele vechi, au mai fost utilizate pentru redarea acestui concept *pricepere* MiS, 165, *judecată* CS, 226 și *cuget* XeP, 8.

Termenul grecesc λόγος a generat neologismele *logos* (HeE, 317) și *log* (BăF, 117[v], 170[v]), primul dintre ele fiind întrebuințat și astăzi în lucrările de filozofie [132]. Din limba franceză a pătruns neologismul *rezon* (<fr. *raison)*, care se întîlnește începînd cu V. Vîrnav în tot secolul al XIX-lea (VîL, 142[r], VîF I, 90[r], AR X, 84, GaP I, 187, PRU, 93, ConA, 3, ChP, 10 etc.). Termenul uzual astăzi își are însă originea în lat. *ratio, -onis* și a fost introdus mai întîi în forma *rație* (MuF II, 73[v], CâM, 4, HeC III, 251, LaI, 254[r]), după 1840, începînd cu A.T. Laurian, se întrebuințează

---

130 V. Marin O. Lișcu, *Étude sur la langue de la philosophie morale chez Cicéron*, Paris, 1930, p. 132—133. Verbul originar *reor*, de la care a derivat *ratio*, însemna „a calcula, a cugeta, a crede".

131 Etimologia verbului *a socoti* a fost explicată diferit de lingviști. Recent însă Eugenio Coseriu a demonstrat că acest cuvînt este moștenit de limba noastră din latină (v. Eugenio Coseriu, *Rum. a socoti. Ungarisch, ukrainisch oder lateinisch?* în „Romanica europaea et americana" Festschrift für Harri Meier, 8 Januar 1980, p. 148—155).

132 *Logos* și *cosmos* sînt de altfel printre puținele cuvinte care păstrează în limba noastră terminația grecească *-os*. Acești termeni au fost susținuți în această formă însă de influența franceză.

Scanned with OKEN Scanner

cu o frecvență crescîndă și *rațiune*, care devine apoi exclusiv cu semnificația din filozofie (LaA, 4, BăF, 109^{v}, ZaF, 88, CiF, 234 etc.)[133]. În unele lucrări de după 1860 „rațiune" este redat și prin *raționament* (EnF II, 73, LauM, 86, CL II 30, DjuI, 60) și, rar, prin *resonament* (ConA, 50, 52).

§ 103. Pentru noțiunile **logicii,** marea majoritate a termenilor sînt în limba latină preluați din greacă, iar la noi învățații i-au introdus avînd, de obicei, în vedere ambele limbi. În această situație, latina și greaca oferă pentru termenii românești etimologii esențiale complementare. Tot de acest lucru se leagă și faptul că, încă din perioada de pînă la 1830, un număr însemnat de termeni pătrund la noi în formele care s-au impus în limba literară: *amfibolie* PoF, 43 (<gr. αμφιβολία, lat. *amphibolia*), *analis* MiL, 35 (<lat. *analysis*, gr. ανάλυσις), *analiticesc* MiL, 155, *analitic* PoF, 144 (<lat. *analyticus*, gr. αναλυτικός), *analoghie* MiL, 178 (<lat. *analogia*, gr. αναλογία), *antinomie* PoF, 161 (<gr. αντινομία, lat. *antinomia*), *dialecticesc* VîF I, 132^{r}, *dialectic* PoF, 71 (< gr. διαλεκτικός, lat. *dialecticus;* prima formă apare și la Cantemir, după greacă), *dialectică* GrL[prefață], 10 (<gr. διαλεκτική, lat. *dialectica*), *dilema* MiL, 117, *dilima* GrL, 275 (<lat. *dilemma*, gr. δίλημμα), *entimemă* MiL, 111 (<lat. *enthymema*, gr. ενθύμεμα; apare și la Cantemir, după greacă), *epiherema* MiL, 120 (<lat. *epicherema*, gr. επιχείρεμα; apare și la Cantemir, după greacă), *idea* MiL, 25 (<lat. *idea*, gr. ιδέα; apare și la Cantemir, după greacă), *paraloghism* VîL, 8^{r}, *paraloghismos* GrL, 145 (<gr. παραλογισμός, lat. *paralogismus*), *sferă* VîL, 42^{r} (<lat. *sphaera*, gr. σφαῖρα; apare și la Cantemir, după greacă), *siloghism* MiL, 101, *siloghismos* GrL, 175 (<lat. *syllogismus*, gr. συλλογισμός; apare și la Cantemir, după greacă), *syntes* VîL, 100^{v} (<gr. σύνθεσις, lat. *synthesis*), *sofismă* MiL, 132 (<lat. *sophisma*, gr. σόφισμα), *sorit* MiL, 120 (<lat. *sorites*, gr. σωρείτης). Pătrund însă în această perioadă și neologisme care nu mai au suport în greacă, ci pornesc numai de la latină și de la limbile romanice: *astracția* PoF, 207 (<lat. *abstractio, -onis*, it. *astrazione*), *abstret* VîL, 73^{r}, *abstrat* PoM, 4^{v}, *abstract* PoM, 38 $^{bis\ v}$ (<fr. *abstrait*, lat. *abstractus*, it. *astratto*), *argument* VîL, 145^{r} (<lat. *argumentum;* apare și la Cantemir), *definiție* VîL, 13^{r} (<lat. *definitio, -onis*),

[133] *Rație* s-a specializat însă pentru altă semnificație.

Scanned with OKEN Scanner

demonstrație MiF, 143 (<lat. *demonstratio, -onis*), *descripție* PeP, 108 (<lat. *descriptio, -onis*), *divizie* PeP, 200 (<lat. *divisio, -onis*), *predicat* MiL, 75 (<lat. *praedicatum*), *propoziție* VîF I, 91^{v} (<lat. *propositio,-onis*), *termin* MiL, 96 (<lat. *terminus, termen, -inis*).

După 1830, terminologia logicii se îmbogățește mai ales cu împrumuturi din latină, în așa fel încît, în jurul lui 1850, sînt atestate și circulă în mod curent toate elementele lexicale actuale, corectîndu-se unele forme din etapa anterioară: *abstracție* MuF I, 128^{v} (<lat.), *a abstrage* MuF I, 11^{v} (<lat. *abstrahere*), *afirmație* MuF I, 146^{r} (<lat. *affirmatio, -onis*), *afirmativ* MuF I, 119^{v} (<lat. *affirmativus*), *apodictic* MuF II, 46^{r} (<lat. *apodicticus*), *asertoriu* MuF I, 153^{v} (<lat. *assertorius*) dar *asertoric* LaI 1,67 (<fr. *assertorique*), *clasificație* HeC III, 260, *clasificare* ZaF, 91 (<lat. *classificatio, -onis*, fr. *classification*), *conțept* MuF 1,88^{v} (<lat. *conceptus*), *concluzie* MuF II, 96^{v} (<lat. *conclusio, -onis*) *concret* MuF I, 10^{r} (<lat. *concretus*), *contrariu* MuF I, 217^{r} (<lat. *contrarius*), *contrarietate* MuF I, 197^{v} (<lat. *contrarietas, -atis*), *coordinație* CâM, 44 (<lat. *coordinatio, -onis*), *copula* BăP, 114 (<lat. *copula*), *conversie* HeC IV, 192 (<lat. *conversio, -onis*), *a deduce* MuF II, 49^{v} (<lat. *deducere*), *deducție* MeC III, 266 (<lat. *deductio, -onis*), *diferență specifică* LaF, 64 (<lat. *differentia specifica*), *discurziv* MuF III, 22^{r} (<lat. *discursivus*), *divisiunea* LaM, 84 (<lat.), *ghen* MuF III, 73^{v} (<lat. *genus*), *inducție* MuF I, 202^{r} (<lat. *inductio, -onis*), *negație* MuF I, 119^{v} (<lat. *negatio, -onis*), *negativ* MuF I, 119^{v} (<lat. *negativus*), *premisă* MuF I, 183^{v} (<lat. *praemissa*), *raționament* HeC III, 251 (<lat. *rationamentum*), *speția* MuF I, 9^{r} (<lat. *species*, germ. *Spezies*).

După 1850, Timotei Cipariu folosește ca echivalent al termenilor latinești *intensio*, *comprehensio* și *complexus*, derivatul postverbal *conținut* (al noțiunii; ortografiat de acest învățat *contienut* CiF, 114), care, mai ales prin Titu Maiorescu, a devenit termen consacrat al logicii. În a doua jumătate a secolului trecut, se mai adaugă cîțiva termeni împrumutați din franceză și din latină: *coordonare* NeC, 31 (din *coordona* <fr. *coordonner*; care înlocuiește pe *coordinație*), *inferență* ElS, 60 (<fr. *inférence*).

§ 104. Metamorfoza suferită de termenii care desemnează noțiunile logicii, precum și aportul diferitelor influențe la realizarea formei actuale, poate fi ilustrată de un grup de termeni introduși inițial din latină și greacă, dar cu etimologii adiționale în limbile moderne.

Scanned with OKEN Scanner

La grupul de termeni (mulţi dintre ei ţinînd de terminologia logicii) *analiză, antiteză, clasă, ipoteză, teză*, pătrunşi în limba română mai întîi din limbile greacă şi latină, forma actuală s-a impus după un timp îndelungat, în care termeni corespunzători din franceză, germană şi italiană au contribuit în mod hotărîtor la încadrarea şi fixarea lor. Unii dintre aceşti termeni alcătuiesc microsisteme corelative: *analiză-sinteză, teză—antiteză—sinteză* şi în evoluţia lor semantică şi formală s-au influenţat reciproc. În greacă şi apoi în latină, aceştia erau de genul feminin (declinarea a III-a parisilabică), dar forma lor, în speţă terminaţia, nu oferea posibilităţi de acomodare şi de încadrare la femininele româneşti. Samoil Micu, plecînd de la gr. ανάλυσις şi lat. *analysis*, foloseşte atît o formă neadaptată *analisis* MiL, 36 (întîlnită şi la alţi învăţaţi: VîL, 23^{r}, MuF II, 8^{v}, GaP II, 353), cît şi încadrarea în forma *analis* MiL, 35 de genul neutru, formă care cunoaşte ulterior o largă răspîndire (uneori şi în varianta cu *-z* în loc de *-s*; v. VîL, 13^{v}, PoF, 67, MuF I, 128^{r}, CâM, 23, LaS, 254^{v}, GaP II, 38). Necesitatea încadrării la feminin şi modelul fr. *analyse* şi germ. *Analyse* (mai puţin al it. *analisi*) au dus la modificarea formelor iniţiale, ajungîndu-se la *analise* (HeC 2 III, 349, BăP, 161 LaM, 15, CiF, 22, LauM, 85, LeM, 9). Această variantă a fost curînd dublată de *analisă*, care nu mai punea probleme deosebite în cazul articulării (cum punea *analisea*) şi se înscria în sistemul românesc de declinarea întîi: sg. *-ă*/ pl. *-e* (v. HeC 2III, 248, LaI, 17^{r}, ZaF, 43, EnP I, 44, NiM, 81, CaD, 21, MaL 2, 106, CoM, 212). După 1880, forma *analisă* este generală şi, ortografiată cu *-z-*, capătă aspecul actual: *analiză* (BoP, 248, XeP 2, 678, RăN, 26).

La fel stau lucrurile în cazul lui *antiteză*, unde, după gr. αντίθεσις, Poteca foloseşte *antites* PoF, 100 (pl. *antitesi*) şi *antitesie* PoF, 150. Pentru *ipoteză*, Cantemir întrebuinţa (plecînd de la gr. υπόθεσις) *ypothesis, hipothesis* şi *ipothesis*, S. Micu foloseşte însă alături de *ipotisis* MiS, 96 şi *ipotis* MiS, 98, iar Poteca, care utiliza de obicei aceleaşi forme neutre, introduce şi femininul *ipotisie* PoF, 192. La *sinteză*, introdus de V. Vîrnav în forma *syntes* VîL, 100^{v}, varianta feminină în *-e* şi mai ales cea în *-ă* devin generale în jurul lui 1840. Metamorfoze asemănătoare are şi *teză*, introdus de S. Micu în forma *tes* (MiL, 200), cu sursa în lat. *thesis* şi cu originalul grecesc θέσις. Cuvîntul *metempsihoză* apare mai întîi la P. Stamatiadi şi E. Poteca în forma primară *metempsihosis* (<gr. μετεμψύχωις); merită

Scanned with OKEN Scanner

menționată și forma neobișnuită *metempsih*, întîlnită la C. Gane *(principiile metempsihului* GaP I, 175). Substantivul *clasă* [134] a fost întrebuințat la început după gr. κλάσις, lat. *clasis* în formele *clasis* (VîL, 31[r]) și *clas* (VîL, 29[r], PoM, 41[v]). Deja E. Murgu și P. Câmpeanu folosesc însă varianta *clasă* (MuF I, 98[r], CâM, 44), care s-a impus într-o formă modelată de corespondentul francez și german.

Altul a fost rezultatul în cazul lat. *exstasis, extasis*, gr. ἔκστασις și corespondentele din limbile moderne fr. *extase*, germ. *Ekstase*, unde formele feminine corespunzătoare genului din aceste limbi *(ecstase* HeC 2 III, 280, *estase* LaI 2, 249, BăE, 10, CiF, 316, CaD, 8, *extază* MicP, 174) au cedat în fața celei neutre, introduse încă de Heliade-Rădulescu, *estas* HeC III, 314, devenind la Leonardescu *extas* și, spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, *extaz* MicP, 174.

§ 105. Noțiunile din domeniul **metodologiei și cercetării** au fost desemnate între 1780 și 1830 prin termeni proveniți din greacă și din latină, iar uneori și din limbile moderne: *axiomă* MiF, 40 (<lat. *axioma*, gr. ἀξίωμα; apare și la Cantemir, după greacă), *dialoghicesc* PoF, 193 (<gr. διαλογικός, lat. *dialogicus)*, *dogmă* MiL, 172 (<lat. *dogma*, gr. δόγμα), *dogmaticesc* MiL, 184 (<lat. *dogmaticus*, gr. δνγματικός), *lema* MiL, 88 (<lat. *lemma*, gr. λέμμα). În unele cazuri etimologia este latină sau romanică fără a avea corespondent grecesc: *doctrină* VîL, 141[r] (<lat. *doctrina)*, *ecsperiență* MiF, 12, *experiență* PoF, 59 (<lat. *experientia;* apare și la Cantemir), *speriment* MiL, 143 (<it. *sperimento)*, *observație* PoF, 58 (<lat. *observatio, -onis)*, *postulat* MiL, 87 (<lat. *postulatum)*, *speculație* VîL, 141[v] (<lat. *speculatio, -onis*, fr. *spéculation)*. După lat. *praejudicium*, Samoil Micu realizează calcul de structură *prejudecată* (MiS, 128), care spre sfîrșitul secolului al XIX-lea s-a fixat în limba literară.

După 1830, latiniștii, deși vor avea în vedere sursele grecești, se orientează aproape numai spre limba latină (alți învățați vor promova însă și împrumuturile romanice): *acroamatic* MuF II, 3[r] (< lat. *acroamaticus)*, *catehetic* MuF II, 3[r] (<lat. *catecheticus)*, *doctrinal* MuF II, 105[v] (<lat. *doctrinalis)*, *ecsperiment* MuF II, 78; (<lat. *experimentum)*, *erotimatic* MuF II, 3[r] (<lat. *erotematicus)*, *eu-*

---

[134] Despre etimologia și formele în care a circulat *clasă*, v. și N. A. Ursu, *Problema etimologiei neologismelor limbii române*, în AnL, XVI (1965), p. 107—109.

ristic LaF, 199 (<lat. *heuristicus*), *presumție* CâD, 27 (<lat. *praesumtio, -onis*). Termenii vechi *cercetare*, *credință* („acord în a considera drept certă o cunoștință obținută indirect") și *știință* (corespondent al lat. *sciencia*, it. *scienza*, fr. *science*) au fost asimilați terminologiei pentru domeniul metodologiei și cercetării.

Metamorfoza unor termeni filozofici folosiți în acest domeniu, mai ales, dar foarte importanți și pentru ontologie, gnoseologie și logică, ilustrează modul în care s-au realizat formele actuale și sursele care le stau la bază.

Forma gr. αξίωμα, lat. *axioma* a făcut ca încă Dimitrie Cantemir să introducă un neologism încadrat la femininele de declinarea întîi, deși în cele două limbi clasice substantivul era neutru. Forma *axiomă* este întrebuințată și de Micu, Golescu, Poteca, Murgu, Câmpeanu, Heliade, Laurian etc. La V. Vîrnav se întîlnește și forma *axiom* VîL, 131^{v} (desigur, urmînd pronunția franceză), iar Maiorescu și Eminescu folosesc această formă de neutru, încercînd să păstreze corespondența cu limbile clasice și, mai ales, cu germana (*axiom* MaL, 72, MaF, 34, EmK, 39; pl. *axiome* MaL, 72, MaL 2, 126, EmK, 28). Forma *axiom* alternează cu *axiomă* la G.C. Dragu și A.D. Xenopol, dar cei mai mulți intelectuali o folosesc numai pe cea feminină, spre deosebire de încadrarea la masculin din franceză și italiană și la neutru din germană. În mod asemănător s-au fixat în limba noastră *lemă*, *dogmă*, *epicheremă*, *filosofemă*, *teoremă* etc. În zadar va încerca Maiorescu să le aducă pe unele dintre ele la neutrul originar (*enthymem* MaL, 2,58, *epicherem* MaL, 75, MaL 2,57), acest sistem de adaptare instituindu-se (cu mici excepți, precum *program-programă*) în limba literară actuală.

Din lat. *methodus*, gr. μέθοδος, prin obișnuita înlăturare a terminațiilor *-us* și, respectiv, *-os*, a rezultat la învățații de pînă la 1850 forma *metod* (MiL, 14, VîL, 4^{r}, GoF, 67, PoF, 41, MuF I,50^{v}, HeC III, 276, BăC, 52^{v}, LaI, 5^{v} etc.) cu pluralul *metoduri* (PeP, 143, VîL, 76^{v} etc.), *metoade* (PoF, 15, HeC III, 253, LaM, 3) și, rar, *metodori* (MuF I, 34^{v}). Spre mijlocul secolului trecut, desigur și sub influența corespondentului din franceză și apoi din germană, apar și încadrări la feminin — ca în limbile clasice —, dar la declinarea întîi: *metodă* (GaP I, 4, VeP, 7, EnP I, 15). Concurența dintre neutru și feminin se menține pînă spre sfîrșitul secolului al XIX-lea (la P.P. Negulescu și A.D. Xenopol, d.e.), dar pluralul este în majoritatea cazurilor *metoade* (Le CL XXVIII, 517, MoI, 9, ElS, 40, TeF, 333, BoP, 234, GhM, 97).

Scanned with OKEN Scanner

forma cu diftong extinzîndu-se și la singular (Ma CL IV, 370, XeP, 5). Treptat, se impune forma feminină *metodă*, iar *metoadă* continuă să fie folosit sporadic pînă spre vremea noastră.

§ 106. Neutrele latinești în *-ium* au avut în etapele de formare a terminologiei filozofice moderne redări variate. Cantemir transpusese în românește lat. *principium* — avînd în vedere, desigur, și gr. αρχή — prin *începătură;* mai tîrziu, acest calc apare sporadic la mai mulți învățați. De la același radical s-au format și calcurile *început* (MiS, 76, VîL, 96^{v}, GoF, 59, PoM, 45^{v}, BăC, 7^{r}, CiF, 34, PR, 93) și, rar, *începere* (AsL, 267, VîL, 148^{r}). După germ. *Grundsatz* și *Grundlage* s-a creat calcul *temei* (MihM, 72, PeP, 337), iar pornind de la conținutul semantic (de la conținutul noțiunii) și, uneori, avîndu-se în vedere și semantismul fr. *principe*, s-au folosit *temei* (PR, 93) și *temelie* (PR, 94). A mai fost întrebuințat foarte rar și calcul *izvor* (AsL, 206).

Neologismul pe baza termenului latinesc apare în forma *prințipium* la Samoil Micu (MiS, 16), care la Lazăr Asachi se înregistrează în glose de alternare cu *începătură* (AsL, 267, 268; cu pl. *prințipii* AsL, 204, 264). Această formă, întrebuințată printre alții și de Murgu, apare sporadic și astăzi în lucrările de filozofie (bineînțeles cu înlocuirea lui *-ți-* prin *-ci-*). O adaptare mai pronunțată la limba noastră a cuvîntului latin s-a făcut și sub influența corespondentului francez *principe* și a germ. *Prinzip*. Limbile moderne nu au furnizat însă decît forme efemere care presupuneau reducerea totală a terminației latinești *-ium*. Italianul *principio* a jucat în general un rol redus, dar a constituit, desigur, pentru unii învățați, modelul pentru forma actuală. Influența franceză este mai ușor depistabilă atunci cînd apar fonetisme specifice pronunției din această limbă: *prențip* StaG, 26, BuF, I (în unele texte anterioare nefilozofice apare și varianta *prinsip*, întîlnită, de exemplu, la Stanciu Căpățineanu). Modelul german a realizat, măcar în parte, pronunția cu *-ți-* în loc de *-ci-* (fenomenul se putea produce și analogic, ținînd cont că acționa ca regulă pînă pe la 1830 și chiar mai tîrziu): *prințip* (StaG, 12), *prințcp* (VîF II, 135^{r}), dar V. Vîrnav folosește și *princip* (VîL, 148^{r}). Eftimie Murgu utilizează forma actuală *principiu* (MuF III, 19^{v}, 108^{v}) precum și *prințipiu* (MuF I, 19^{r}) și femininul *prințipie* (*le-am luat în loc de prințipie* AsL, 249, *ce este prințipie* MuF I, 14^{r}). P. Câmpeanu și Melchisedec îl încadrează tot la feminin: *principia* (CâM, 14, MeF, 34^{v}). O

largă circulație o are în secolul trecut, începînd cu Heliade, forma *princip* cu varianta *prinţip* (HeC III, 269, MeF, 16r, LaI, 12v, LaS, 250v), actualul *principiu* devenind însă dominant la A.T. Laurian după 1845. În cursul de filozofie de la Blaj, Simion Bărnuţiu făcea recomandarea: „Se poate zice de vei vré se-l zici cu o vorbă *princeput s. princepere* după latinescul *principium*, însă *principiu* nu se vede a fi bine necedecum" (BăC, 7r) [135]. Dar Bărnuţiu a fost el însuşi inconsecvent folosind în acelaşi curs şi forma *principiu* (BăC, 68r), care la Iaşi va înlocui total calcurile de structură propuse. Cînd întrebuinţarea calcurilor nu a mai fost în uz (după 1850), se utilizează în mod obişnuit forma *principiu*, dar varianta *princip* mai păstrează încă nult timp, prin influenţa franceză şi cea germană, puterea de circulaţie (ZaF, 48, MaK, 151, EmK, 125, FeL, 358, Ta CL XXX, 159).

Trebuie tratat aici, pentru evoluţia similară, şi termenul *spaţiu*, care are în linii mari aceeaşi metamorfoză. Calchierea s-a făcut prin *loc* (MiS, 109, VîL, 145v, PoM, 40v, MuF I, 2v, HeC IV, 193, MeF, 13r, LuL, 43). Din lat. *spatium* (pl. *spatia)*, apar la S. Micu două forme: *spaţie* MiS, 109 şi *spaţiu* MiS, 108; forma *spaţ*, care este întrebuinţată mai tîrziu de unii învăţaţi, apare sporadic (MuF III, 11r, CâM, 57, FeL, 252, HoM, 11), căci se impune de timpuriu *spaţiu*. Limbile moderne (fr. *espace*, germ. *Spatium*, it. *spatio)* au avut de data aceasta un rol scăzut în fixarea neologismului. Trebuie menţionată şi forma rară *spaciu* (MaL 1,39v, PuC, 4, StU, 1), care porneşte de la varianta latinească *spacium* (realizată din alternarea *t* + *i* precedat de vocală cu *c* + + *i*, caracteristică latinei medievale), dar care poate fi totuşi numai o chestiune de grafie.

Pentru „criteriu", Poteca întrebuinţa forma *critiriu* (PoF, 125) de la gr. κριτήριον, dar deja Eftimie Murgu adoptă forma actuală *criteriu* (MuF III, 136v). Învăţaţii orientaţi spre franceză au utilizat adesea varianta, mai aproape de etimonul latin, *criterium* (ZaF, 179, TaK, 9, 21, CO IV, 378, XeP, 26), după fr. *critérium* (astăzi însă în franceză este uzual *critère)*. Un rol în introducerea şi fixarea cuvîn-

---

[135] De la I. Heliade-Rădulescu *(Grammatică românească*, 1828, p. 100), se pare, a pornit ideea după care *pricepere* ar fi derivat cu prepoziţia *prin* (scris de latinişti *prein)* şi ar fi din aceeaşi familie cu *începere* şi *început*, cuvinte folosite adesea între 1780 şi 1830 pentru calchierea termenului latinesc şi grecesc. Bărnuţiu a preluat această părere şi a adus pe *priceput* şi *pricepere* aproape de semantismul „originar", dîndu-le şi o formă „etimologică".

tului românesc l-a avut și germ. *Kriterium*, iar din apropierea semantică a cuvintelor germane *Kriterium* și *Merkmal*, Câmpeanu a creat glosele de alternare *criteria seau semnul* CâM, 11 și *criteriile sau sămnile*, CâM, 66.

După lat. *corollarium*, S. Micu folosește termenul *corolariu* MiF, 215 (pl. *corolarie* MiF, 156, *corolaria* MiL, 88); V. Vîrnav introduce însă pe *corolar* VîL, 136^{v} și, cu fonetism francez, *coroler* VîF II, 114^{r} (<fr. *corollaire)*, în vreme ce E. Murgu utilizează fie o formă neadaptată *corolarium* MuF II, 51^{v}, fie forma actuală *corolar* MuF II, 52^{r}. Varianta *corolariu* (care era în concordanță cu adaptările din cazurile *principiu, spațiu, criteriu)* a avut frecvența cea mai mare în secolul trecut, dar pluralul *corolare* și modelul germ. *Korollar* au favorizat la sfîrșitul secolului impunerea formei fără *-iu*.

§ 107. Încadrarea la feminin a neutrului gr. σύστημα, lat. *systema* a fost aproape exclusivă pînă pe la 1860 și majoritară pînă în jurul lui 1880. D. Cantemir întrebuința forma *sistimă* cu fonetism grecesc, care se va întîlni încă pînă la 1840 (StaA, 6, 50, VîL, 21, GoF, 201, PoF, 46 etc.). Începînd cu S. Micu însă apare forma *sistemă* (MiL, 186), care la P. Stamatiadi cunoaște și varianta *sistemată*(Sta G, 12), creată din pl. *sistemata* (care urmează greaca și latina). După 1830, forma cu fonetism grecesc este tot mai rar uzitată, prioritară fiind cea după model latinesc (MuF II, 4^{r}, CâM, 25, HeC III, 308, LaI, 261^{v}, LaA, 11, BăM, 39, CiF, 180 etc.). De la 1840 însă (în alte lucrări decît cele filozofice și mai înainte [136]), *sistemă* alternează cu *sistem* (MeF, 3^{v}, BăC, 10^{r}, GaP I, 176, ZaF, 8) și această situație de alternare se menține pînă spre 1880; ulterior, forma de neutru devine aproape exclusivă. Spre deosebire de *axiomă* (v. § 105, s-a realizat aici, așadar, o revenire la neutrul originar din limbile clasice. Situația a fost favorizată și de masculinele romanice (fr. *système*, it. *sistèma)*, precum și de neutrul german *(das System)*. În cazul cuvîntului *aforism*, lucrurile au decurs în același mod, acest termen, deși rar întrebuințat, a putut fi influențat de evoluția lui *sistem*.

§ 108. Lucrărilor de **morală** li se atribuia în epoca luminilor un rol deosebit în emanciparea socială și națională, iar filozofia practică era concepută în primul rînd ca o etică menită să cunoștientizeze și să orientèze activitatea umană pentru practicarea binelui. Cu un limbaj specific redus, ter-

[136] Cf. N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, p. 279.

minologia etică are ca elemente centrale categoriile de „bine" și „datorie", desemnate la noi prin termeni vechi și populari. Cu sensul „moral", *practic* (<lat. *practicus*, gr. πρακτικός) apare deja la Dosoftei, iar ulterior (*practicesc* MiL, 177, *practic* VîL, 141^{v}) termenul devine obișnuit cu această accepțiune. Din filozofia kantiană este introdusă sintagma *imperativ categoric* LaI, 260^{r}, urmîndu-se modelul latin și francez.

Atenția de care s-a bucurat această disciplină filozofică poate fi ilustrată de frecvența și formele multiple ale termenilor care o denumesc și de bogăția familiei acestor termeni. Astfel, pentru „etică", Cantemir introduce din greacă termenul *ithica* (<gr. ηθική) și urmîndu-se tot limba greacă apar pînă la 1830 variante precum *itica* (MiF, 7, AsL, 227, PoM, 2^{v}) și *itichi* (StaA, 52, GrL, 11). Dar lat. *ethica* pe care îl are în vedere uneori S. Micu stă la baza lui *etică* (MiS, 191) care devine general după această dată (MuF I, 19^{v}, HeC III, 254, BăV 1,60r, LaA, 6 etc.). În cazul adjectivului corespunzător, Cantemir folosește fie forma *ithicesc*, cu fonetism grecesc, fie forma *ethic (filosofia ethică)*, pornind de la latină. Anul 1830 este și în acest caz limita pînă la care apar variantele care trimit la cuvîntul grecesc, iar după 1840, prin încetarea uzului sufixului *-icesc*, se folosește aproape numai forma *etic*.

Sinonimul lui *etică*, *morală*, este întrebuințat începînd cu P. Stamatiadi: *morală* StaA, 78 (alături de *moral* StaA, 52, AsL, 227, 310 <fr. *morale)*, iar adjectivul *moral* cunoaște următoarea evoluție: *moralicesc* MiS, 96 StaA, 77, 128, AsL, 315, *moralnic* AsL, 227, PoF, 29 (<lat. *moralis)*, *moralic* PoF, 23 (din *moralicesc)*, *moral* PeP, 3 (<lat.; și *morar*, sporadic la Bărnuțiu). Celelalte cuvinte din familie au fost introduse și întrebuințate de timpuriu: *moralitate* PeP, 104 (<lat. *moralitas, -atis)*, *moralism* BăV 1,65^{v} (<lat. *moralismus)*, *moralist* GoF, 366 (<fr. *moraliste*, it. *moralista)*, *moralicește* AsL, 294, VîL, 145^{r} *(moral+ -icește)*.

§ 109. Pentru **filozofia istoriei și filozofia socială,** epoca de pînă la 1830 prezintă puține elemente lexicale specifice: *dimocratie* GoF, 249 (<gr. δημοκρατία; apare și la Cantemir), *libertate* PoF, 33 (<lat. *libertas, -atis)*, *nație* VîL, 138^{v} (<lat. *natio, -onis*, fr. *nation)*, *național* GoF, 260 (<lat. *nationalis*, it. *nazionale)*, *republică* MiS, 229 (<lat. *respublica)*, *revoluție* GoF, 58 (<lat. *revolutio, -onis)*, *social* GoF, 72 (<lat. *socialis)*, *soțietate* MiF, 184 (<lat. *societas, -atis)*. În etapa următoare (de după 1830) și mai ales spre mijlocul secolului, problemele sociale capătă o mai mare atenție din partea

Scanned with OKEN Scanner

învățaților. Lucrările filozofice atestă această preocupare, iar terminologia filozofică este îmbogățită simțitor. Împrumuturile se fac din franceză, latină, germană și italiană: *absolutism* HeC III, 317 (<fr. *absolutisme*), *capital* GaP I, 50 (<fr. *capital*), *civilisație* HeM, 294 (<fr. *civilisation*, lat. *civilisatio, -onis*), *comunism* PRU, 98 (<fr. *communisme*), *comunist* PRU, 97 (<fr. *communiste*), *cultură* MuF I, 137 (<lat. *cultura*, germ. *Kultur*), *democrație* HeC III, 318 (<lat. *democratia*, fr. *démocratie*) *națiune* LaA, 3 (<lat.), *naționalitate* HeM, 256 (<lat. *nationalitas, -atis*, fr. *nationalité*), *partit* HeC 2I, 219 (<it. *partito*), *progres* HeC III, 316 (<lat. *progressus*), *proprietar* PRU, 97 (<fr. *propriétaire*, lat. *proprietarius*), *relațiunile sociale* VeP, 276, LaF, 218 (<fr. *relations sociales*, cf. germ. *gesellschaftliche Beziehungen*), *socialism* HeE, 120 (<fr. *socialisme*, it. *socialismo*), *socialist* LaM, 120 (<fr. *socialiste*), *stat* HeC IV, 182 (<lat. *status*, it. *stato*). În jurul anului 1850, *marfă* (HeE, 350) se întrebuințează cu sensul actual din științele sociale (influențat de fr. *marchandise*), iar, după un deceniu, Timotei Cipariu dă definiția filozofică-sociologică a termenului și noțiunii *popor* (CiF, 497). Cipariu fusese însă procedat în acest sens de Lazăr Asachi (v. § 25). Definiția *națiunii* a fost dată, în termenii actuali, de Simion Bărnuțiu, în jurul anului 1840 (BăC, 138^{v}). Se precizează de către acest învățat că „națiunea" este un grup de oameni cu aceeași origine, vorbind aceeași limbă, avînd aceleași obiceiuri și aceiași învățați, precum și o cultură comună. Apartenența la același stat, arată Bărnuțiu, este un factor facultativ al apartenenței la o națiune.

De o terminologie completă referitoare la societate se poate vorbi abia în ultimele două decenii ale secolului trecut, cînd dezbaterile politice, afirmarea socialiștilor și confruntările ideologice au favorizat îmbogățirea impetuoasă a lexicului din acest sector, mai ales pe baza împrumuturilor din franceză, uneori și cu colaborarea limbii germane: *alienare* MușM, 70 (după fr. *aliénation*, germ. *Veräusserung*), *clasă socială* Mă CL XXVII, 499 (<fr. *classe sociale*, cf. germ. *Gesellschaftsklasse;* anterior se întrebuințase, după germană, *clasă a oamenilor* MuF III, 142^{r}, *clasă de oameni* BăV, 44), *lupta de clasă* CS, 90 (<fr. *lutte de classe*, iar după fr. *lutte des classes*, *luptă de clase* MușE, 7), *loisir* CoM, 218 (fr. *loisir*), *mod de producție* MușM, 40 (<fr. *mode de production*, cf. germ. *Produktionsweise*), *organisațiune socială* MușE, 23, iar, după 1900, *orînduire socială*), *partid*

Ta CL XXI, 416 și *partidă* CO IV, 561 (cf. ngr. παρτίδον), *proletar* Mic TL I, 200 (<lat. *proletarius*, fr. *prolétaire*), *proletariat* MușE, 6 (<fr. *prolétariat*, germ. *Proletariat*), *relații de producție* MușM, 8 (<fr. *relations de production*), *sistem social* MușE, 11 (<fr. *système sociale*), *socialism științific* MușV, 3 (<fr. *socialisme scientifique*, cf. germ. *wissenshaftliche Sozialismus*), *socialism utopic* MușS, 26 (<fr. *socialisme utopique*, cf. germ. *utopische Sozialismus*).

§ 110. Terminologia care desemnează principalele **discipline filozofice** a pătruns la noi, în parte, înainte de 1800, mai întîi prin opera lui Cantemir, unde se pornea de la termenii grecești, și apoi prin lucrările lui Samoil Micu, în care se aveau în vedere în primul rînd cuvintele latinești, fără a neglija însă originalele grecești: *etică* MiS, 191 și *itică* MiF, 7 (<lat., gr.), *filosofie*, MiL, 3 (<gr. φιλοσοφία, lat. *philosophia*), *fisică* MiL, 16 (<lat. *physica*, gr. φυσική), *loghică* MiL, 8 (<lat. *logica*, gr. λογική), *metafisică* MiL, 18 (<lat. *metaphysica*, cf. ngr. μεταφυσική; la Cantemir numai după greacă), *teologhie* MiL, 17 (<lat. *theologia*, ngr. θεολογία). Aceleași surse etimologice au și termeni care apar întîi la S. Micu și E. Poteca: *cosmologhie* MiL, 17 (<lat. *cosmologia*, ngr. κοσμολογία), *etiologhie* PoF, 65 (<ngr. αιτιολογία, lat. *aetiologia*), *ideologhie* PoM, 38 bis r (<ngr. ιδεολογία, lat. *ideologia*), *ontologhie* MiL, 17 (<lat. *ontologia*, ngr. οντολογία), *pneumatologhie* MiS, 146 (<lat. *pneumatologia*, ngr. πνευματολογία), *politică* MiF, 8 (<lat. *politica*, gr. πολιτική), *psihologhie* MiL, 17 (<lat. *psychologia*, ngr. ψυχολογία).

După 1830, terminologia referitoare la disciplinele filozofice pornește aproape exclusiv de la limba latină savantă, chiar dacă prin glosele etimologiilor primare se indică adesea și radicalul original grecesc. Ţinînd cont și de noua etapă a limbii literare românești, termenii propuși acum de învăţaţi urmează îndeaproape forma latină: *aletologie* LaD, 6r, *aretologhie* MuF I, 19v, *arhimetrie* MuF I, 56v, *arhologie* MuF III, 4r, *caleologie* LaD, 6r, *cosmogonie* LaM, 199, *crimatologie* CiF, 340, *deontologie* LaS, 254r, *dicheologie* MuF I, 19v (<lat. *dicaeologia*, cf. germ. *Dikäologie*), *hilologhie* CâM, 54, *logistică* LaD, 8v, *meristică* CiF, 188, *metodică* MuF II, 3v, *metodologhie* MuF II, 4v, *organologhie* CâM, 54, *pracseologie* LaD, 5v, *protologie* LaF, 24, *somatologhie* CâM, 58, *stihiologie* CâM, 87 (<lat. *stoichoiologia*), *teleologie* LaS, 249v, *teodicee* HeC III, 29v; pentru *estetică* (HeC III, 253), deși primează etimonul latin *(aesthetica)*, trebuie admisă

Scanned with OKEN Scanner

etimologia complementară franceză *(esthétique)*, iar *economie politică* (HeC III, 258), deși avea corespondent în latina savantă, acesta este etimon adițional pentru cuvîntul românesc, cel esențial fiind fr. *économie politique*.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se întîlnesc, după franceză, termeni precum: *etologie* SaM, 72, *psihofizică* MicP, 305, *sociologie* Ma CL XXV, 622.

Termenii pentru disciplinele filozofice realizează elementul bază în cadrul unor familii de cuvinte alcătuite, de obicei, și dintr-un adjectiv care califică ceea ce ține de sfera disciplinelor respective și dintr-un substantiv care desemnează pe învățatul care are contribuții în aceste domenii. Deși situația nu privește toți termenii amintiți mai sus, sînt necesare unele precizări în legătură cu statutul unor astfel de termeni.

O prea mare dependență de dicționarele franceze face ca lucrările lexicografice românești să întrunească de obicei în același articol numele disciplinei și adjectivul, ca și cum am avea a face cu un cuvînt polisemantic, deși etimologic *fizică*, desemnînd disciplina, are ca etimologie primară lat. *physica*, diferită de cea a adjectivului *fizic*, care este lat. *physicus*, iar etimologiile complementare grecești ale acestor cuvinte prezintă aceeași diferențiere. Faptul că în franceză *physique* întrunește cele două valori nu schimbă situația, deoarece termenul francez nu reprezintă decît etimologia adițională pentru cuvintele românești.

Există uneori în lucrările de filozofie o întrebuințare a adjectivelor din familia numelor de discipline filozofice în locul adjectivelor derivate de la obiectul acestor discipline: *fenomene psihologice* EnP I, 23 în loc de *fenomene phihice*, *elemente sociologice* Le CL XXVI, 53 în loc de *elemente sociale*. Termenii care denumesc unele discipline filozofice *(logică, metodică, metodologie, etică, estetică* etc.) se aplică analogic și unor structuri, ansamble de note etc., specifice altor științe sau unor domenii și nivele ale cunoașterii: *sunt practicate cu logică* RC I, 855, *logica teorii forței* Le CL XIX, 775, *poate fi probată cu o logică puternică* CoF, 158, *metodica cugetării scientifice* BăF, 6r, *atîte metodologii sînt de cîte speții sînt cunoașterile omenești* MuF II, 4r, *o metodologie a rațiunii pure* EmK, 16 etc.

Din latină și greacă au pătruns la noi substantive masculine, care desemnează pe practicianul unei discipline filozofice, substantive cu formă identică celei a adjectivului: *dialectic* MiL, 122 (apare și la Cantemir), *estetic* LaA, 14

fizic MuF, III, 4^{v} (apare și la Cantemir), *loghic* MiL, 107, *metafizic* PoF, 113 (apare și la Cantemir). Influența franceză a produs înlocuirea acestor forme cu altele derivate cu ajutorul sufixului *-ian: dialectician* Gh CS, 154, *estetician* LeL, 120, *fyzisian* VîL, 63^{r}, apoi *fizician* GaP I, 168, *loghisian* VîL, 145^{r}, apoi *logician* GhS, 5, *metafyzisian* VîL, 6^{v}, apoi *metafizician* ConA, 58, DrM, 62.

§ 111. Terminologia filozofică conține un mare număr de termeni referitori la **sisteme, doctrine și concepții filozofice.** Din punctul de vedere al elementului de la care se pornește în formarea unor astfel de cuvinte se pot distinge mai multe situații: (a) maniera de filozofare, (b) localitatea sau țara în care și-a desfășurat activitatea filozoful sau școala filozofică cu o anumită orientare, (c) numele filozofului care a fondat o școală sau a inițiat o manieră de filozofare, (d) principiul care stă la baza sistemului, (e) denumirea instituției unde era promovat un sistem sau o manieră de filozofare, (f) o particularitate, o obișnuință etc. a filozofilor care promovau un anumit sistem.

Pornind de la maniera de filozofare, s-a creat un număr redus de termeni: *criticism* MuF I, 58^{r}, *critic, -ă* PoF, 65, *criticist, -ă* TaK, 16, *critic* MuF III, 11^{r} s.m.; *eclecticism* MuF I, 59^{r}, *eclectism* HeC III, 266, *eclectic, -ă* PoM, 1^{v}, *eclectic* PoF, 15 s.m.; *sincretism* LaM, 158, *sincretistic, -ă* MuF, 36^{r}, *sincretic, -ă* ZaF, 38. Un număr relativ mare de termeni pornesc de la numele localității, regiunii sau țării în care a apărut un anumit sistem: *abderitan, -ă* TeF, 124; *alexandrinism* HeE, 303, *alesandrin, -ă* BăF, 161^{v}, *alesandrist* BăF, 184^{v} s.m.; *eleatism* LeL, 38, *eleaticesc, -ească* PoF, 15, *eleatic, -ă* PoF, 37, *eleat, -ă* EnF, I, 33, *eleat* PoM, 38$^{bis\ v}$ s.m.; *ionism* DrM, 139, *ionicesc, -ească* PoF, 37, *ionic, -ă* MuF I, 33^{v}, *ionian, -ă* TeF, 46, *ionic* PoM, 45^{r} s.m., *ionian* EnF I, 36, s.m.; *italicesc, -ească* PoF, 15, *italic, -ă* MuF I, 33^{v}; *scotic, -ă* LaM, 200, *scoțian, -ă* HeC IV, 128, *scotist, -ă* TeF, 239, *scotist* HeC IV, 188 s.m. etc.

De la numele cugetătorilor, s-a format un număr imens de termeni: *aristotelesc, -ească* PoM, 4^{r}, *aristotelicesc, -ească* PoF, 235, *aristotelic, -ă* MuF, I, 39^{v} *aristotelism* VîL, 93^{r}, *aristotelic* PoF, 71 s.m.; *bergsonian, -ă* CL XLIII, 772; *carneadic, -ă* TeF, 326; *hegelian, -ă* MaF, 141, *hegelianism* CT IV, 153, *hegelian* MaCL IV, 369 s.m.; *marxism* GhS, 46, *marxist, -ă* CL XVIII 350 etc. Numele principiilor care stau la baza sistemelor generează de asemenea un număr mare de termeni: *animism* CL II, 28, *animist, -ă* LeP, 294; *apo-*

Scanned with OKEN Scanner

retism LaD, 9v, *aporetic, -ă* PoF, 43; *emanatism* LaI 2, 250; *etnicism* BăF, 158r, *hylozoism* CiF, 321, *hilozoist* CL XXXII, 445 s.m.; *nominalism* LaM, 185, *nominalistic, -ă* EnF I, 158, *nominalist, -ă* Mic RC I, 61, *nominalist* LaM, 49 s.m. etc. Mai redus este numărul termenilor formați de la nume de instituții, opere etc. : *academicesc, -ească* GoF, 13, *academic, -ă* PoF, 27, *academic* MuF I, 34r s.m.; *enciclopedism* EnF, I, 102, *enciclopedist* LaF, 47 s.m. De la particularitățile speciale ale filosofilor și manierei lor de a filozofa derivatele sînt foarte reduse: *peripatetism* HeC III, 266, *peripatetic, -ă* GoF, 168, *peripatetician, -ă* HeC IV, 82, *peripatetic* GoF, 169, s.m., *peripatetician* GaP I, 4 s.m. Sînt sisteme filozofice care pot fi denumite prin mai multe procedee, în funcție de elementul de la care se pornește: *criticism* MuF, I, 58r, *apriorism* MaF, 313, *transcendentalism* LauM, 48, *kantianism* MaF, 140.

Terminologia referitoare la sisteme, doctrine și concepții filozofice are caracter internațional sub aspectul modului de alcătuire, deși uneori există diferențe de la o limbă la alta în ce privește preferința pentru un sufix sau altul. În general, o familie de cuvinte astfel creată conține un termen în *-ism*, care denumește sistemul, doctrina sau concepția respectivă și este echivalent semantic cu sintagma formată din *școala, sistemul* etc. + un adjectiv pe baza aceluiași radical, iar uneori este sinonim și cu un alt termen independent din familie: *scolastică / scolasticism, monadologie/monadologism* etc. Din familia cuvîntului în *-ism* mai face parte un adjectiv care califică ceea ce ține de sistemul respectiv și un substantiv masculin denumind pe învățatul care promovează această direcție filozofică. Pentru adjectiv și substantiv, surse străine diferite au putut introduce la noi doi sau mai mulți termeni în funcție de sufixele întrebuințate. Uneori, o familie astfel alcătuită poate conține și un adverb, în *-(ic)ește* sau, la latiniști, în *-e; aprioricește* EmK, 104, *eclecticește* MuF I, 45r, *eudemonologicește* Ma CL X, 247, *heghelianește* CO VI, 125, *sceptice* BăC, 22r. O situație neobișnuită este existența unui verb într-o astfel de familie; traducînd ngr. σπινωζίζειν, E. Poteca notează românește pe *spinozind* PoF, 36, gerunziul unui verb *a spinozi*.

§ 112. Sistemul de derivare pentru denumirile de sisteme și concepții filozofice s-a format la noi pe baza împrumuturilor latine și grecești în *-ismus*, respectiv -ισμός, aceste sufixe fiind preluate ca atare în unele cazuri: *manihaismos* PoF,

Scanned with OKEN Scanner

11, *panteismos* PoF, 82, *criticismus* BăC, 22v, *scepticismus* BăC, 22r. Încă de la începutul secolului al XIX-lea însă, forma românească a fost *-ism*, iar mulțimea unor astfel de termeni pătrunși la noi încă din primele decenii ale secolului face ca în jurul lui 1840 limba noastră să posede acest sistem de derivare. Cei mai mulți dintre acești termeni au fost introduși din manuale latinești sau au fost modelați în perspectivă latinistă, o parte însă au pornit de la cuvinte grecești sau franceze. Se adaugă și modelele germane în *-ismus* și cele italiene în *-ismo* [137]. Cînd între termenul pătruns din latină și cel pătruns dintr-o limbă modernă există diferențe — aceasta este totuși o situație foarte rară —, s-a păstrat cel de sorginte latină, astfel că astăzi folosim cuvîntul *kantianism* (<lat. *kantianismus*), întărit și de germ. *Kantianismus*, deși spre sfîrșitul secolului trecut se întrebuința frecvent *kantism* (<fr. *kantisme*).

Sufixul *-ism* se alătură direct radicalului: *benthamism* SaM, 24, *monism* BăC, 96v, *noologism* BăC, 8r etc.; uneori însă latina savantă, urmînd situația din perioada medievală, oferea forme cu sufixul compus *-icism:* lat. *ecclecticismus* > *eclecticism* MuF I, 59r, LaF, 101; asemenea construcții nu au avut însă vitalitate în limba noastră. Un număr însemnat de termeni în *-ism* pornesc de la adjective în *-an: cartesianism* EnP II, 67, *lassalleanism* MușM, 32 etc. Cînd termenul de bază desemnează principiul pe care se clădește un sistem, *-ism* se adaugă de obicei unui adjectiv în *-al: idealism, materialism, raționalism* etc.; S. Bărnuțiu oferă și forme neobișnuite prin înlăturarea lui *-al: materism* BăC, 10r. De la adjective în *-ic* sînt multe derivate: *agnosticism* MicP, 8, *stoicism* LaM, 172 etc.

Pentru semantica lui *-ism* trebuie menționată și posibilitatea sinonimiei cu *-itate*, creîndu-se în acest fel formații paralele de tipul: *aprioriismului lui Kant* MaF, 313, *aprioritățîi lui Kant* MaL 2, 136, MaF, 37, în care ambele cuvinte semnifică „concepția aprioristă" sau „concepția despre a priori". Tot de o apropiere de *-itate*, dar întrunind o altă valoare, avem a face și în cazuri precum: *apără spiritualismul sufletului* CO I, 711 („caracter spiritual, spiritualitate").

[137] Jana Albin (*Sufixele* **-ism** *și* **-ist**, în SFC, I, p. 124—131) consideră că sufixele *-ism* și *-ist* ne-au venit din franceză, italiană, germană și rusă, o dată cu cuvintele din aceste limbi care le conțineau. Părerea fusese enunțată cu mult înainte însă de Iorgu Iordan în articolul *Sufixe românești de origine recentă (neologisme)*, în BIFR, IV (1939). De fapt, limbile moderne au îmbogățit numai cuantumul de cuvinte cu aceste sufixe după ce latina și greaca le încetățeniseră la noi.

Scanned with OKEN Scanner

Există și alte formații în *-ism* care nu mai trimit în mod necesar la un sistem sau o concepție filozofică: *empirism* „cercetare empirică, experiență, empirie" RS V, 56, *pragmatism* „caracter practic, eficiență etc." CL XIX, 169.

Pentru derivarea adjectivelor corespunzătoare formațiilor în *-ism*, se întrebuințează în greacă sufixul *-ικός*, în latină *-icus* cu descendenții moderni fr. *-ique*, it. *-ico*, germ. *-isch*. La început, formațiile de acest tip au fost redate la noi prin *-icesc*, iar apoi prin *-ic*. Aceeași formă (fără însă a mai trece prin variante în *-icesc*, în afară de situații neobișnuite precum *stoichi* StaA, 60 și *stoiceștii* StaA, 5 s.m.pl.) au căpătat-o substantivele care denumesc filozofii aparținînd diferitelor curente. Este, desigur, firesc de presupus că existența acestui sufix în cazul substantivelor a avut un rol în reducerea sufixului compus *-icesc* pentru a se crea posibilitatea identității formale. S-a transpus astfel la noi din latină și greacă paralelismul: *critic, -ă* PoF, 65 adj.- *critic* MuF III, 11^{r} s.m. *democritic,-ă* LaM, 166 adj.- *democritic* BăF, 62 s.m. Din limba latină, mai ales în derivarea de la nume proprii, s-au introdus la noi și adjective și substantive în *-ian* (<lat. *-ianus*): *humain* MuF III, 113^{v} adj., *kantian* PoF, 69 s.m.; dar formele de acest tip fiind mai puțin frecvente în limba latină datorită preferinței pentru *-icus*, limba noastră și-a consolidat acest sufix mai ales prin influența franceză (și, în parte, germană și italiană), care se face simțită chiar înainte de 1830 (la Stamatiadi și Vîrnav, mai ales) și se manifestă mai pregnant după 1860. Modelul latin a rămas totuși predominant — dovadă grafia și ortoepia sufixului românesc —, dar pentru formele de plural (cu *-e-* în loc de *-a-*) modelul francez a avut un anumit rol, deși mult după 1900 se mai întîlnesc plurale ca *hegeliani, kantiani* etc.

Sufixul grecesc *-ιστής*, trecut în latină în forma *-ista* (uneori devenit în epoca modernă *-istus*), era folosit mai ales pentru a deriva substantive. Acest sufix a fost redat în românește în forma *-ist* și a fost întărit de corespondentele fr. *-iste*, it. *-ista*. Pe baza influenței latine și, în mai mică măsură, a celei grecești, au pătruns la noi substantive precum: *averoist* BăF, 211^{v}, *determinist* BăF, 184^{v}, *idealist* MuF III, 95^{r}, *ramist* PoF, 91, *nominalist* LaM, 49, *noologhist* MuF III, 75^{r}. Li s-au adăugat mai ales după 1870, alte substantive: *apriorist* SaM, 101, *conceptualist* CL XXX, 25, *hilozoist* CL XXXII, 445, *nativist* IoT, 56, *evoluționist* LeL, 838, *kantist* LeL, 435, dar, după franceză, și adjective cu acest sufix: *animist,-ă* LeP, 294, *criticist, -ă* TaK, 16, *ben-*

Scanned with OKEN Scanner

thamist,-ă MaF, 339. Limba latină utiliza pentru adjective mai ales sufixul compus *-isticus*, care a pătruns și în limba noastră în forma *-istic*, fără însă a avea vitalitate: *aprioristic, -ă* EnF II, 74, *materialistic, -ă* LaI 2, 344, *nominalistic, -ă* EnF I, 158, *ocasionalistic, -ă* EnF II, 58, *panteistic, -ă* MuF I, 36^{r} etc.

Un alt sufix grecesc, -ειός, și corespondentul latinesc, *-ius*, derivau substantive de la nume de filozofi, care desemnau pe epigonii lor. În lucrările de filozofie românești, termenii care urmează acest model sînt de obicei la plural (la singular ei au aceeași formă cu cea a numelui filozofului creator de școală): *anicerii* BăF, 91^{r}, *aristonii* TeF, 283, *catonii* BăV, 6, *epicurii* PoF, 40, MuF I, 34^{v}, *pironii* BăF, 81^{v}, *pitagorii* PoF, 7. Asemenea formații nu au avut însă urmări pentru limba noastră literară.

§ 113. În lucrările de filozofie sînt analizate adesea și diferite **concepții religioase** vechi sau noi, care, reprezentînd o interpretare a lumii și a finalității ei, se instituie într-o oarecare măsură și în sisteme metafizice mai mult sau mai puțin independente. Cu împrumuturi din latină și din greacă, iar apoi din franceză și germană, terminologia românească din acest sector devine către sfîrșitul secolului al XIX-lea extrem de bogată. Formațiile în *-ism* sînt foarte numeroase: *arianism* LaM, 18, *brahmanism* BăF, 10^{v}, *buddaism* BăF, 10^{v} (din latină, dar *budism* Le CL XVIII, 321, din franceză), *ebraism* BăF, 169^{v}, *islamism* HeE, 35, *ismailism* PoF, 340, *iudaism* PoF, 340, *păgînism* HeC III, 268, *teism* HeC III, 311. Un alt șir de derivate se creează cu sufixul *-latrie* (<lat. *-latria*, gr. -λατρεία, fr. *-lâtrie*, germ. *-latrie*), pentru care latina a furnizat etimologia principală. Cel mai uzual dintre aceste derivate, *idolatrie*, apare deja la Stamatiadi (StaA, 78), iar la Cipariu se întîlnesc aproape toți termenii întrebuințați astăzi care s-au realizat prin această derivare. Termenul *idol*, pătruns în textele noastre religioase din slavă (v. sl. *idolŭ*), unde era împrumutat din greacă (gr. εἴδωλον), a fost întărit apoi de echivalentul latinesc (lat. *idolum*) cu aceeași origine și chiar de originalul grecesc; mai tîrziu, s-au adăugat fr. *idole* și germ. *Idol*. Pentru terminologia filozofică (cel puțin), *idol* are ca etimologie primă slava, ca etimologii principale complementare latina și greaca și ca etimologii adiacente franceza și germana. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, pătrunde din latină termenul *religie* (<lat. *religio, -onis*), căruia i-au adăugat etimologii adiționale franceza și germana.

Scanned with OKEN Scanner

VII MIJLOACE ÎNTREBUINȚATE PENTRU INTRODUCEREA TERMENILOR ȘI SEMNIFICAȚIILOR

§ 114. În efortul de a îmbogăți vocabularul românesc, insuficient exprimării noțiunilor filozofice, învățații români de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și din secolul al XIX-lea s-au folosit de o serie de mijloace pe care le considerau necesare (și care se impuneau, de altfel, ca o necesitate obiectivă) în vederea îmbogățirii limbii noastre în mod treptat și continuu și de a asigura în același timp inteligibilitatea discursului. Sînt antrenate în acest scop vechile cuvinte românești (de diferite origini), cărora li se conferă semnificații noi, sînt create pe baza lor noi unități lexicale și se recurge la o largă gamă de explicări și definiri, mai ales atunci cînd se utilizează împrumuturi. Calcurile lingvistice realizează aceasta la nivelul limbajului, ele însă pot deveni elemente de metalimbaj în glose, căci glosele și definițiile fac parte din metalimbaj. Indiferent de statutul care poate fi conferit acestor mijloace, ele se integrează însă aceluiași proces și au același scop și de aceea se și combină în repetate rînduri. Pe măsura stabilizării posibilităților de expresie, ponderea acestor mijloace scade permanent, ele păstrînd totuși, în parte, oarecare frecvență pînă în zilele noastre.

§ 115. Calcul. Ideile noi pot fi temporar, uneori chiar definitiv, desemnate prin cuvinte vechi. Procesul formării terminologiei filozofice românești moderne ilustrează, pe lîngă latura neologistică (manifestată îndeosebi prin împrumuturi din alte limbi), și acest aspect al valorificării vechiului tezaur lexical în denominația unor concepte noi. Nu există însă o posibilitate absolută a întrebuințării limbii populare în acest fel și de aceea multe din noțiunile filozofice nu au fost niciodată redate prin calcuri. Situația cea mai evidentă o oferă în acest sens terminologia referitoare la sisteme și doctrine filosofice. Transpunerea lui Cantemir *filosofia cîinească* pentru *filosofia cinică* este un caz izolat.

Scanned with OKEN Scanner

A mai existat în acest sector încercarea de a reda termenul *senzualism* prin *simţualism* (HeC III, 266, 382, TeF, 16) și a cuvîntului *senzualist* prin *simţualist* (TeF, 139), dar și în această situaţie cazul este izolat și fără adeziune. Nu se întîlnesc calcuri nici în cazul terminologiei legate de disciplinele filozofice (unele dintre ele încercate de Aron Pumnul și apoi de Iosif Fericean au rămas fără ecou). Noţiunile de filozofie socială pătrunzînd mai tîrziu în cultura noastră au fost redate de la început prin termeni neologici. În cazul logicii, deși modelul grecesc și tradiţia scolastică impuseseră la nivel european o terminologie bazată pe vechii termeni greceşti (consacraţi mai ales prin logica lui Aristotel) și deși la începutul modernizării limbii noastre de cultură limba neogreacă exercita o mare influenţă, se întîlnesc destul de multe calcuri, dar ele sînt aproape întotdeauna dublate de neologisme pătrunse din limbile clasice. Limbajul metafizicii (al ontologiei și al gnoseologiei) este de asemenea caracterizat prin eterogenitatea rezultată din amalgamul de cuvinte neologice și vechi.

Utilizarea calcurilor (sau a traducerilor în unele situaţii) se impunea ca o necesitate în primele faze ale formării limbii literare moderne, cînd abuzul de neologisme ar fi dus la incomprehensibilitate. De aceea, în ciuda orientării conștiente a învăţaţilor spre îmbogăţirea limbii noastre prin introducerea neologismelor, ei au eșalonat, conștient sau nu, pătruderea termenilor noi, uzînd, la început, în mare măsură de calcuri. Astfel, Samoil Micu, deși era convins de necesitatea introducerii de termeni neologici și avea o mare admiraţie pentru latinitate, a uzat în mare măsură de transpunerea prin termeni populari. La fel stau lucrurile în cazul învăţaţilor care au urmat: Stamatiadi, Asachi, Vîrnav, Golescu, Poteca, Murgu etc. Nici cea de-a treia generaţie latinistă (atît de des acuzată pe nedrept că ar voi să înlocuiască româna cu latina) nu se sustrage acestei direcţii. La Bărnuţiu, Cipariu și chiar la Laurian, calcurile apar destul de des, iar latiniștii de mai tîrziu, precum Ioan Pop Florantin, se caracterizează prin aceeași trăsătură. Între 1780 și 1850 (și chiar după aceea), există în terminologia filozofică o perioadă puristă în comparaţie cu perioadele care au urmat, dar acesta este un *purism natural* (sau instinctiv) și izvorăște, de cele mai multe ori, din necesităţile comunicării, iar nu din anumite concepţii. Dar *purismul de concepţie* s-a manifestat și în perioada amintită, mai evident la Grigorie Rîmniceanu. În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, dar și după

Scanned with OKEN Scanner

aceea, această formă de purism s-a manifestat, mai mult sau mai puțin pronunțat, mai ales ca o reacție împotriva avalanșei de neologisme (o sugerează de altfel și Eminescu cînd explică purismul lui Aron Pumnul). Se remarcă în această direcție pentru limbajul filozofic Iosif Fericean, adept al lui Pumnul, și A.D. Xenopol, adept al ideilor promovate de T. Maiorescu și societatea „Junimea".

Dintr-o perspectivă generală, formele prin care s-a realizat terminologia filozofică românească modernă pot fi reprezentate schematic astfel:

(1) traducere (se produce o identificare a nivelelor limbă literară, limbă populară);

(2) calc semantic (se introduc sensuri noi);

(3) calc de structură < total / parțial } se creează sau se introduc noi unități lexicale

(4) împrumut

De obicei, nu se face distincția între traducere și calc (distincție care în multe cazuri este greu de făcut), deoarece o noțiune care ar corespunde semnificației unui cuvînt vechi, și ar fi, deci, existentă într-o cultură, nu ar fi o noutate și, ca atare, nu ar exista motive de a o împrumuta. De aceea, se împrumută numai noțiuni care lipsesc, iar în cazul calculului prin apropierea semantică a cuvintelor din două limbi, cuvintele vechi sînt îmbogățite cu semnificații corespunzătoare noțiunilor noi împrumutate. Pentru terminologia filozofică însă, în unele cazuri trebuie să vorbim numai de traducere, și nu de calc. Noțiunea „adevăr" exista la noi înainte de perioada modernă (ei i se opunea cea de „falsitate") și era desemnată prin termenul *adevăr* (<lat. *ad de verum)*, care se opunea unor termeni ca *neadevăr, minciună* etc. Cînd se avea în vedere noțiunea „adevăr" din lucrările de filozofie străine (desemnată de obicei prin lat. *veritas* și descendenții lui romanici sau germ. *Wahrheit)*, aceasta putea fi transpusă, fără calchiere, prin cuvîntul românesc. Schimbarea care are loc în acest caz este cea de nivel și cea a corelațiilor antonimice (prin adoptarea neologismului *falsitate)*. În aceeași ordine de idei, mai trebuie observate și situații ca cea a lui *demonstrație*, de exemplu, unde termenul *dovedire* nu poate fi considerat numaidecît un calc. Operația de demonstrare există în practica socială și în afara logicii și metodologiei. La fel stau lucrurile și în cazul unor dublete precum *argument / dovadă, cauză / pricină, a demonstra / a dovedi, a diviza / a despărți, a imagina / a închipui, a nega / a tăgă-*

dui, obiect / lucru, posibil / cu putință, specie / fel etc. Introducerea unor termeni noi și în aceste cazuri, cînd s-ar fi putut întrebuința cei vechi, este însă pe deplin motivată. Prin diferența de termeni se produce o marcare a diferenței dintre realitățile cunoașterii comune și cele care fac parte din structuri conceptuale științifice și metaștiințifice. Dar această imixtiune a termenilor populari, identici prin semnificație cu cei neologici, nu poate fi tratată în același mod cu calcurile care au avut o existență efemeră, un statut nesigur și o circulație în general redusă. Valorificarea posibilităților oferite de acest paralelism între nivele este pînă astăzi un mijloc de variație stilistică în exprimarea filozofică, iar existența unor astfel de dublări terminologice (popular/cult) a fost observată la noi încă de Samoil Micu: „românii noștri în vorba cea de toate zilele în loc de cuvînt [= rațiune], zic minte și pricepere, iară în cărți nu, ci zic cuvînt, așa în Evanghelie" (MiS, 165).

§ 116. Calcul [138] este stadiul intermediar între traducere și împrumut, fiind însă mai aproape de împrumut, motiv pentru care a și fost uneori considerat ca un împrumut deghizat [139].

În terminologia filozofică, calcurile au avut la bază cuvintele radicale grecești și latinești și au fost perpetuate și de unele modele din limbile moderne, în primul rînd din limba germană. Pe baza radicalului cuvîntului latinesc *essentia* (care trimitea la *esse*), Cantemir redă noțiunea „esență" prin *ființă*, calc care va fi întrebuințat aproape exclusiv pînă la 1830 (MiL, 63, AsL, 220, 310, GrL, 16, PoF, 83). La Murgu, *ființă* (MuF I, 2^{v}) are o frecvență mai redusă decît neologismul *esență* (MuF III, 147^{r}; <lat *essentia*) pe care îl introduce, dar el folosește și termenul *miez* (MuF I, 25^{r}), de data aceasta bazîndu-se pe poziția interioară a esenței unui obiect (pornind, deci, de la ontologic)

---

[138] Asupra calcului și a tipurilor de calc v. și N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, p. 117—119; Theodor Hristea, *Probleme de etimologie*. București, 1968, p. 145—171; id., *Tipuri de calc lingvistic*, în SCL, XVIII (1967), nr. 5, p. 507—528; I. Ștefan, *Calcul lingvistic*, în LR, XII (1963), p. 335—346; I. Rizescu, *Contribuții la studiul calcului lingvistic*, București, 1958.

[139] V. St. Ullmann, *Précis de sémantique française*, Editions A. Francke, Berne, 1952, passim. Louis Deroy, *(L'emprunt linguistique*, Société d'Edition „Les Bellea Lettres", Paris, 1956) respinge chiar ideea încadrării împrumutului de sens în categoria calcului.

Scanned with OKEN Scanner

și nu pe semantica radicalului latin (acest calc va reapărea mult mai tîrziu la A.D. Xenopol). În jurul anului 1850 se înregistrează și forma *esență* (FM IX, 33), dar latiniștii au folosit încă mult timp pe *esenție*. Modelul oferit de germ. *Wesen*, care are semnificațiile „esență" și „existență", a favorizat apariția altui calc pe baza radicalului verbului *a fi*: *fire* (MaL 2, 117, DrL, 61, HoM, 51, Ne CL XXX, 321), dar vechiul *ființă* reapare sporadic: *înțelegerea ființei lucrurilor* RăS, 159. Deși terminologia filozofică a adoptat neologismul *esență*, limba noastră actuală păstrează posibilitatea unor formulări precum *a fi în fire* sau *în ființa lucrurilor*, adică „în natura, în esența lor, în specificul lor".

În cazul noțiunii „concluzie", calcul *încheiere* (realizat de Cantemir și întrebuințat de el alături de *încuiere*, pornind de la lat. *conclusio*, derivat din *concludo, -ere)* a fost întrebuințat pînă la 1830 de aproape toți învățații (MiL, 96, PeP, 135, GrL, 174, PoF, 144), dar concurat și de neologismul efemer *simperasm(ă)* (<ngr.), iar la Vîrnav tradus prin *urmare* (VîF II, 113^{v}). Eftimie Murgu (care introduce din latină pe *concluzie* MuF II, 96^{v}) și învățații care îi succed folosesc în alternanță termenul vechi (la care Heliade-Rădulescu adaugă un nou calc: *rezultat* HeC III, 309) cu neologismul de sorginte latină, care devine apoi exclusiv în lucrările de logică. Dar calcul *încheiere* rămîne în limba literară, fiind reactivat și de termenul german *Schluss*, cu întrebuințare chiar în lucrările științifice.

Perpetuarea calcului datorită unui model german este mai evidentă în cazul redării noțiunii „facultate". Pe baza lat. *facultas, -atis*, S. Micu creează calcul *putere* (MiS, 150), care este ulterior întrebuințat frecvent pînă pe la 1830—1840 (VîL, 113^{r}, GoF, 172, PoF, 67, MuF I, 12^{v}, CâM, 95, BăC, 71^{v}, Ba FM II, 315, VeP, 193). După același model este întrebuințat cu acest sens *putință* (MuF III, 80^{v}, HeC 2 III, 220, LaM, 21, Ba FM II, 313, CiF, 18), iar la Heliade *destoinicie* (HeM, 295) și *tărie* (HeC 2 III, 220), dar după introducerea neologismului *facultate* (MuF I, 6^{v}) calcurile sînt în permanent regres. După 1870, germ. *Kraft* face ca vechiul calc *putere* să reapară destul de frecvent (CoF, 316, IoT, 19, BoP, 15) și, dacă nu a mai putut concura cu succes neologismul, pentru noțiunea kantiană „facultate de judecare" (termenul

Scanned with OKEN Scanner

german este *Urteilskraft)* se întrebuințează până în zilele noastre *putere de judecată* și *putere de judecare* [140].

Există situații, destul de rare însă, cînd perpetuarea calculului a fost favorizată de modelele din mai multe limbi moderne. Pentru „intelect", Cantemir folosea calcul *înțelegere* pornind de la lat. *intellectus*, postverbal al lui *intelligo, -ere* (<rom. *înțelege)*. Samoil Micu întrebuințează termenul *înțeles* (MiF, 375, MiS, 163) pe baza aceluiași model, cele două calcuri fiind întrebuințate paralel pînă în jurul lui 1860. Dar neologismele pentru desemnarea acestei noțiuni, *intelect* (LaM, 119, LaF, 149; <lat. *intellectus*, în care se adaugă ca surse etimologice adiționale corespondentele din franceză și germană) și *inteligență* (HeC IV, 127, LaM, 21; <fr. *intelligence* și lat. *intelligentia*, care era sinonim cu *intellectus* în evul mediu), au devenit dominante în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Totuși, germ. *Verstand*, fr. *entendement* și, în mare măsură, engl. *understanding* (acesta mai ales prin opera lui Locke și Hume) au revitalizat calcurile *înțelegere* (MaL, 104, MaF, 168^{v}, 338) și *înțeles* (FlE, VIII; care poate fi și o revenire la urmașul românesc al termenului latin). Paralel s-a folosit cu această semnificație și *minte* (MuF III, 11^{r}; LaF, 61, LaI 2;15, CiF, 108 etc.; v, pentru aceasta și §121). Abia în jurul anului 1900, cînd circulau încă *inteligență* și *minte* cu acest sens, se produce o evidentă predilecție pentru *intelect*, căruia i se conferă aproape întotdeauna semnificația stabilită de Im. Kant.

După lat. *finis*, Dimitrie Cantemir crează calcurile *sfîrșit* și *săvîrșit*, primul, recreat și după gr. τέλος, a fost foarte des întrebuințat pînă la 1830 și chiar după aceea (MiF, 5, StaG, 56, ViL, 117^{r}, GoF, 72, PoM, 1^{v}, HeC III, 309, Ci FM IV, 178, ZaF, 64). La Bărnuțiu calchierea se face printr-un neologism: *termin* (BăM, 27), iar Cipariu propune și neologismul *fine* (<lat. *finis)*. În limba noastră s-a fixat însă neologismu, avînd la bază lat. *scopus*, ngr. σκοπός, it. *scopo*, astfel că începînd cu Samoil Micu (MiF, 21), textele de filozofie atestă termenul actual.

O situație interesantă prezintă una dintre redările prin calc ale noțiunii „specie". Dacă uneori S. Micu folosește pe *fel* (MiL, 39), *chip* (MiL, 39; întrebuințat și de Cantemir alături de *față)*, acest învățat apelează de obicei la cuvîntul

---

[140] A doua transpunere în românește a operei *Kritik der Urteilskraft*, publicată în 1981, propune transpunerea prin *facultate de judecare*.

popular *spiță* (MiL, 39, MiF, 70, MiS, 94), care era asemănător formal cu lat. *species* și prezenta analogia cu evoluții de tipul lat. *facies* > rom. *față*. Murgu introduce apoi neologismul în forma *speție* (MuF I, 9r, 114r; el folosește, rar, și pe *specie* MuF I, 9v), formă întrebuințată și de alți învățați (HeC III, 260, LaM, 177 etc.) și care influențată de germ. *Spezies* și fr. *espèce* a devenit *speță* (LaM, 49, ZaF, 59 etc.). Dar calcul *spiță*, favorizat și de semantismul originar al cuvîntului, a continuat să fie întrebuințat (CâM, 82, MeF, 2v, BăC, 33v etc.). În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se concurează însă numai termenii neologici *speță* și *specie*, dintre care ultimul este selectat în terminologia propriu-zisă a logicii și a metafizicii.

La Samoil Micu se mai întîlnește un calc prin asemănare formală (și semantică): lat. *ens* redat prin *ins* „entitate" MiS, 76, 108.

§ 117. Un fenomen foarte obișnuit în perioadele 1780—1830 și 1830—1860 este folosirea unui număr mare de termeni vechi și populari sau creații pe baza lor pentru redarea unei noțiuni filozofice. Este edificatoare în acest sens terminologia pentru „efect": *pricinuit* MiS, 120, GrL, 165, PoF, 126 (acesta creează corelația *pricină-pricinuit*, întâlnită mult mai tîrziu la I. Fericean în forma *cauză-cauzat* FeL, 411), *făcut* MiS, 120, PoF, 161, BăC, 87v, *facere* PeP, 82, *ispravă* VîL, 145v, AsL, 304, MuF III, 107r, *faptă* PoF, 211, *rod* PoF, 288, *rezultat* CâD. 16, HeE, 103, *urmare* LaS, 249v, BăP, 26 (în ultimul caz predomină ideea succesiunii în timp.). Termenii românești întrebuințați pentru exprimarea noțiunii „efect" au fost motivați de conținutul cuvîntului latin *effectus*, *effectum* și a termenilor greceșți αποτελέσμα αποτελέσματος, la care s-a adăugat raportarea la „cauză" cu care se află în relație genetică.

Pentru calcul de structură este edificatoare situația noțiunii „sentiment". Pînă la 1830, acest concept este redat prin calcuri precum *patimă* (StaG, 68, PoF, 27; acest calc reapare sporadic spre sfîrșitul secolului: CS 212, 300) și *simțire* (PeP, 33), dar și prin neologismul *sentiment* (GoF, 225, PoF, 66; <lat. *sentimentum*) cu fonetisme caracteristice cînd este introdus din franceză (StaG, 67, VîL, 142r, 143r și, mai tîrziu, BuF, 5, 7). Începînd cu Ion Heliade-Rădulescu și învățații ardeleni contemporani lui (Bărnuțiu, Laurian, Barițiu, Cipariu), din faptul că lat. *sentire* devenise rom. *simți*, prima parte a cuvîntului latin este înlocuită cu descendentul

Scanned with OKEN Scanner

românesc al radicalului [141]. Au rezultat astfel calcurile: *simtiment* (HeC III, 317, HeE, 118, Ba FM I, 153), *sîmtiment* (BăV 1,64^{v}), *simțimînt* (LaI, 260^{r}, LaA, 5, HeE, 305), *simțiment* (FM IX, 30), *semțiment* (CiF, 53). Dintre acestea, *simțimînt* capătă cea mai mare circulație în a doua jumătate a secolului trecut (Maiorescu îl folosește aproape exclusiv, de exemplu) și, printr-o nouă acomodare (o asimilație și o disimilație în același timp), se ajunge la forma *simțămînt* (EmK, 16, FiL, 112 etc.). Cuvîntul neologic împrumutat (cu etimologia principală latină și cu etimologii adiționale în franceză și italiană) n-a putut disloca acest calc din limba literară. Adăugînd faptul că și calcurile totale *simț* (VeP, 183, EnF II, 105) și *simțire* (Ma CL X, 465, LeL, 257) pot fi de asemenea întrebuințate și astăzi, se poate constata efectul stimulator, sub aspectul îmbogățirii limbii literare, pe care l-a avut calchierea în acest caz.

O problemă care trebuie discutată tot în legătură cu calchierea este aceea a încercării de a reda cu termeni românești vechi sau neologici o serie de expresii pe care limbile moderne (și deci și limba română) le folosesc în forma latinească originară: *petitio principii, circulus in demonstrando, ignoratio elenchi* etc. Astfel, pentru *ignoratio elenchi*, învățații au propus mai multe variante: *neștirea elenhului* MiL, 137, *schimbarea supunerei* MuF II, 56^{v}, *mutarea elenhului* BăC, 57^{r}, *ignoranția elenchului* LuL, 119; iar pentru *petitio principii: cererea de începătură* PoF, 118, *cerirea prințipiului* MuF II, 56^{v}, *petițiuni de principie* BăM, 44, *peticiunea principiului* LaM, 100, *petiție de principiu* ZaF, 115, *petițiune de principiu* EnP I, 130, *petiție de princip* MaL 2, 63, NeC, 11.

Schimbînd perspectiva și urmărind cum au fost utilizați termenii vechi românești și derivatele lor pentru a reda diferite noțiuni filozofice, este semnificativă participarea verbului *a fi* și a familiei lui la exprimarea filozofică. Cum este de așteptat, acești termeni au fost utilizați în primul rînd în legătură cu existența propriu-zisă. Astfel, încă D. Cantemir întrebuința *fire* pentru „natură", calc preluat de Micu și de alți învățați care au urmat. În mod corespunzător, „natural" este redat prin *firesc* (Cantemir, apoi S. Micu și alți învățați) sau, rar, *firicesc* MiS, 96 *(fire + — icesc)*.

---

[141] Este normal ca acest calc să se fi produs pornind de la limba latină, iar nu de la franceză și italiană, cum cred Th. Hristea *(Tipuri de calc lingvistic*, în SCL, XVIII, 1967, p. 518; *Probleme de etimologie*, p. 163) și I. Ștefan *(Calcul lingvistic*, în LR, XII, 1963, p. 340).

Scanned with OKEN Scanner

Adverbul *firește* (GrL, 76) a rămas în uz pînă astăzi Tot Cantemir inițiază calcul *peste fire* „supranatural", întrebuințat apoi pînă pe la 1850. Pe această bază a crezut Gh. Săulescu că s-ar putea folosi termeni precum: *firică* „fizică", *peste-firică* „metafizică".

Pentru „existență", terminologia derivată de la *a fi* este foarte bogată: *estere* MiS, 84 și *estire* CâA, 8 (create pe baza formei verbale *este*), *estime* GrL, 70 *(este + — ime)* de unde apoi *stime* (MuF III, 101v), *estință* MuF III, 94r *(este + — ință)*; de asemenea, *fire* LaI, 264r (din *a fi*) și, cu *a-* protetic, *afire* BăC, 84v, *ființă* MihM, 149, AsL, 304, VîL, 35r cu varianta *ființie* LaI 2, 346 *(fi + — ință)*, *ființime* VeM, 88 *(ființă + — ime)*, *fiime* AsL, 284, 301, 314 *(fi + + — ime)*, *ființire* (T. Stamati, *Disionăraș românesc de cuvinte tehnice și altele greu de înțeles, Iași*, 1851, p. 92), *înființare* StaA, 7 (din *înființa* = *în* + *ființă*). Pentru „coexistență" se întîlnește și redarea prin calcul *împreună estimea* BăC, 82r. Ca forme negate, pentru „inexistență" sau „nonexistență" se foloseau: *neființă* StaG, 86 (acest termen poate avea chiar semnificația „neant", cf. HeE, 10), *neestință* MuF III, 95v, *neestime* BăC, 80r, *nefire* BăF, 54. Forma verbală pentru „a exista" este de obicei *a fi*, rar, *a esti* (MeF, 17r), *a esta* (Cipariu, în „Organul luminării", p. 304) și, mai tîrziu, *a ființa* (XeP, 249). În același mod, adjectivul pentru „existent" este *fiit* AsL, 235, 299, *fiitor* VîL, 31v sau *fiitoriu* MuF I, 9v *(fi + -tor* sau *-toriu)*, *ființiv* VeL, 11v *(ființă + -iv)*, *ființelnic* MuF I, 22r *(ființă + -elnic)* și pentru „existențial", tot *ființelnic* MuF I, 52r. Un termen interesant este *fiente* BăF, 51v (în formă negată *nefiente*), substantiv corespunzător germ. *das Sein*, engl. *being*, fr. *être*, creație apropiată de *fiind* s.n., întrebuințat în unele lucrări contemporane de filozofie. Circulația paralelă a unor termeni din seria lui *a fi* și din cea a neologismului *a exista* pare a fi o necesitate reală pentru discursul filozofic, potrivit părerilor unor cugetări români, precum Dan Bădărău *(Scrieri alese*, București, 1979, p. 247—250). În perioada de formare a terminologiei filozofice moderne la români, mai ales în etapele caracterizate prin calcuri, proliferarea termenilor din seria lui *a fi* are, desigur, altă explicație: lipsa termenilor specifici.

Trebuie amintită și extinderea semantismului acestor termeni în zona noțiunii „real": *fire* „lume reală" BăM, 19, *ființelnic* „real" MuF I, 121v, *de-a firea* „real" CiF, 20, *ființă* „obiect" HeC III, 260 (ultimul termen s-a speciali-

Scanned with OKEN Scanner

zat astăzi pentru ,,realitate însufleţită''). Pentru ,,entitate, realitate determinată'' se întrebuinţau: *fire* MiL, 157, *fiinţă* StaG, 24, *fiime* MuF I, 2^{v} *(fi + -ime)*, *estime* PoM, 42^{r} devenit şi *estimă* MuF I, 9^{v}, *estire* BăC, 8^{v}; pentru ,,nonentitate'': *neestime* PoF, 76.

Dimitrie Cantemir iniţiază calcul *fiinţă* pentru ,,esenţă'' întîlnit apoi şi la alţi învăţaţi (d.e. MiS, 83). Folosirea lui *fiinţă* pentru ,,realitate'' şi adoptarea timpurie a neologismului *natură* în loc de *fire*, dar şi una dintre semnificaţiile cuvîntului *natură*, au făcut posibilă transferarea semnificaţiei ,,esenţă'' termenului *fire* (DrL, 61, HoM, 51, Ne CL XXX, 321 etc.). Întrebuinţarea cuvîntului *fiinţă* pentru desemnarea noţiunii ,,esenţă'' a favorizat şi folosirea lui izolată cu semnificaţia ,,substanţă'' (PoF, 82). Pentru ,,esenţial'' apar derivatele: *fiinţesc* MiL, 63 *(fiinţă + -esc)*, *fiinţelnic* PoF, 149 *(fiinţă + -elnic)*, *fiinţiv* VeM, 42 *(fiinţă + -iv)*, de la *fiinţelnic* s-a creat un cuvînt care să traducă lat. *essentialia*, termenul *fiinţelnicimi* ,,note esenţiale'' MuF I, 8^{r} *(fiinţelnic + -ime)*. În sfîrşit, adverbul *fiinţeşte* (MiL, 22, BăC, 27^{v}) întregeşte această serie.

În perioadele de început ale formării terminologiei filozofice româneşti moderne, numărul calcurilor este foarte mare. Renunţarea la ele s-a făcut prin adoptarea de termeni neologici din limbile clasice şi moderne. Pînă a se fixa însă neologismele respective, existenţa calcurilor făcea ca în exprimarea filozofică să lipsească precizia (aceeaşi semnificaţie era redată prin cuvinte diferite) şi să existe o supralicitare a termenilor vechi, care capătă o polisemie excesivă. Renunţarea la calcuri a fost un proces necesar, cerut de însăşi evoluţia limbii literare. De remarcat că reprezentanţii Şcolii latiniste au avut un rol important în acest proces, oferind permanent termenul latinesc sau romanic (prin glose sau prin folosirea lui paralelă) şi orientînd limba noastră spre sursele clasice.

§ 118. Glosa este unul din procedeele cele mai des întîlnite în textele româneşti din perioada modernizării limbii noastre literare, pentru explicarea şi pentru încetăţenirea termenilor neologici de împrumut. În cazul lucrărilor de filozofie, acest procedeu are o frecvenţă foarte mare şi prezintă forme foarte variate. Dar, dacă în celelalte compartimente ale limbii literare întrebuinţarea glosei s-a redus pînă aproape de dispariţie, operele filozofice au perpetuat folosirea ei pînă în zilele noastre (fenomenul este similar,

Scanned with OKEN Scanner

de altfel, în toate limbile moderne). Persistența glosei în astfel de lucrări este direct legată de mobilitatea noțiunilor filozofice, mobilitate care nu asigură întotdeauna decodificarea exactă a cuvintelor în context și necesită invocarea termenilor originali sau a explicațiilor. Nu trebuie pierdut din vedere și un oarecare pedantism specific filozofilor, a căror cultură impresionantă (în cazul multora și prin cunoașterea limbilor clasice și moderne) le înlesnește apelul la termeni străini. Dar, nu este exclus, desigur, în cazul multora (mai ales a unor contemporani), ca aceasta să fie numai un fenomen de mimetism. Totuși, întrebuințarea glosei s-a restrîns destul de mult spre sfîrșitul secolului al XIX-lea și în textele filozofice, o dată cu înlăturarea necesității precizării unor termeni atunci cînd ei au devenit obișnuiți pentru limba cultă, restrîngîndu-se în același timp și numărul speciilor de glose rămase în uz.

Din punctul de vedere al dezvoltării raționamentului, glosa segmentează argumentarea, împiedică fluiditatea textului, dar are calități deosebite în creșterea preciziei discursului. Adăugînd faptul că limbile literare moderne, chiar cele cu o tradiție de mai multe secole, nu au integrat totalitatea termenilor utilizați de diferite sisteme din filozofia universală sau nu au termeni proprii echivalenți, cînd se tratează despre anumite concepții filozofice explicația trebuie să conțină trimiteri la textul original, ceea ce se realizează într-o formă concisă prin menționarea de termeni străini. Apoi, detalierea semnificației unor cuvinte, o predispoziție naturală și obișnuită a locutorului, solicită explicații în limitele aceleiași limbi, explicație care, în formă concisă, de cele mai multe ori capătă aspectul glosei.

Sistematica glosei pe baza lucrărilor de filozofie. ar putea fi reprezentată în felul următor[142]:

(A) Glosa explicativă:

(a) cu referire la limbile străine (de obicei clasice):

(1) termenul glosat este neologic:

(α) prin calchiere: *acestea sînt teoretice, cum zic grecii, adecă privitoare* MiL, 84, *să numia de cei vechi dialectică, adecă privorovitoare* GrL [prefață], 10;

(β) prin termeni de origini diferite: *iticească, cum zic grecii, iară latinii zic moralicească* MiS, 122;

---

[142] Ca și pînă acum, în exemplificări, se va proceda începînd cu primele atestări.

Scanned with OKEN Scanner

(2) termenul glosat este un cuvînt vechi: *ce zicem noi cuvînt, grecii zic „logos", latinii „ratio" zic* MiS, 165, *apucătura din doao, carea elineşte să zice dillima* GrL, 275;

(3) termenul glosat este un cuvînt străin: *latineşte să zice absoluta, noi o putem zice cu totul sau de tot* MiF, 78, *putere acee a sufletului au numit reflexio, noi vom numi româneşte luare de samă* AsL, 230, *lat. să chiamă praesumtio, eară româneşte de vei vre o poţi zice preluare* BăC, 20^{v};

(b) în interiorul limbii:

(1) paratactică:

(α) de detaliere: *ateilor (celor fără Dumnezeu)* MiF, 99, *a absolutului (a existenţei independente de noi)* NeC, 118;

(β) de condensare: *învăţătura cugetării (logica)* BăC, 25^{r}, *mai presus de noi (transcendente)* CiF, 28;

(2) cu explicare prin traducere, calc, sinonim sau perifrază: *dilima, adecă scurtapucătura* GrL [prefaţă], 11, *categorii, adecă predicate universale şi necesare* LaI, 17^{v};

(3) de încadrare în terminologia specifică: *româneşte zîcem bun şi bene nu numai ca adiective şi adverbia, ci şi ca substantiv pr. bene-le* CiF, 59;

(4) de recomandare: *pentru că prein definiţiune se închide noţiunea între margenile (fines) sale, chiar deintru accastă causă se poate zice româneşte şi mărgenire* BăC, 53^{r};

(B) Glosa de alternare:

(a) între neologisme şi termeni vechi:

(1) simplă: *zisuri sau axiome* MiS, 81, *naturalnic sau firesc lucru* VîL, 12^{r}, *demonstraţie sau probare* FlF, 105;

(2) cu precizarea prin termeni străini: *putinţă seau facultate (facultas)* MuF I, 6^{v}, *universu seau lumea (mundus)* CiF, 263;

(b) între neologisme sinonime: *eticesc sau moralicesc* MiL, 124, *eresului platonic sau academic* PoF, 27, *fantasie sau imaginaţie* CL XXVII, 380;

(c) între termeni vechi şi populari (sau creaţi pe baza acestora):

(1) simplă: *cîtăţimea sau măsura lucrurilor* MiL, 5, *cuvîntul sau mintea* GoF, 59, *ştiinţă sau cunoştinţă* AsL, 207, *o socotinţă sau o judecată* AsL, 230;

(2) cu precizarea prin termeni străini: *copce sau legătură (copula)* MuF I, 140^{v}, *punere seau puseţiune (thesis)* BăC, 27^{v};

(d) între forme (grafice, fonetice, morfologice sau lexicale): *tezul sau θ esul* VîL, 148^{r}, *necesîtate seau necesimea* CâM, 26, *genere seau gen* BăC, 33^{v};

Scanned with OKEN Scanner

(C) Glosa prin parataxă:
(I) prin termeni românești:
(a) se glosează neologismul:
(1) printr-un termen vechi: *afirmăluesc (întăresc)* ViL, 114ᵛ, *postulat (poftire)* Ba FM I, 154;
(2) printr-un alt neologism: *aparințele (fenomene)* LaI, 257ᵛ, *ideia (noțiunea)* NeC, 25;
(b) se glosează termenul vechi:
(1) printr-un neologism: *simțitorii (senzații)* ViL, 28ᵛ, *domeniul întîmplătorului (contingentului)* XeP 2, 387;
(2) printr-un alt termen vechi (sau un derivat): *stare (estere)* MiS, 98, *înțelesul (mentea)* CiF, 108;
II) prin termeni străini (glosa polilingvă):
(a) de precizare semantică: *ispitiri (experimenta)* AsL, 284; *desfacere (disjunctio)* CiF, 136, *eul (das Ich)* LaI, 264ʳ, *natura (φύσις)* LaI 2, 250;
(b) de traducere: νοῦς *(minte, spirit, inteligință)* TeF, 110;
(c) de indicație etimologico-genetică: *a dilemilor (dilemma)* VîL, 7ᵛ, *sistema (σύστημα)* CiF, 6, *idoli (idola)* HoM, 199;
(d) combinată: *principiu (principium, αρχή)* LaF, 307, *mente (mens, νοῦς. înțeles)* CiF, 38, *gen (genus, Gattung)* FeL, 96;
(e) de indicare a etimologiei primare: *noologic (νόος λόγος. care tratează despre minte)* LaM, 1, *aposteriorice (de la latin, a posteriori, adecă după esperiență sensuală)* FlF, 105;
(D) Glosa prin lanț sinonimic (de obicei bazată pe sinonimia de semnificație, nu pe cea de sens): *syloghismul sau socotire sau înțelegire* VîL, 45ᵛ, *socoteala, cuvintul sau rația* MuF III, 17ʳ, *conceptul, idea, noțiunea, cugetul (representamentul, imaginamentul)* FeL, 68;
(E) Glosa prin pleonasm: *veni la scopul și la sfîrșitul pentru care este făcut* MiF, 21, *ipotesuri și presupuneri* BăC, 21ʳ, *despre esistența și ființa sa* FlF, 20;
(F) Glosa combinată cu definiții, explicații, determinări *corolaria sau următorie să zic spunerile care curg* MiL, 88, *rezon, putere înțelegătoare, prin care omul să deosăbește de dobitoace (minte)* VîL, 142ʳ.

§ 119. Definiția. Existența definițiilor în operele filozofice și științifice se explică de obicei prin introducerea unor noțiuni noi sau prin caracterul didactic și de popularizare al unor lucrări care trebuie înțelese de un public mai puțin inițiat. În cazul filozofiei, necesitatea definițiilor este însă aproape permanentă, căci fiecare gînditor este nevoit

Scanned with OKEN Scanner

să definească sau să redefinească conceptele cu care operează, datorită caracterului, măcar în parte, personal al interpretării lumii, reorganizării realităților interpretate și stabilirii de noi raporturi și corelații între entități. În sfîrșit, prezența definirii este solicitată și de caracterul abstract al cercetării (și al terminologiei), care se bazează pe construcția rațională (și nu pe experimente, pe activități operaționale sau pe descrierea ca atare a obiectelor) și nu poate realiza delimitarea noțiunilor decît prin operații logice de tip deductiv și transductiv, mai rar inductiv, care își găsesc expresia în definiții.

Din faptul că logicienii și filozofii tratează, de foarte multe ori, problema definiției, rolul și speciile ei, ar fi de așteptat ca definițiile din lucrările de logică și de metafizică să fie realizate într-o manieră riguroasă, pe baza unor reguli stricte. În practică însă, logicienii și filozofii realizează definirea într-o manieră liberă și într-o varietate de forme. Mulțimea definițiilor și varietatea lor se instituie, așadar, într-o particularitate a stilului lucrărilor de filozofie.

Ținînd cont de rolul multiplu al definițiilor în perioada de formare a terminologiei filozofice românești moderne și de importanța lor pentru stilul filozofic, este necesară o prezentare sistematică a formelor sub care se prezintă definițiile în lucrările de filozofie:

(a) definiții în formă nominală:

(1) normale: *sistemă zicem că iaste grămada adevărurilor într-a sine cu bun rînd legate* MiL, 18 , *a defini însemnează a desface complesul conceptului seau a distinge note într-un însul* BăP, 104;

(2) inversate sau concluzive: *cuvîntarea cu cuvinte spusă să zice siloghism* MiL, 92, *însușirea judecăților de a fi afirmative sau negative se numește calitatea lor* MaL, 48;

b) definiții reale sau obiective: *sofisma este sologhism minciunos* MiL, 132, *definițe este tălmăcire unui cuvînt cu multe cuvinte* ViL, 13[r];

(c) definiții cu valoare ostensivă: *asemene lanțuri de silogismi se zic analitice sau regresive (și „aristotelice")* FiL, 159;

(d) definiții corelative sau de dependență: *fenomenul anterior, căruia îi urmează necesar un alt fenomen, se numește causa acestui fenomen, iar acest fenomen următor se numește efectul* MaL 2, 139;

Scanned with OKEN Scanner

(e) definiții în formă condițională: *deacă arelăm validitatea unui judeciu din altul sau din mai multe altele, atunci argumentăm (argumentamur)* LaF, 26, *contradictorii sînt două noțiuni cînd cu punerea uneia din ele se ridică ceilaltă și cu ridicarea uneia din ele se pune ceilaltă* MaL, 23;

(f) definiții de precizare semantică: *dogmatica întru însemnare teologică e cu totul alta decît dogmatismul și se ia în loc de învețătură a credinței positive* CiF, 86;

(g) definiții explicative:

(1) obișnuite: *scoposul, adecă cel mai nainte orînduit sfîrșit* GrL, 8; *cosmologică, adecă de a arăta să esplice mundul* LaM, 57;

(2) în formă atributivă: *fisica, care tîlcuește puterea și vîrtutea trupurilor celor firești* MiL, 1 , *fatalismul, carele vre se esplice toate din necesetate oarbă* CiF, 334

(h) definiții complexe de tip dicționar-glosar: *existeluesc, a ave înființare, a fi acum* ViL, 134^{v}, *imaghinarisesc, îm închipui un lucru în minte* ViL, 135^{r};

(i) pseudodefiniții: *contrare, încît se exclud reciproc* LaMT, 74.

VIII CUVINTE VECHI PRELUATE DE TERMINOLOGIA FILOZOFICĂ ACTUALĂ

§ 120. Termenul *adevăr* este preluat de lucrările filozofice ca echivalent al lat. *veritas, -atis* și gr. αλήθεια (MiL, 188, VîL 2, 87v, PoF, 42 etc.), dar echivalentul latinesc și romanic (fr. *vérité*, it. *verità)* a generat, începînd cu Heliade și Laurian, neologismul *veritate* cu o foarte mare circulație în secolul trecut (HeC IV, 3, LaM, 175, BăP, 51, EnP I, 11, CL II, 37, LauM, 39, NiM, 3, LeM, 130, CaD, 47, LuL, 129, Mic RC II, 486, IoT, 55, SaM, 120, DrM, 153, Dra MO, 644, RăN, 87). Mult mai rar este întrebuințat adjectivul neologic corespunzător lui *adevărat*, pornind de la lat. *verus*, it. *vero: vera durabilitate* HeE, 284, *e adeverat (verace)* LaI 2, 347, *veră sau falsă* Lau TL I, 81. S-au impus în limba literară actuală, pe baza acestui radical, neologismele *veracitate* din lat. *veracitas, -atis* (MuF III, 156v, LaI 2, 349, CL XII, 71, CoF, 428, LuL, 174, TeF, 258) și *verosimilitudine* (LauM, 17) din lat. *verosimilitudo, -inis*, acesta din urmă fiind redat la început prin calcul *adevărasemănare* (MuF, II, 63r, BăC, 20v; cf. și germ. *Wahrscheinlichkeit)*. Poteca crease un calc asemănător: *adevăr sămănare* PoF, XVII, iar neologismul apare la C. Aristia *(Plutarh*, 1857, p. 51 și 90) în forma *veriseminitate*. Pe baza radicalului grecesc s-au impus *aletologie* (LaD, 6r; < lat. *alethologia*, cf. fr. *aléthologie)* și, foarte de curînd, *aletic* (scris și: *alethic)*, termeni cu o circulație redusă.

Categorie centrală a eticii (și a filozofiei practice, în general), noțiunea „bine" este redată prin forma substantivată a adverbului moștenit *bine* (v. și § 145)

O dată cu filozofiile care pun pe plan principal relația obiect-subiect, se creează noțiunea „eului", pentru care în limba noastră s-a specializat, prin substantivare, pronumele personal *eu* (v. și § 145).

Pentru „obligație morală" (lat. *obligatio moralis*) s-au întrebuințat termeni formați pe teren românesc: *datorie* (Cantemir, MiF, 45, PeP, 4, GoF, 203, VîF, I, 115r; în formă latinizantă *detorie* LaF, 69, CiF, 568, BăV, 1), *datorință* (PeP, 4, MuF III, 51r, CâM, 30, FM IX, 31; latinizant *detorință* CiF, 631, PaF, 83) și, rar, *îndatorire* (latinizant *îndetorire* BăV 1, 70v). Dintre aceștia, primul termen (*datorie*) circulă astăzi alături de sintagma *obligație morală* (< lat.)

Desemnarea procesului de reflectare mijlocită a obiectelor, fenomenelor și relațiilor și de generalizare și abstractizare, actul prin care se realizează acest proces și facultatea umană corespunzătoare, a fost realizată cel mai frecvent prin *cugetare* (MiS, 167, PeP, 81, GoF, 45, PoF, 144 etc.). Orientarea latinistă a favorizat întrebuințarea termenului, ținînd cont de apropierea lui de originalul latinesc (verbul *cogito*), iar prin echivalența dintre *-are* și *-ție*, *-țiune* sau *-ciune* s-au creat forme cu întrebuințare sporadică precum: *cugetăciune* LaM, 197, *cugetațiune* BăP, 99. Rar, se încearcă și identitatea grafică cu termenul latinesc: *cogitare* LeM, 9. Aceleași realități sînt desemnate și prin derivatul verbal regresiv *cuget* (MiL, 34, VîL, 30r, AR X, 96, HeC IV, 182, BăC, 28v, EmK, 80, PaF, 11, FlF, 141, XeP 2, 273) întrebuințat însă cu precădere pentru conceptul „conștiință" (MiL, 16, VîF I, 130v, MuF I, 5v, CâM, 88 etc.). Frecvența foarte mare a termenilor *cugetare* și *cuget* corespunde deopotrivă orientării latiniste și tradiției limbii literare vechi (v. și § 20). Termenii *gîndire* (VîL, 6r, PoF, 18, MuF I, 21r, FM IX, 34, MaK, 155) și *gînd* (MiS, 160, GrL, 1) sînt întrebuințați mult mai rar. Faptul că astăzi se consideră ca termen consacrat pentru terminologia filozofică *gîndire* poate fi considerat un rezultat al reacției antilatiniste și antineologistice, precum și preferinței literaturii de la sfîrșitul secolului trecut pentru acest termen. Situatia se poate datora, măcar în parte, lui Titu Maiorescu, printre puținii învățați cu preocupări filozofice care manifestă preferință pentru *gîndire*, deși folosește și pe *cugetare*. Existența unor termeni sinonimi cu radicali diferiți ușurează însă variația stilistică în textele filozofice și fenomenul este valorificat deja la sfîrșitul secolului al XIX-lea: *concepțiunea cauzei ca lege a cugetului, ca formă logică a gîndirii* XeP 2, 273.

În cazul verbelor, de la care au derivat termenii (în afară de *gînd*) analizați mai sus, se observă aceeași preferință pentru *cugeta* (< lat. *cogito*) în defavoarea lui *gîndi* (din *gînd*). Eufrosin Poteca, plecînd de la ngr. συλλογίζομαι,

introduce neologismul *a siloghisi* PoF, 173, dar cunoscutul precept cartezian „cogito ergo sum" îl traduce *cu înțeleg, sînt dar* PoF, 49. Raportul stabilit între frecvența termenilor *cugetare* și *gîndire* se menține și în cazul frecvenței celorlalte cuvinte din familiile pe care le reprezintă, în sensul că în perioada de formare a terminologiei filozofice termenii din familia lui *cugetare* au o frecvență foarte mare, în vreme ce astăzi raporturile s-au schimbat, cuvintele din familia *gîndire* fiind mai des întrebuințate (d.e., raportul dintre frecvența termenilor *cugetător* și *gînditor*).

Din faptul că numai *cugetare* conține un radical latinesc și romanic, familia acestuia este singura care oferă posibilități de deschidere și de receptare față de limbile străine, fapt explicabil și prin derivate precum *cugetabil* (BăV, 12, FeL, 29, și în forma *cugetaver* BăF, 113^{r} sau substantivat: *cugetabilul* LaF, 126 etc.), *cugetabilitate* (LaS, 248^{v}, CiF, 105, FeL, 32) etc. Această situație, precum și faptul că termenul *cugetare* este simțit astăzi ca livresc în raport cu *gîndire*, face ca în ultimul timp să se observe la unii intelectuali preferința firească pentru termenul de origine latină, care este mai propriu lucrărilor de filozofie doctrinare.

Mai evidentă este deschiderea familiilor formate pe baza cuvintelor latinești moștenite în cazul familiei cuvîntului *cunoaștere*, căreia i s-au adăugat derivate și împrumuturi. Desigur, astăzi putem vorbi de existența a doi radicali în limba noastră pe baza lat. *cognoscere* (lat. pop. *connoscere*), unul moștenit și unul neologic, dar relația dintre ei este evidentă și s-a manifestat constructiv. Raportarea radicalului vechi la cel nou sau la cuvinte latino-romanice de aceeași sorginte a permis existența îndelungată a calcurilor (de obicei calcuri de structură), care, în unele cazuri, abia după 1900 au cedat definitiv locul împrumuturilor propriu-zise: *cognoscibil: cunoștibil* (LaA, 11, BăM, 17, MaF, 305, LuL, 129, IoT, 48, FlM, 8, NeC, 118, și substantivat: MaF, 279, Mic RC III, 490), *cunosciver* (BăM, 67^{v}), *cognoștibil* (DraS, 46, substantivat: DraS, 20), *cognoscibil* (DrM, 114, substantivat: CoM, 6); *incognoscibil: incunoștibil* (MaF, 36, NeC, 118, substantivat: MaF, 277, NeC, 117), *necunoștibil* (DrM, 44, FlM, 18, NeC, 38, substantivat: DrM, 49, ChiF, 155, NeP, 544, XeC, 43), *inconoștibil* (DrT, 5), *incognoștibil* (DraS, 18, substantivat: DraS, 19), *necognoscibil* (CS,303, substantivat: CS, 303), *incognoscibil* (DrM, 46, ChiF, 158, substantivat: CoM, 6, MicP, 104, DrM, 123; și *încognoscibil* MicP, 8, DrL, 51); *cognoscibilitate: cunoscibilitate* LaF, 81; *incognos-*

cibilitate: necunoscibilitate BăF, 122r; *cognitiv: cognitiv* EmK, 37; *cognoscitiv: cunoscitiv* BăV, 14, PaF, 6.

Cît privește termenul filozofic central al familiei, *cunoaștere*, acesta este utilizat, în mare măsură, cu valoarea „proces, fapt de a cunoaște" (MiL, 20, PoF, 101, MuF I, 29v, CâM, 45, HeC IV, 129, BăC, 30v, LaI, 9r etc.), dar pentru această semnificație s-a folosit cu o frecvență mai mare *cunoștință* (Cantemir, MiS, 73, VîL, 114v, GrL, 182, GoF, 53, PoF, 55, MuF, I, 29v etc.), situație perpetuată pînă spre mijlocul secolului nostru, căci N. Bagdasar a publicat la 1940 o lucrare cu titlul *Teoria cunoștinței*. Totuși, *cunoștință (cunoaște + -ință)* s-a specializat treptat pentru semnificația „rezultat al cunoașterii; informație dobîndită în procesul cunoașterii", dar în trecut întrunea și pe aceea de „sumă a cunoștințelor posedate la un moment dat" (CâM, 5, LaA, 5, BăM, 1, GaP I, 205 etc.). Ultima semnificație este redată însă astăzi prin *cunoaștere* (întîlnit, rar, și în secolul trecut cu această valoare: MuF I, 53v). Accidental, *cunoaștere* și *cunoștință* au fost înlocuiți prin *știință* (GoF, 204, AsL, 207, PoF, 2, HeM, 295, MuF I, 12v, CoO 1, 296bis, Le CL XXVIII, 432, TeF, 307) sau prin *știre* (MuF I, 1r, BăC, 4v, LaI 2, 283), creații pe baza verbului *a ști*, atît cu accepțiunea procesuală, cît și cu cea de rezultat al procesului. Astăzi s-a produs la nivelul limbii literare o delimitare între cîmpurile semantice ale termenilor *cunoaștere, cunoștință* și *știință*, astfel încît folosirea lor ca sinonime nu mai este specifică.

§ 121. Samoil Micu întrebuința deja termenul *îndoială* (MiF, 143) pentru a denumi atitudinea sceptică a punerii sub semnul incertitudinii și același cuvînt a fost ulterior folosit de majoritatea învățaților, deși, rar, se mai utiliza cuvîntul *îndoire* (PoF, 140, LaF, 96, BăF, 123v) și *îndoință* (LaM, 22, LaI 2, 284, BăP, 59). Se adoptă și un neologism latino-romanic, care a căpătat la un moment dat o circulație apreciabilă: *dubitațiune* (BăF, 52v, LauM, 85, NiM, 46, LeM, 77, TeF, 149 etc.) sau *dubitație* (ZaF, 110). Un alt neologism, *dubiu* (LuL, 148; < lat. *dubium*), deși capătă o oarecare circulație în limba literară, nu se poate institui ca termen specific pentru filozofie. Pentru „îndoiala" carteziană sau metodică, evoluția terminologiei este similară. Ultimele două decenii ale secolului trecut au consacrat pentru terminologia filozofică vechiul termen românesc *îndoială*.

Pentru „întîmplare", Dimitrie Cantemir întrebuința de obicei termenul *tîmplare*, formă veche, păstrată regional, întîlnită și la L. Asachi, T. Cipariu și I. Fericean (AsL,

224, CiF, 122, FeL, 416). S. Micu utilizează cuvîntul *întîm, plare* (MiS, 117), arătînd că latinii *o zic contingenție* (MiS-97). Termenul latinesc *(contingentia)* este avut în vedere și în cazul neologismului din glosele lui Petre Câmpeanu: *întîmplare seau contînghenția* CâM, 43 sau perechea corelativă *necesitate și contînghenția* CâM, 41, iar apoi (și cu modelul fr. *contingence)* este reluat de A. D. Xenopol: *generalitate și contingență* XeP, 2, 458. Forma neobișnuită *contingere* (BăC, 80^{r}) a fost creată prin încercarea încadrării neologismului după analogia cu *întîmplare.*

După lat. *casus*, Cantemir realizează calcul *cădere*, dar termenul latin este introdus de unii dintre învățații secolului trecut ca neologism în forma *cas* (LaS, 252^{v}, LaI 1, 43, BăF, 58^{v}). Cu o frecvență redusă apare și *hazard* (HeE, 149, XeP, 620; < fr. *hasard)*. Termenul *întîmplare* a fost însă permanent folosit de majoritatea lucrărilor de filozofie (ca desemnînd noțiunea corelativă opusă celei desemnate prin termenul *necesitate)* și a fost menținut de terminologia actuală. În locul adjectivului *întîmplător* (cu o frecvență mare începînd cu S. Micu) se mai folosea *casual* (BăF, 73^{r}), *acidentariu* (CiF, 295) și *accidental* (CiF, 185), cuvinte care au etimologii latinești, precum și *contingent* (EnP I, 56, FeL, 69, LuL, 40, TeF, 450), din latină și franceză, care în formă substantivată (EnP I, 55, NiM, 7, TeF, 229, Ră CL XXIX, 484, XeP 2, 387) capătă o frecvență mult mai mare decît forma substantivată a lui *întîmplător* (BăC, 83^{v}, XeP, 128, CS, 196). Formații izolate sînt substantivul *întîmplătorime* „caracter întîmplător" MuF III 20^{r} și adverbul *casualmente* „în mod întîmplător" BăF, 144^{r}.

Termenul *judecată* este folosit de Samoil Micu pentru a desemna „forma logică de atribuire sau de negare a unui predicat subiectului" și întrebuințarea aceasta a fost perpetuată de-a lungul secolului al XIX-lea (MuF I, 12^{r}, HeC III, 283, LaM, 41, BăC, 16^{v}, MaL 1, 54^{r}, EmK, 111, LeP, 30, CoF, 315, FeL, 120, MoI, 5, ElS, 66 etc.); în cîteva cazuri apare forma cu fonetism regional *giudecată* (VîL, 45, VîF I, 41^{r}) și termenul *giudecare* (VîL, 104^{v}, CâA, 14). Dar frecvența termenului *judecată* scade simțitor începînd cu Eftimie Murgu, revitalizarea lui producîndu-se mai ales prin *Logica* lui Titu Maiorescu.

Cuvîntul latinesc *judicium* și vechiul lui descendent românesc *județ* au oferit posibilitatea latiniștilor de a propune un termen mai apropiat de cuvîntul tehnic din logicile latinești, termen care însă a primit aspecte diferite de la

Scanned with OKEN Scanner

un autor la altul: *giudeț* MuF 1, 143ᵛ, EnP I, 44, *giudețiu* MuF 1, 140ʳ, *județ* CâM, 14, *judeciu* LaF, 153, BăF, 203ʳ, CiF, 66, *județiu* LaM, 41, ZaF, 45, *judițiu* LauM, 83, *judiciu* Lau TL I, 161, NiM, 45. Către sfîrșitul secolului trecut, *județ* (și celelalte forme) este înlocuit însă în totalitate prin *judecată*.

Substantivul *lege* a fost integrat terminologiei filozofice fără a fi fost concurat de alte cuvinte și fără a avea variante formale: *legile mișcării* MiS, 138, VîL, 36ʳ, *legi interne* LaF, 103, *legile cunoscenției* CiF, 39 etc. Întrebuințarea lui *lege* cu înțeles juridic și social este curentă și se perpetuează și sensul vechi de „religie, credință". Pe o altă semnificație „regulă, principiu" (MuF II, 84ᵛ, HeC IV, 73 etc.) s-a grefat și sintagma kantiană *legea morală* (MuF I, 189ʳ, BăP, 164, EnF II, 75, EmK, 137, LeP, 227, DrM, 39, BoP, 153 etc.).

Pentru „legic", adică „bazat pe lege, cu caracter de lege", s-au folosit mai multe cuvinte: *legiuit* (MiF, 9, MuF II, 48ʳ), *legitim* (LaM, 86, NiM, 122, LuL, 85), *legal* (BăM, 47). Se pornea în acest caz de la cuvinte formate pe terenul limbii române *(legiuit* din *legiui)* sau împrumutate din alte limbi (lat. *legitimus* și fr. *légitime;* lat. *legalis)*. Eftimie Murgu folosește însă și un cuvînt deosebit: *leginic*[143] *(lege + -inic)*.

Din confruntarea cu originalul[144], rezultă că învățatul bănățean a tradus prin *léginic* în mod obișnuit termenul latinesc *legitimus: numai prefacerea să fie leginică* MuF I, 169ʳ *(si conversio legitime est facta), aceasta de pre urmă se naște prin o dovedire leginică* MuF II, 49ʳ *(haec vero per legitimam demonstrationem oritur), spre o leginică încheiere* MuF II, 55ᵛ *(quae ad legitimam conclusionem), trebuim să arătăm cum că prințipiile noastre sînt leginice* MuF II, 119ʳ *(ut principia nostra legitima esse commonstremus)*. Aceeași

---

[143] Termenul este însă mai vechi; v. H. Tiktin, *Dicționar român-german*, s.v., unde este atestat în anii 1813 și 1817. O derivare asemănătoare (cu sufixul *-inic)* s-a produs în cazul actualului *stihinic* (adj. și adv.) pornindu-se de la *stihie*, al cărui etimon este considerat sl. *stihija*, dar care a fost perpetuat și îmbogățit semantic datorită ngr. στοιχεῖον (pl. στοιχεῖα) atribuindu-i-se mult timp sensul „element". Lazăr Asachi, d. e., îl folosea în glose alături de neologism *(voim a cîștiga cunoștințele elementurilor stihiilor matematicii* AsL, 300) iar Petru Câmpeanu adapta în forma *stihiologie* (CâM, 87) cuvîntul preluat din latină tot pe această bază.

[144] Este vorba de manualul lui Joannem Imre, *Amicus foedus rationis cum experientia*, Pestini, 1830–1831.

traducere puteau primi însă și alte cuvinte latine (in special *rectus)*, cînd sensul contextual permitea aceasta: *o leginică despărțire* MuF II, 55r *(recta... divisione)*, *leginică întrebuințare* MuF II, 8v *(rectus ussus)*; *ceea ce nu se nărăvește cu meditația leginică* MuF II, 89r *(quod utrumque felici meditationi inimicum est)*. Pe de altă parte, Murgu a tradus adesea lat. *legitimus* prin *legiuit: acele urmări nu sînt legiuite* MuF II, 119v *(consequentias illas esse legitimas... non fuere)*, *caracteruri ale mărturiei celei legiuite* MuF III, 149r *(characteres legitimi testimonii)*. Cum se poate ușor observa, *leginic* are la Murgu doar valoare adjectivală, contexte în care s-ar realiza adverbializarea adjectivului neexistînd. Cu toate acestea, este surprinzătoare similitudinea structurală a cuvîntului *leginic* cu termenul care a căpătat o circulație apreciabilă în limba română literară din a doua jumătate a secolului nostru: *legic (lege + -ic)* la baza căruia dicționarele pun de obicei un model rusesc, dar care s-a creat mai ales pornind de la germ. *gesetzmässig*. Un element lexical care a determinat în mod evident apariția cuvîntului *legic* a fost *logic* în utilizare adverbială în construcții de tipul: *aceasta decurge logic din...* O dată cu insistența asupra cercetării legilor naturale și sociale, „lege" s-a apropiat tot mai mult de „necesitate", iar pentru „necesar" a apărut corespondentul „legic" din motive în primul rînd sistematice. Faptul că un element lexical similar lipsește din majoritatea limbilor culte europene (de obicei nu există un adjectiv și un adverb cu radicalul cuvîntului care desemnează noțiunea „lege") demonstrează că *legic* particularizează limba noastră prin această posibilitate sporită de expresie.

Din bogata familie a cuvîntului *lege* mai interesează în mod deosebit *legitimitate* „caracter legic" (< lat. *legitimitas, -atis*, fr. *légitimité)*, atestat de timpuriu (PoF, 68, HeC 2 III, 219, LaM, 37, ZaF, 113 etc.), dar dublat de *legalitate* (LaI, 261v, LaS, 251r, BăP, 144; < lat. *legalitas, -atis)*. Termenul *legitate (lege + -itate)*, care desemnează în mod curent astăzi această semnificație, este o creație foarte recentă.

Vechiul element lexical *lume* desemnează în terminologia filozofică „existența considerată în ansamblul ei" și este sinonim cu *univers* și *cosmos* (iar cînd se raportează la eul cunoscător cu *noneu* și *natură)*: *învățătura despre lume* MiS, 97, *lume (cosmos)* PoF, 18, *lume seau univers* CâM, 72 etc. Cu determinări, termenul capătă sens restrictiv: *lumea cea mai pe sus de simțiri* MuF III, 22v, *lumea morală* HeC III,

Scanned with OKEN Scanner

309, *lumea esternă* BăP, 22, *lumea materială* LaI I, 28, *lumea morală ca și lumea fizică* GaP I, 47, *lumea corporale* CiF, 319 etc.

Pe baza lat. *mundus* a fost introdus în secolul trecut neologismul *mund*, care avea corespondent în limbile romanice occidentale (LaI, 258r, LaM, 142, BăF, 58r, EnP I, 22, LauM, 8, LeM, 145, CaD, 37, Mic RC I, 139, TeF, 96). Adjectivul derivat *mundan* (< lat. *mundanus*) apare foarte rar: *edifițiul mundan al grecilor* LaA, 8. Dacă în secolul trecut *lume* avea o frecvență mult mai mare decît *mund*, ultimul termen fiind astăzi aproape uitat, *mundan* este uneori redescoperit (v., d.e., L. Blaga, *Despre conștiința filosofică*, unde este întrebuințat de mai multe ori). Un alt cuvînt cu același radical, *mundaneitate*, pare a fi o creație a filozofului român Mircea Florian, după fr. *mondanité* (v. Mircea Florian, *Recesivitatea ca structură a lumii*, București, vol. I, 1983, p. 267).

§ 122. Dintre posibilitățile limbii vechi și populare de a denumi facultățile spirituale ale omului ca entități opuse materiei (psihic, spirit) sau ca mijloc al reflectării și interpretării relității obiective, cuvîntul *minte* reprezintă elementul lexical cel mai stabil și mai adecvat. Folosit încă de limba literară veche pentru a desemna „facultatea de a cugeta, de a judeca, de a înțelege" sau „spirit", în general, precum și unele aptitudini și operații ale spiritului, acest termen este utilizat în lucrările de filozofie din epoca modernă și integrat structurilor noționale din diferite sisteme filozofice, ca echivalent românesc pentru o serie de termeni străini, cu semnificații diverse, dar în concordanță cu conținutul curent al cuvîntului românesc. Cuvîntul *minte* se înscrie, așadar, în seria acelor elemente lexicale care, prin conținutul lor, participă deopotrivă la exprimarea noțiunilor filozofiei populare (etnice) și la redarea unor concepte ale filozofiei de erudiție. Acest lucru este facilitat și de caracterul „normat" al acestui cuvînt, în limba populară prin uz (ca un cuvînt stabil și cunoscut întregii comunități), iar în limba cultă prin selecția și sancționarea realizate de voință.

Unii învățați au atribuit cuvîntului *minte* accepțiunea „intelect", ca treaptă primă ce succede sensibilității și realizează înțelegerea și cunoașterea lucrurilor. Cu acest sens l-a folosit uneori în traducerile sale de filozofie Vasile Vîrnav, care transpunea gr. νόος, νοῦς (sau, mai rar, gr. διάνοια, νόησις) și se abătea astfel de la vechile calcuri *înțelegere*

(D. Cantemir) și *înțeles* (S. Micu), realizate pe baza modelului latinesc. În acest mod, un cunoscut precept senzualist este transpus de Vîrnav în românește astfel: *nemică în minte cee ce mai înainte nu au fost în simțire* VîL, 93r. Dar această valoare a lui *minte* a fost transferată de cei mai mulți învățați de la lat. *mens*, foarte des întrebuințat în lucrările de filozofie scrise în latinește care circulau în Europa și care conțineau de multe ori glose de alternare de tipul: *intellectus vel mens*. Se poate chiar presupune că, dacă termenul nu ar fi existat în limba noastră, latiniștii oricum l-ar fi introdus din aceste lucrări. Un învățat de la mijlocul secolului trecut, August Treboniu Laurian, considera de altfel ca una din virtuțile limbii noastre faptul că a păstrat acest cuvînt: „Noi putem să ne gloriem că avem termenul *minte*, care lipsește francezilor; ei se servesc, în locul acestuia, cînd cu *esprit*, cînd cu *intelligence*, cînd cu *entendement*, însă nici unul nu răspunde deplin termenului nostru" („Instrucțiunea publică", 1859, p. 49).

Semnificația „intelect" se relevă în modul cel mai evident cînd avem a face cu sistemul noțiunilor kantiene (și traduce pe lat. *intellectus* sau pe germ. *Verstand)* ori cînd se referă la filozofia engleză (și este corespondent pentru engl. *understanding)*. Întrebuințările de acest tip sînt foarte frecvente între 1830 și 1890: *categoriile minții* MuF III, 11r, *minte sau intelect* LaM, 119, *Essagiu asupra minții omenești* LaI 2, 15 (traduce titlul cunoscutei lucrări a lui John Locke; în CS I, 300, discutîndu-se despre Locke, se amintește, folosindu-se același termen, de „încercarea sa asupra originei minții omenești"), *înțelesul (mentea)* CiF, 108, *Încercări asupra minții omenești* MaL 2, 100 (traduce titlul lucrării lui David Hume; cf. MaF, 30v, MaP, 10r), *principiăle minții (Verstandesgrundsätze)* EmK, 127, *teoriei minței* SaM, 183 (în notă: „În limba franceză *entendement*") etc. C. Rădulescu-Motru, folosind termenul cu această semnificație (RăR, 53), arată în notă că „e greu a traduce exact cuvîntul întrebuințat de Schopenhauer: *Verstand*, expresiunea franceză: *entendement*". O dată cu fixarea în limba noastră a termenului *intelect* (și *inteligență*), *minte* nu mai corespundea sub aspectul preciziei și, ca atare, este tot mai rar întrebuințat cu acest sens.

O altă semnificație atribuită cuvîntului *minte* este aceea de „rațiune". Această întrebuințare datează încă din perioada vechii limbi literare, iar în epoca modernă este destul de uzuală pînă pe la 1840. Totuși, sensul „rațiune" este

Scanned with OKEN Scanner

redat în perioada veche și începutul perioadei moderne în mare măsură printr-o serie de calcuri, precum *cuvînt* sau derivate de la verbul *a socoti*. Alternanțele dintre *minte* și calcuri sînt caracteristice unui mare număr de învățați: D. Cantemir, E. Poteca, E. Murgu, I. Heliade-Rădulescu, A. T. Laurian, S. Bărnuțiu și T. Cipariu. Trebuie amintit, de asemenea, că Samoil Micu considera pe *minte* un echivalent popular al lui *cuvînt* (MiS, 165), iar, începînd cu 1830, *minte* este concurat la foarte mulți învățați și de unii termeni neologici. În cazul lui Vasile Vîrnav și a altora de pînă la 1850, orientați spre franceză, acest termen este concurat de *rezon*, dar după 1830 concurența este realizată de formele de sorginte latină *rație* și *rațiune*. Echivalența caracteristică epocii între *minte* și termenii străini corespunzători este relevată de un mare număr de glose bilingve întîlnite în scrierile de filozofie ale vremii. La Barițiu, se întîlnește, de exemplu, o glosă complexă cu această funcție: ,,noi prin *minte* înțelegem aceea ce zice germanul *Vernunft*, frantozul *raison* și cei vechi *ratio* și *logos*'' (Ba FM IV, 199).

Un caz special îl reprezintă derivatele de la *minte* întrebuințate de Lazăr Asachi ca echivalente pentru *ratio* și alte cuvinte din familie: *mintime* ,,rațiune'' AsL, 304, *a mințîi idee* ,,rațiune'' AsL, 231, *mintire* ,,rațiune'' AsL, 305 (*mintirea sau minte* AsL, 310), *a mintei* ,,a raționa'' AsL, 311, *minteire* ,,raționare'' AsL, 312, *mintioasă ideare* ,,raționare'' AsL, 281, *mintioasă ideiuire* ,,raționare'' AsL, 282, *mintioasă idea* ,,raționamentul'' AsL, 278.

Cuvîntul *minte*, ca sinonim al lui *rațiune*, este deseori folosit și în sintagme specifice sistemului kantian: *o lucrare a minții curată* HeC III, 261, *mintea curată* MeF, 9^{r}, *conceptele minții curate sau categorii* LaI, 256^{r}, unde se redă sintagma actuală *rațiune pură*. În manuscrisul Episcopului Melchisedec, apare, pe aceleași baze, și construcția *mintea... teoretică* (MeF, 56^{r}), dar Laurian folosește termenul *minte* ca echivalent pentru *rațiune teoretică: rația teoretică sau mintea* LaI, 254^{v}, *minte (rația teoretică)* LaI, 261^{v}. Mai rar apare *minte* în contexte care redau noțiunea ,,rațiune practică'': *mintea practică* CâI, 3^{v}, *rațiune practică sau minte* BoP, 118.

Trebuie remarcat că *minte* nu este extins, ca în cazul calcurilor, asupra altor sensuri ale cuvîntului *rațiune*, precum ,,temei, cauză'', ,,principiu'' și nu este integrat conceptului ,,rațiune suficientă''. Se poate observa astfel că învățații români nu au privit acest termen ca pe un calc propriu-zis al cuvintelor străine pe care le aveau în vedere, calc care

Scanned with OKEN Scanner

ar fi urmat sensurile modelului, ci ca pe un echivalent autohton pe care l-au menținut în limita sensurilor vechi și populare, sensuri concordante cu cele ale etimonului latinesc și ale corespondentelor din limbile romanice moderne care l-au moștenit ca și româna (italiana, spaniola, portugheza) [145].

Întrebuințarea cea mai frecventă a cuvîntului *minte* în lucrările de filozofie românești este aceea de „facultate de a cugeta (ca unitate a intelectului și a rațiunii), facultate de discernere (judecată)" și, în opoziție cu lumea materială, „spirit" sau, în opoziție cu trupul, „psihic". Această sumă de valori ar putea fi reunită în conceptul „conștiință" în sens larg. Cu accepțiunile menționate, *minte* se utilizează în lucrările de filozofie românești și în zilele noastre. Departajarea netă a valorilor menționate, pe care le primește acest termen în cazul folosirilor concrete, este aproape un lucru imposibil și aceasta nu dintr-o ambiguitate primordială ci mai ales datorită mobilității semantice deosebit de pronunțate în cazul unor termeni filozofici, care decurge, desigur, și din caracterul lor abstract, din faptul că desemnează realități nonmateriale, a căror delimitare nu poate fi ajutată de latura senzorială a cunoașterii. De altfel, situația este similară în toate limbile, chiar în cele cu o mare tradiție a exprimării filozofice, cum este limba greacă, și ține de conținutul filozofiei ca un complex de idei istorice alcătuit, care reflectă lumea din diferite unghiuri.

În perioada de formare a terminologiei filozofice românești moderne, *minte* menține sensul de entitate nonmaterială reflectorie și judicativă: *mintea nu este materie* StaG, 64, *cu mintea să adeverează* GrL, 238, *mintea prin suflet lucrează în trup* PoF, 215 (traduce gr. νόος), *de minte* PoF, 201 (traduce gr. ψύχη), *mintea umană, contemplatoare anaturei* HeC IV, 188, *spiritul sau mintea* HeE, 28, *mentea (νοῦς)* BăF, 136r, *minte sau suflet, sau și animă în înțeles filosofic* LaD, 3r, *despre minte (de l'esprit)* LaM, 203, *mintea ca facultate cugetativă* LaF, 152, *calitățile trupești și ale minții* Ma CL X, 36, *în spirit seu în mente* LeM, 112, *cugetarea seau mintea* LeP, 138, *mintea sau subiectul* CoF, 234, *mintea, înțălesul și rațiunea cugetă* FeL, 62, *mentea umană, adecă*

[145] Asupra it. *mente*, v. *Enciclopedia Filosofica*, Venezia—Roma, III, 1957, p. 509—511. Se dau aici lămuriri ample și asupra termenilor echivalenți din greacă și latină, precum și asupra cuvîntului englezesc *mind*, cu care poate fi echivalent de cele mai multe ori.

intelectul și rațiunea LuL, 187, *a lucra cu mentea înseamnă a rațiuna și mentea cînd cearcă fundamentele și legăturele dintre lucruri se zice: rațiune* PaF, 19, *o lege a minții sau a sufletului* IoT, 6, *rațiunea, partea superioară a minții omenești* IoT, 13 etc.

Frecventa întrebuințare a cuvîntului *minte* în lucrările de filozofie și raportarea lui la termenii filozofici (români sau străini) consacrați atestă faptul că acesta este privit de oamenii de cultură ca un element al lexicului filozofic uzual. În zilele noastre, *minte* este utilizat în astfel de lucrări pentru a desemna semnificațiile ''rațiune,, și ''facultate de a cugeta, de a interpreta lumea'', dar și pe cea de ,,spirit'' [146]. Faptul că acest termen nu are echivalent în unele limbi de cultură moderne (franceza și germana, d.e.) nu presupune excluderea lui dintre elementele de bază ale terminologiei filozofice românești actuale și, ca atare, este nefirească absența lui din dicționarele de filozofie.

Din punctul de vedere al sistemului lexical românesc, substantivul *minte* întrunește și calitatea de a se institui ca element central al unei familii deschise, adică de a asigura o ușoară integrare a unor neologisme latino-romanice cu același radical. Astfel, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, capătă circulație adjectivul *mintal* (sau, cu formă mai apropiată etimologiei, *mental)*, din lat. *mentalis* și fr. *mentale; mintal* EnP I, 41, RC I, 866, MaF, 30^{v}, MicD, 53, ElS, 12 etc., *mental* LeL, 202, CoF, 232, LuL, 127, Gh CS, 146, HoM, 18 etc. Cu sensul ,,spiritual'', acest adjectiv apare și substantivat: *conciliază fizicul cu mintalul* DrM, 156. În cazul substantivului *mentalitate* (GL, 325; < fr. *mentalité)* nu s-a mai produs acomodarea *e* > *i*, după *minte*. Adverbul *mentalmente* (cf. fr. *mentalement)* nu a cunoscut o răspîndire notabilă în limba filozofiei (apare doar în LauM, 74). Un adjectiv creat în limba noastră pe baza lui *minte*, de către D. Cantemir, se pare, anume *mintesc*, cu sensul ,,imaginar'', folosit și de E. Murgu cu sensul ,,rațional'' (MuF II, 42^{r}), rămîne de asemenea un element lexical marginal, dar limba populară folosește derivatul *mintos* ,,inteligent'', cu o răspîndire apreciabilă la nivelul graiurilor (cf. și: *bărbat mintos* AsL, 36[146]).

§ 123. Categoria principală a concepțiilor dialectice ,,mișcare'', a fost desemnată prin vechiul cuvînt românesc *mișcare* (MiS, 110, StaG, 12, VîL, 52^{r}, PoF, 138, MuF I,

[146] V., d. e., traducerea B. Spinoza, *Etica*, București, 1981, unde lat. *spiritus* este transpus în mod curent prin *minte*.

Scanned with OKEN Scanner

2r, HeE, 165, LaF, 46, MeF, 35v etc.), ortografiat și, în manieră etimologizantă, *misicarc* (BăC, 10r, CiF, 240). Sporadic sînt întrebuințate și o serie de neologisme: *mot* (BăM, 55, BăP, 157; < lat. *motus)* și *moțiune* (BăE, 27; < lat. *motio, -onis)*. Sînt mai des înregistrate însă variante ale neologismului provenit din lat. *movimentum* (uneori și în varianta *movementum)* și fr. *mouvement: moviment* BăV, 2, LauM, 12, LeM, 139, CaD, 37, *movement* NiM, 26, *muviment* Mic CT IV, 63.

Noțiunea corelativă opusă, „repaus", a fost desemnată de asemenea prin termeni vechi: *răpaos* VîL, 133r, *răpaus* LaM, 138, *repaus* BăM, 56, LaM, 118, CiF, 305, NiM, 6 și *repaos* HeC 2 III, 248, ZaF, 167, CoO 1, 81, ZarP, 23, DrL, 26, NeC, 59, *odihnă* MiS, 110, VîL, 135r, HeC III, 281, *liniștire* PoF, 56. Originalul latinesc *repausum* și apoi francezul *repos* au contribuit la consacrarea termenului *repaus*.

Știință (ști + -ință), pentru gr. επιστήμη, lat. *sciencia*. fr. *science*, it. *scienza*, germ. *Wissenschaft*, este folosit începînd cu Samoil Micu (MiF, 377, VîL, 134r, GoF, 52, MuF I, 13v etc), dar modelele latino-romanice și direcția ortografică preconizată încă de Paul Iorgovici de redare a lui *șt* prin *sc* au făcut să apară o serie de variante: *sciință* (MuF II, 2v, HeC 2 III, 220, BăC, 1v, LaI 2, 18, EnF II, 41, NiM, 6 etc.), *șciință* (HeC 2 III, 225), *scienție* (FM XVIII, 257, CiF, 91, BăP, 3, LuL, 34, primează aici modelul latin), *sciinție* (LeP, 10). Spre sfîrșitul secolului trecut, învățații folosesc exclusiv forma *știință* (ortografiat și *sciință* pînă la reforma ortografică din 1904). Pentru semnificația „științific" (lat. *scientificus*, it. *scientifico*, fr. *scientifique)* s-a folosit o pletoră de forme și variante: *științelnic* MuF I, 65v, *științelnic* MuF II, 1r, *sciințelnic* MuF II, 79r, *știentific* MihM, 187, MuF II, 1r, *știincific* HeC III, 251, *șciințific* HeC 2 III, 222, *sciințific* HeC 2 III, 219, *sciintesc* BăC, 6v, *sciințesc* BăC, 8v, *scientific* LaF, 34, *știentific* LaM, 5, *sciențific* LauM, 89, *știenților* MaL, 38, *știenzific* SaM, 29. După 1840, însă, forma *științific* este tot mai mult întrebuințată ca o acomodare după *ști* a neologismului (GaP II, 58, ZaF, 109, CoF, 463, FeL, 22, FlL, 1 etc.).

Radicalul *scient-* reapare însă în zilele noastre în unele neologisme recente, precum: *scientism, scientist* etc. Pe baza radicalului grecesc avem de asemenea cuvintele neologice *epistemologie, epistemolog, epistemic* etc., care ne-au venit însă din limbile moderne (franceză și germană), în vreme ce efemerul *epistimie* sau *epistimă* „știință", care a circulat

Scanned with OKEN Scanner

la noi în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, nu a lăsat urmări. Pentru „științific" s-a folosit rar *epistimonicesc* (< ngr. επιστημονικός): *epistimonicești cărți* (a. 1829, v. Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche. 1508—1830*, III, p. 649).

Legătura etimologică și, în cea mai mare parte, similitudinea metamorfozei pe terenul limbii noastre impun discutarea la acest paragraf și a termenului *conștiință*. Prezentat de dicționarele noastre ca un împrumut din latină și franceză, adaptat după *ști* sau *știință*, termenul *conștiință* se prezintă astăzi de fapt ca un calc parțial al lat. *conscientia* și fr. *conscience*. Se pare că necesitatea primordială care a determinat folosirea acestui cuvînt în limba noastră a fost, mai ales, aceea de a desemna semnificația de factură psihologică „cunoaștere de sine; știință despre sine", noțiune pentru care limba veche nu avea un termen special.

Potrivit lui Timotei Cipariu *(Gramateca limbei române*, partea II. *Sintetica*, București, 1877, p. 222), în literatura veche, „compositul *cuscienția*, cu însemnarea latină « *conscienția* » se află numai în liturghia lui Dosotheiu, Iași, 1679". Învățatul din Blaj conchide, că „Dosotheiu se pare că știa și latinește" și, ca atare, cuvîntul a fost luat din latină. La Dosoftei, acest termen apare în două forme și cu sensuri diferențiate, dar proprii atît originalului latinesc, cît și neologismului românesc actual: „Curățește-mi sufletul și inima de *cuștiința* vicleană" (Dosoftei, *Dumnezăiasca liturghie, 1679*, Iași, 1980, p. 62), „Întru curata mărturie a *conștiinței* noastre" (p. 147), „Ca întru curata *cuștiință*... să ne unim cu singur Hristos" (p. 177). Dimitrie Cantemir a preluat lat. *consciencia* în forma *conștienție (ascunsul inimii) (Hronicul a vechimei romano-moldo-vlahilor*, ed. Tocilescu, 1901, p. 179; v. și p. 10). Această formă sau forme apropiate au fost folosite ulterior și de alți învățați: *conștiența* MiF, 122, MihM, 146, *conștiința, adecă știința de sine* PoF, 78, *sub privegherea conștiinței* CâM, 47, *conștiențe* CâI, 13v. Treptat, aceste forme, la care s-au adăugat altele, s-au folosit pentru a reda sensul filozofic „sentiment intim; cuget". Preluînd și acest sens, neologismul s-a fixat în limbajul filozofic cu două sensuri de bază. Necesitatea precizării semantice a dus uneori la glosări sau explicații, cea mai la îndemînă fiind referirea la limba germană, care desemnează prin termeni diferiți cele două semnificații. Astfel, Titu Maiorescu notează într-o notă: *Bewusstsein nu Gewissen* (Ma CL XXV. 633), adică, „cunoaștere de sine" nu „sentiment intim; cuget".

Scanned with OKEN Scanner

Sensul filozofic primordial pe care l-a căpătat (prin generalizare) acest cuvînt în cadrul terminologiei filozofice a fost acela de „formă superioară de reflectare a realității; spirit", care a devenit apoi principala lui semnificație.

Sensul prim al termenului latinesc, „cunoaștere (în comun)", a favorizat însă apropierea de semantismul vechiului cuvînt românesc *cunoștință* (un rol important avîndu-l și apropierea formală), astfel că Samoil Micu uza și de termenul *cunoștință* (MiF, 30) în loc de neologismul de sorginte latină și îl urmează alți învățați, precum Eufrosin Poteca: *cunoștința de sine* PoM, 50^{r}. Tot Micu mai folosea și o formă contaminată: *cunoștiință* (MiS, 130). Apropierea de *cunoștință* s-a produs însă în secolul trecut și prin folosirea lui *conștiință* în locul lui *cunoștință* (cf. MuF I, 118^{v}, CoF, 258, 312, DrL, 39, NeC, 22, Co VI, 45).

Folosiri sporadice ale unor cuvinte vechi pentru redarea sensurilor termenului *conștiință* nu au avut urmări importante pentru terminologia actuală: *cuget* GoF, 172, MuF I, 5^{v} *(cuget* reprezenta prin semantismul propriu cel mai apropiat element lexical vechi), *gîndire* BuF, 3, *minte* (scris: *mente)* CiF, 29.

Variantele multiple pe care le-a avut cuvîntul *conștiință* în secolul trecut, deși în unele cazuri numai variante grafice, s-au realizat prin tendințele contrare de a menține termenul cît mai aproape de originalul latinesc și de a-i da o cît mai specifică formă românească. În acest proces a fost avută în vedere mai ales partea a doua a cuvîntului *(-sciencia): conștiința* GoF, 20, *consțiința, adecă știința de înșine* PoF, 78, *consțiință seau cuget* MuF I, 5^{v}, *consciință* MuF III, 65^{v}, HeC IV, 73, HeE, 25, BăC, 26^{r}, EnP II, 43, NiM, 7, Ma CL IV, 368, LeF, 19, *conscicnție* LaF, 69, BăP, 12, CiF, 56, Lau TL I, 102, *conscientă* EnP I, 22, ConA, 41 (aici este evident modelul francez), *consciinție* LaI 2, 346, LauM, 53, LeF, 40, *conștiinție* BăM, 3, *cosciință* VeP, 338 (după it. *coscienza), conștiință* CâM, 47, HeC 2 I, 221, GaP I, 17, LaI, 9^{r}, ZaF, 5, MaL 2, 23, EmK, 123, CoF, 373 etc. Uneori, a fost modificat și prefixul latinesc în conformitate cu evoluția lui *con* de la latină la română *(> cu): cuscientie* CiF, 563 (unii învățați din secolul trecut au propus și forma *custiință).* O dată cu stabilirea redării lat. *-tia* prin *-ță* și cu ortografierea grupului *sce, sci* prin *ște, ști,* forma actuală devine exclusivă.

A. T. Laurian și I. Heliade-Rădulescu întrebuințau sintagma *conștiință de sine* LaI, 9^{r}, HeE, 139 și tot la A. T.

Scanned with OKEN Scanner

Laurian se întîlnește formula *conștiință morală (conscientiă morală* LaF, 69). În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Vasile Conta folosea sintagma *conștiință socială* (CoO 2, 287) cu sensul „conștiința societății", dar, mai tîrziu, P. Mușoiu și C. Rădulescu-Motru folosesc construcția cu sensul actual (MușD, 22, MușM, 62, Ră CL XXVIII, 292).

Adjectivul *conștient* a păstrat în mai mare măsură în structura de bază modelul limbilor din care a fost împrumutat. Acest cuvînt a luat locul, spre sfîrșitul secolului trecut, altor neologisme, printre care *conștiu* (cu varianta *conscîu)*, care a avut o foarte mare circulație și a fost întrebuințat de unii oameni de cultură (transilvăneni) și în primele decenii ale secolului nostru (apare, d.e., la Agîrbiceanu în *Arhanghelii)*. Începînd cu Eftimie Murgu și pînă la Mihai Eminescu, *conștiu* (< lat. *conscius*, la care se adaugă, adițional, și it. *conscio)* apare aproape exclusiv. Dimitrie August Laurian, Vasile Conta și Constantin Leonardescu preferă neologismul de origine franceză *(conștient* < fr. *conscient)*, care avea însă un suport imediat într-un cuvînt latinesc (lat. *conscîens, -tis)*. Impunerea termenului actual s-a datorat în mare parte derivatelor prefixate, cu mare circulație în sistemele filozofice de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și în scrierile de psihologie. Aceste derivate, precum *inconștient, subconștient* — pătrunse la noi din limba franceză —, nu puteau rămîne distanțate de elementul de bază și în consecință l-au selectat și i-au determinat forma.

§ 124. Pentru categoria „timp" se întrebuința pînă pe la 1830 termenul *vreme* (MiS, 109, AsL, 224, VîL, 145^{v}, GrL, 197, PoM, 40^{v}). Începînd cu Eftimie Murgu și Petru Câmpeanu se adoptă însă ca termen filozofic cuvîntul moștenit *timp: ale spațiului și ale timpului* MuF III, 11^{r}, *formele timpului* CâM, 14, iar apoi modelul lat. *tempus* a generat la unii latiniști forma (grafică) *temp* (BăC, 5^{v}, BăF, 163^{v}, CiF, 73, Lau TL I, 103, LeM, 139, ConA, 9, LuL, 204, PaF, 15 etc.), ca după 1890 forma veche să devină exclusivă. Familia cuvîntului *timp* a fost îmbogățită în această perioadă: *temporal* (< lat. *temporalis*, fr. *temporel)*, care cunoaște următoarele etape: *timpuros* CâM, 26, MeF, 14^{v}, *timporariu* BăC, 80^{r}, *tempurariu* CiF, 238, *tempesc* BăC, 72^{r}, *timpurariu* EnF II, 42, *tempural* CiF, 90, *temporal* BăF, 200^{v}, Lau TL I, 104 etc.; *temporalitate* (< lat. *temporalitas, -atis)* cu etapele: *timpurime* CâM, 19, MeF, 14^{v}, *tempuralitate* BăC, 74^{r}, CiF, 249, *temporaletate* CiF, 238, *temporalitate*.

Scanned with OKEN Scanner

Traducînd germ. *Zeitlichkeit*, Eminescu construia derivatul *timpuoziate* căruia îi alătura ca sinonim pe *pasabilitate*. (*Opere*, XIV, 245). Adverbul *temporalmente* BăM, 12, după model romanic, este o apariție izolată.

Voință, cuvînt format pe teren românesc (*voi* + *-ință*), a fost dublat uneori de *volnicie* (MiF, 42), *voie* (MiF, 5, MuF I, 21^{v}, CâM, 68 etc.), *voire* (PoF, 68, LaI 2, 16, BăP, 15), *vrere* (MuF I, 21^{r}). A. T. Laurian a creat termenul *voițiune* (LaI 2, 382), iar T. Cipariu *volire* (CiF, 23, 50). Neologismul *voluntate* (EnP I, 25, LauM, 120, LuL, 17), din lat. *voluntas, -atis*, a avut o existență efemeră și la fel varianta *vroință* (MușS, 15, Gh CS, 140), formată de la regionalul *a vroi*. În asemenea circumstanțe, începînd cu Vasile Vîrnav, termenul *voință* se integrează treptat terminologiei filozofice, fiind foarte des întrebuințat mai ales în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea (ca echivalent al germ. *Wille*), o dată cu pătrunderea și difuzarea filozofiei lui A. Schopenhauer. În cîmpul semantic al lui *voință* au putut pătrunde numeroase împrumuturi latino-romanice precum *volitiv*, *voluntar* etc.

Scanned with OKEN Scanner

IX SURSELE ÎMPRUMUTURILOR NEOLOGICE

§ 125. Deși în aparență mai simplu de rezolvat, problema etimologiei împrumuturilor neologice este foarte complexă și abordarea ei simplistă a făcut ca și astăzi să nu avem o imagine clară a ponderii împrumuturilor de diferite origini din limba noastră de cultură. Această situație este favorizată în primul rînd de lipsa unor analize foarte ample (de preferință exhaustive) pe domenii ale cunoașterii științifice, filozofice etc. a terminologiei speciale în diferite stadii de formare și evoluție și, în al doilea rînd, de lipsa unor sinteze care să ierarhizeze și să prezinte cronologic, la nivelul general al limbii, împrumuturile cu diferite origini. Cu toate acestea, lucrări de acest tip nu lipsesc, ele sînt limitate însă la epoci restrînse, cea mai amplă dintre ele, *Formarea terminologiei științifice românești*, alcătuită de N. A. Ursu, este încă numai un sondaj în epoca 1760—1860, iar partea intitulată *Indice de cuvinte și forme*, cu incontestabile calități informative, oferă foarte puțin sub aspectul etimologiei, mai întîi prin neutilizarea suficientă, chiar în cazul latiniștilor, a modelului latin savant, și apoi prin lipsa unor referiri precise care să facă corespondența între anumite forme sau calcuri și anumite surse străine. În sfîrșit, nu se poate observa, din această lucrare, care model străin a fost hotărîtor în fixarea formelor românești, ce analogii au funcționat etc.

Dar inconvenientul de care suferă toate lucrările de lexicologie și lexicografie românești este exacerbarea influenței franceze. Bazîndu-se pe faptul real al unei mari influențe culturale franceze asupra românilor, în a doua jumătate a secolului trecut mai ales, dar și din comoditatea explicării imediate avînd la îndemînă dicționare franceze, *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”*, *Dicționarul limbii române moderne* (devenit *Dicționarul explicativ al limbii*

Scanned with OKEN Scanner

române) și *Dicționarul de neologisme* oferă un impresionant număr de etimologii franceze (uneori alături de alte surse) pentru neologismele românești. Ca atare, statisticile întocmite de Dimitrie Macrea reflectă în cifre [147] o situație nu tocmai reală în acest sector. Lingviștii români au putut fi impresionați și de faptul că dicționarele etimologice franceze prezintă foarte multe cuvinte de cultură prin etimologia primară, dînd impresia că aceștia ar fi fost formați pe terenul limbii franceze, de unde s-au răspîndit în restul lumii.

Ca să se poată corecta o asemenea situație, ar trebui ca în stabilirea etimologiei cuvintelor neologice românești să se țină seama atît de influențele culturale exercitate asupra noastră, cît și de atitudinea lingvistică a învățaților din diferite epoci și de dominanta lingvistică sub aspectul modelului din limbile moderne. Sub acest ultim aspect se neglijează adesea modelul grecesc primar sau latinesc în favoarea unor limbi moderne, deși foarte mulți învățați care introduceau neologismele arătau prin explicații, glose etc., în majoritatea cazurilor, că au avut în vedere limbile clasice. Pe lîngă aceasta, impresia rolului hotărîtor al influenței franceze a fost creată pe baza literaturii, unde într-adevăr lucrurile stau astfel, dar în știință, și mai ales în filozofie, rolul culturii franceze este destul de redus (doar în filozofia socială și în sociologie ponderea franceză este mai mare). S-ar putea replica totuși că literatura a avut rolul hotărîtor ținînd cont de răspîndirea ei socială mai mare, de posibilitățile ei de a pune în circulație unele idei ținînd de domenii foarte variate și de atenția de care s-a bucurat și se bucură în cercuri sociale foarte largi. Fără a contesta asemenea avantaje pe care le are literatura față de științe și de filozofie, dintre care cel mai important ar fi acela al unei mai largi audiențe, nu trebuie pierdut din vedere că nu putem vorbi de terminologia unei discipline în afara existenței disciplinei ca atare la un popor, fie că această disciplină se bazează pe creațiile poporului respectiv, fie că este alcătuită mai mult din receptarea cuceririlor realizate de alte popoare. Termenii științifici și filozofici nu pot fi astfel etichetați dacă nu realizează discursul științific și filozofic. În acest caz, literatura este numai un factor adițional în formarea terminologiei speciale, ea își explică numai propriul limbaj, care poate antrena și elemente

[147] V. Dimitrie Macrea, *Fiziologia lexicală a limbii române*, în „Dacoromania", X_2 (1943), p. 362—373; id., *Compoziția istorică și tendințele actuale de dezvoltare ale vocabularului românesc*, în CL, 1960, p. 39—55.

Scanned with OKEN Scanner

lexicale ale acestor terminologii, dar nu în sistematica disciplinară.

Nici recurgerea la confruntarea cu originalele nu este întotdeauna concludentă; mulți învățați nu urmau terminologia lucrărilor pe care le traduceau sau prelucrau, ci propuneau termeni în concordanță cu atitudinea lor în problema modernizării limbii române. Deoarece îmbogățirea și modernizarea limbii noastre nu s-a realizat „instinctiv" (cum dorea A. Lambrior [148]), ci printr-o activitate susținută și printr-o adevărată luptă de sisteme și opinii, aproape fiecare cuvînt a fost interpretat, adaptat și modificat în mai multe moduri și pe baza a numeroase modele și motivări.

§ 126. Pentru a se reflecta în etimologie existența mai multor surse străine în pătrunderea și fixarea unui neologism românesc, situație care nu ar putea fi soluționată unidimensional, și datorită formei identice sau aproape identice a unor cuvinte în mai multe limbi (așa-numitele cuvinte internaționale), s-a recurs la procedeul etimologiei multiple, formulat ca principiu de Al. Graur [149]. Invocarea mai multor limbi ca sursă pentru un cuvînt nu este o practică originală a lexicologiei românești. Majoritatea dicționarelor etimologice din lume are în vedere această posibilitate explicativă în mai mare sau în mai mică măsură. La noi, Dimitrie Cantemir arăta că unele cuvinte neologice întrebuințate de el trebuie raportate atît la greacă, cît și la latină. El însă nu realiza etimologie multiplă, ci comparatism în formă descendentă, în vederea evidențierii etimologiei primare. Nici în dicționarul lui A. de Cihac nu se poate vorbi de practica etimologiei multiple, deși acest învățat invocă adesea echivalente din multe limbi, ținînd cont de lipsa unor indicații și de caracterul supradimensional al înșiruirii termenilor din limbi diferite. Și aici, se pare, este vorba de un comparatism, însă mai evidențiat pe plan orizontal, sincronic. Altfel stau lucrurile cu *Dicționarul limbii române* alcătuit de A. T. Laurian și I. C. Massim. De data aceasta, neologismele latino-romanice primesc două sau mai multe indicații etimologice din necesitatea expresă de a explica proveniența cuvintelor românești [150]. Procedeul a fost apoi

---

[148] A. Lambrior, *Studii de lingvistică și folcloristică*, p. 6—16.
[149] Al. Graur, *Etimologie multiplă*, în SCL, 1950, fasc. 1, p. 22—33.
[150] V. Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, I, București, 1966, p. 140—180.

întrebuințat cu mai multă sau mai puțină consecvență de dicționarele ulterioare[151].

Dacă recurgerea la explicarea prin etimologie multiplă a izvorît dintr-o necesitate, principiul etimologiei multiple poate deveni numai un expedient dacă, în lipsă de indicații precise (care au un evident rol restrictiv în ce privește sursele), se recurge la o înșiruire de echivalente din diferite limbi, dacă nu se face o ierarhie în ce privește importanța diferitelor influențe străine și dacă nu se iau în considerație și unele resurse interne. Această ierarhie ar putea fi implicită, prin ordinea citării etimonurilor propuse, dar maniera nu este concludentă. De fapt, etimologia corectă ar trebui să indice pe de o parte ordinea în timp a pătrunderii cuvîntului din diferite limbi, care a fost durata pe care a avut-o o formă pătrunsă dintr-o anumită limbă, în ce împrejurare a apărut o anumită formă și dacă a fost numai ceva întîmplător, sporadic sau au avut o circulație socială mai largă, dacă a fost continuată (eventual cu modificări în timp) sau nu. Pe de altă parte, etimologia trebuie să reflecte ce sursă străină a fost hotărîtoare (formal și semantic) pentru cuvîntul românesc.

Procedînd astfel, se va putea stabili în linii mari o ierarhie a influențelor care au concurat la pătrunderea și fixarea unui neologism românesc:

(a) etimologie unică, totală sau exclusivă, în cazul în care cuvîntul a venit dintr-o singură limbă;

(b) etimologie esențială, în cazul etimologiei multiple, cînd este vorba de prima limbă din care s-a introdus neologismul și cînd forma oferită de această limbă a căpătat o răspîndire socială apreciabilă în una din etapele importante ale formării limbii de cultură moderne sau s-a fixat ca atare;

(c) etimologie primă, în cazul etimologiei multiple, cînd avem a face cu o formă introdusă în primele etape ale modernizării limbii literare, dar părăsită ulterior în favoarea unei forme oferite de o altă limbă, fără a fi întrunit în vreo etapă o circulație apreciabilă;

(d) etimologie principală, în cazul etimologiei multiple, care succede celei prime, căreia îi diminuează importanța,

---

[151] Unii lingviști au adoptat explicații și prin etimologia multiplă internă (v. Theodor Hristea, *Etimologia multiplă internă*, în LR, 1971, p. 479—488), considerînd că derivatul regresiv, d. e., ar necesita o asemenea explicație etimologică.

Scanned with OKEN Scanner

și impune o formă cu o răspîndire socială apreciabilă în una din etapele hotărîtoare (de după 1830);

(e) etimologie adițională, în cazul etimologiei multiple, care se adaugă celei esențiale sau principale și poate provoaca îmbunătățiri formale sau îmbogățiri semantice termenilor;

(f) etimologie complementară primă, esențială, principală sau adițională, în cazul etimologiei multiple, care conlucrează concomitent cu altă sursă etimologică și are un aport aproximativ egal cu aceasta.

Pentru formarea terminologiei filozofice moderne (și a terminologiei științifice) un rol important l-au avut limbile străine, nu numai prin oferirea termenilor preluați de limba noastră, dar și prin oferirea modelelor pentru calcuri (v. § 115—117). În acest caz numărul limbilor de la care s-a pornit este în general redus la cele care ofereau cuvinte radicale (greaca și latina) sau care aveau în specific calchierea (germana). Aceleași principii etimologice trebuie avute în vedere și în cazul în care unii termeni au putut apărea pe teren românesc, dar, fiind formați potrivit sistemelor care acționau și în alte limbi (romanice), au căpătat o formă identică sau apropiată cu termenii străini echivalenți și au fost influențați de aceștia.

O problemă care se pune în toate cazurile în care avem a face cu etimologia multiplă este aceea a limitării surselor, a stabilirii momentului după care un echivalent străin, care a fost avut în vedere, nu mai poate fi considerat ca ocupînd un rang în ierarhia etimologică pentru cuvîntul românesc. Deși lucrurile se prezintă diferențiat de la un element lexical la altul, se poate aprecia că după 1900 un număr foarte redus de termeni filozofici pătrunși acum mai pot fi raportați la izvoare străine, deși predispoziția etimologică a învățaților se va menține și după această dată.

§ 127. S-a încetățenit în lingvistica românească procedeul de a explica unele cuvinte ca venind dintr-o limbă prin „intermediul", „mijlocirea" sau „filiera" altei limbi. Fără a fi folosită întotdeauna consecvent, această manieră explicativă diminuează rolul etimologiei imediate, directe, în favoarea uneia care de fapt nu a stat la baza cuvintelor românești [152]. Uneori, s-a ajuns chiar la formulări de tipul

---

[152] Dezavantajele unei astfel de procedări au fost subliniate de I. Pătruț în studiul „*Împrumuturi prin filieră*" (în vol. I. Pătruț, *Studii de limba română și slavistică*, Cluj-Napoca, 1974, p. 246—259).

Scanned with OKEN Scanner

„elemente italiene cu etimon german" [153], ceea ce nu mai oferă nici un fel de explicație etimologică, ci mai curînd o complicare inutilă a lucrurilor.

Cu toate acestea, faptul că anumite cuvinte au ajuns în română dintr-o limbă străină cu radicali care arată că elementele lexicale respective pornesc dintr-o anumită limbă clasică sau modernă, limbă care a devenit ea însăși o sursă a îmbogățirii lexicului românesc, referirea la limba originară atestă afinitatea care se poate crea în limba română pentru anumiți radicali sau, mai explicit, se înlesnește absorbția altor elemente lexicale create pe baza radicalilor respectivi. Dar, dacă un asemenea fenomen trebuie avut în vedere de cel care studiază o influență asupra limbii române, se impune subliniat faptul că prin „filieră" nu se atestă o astfel de influență, ci numai se favorizează, eventual, iar cuvintele românești nu pot avea decît etimologia oferită de sursa directă. Dacă cineva s-ar gîndi să aplice explicarea prin „filieră" în cazul termenilor filozofici, limbile moderne n-ar fi fost pentru noi decît niște mijloace de a ne oferi o serie de termeni latinești sau grecești. Cu aceasta însă nu s-ar explica etimologia termenilor românești, ci s-ar oferi o etimologie primară, care ar putea merge chiar mai în trecut de latină și greacă, dar care n-ar avea legătură cu elementele lexicale din limba noastră.

Fără a concede explicației prin „filieră" un rol deosebit trebuie remarcat că textele filozofice au în specific vehicularea unor termeni din alte limbi (de obicei din greacă și latină) decît cele în care sînt scrise. Adăugînd aceasta celor menționate mai sus se poate admite importanța unor explicații ca cea dată termenilor *foarmă* și *materie* în vechiul text românesc *Cheia înțelesului*, pe care G. Ivănescu îi consideră preluați în textul slav (și de aici în română) din polona puternic influențată de latină [154].

§ 128. Sursa cea mai mare a etimologiilor inadecvate, incomplete sau greșite din lucrările românești de lexicologie și lexicografie este prea redusa cunoaștere a istoriei elementelor lexicale și încercarea de a da explicații totale fără o documentație suficientă. În acest context, *Dicționarul limbii*

---

[153] Marin Z. Mocanu, *Cuvinte italiene în limba română prin intermediul unor limbi neromanice*, în SCL, XXXI (1980), nr. 3, p. 248.

[154] G. Ivănescu, *Rolul lui D. Cantemir în dezvoltarea terminologiei filozofice românești*, în vol. *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, p. 128.

Scanned with OKEN Scanner

române, operă care încununează și sintetizează activitatea lexicologică românească, de foarte multe ori nu oferă nici momentul exact al pătrunderii unor cuvinte la noi și nici nu indică etimologia justă. Numai ca exemplificare pot fi relevate situații precum cea a adjectivului și substantivului *mahomedan*, explicat ca o formație românească de la numele propriu *Mahomed* (sau *Mahomet)*, iar pentru variantele cu *-t-* în loc de *-d-* sînt invocați termenii corespondenți din franceză și din italiană. De fapt, etimologia principală este lat. *machomedanus* și termenul a fost impus de latiniști în această formă. Etimologia italiană este cea primă, iar etimologia franceză și eventuala creație pe teren românesc (prezumtivă, căci era inutilă de vreme ce termenul exista) nu sînt decît etimologii adiționale complementare. Pentru *raționament*, același dicționar propune o etimologie franceză modelată după *raționa*. Heliade-Rădulescu, care oferă, se pare, prima atestare a termenului, a pornit însă de la lat. *rationamentum* (de unde fr. *rationnement* „acțiunea de a raționa, rezultatul acestei acțiuni"), avînd probabil ca model pe profesorul său Gh. Lazăr. Inadecvată este explicația etimologică și pentru *șamanism* prin fr. *chamanisme*, termen care are primele atestări în dicționarul lui Barcianu (un dicționar român-german!) și *Enciclopedia română* alcătuită de C. Diaconovici și publicată în Transilvania. Cuvîntul pătrunsese la noi însă înainte de 1900 din germană și tot prin această limbă se explică și în cele două lucrări menționate. Etimologia franceză este în acest caz ulterioară și adițională celei germane.

O situație complexă o prezintă stabilirea etimologiei în cazul cuvîntului *premisă*. După *Dicționarul limbii române*, acest cuvînt ar avea ca surse etimologice lat. *praemissio*, germ. *Prämisse*, fr. *prémisse*. Prin lat. *praemissio*, care este — prin ordinea citării — în acest caz etimologia principală, se explică însă numai varianta *premisie* (atestată în dicționar o singură dată în epoca premodernă), iar lucrările de logică și de filozofie nu atestă în glose acest cuvînt latinesc (din care a rezultat it. *premissione)*. Începînd cu Eftimie Murgu, în astfel de lucrări întîlnim însă termenul *premisă* (MuF II, 56^{v}) cu pluralul *premise* (MuF I, 183^{v}). Cuvîntul se explică prin lat. *praemissa*, care este forma substantivată a adjectivului latinesc corespunzător, formă care stă și la baza fr. *prémisse*, it. *premessa*, sp. *premisa* sau a germ. *Prämisse*.

Scanned with OKEN Scanner

Învățații latiniști au folosit în general varianta *premisă* în paralel cu varianta *premis*, pornind deci atît de la femininul, cît și de la neutrul substantivat al adjectivului latin *praemissus* (participiul verbului *praemitto*): *premisa (praemissum)* BăC, 42r, *premise* BăC, 42r, BăM, 38, *premis (praemissum)* LaF, 170, *premise* LaI, 257v, LaM, 96, LaF, 171, *o premisă* CiF, 150, *premis (praemissum)* CiF, 148 (la acest învățat apare și folosirea adjectivală a cuvîntului: *propuseţiunile premise* CiF, 149). Atît în cazul variantei feminine, cît și în cel al variantei neutre, pluralul este același *(premise)* și, adăugîndu-se modelul oferit (ca etimologii adiționale complementare) de cele două limbi moderne (germana și franceza), fixarea cuvîntului românesc s-a făcut în forma *premisă*. Deci, etimologia principală a cuvîntului uzual astăzi în limba română este lat. *praemissa*, iar nu lat. *praemissio*.

Explicațiile etimologice din celelalte lucrări lexicografice românești conțin, de obicei, erori în mai mare măsură decît *Dicționarul limbii române*. S-a ajuns chiar să se invoce ca etimologii pentru termenii românești cuvinte străine inexistente sau cu o circulație extrem de redusă în limba din care se presupune că a fost făcut împrumutul. Substantivul *gnoseologie*, spre exemplu, este foarte adeseori explicat ca fiind un împrumut din germană și franceză (v. Florin Marcu, Constant Maneca, *Dicționar de neologisme*, s. v.). În franceză însă, un cuvînt *gnoséologie* este nespecific terminologiei uzuale, folosindu-se pentru a desemna această noțiune sintagma *théorie de la connaissance*. Cît privește sursa germană, care a avut un rol în impunerea neologismului în limba noastră, importanța ei este totuși secundară, întrucît termenul *gnoseologie* a pătruns la noi din limba latină, care oferă în acest caz etimologia esențială.

Explicarea etimologică justă pentru împrumuturile neologice românești se va putea realiza numai după apariția unor lucrări de terminologie pe domenii, în care să se stabilească etimologiile într-un mod cît mai precis și să se ofere pentru fiecare cuvînt o ierarhizare a importanței surselor externe. Din unirea acestor studii și avînd în vedere o serie de factori istorico-culturali, luînd în considerație și orientarea învățămîntului din anumite perioade, precum și orientarea lingvistică a instituțiilor și numărul operelor de un anumit tip, se poate realiza la nivelul limbii literare concluzia justă. Fără îndoială, acest proces se va realiza treptat,

Scanned with OKEN Scanner

pînă atunci însă lucrările actuale pot oferi numai un punct de plecare.

Pentru terminologia filozofică, înțeleasă în sens restrîns ca sumă a elementelor lexicale specifice discursului filozofic, limbile străine care au furnizat elementele lexicale necesare realizează următoarea ierarhie: limba latină savantă, limba greacă, limba franceză, limba italiană, limba germană și limba engleză.

§ 129. Limba latină savantă. Deși începînd cu secolul al XVII-lea o serie de învățați români vin în contact cu latina, mai ales în școlile poloneze, cel care poate fi considerat că a făcut pentru prima dată la noi împrumuturi din limba latină savantă este Dimitrie Cantemir. Dar, atît influența latină, cît și cea romanică se manifestă la români prin două faze. Limba latină, ca limbă de cultură pentru cea mai mare parte a Europei, a influențat într-o oarecare măsură și limbile popoarelor necatolice din estul continentului. Și limba noastră a suferit această influență [155] prin rezonanță, dar cronicarii și Cantemir, deși au preluat cuvinte din latină și au discutat problema originii latine a limbii române, se mențin încă în acest climat. Abia Școala latinistă, începînd cu primele manifestări ale Școlii ardelene, a conștientizat necesitatea orientării modernizării limbii noastre prin împrumuturi din limba-mamă. La fel stau lucrurile în cazul raporturilor cu limbile romanice moderne. Ca purtătoare a unor mari culturi, franceza, italiana și spaniola exercitau o oarecare influență asupra celorlalte limbi ale Europei. Dar această influență nu putea deveni hotărîtoare pentru limba română pînă cînd nu s-a produs atitudinea intenționată și statornică de orientare spre limbile surori, atitudine forjată, în primul rînd, tot pe baza ideologiei latiniste.

---

[155] V. pentru aceasta Vasile Arvinte, *Român, Românesc, România*, București, 1983, p. 109—121, unde se analizează stabilirea denumirilor pentru țări din limba română. Autorul nu reușește însă să explice unele dintre fenomenele petrecute în acest sector denominativ, precum trecerea de la formele *Francia, Franția* la cea actuală *Franța;* situația merge însă alături cu trecerile de tipul *substanția, esența* la *substanță, esență*. Explicația „în cazul denumirii *Franția*, trecerea la *Franța* în limba română a putut fi determinată și de pronunția dură a africatei *-ț-*, cunoscută în multe graiuri dacoromânești" (p. 117) este inadecvată. Trecerea respectivă s-a petrecut pe terenul limbii literare, iar nu în „graiuri". Este mai acceptabilă opinia lui Al. Graur *(Nume de locuri*, București, 1972, p. 39), care vizează implicarea unui model neogrec.

Scanned with OKEN Scanner

Rolul limbii latine în modernizarea limbii noastre a fost în ultima sută de ani în general subapreciat, considerîndu-se că o limbă „moartă" nu poate contribui decît în măsură redusă la perfecționarea unei limbi „vii". În realitate, lucrurile nu stau astfel, limba latină nu a fost niciodată în situația limbilor moarte de tipul egiptenei, celticei, sanscritei etc., căci, pînă spre mijlocul secolului trecut, latina era limba obișnuită a scrierilor științifice și filozofice, ea se perpetuase ca limbă de cultură, de-a lungul întregului ev mediu într-o mare parte a lumii civilizate. Departe de a deveni statică, limba latină era îmbogățită permanent de oamenii de cultură, care formau elemente lexicale noi din radicali și afixe ale vechii limbi de cultură a romanilor. Foarte dese au fost cazurile cînd cuvintelor vechi li se atribuiau sensuri noi, pentru a exprima noile noțiuni științifice și filozofice; așa s-a întîmplat, de exemplu, cu *concretus, criticus, pragmaticus* etc. Exista și posibilitatea de a integra și de a da formă latină cuvintelor create în limbile moderne, mai ales în franceză, astfel că fr. *idéologie, dogmatisme, civilisation* devin în latină *ideologia, dogmatismus, civilisatio, -onis.* Chiar și cuvinte care nu aveau nici un suport în vreun radical latin, cum sînt cele derivate de la nume proprii, au putut căpăta ușor forme latinizante: *kantianus, humianus* etc. Dar latina integrase și întreaga terminologie filozofică din limba greacă, devenind pentru filozofie aproape singurul element de legătură între lumea antică și cea modernă. Ca limbă de cultură, latina era, așadar, modernă și „la zi" ca să poată fi utilă modernizării limbii noastre. Se adaugă și aureola de elevație, precizie și eleganță pe care i-o atribuiau și i-o atribuie încă învățații lumii, precum și respectabilitatea „clasică", izvorîtă dintr-o disciplină a spiritului care nu puteau să aibă decît efecte binefăcătoare și puteau să-i scutească pe români de multe extravaganțe și mimetisme ridicole. Cu o cultură clasică solidă, așa cum intenționau latiniștii și cum au creat ei modele de intelectuali, intelectualitatea românească ar fi evitat imitarea sterilă a curentelor apusene (îndeosebi în formele decadente oferite de francezi) și ar fi avut mai multă predispoziție și curaj pentru ideile noi, fără a aștepta confirmarea într-o autoritate străină.

Trebuie adăugat faptul, nu de mică importanță, că împrumuturile din latină nu puneau, în general, nici un fel

Scanned with OKEN Scanner

de probleme în adaptarea la sistemul fonetic al limbii noastre. Ca limbă mai arhaică, româna păstrează (situație remarcată de mulți lingviști) mai bine decît alte limbi romanice scheletul consonantic al cuvintelor latinești. Dacă se adaugă la acestea sentimentul tonic al mîndriei originii latine puternic grefat pe idea posibilității emancipării sociale și naționale, se înțelege de ce latinismul a fost o necesitate a culturii noastre, a însăși evoluției istorice a poporului român.

Modelul latin a fost avut în vedere și de învățați care nu se integrau Școlii latiniste. La Petru Stamatiadi, Naum Petrovici, Lazăr Asachi, Dinicu Golescu, Vasile Vîrnav și Eufrosin Poteca, proveniența latină a multor termeni și glosările prin latină dovedesc acest lucru. Prin Școala latinistă, însă, acest model devine dominant. Pătrunderea elementelor latine s-a produs concomitent cu pătrunderea de cuvinte din limbile romanice moderne, dar, în aceste limbi, cuvintele respective proveneau adesea tot din latină. Chiar dacă influența latină s-a exercitat pe un front ce depășea Școala latinistă, trebuie admis că latiniștii au avut rolul principal în impunerea unui curent neologistic pe baza căruia s-a creat o tendință interioară a limbii noastre de cultură, manifestată uneori inconștient sau de pe poziții nelatiniste, în orientarea spre latină, în verificarea prin latină și în asigurarea pe aceleași principii a omogenizării limbii. Că latinismul nu a fost ceva nefiresc o dovedește situația din celelalte limbi de cultură romanice, care au cunoscut în existența lor, în mai multe rînduri, orientări latiniste cu importante consecințe asupra evoluției lor [156].

În activitatea concretă de creare a terminologiei filozofice românești moderne, pleiada latiniștilor a impus definitiv o serie de termeni filozofici principali cu etimologie latinească totală: *absolut, abstract, cauză, a deduce, materie, material, rațiune* etc. Pentru un număr important de termeni, latina a furnizat etimologia esențială sau principală: (a) prin corectarea formei unor termeni pătrunși și prin greacă: *criteriu, entimemă, lemă, scop* etc.; (b) prin furnizarea etimologiei prime și a sursei de bază pentru cei mai mulți

[156] V. pentru aceasta, Walter von Wartburg, *Evolution et structure de la langue française*, Francke, Berne, 1971, p. 72, 108—109, 136—139, 231; Giacomo Devoto, *Profilo di storia linguistica italiana*, La nouva Italia, Firenze, 1953, p. 77—78, 81, 101—102, 132; Bruno Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Sansoni, Firenze, ed. a III-a, 1961, p. 235, 237, 573.

învățați: *analitic, antinomie, concluzie, a demonstra, formă, formal, gnoseologie, idee, ideal, natură, spirit, somatologie* etc.; (c) prin restabilirea formei originare în cazul unor termeni pătrunși și prin franceză și italiană: *obiect, sentiment, principiu, subiect* etc.; (d) prin cooperarea, ca etimologie principală complementară, cu franceza: *a determina, ideologie;* cu franceza și germana: *cultură, raport* etc.; cu greaca și germana: *epicureic, pitagoreic* etc. În unele cazuri, latina savantă poate fi invocată ca oferind etimologii adiționale: *civilizație.*

Au fost relevate anterior (Secțiunea a doua, mai ales) atît elementele lexicale pătrunse din latină, cît și elementele derivaționale neologice care s-au încetățenit la noi cu acest prilej. Faptele duc inevitabil la concluzia că limba latină ocupă primul loc ca sursă a terminologiei filozofice românești moderne, întrucît dintre termenii filozofici românești aproape trei pătrimi sînt proveniți din latina savantă sau din latină și din alte limbi (greaca sau limbile moderne). Cercetarea realităților duce la concluzia preeminenței cuantumului de origine latină din limba cultă românească în comparație cu oricare altă influență străină.

§ 130. Limba greacă. Dimitrie Cantemir, primul învățat român care a reflectat metodic asupra mijloacelor necesare în crearea terminologiei științifice (și filozofice), menționează în primele pagini din *Istoria ieroglifică* că toate limbile Europei au împrumutat termenii din limba greacă. Ca atare, și el s-a orientat spre această limbă, menținînd în același timp ca sursă principală, atît pentru împrumuturi, cît și pentru calcuri, latina. Contrar acestei orientări de principiu însă, Cantemir a sporit permanent în lucrările sale cuantumul neologismelor latinești în defavoarea celor grecești [157].

La români, contactul cu limba greacă avea o lungă tradiție, el s-a intensificat însă în secolul al XVIII-lea și în primele decenii ale veacului următor nu prin această orientare spre limba radicală (cum prevedea Cantemir), ci prin școlile grecești și prin lucrările scrise în limba greacă (multe dintre ele tipărite chiar în țările române), adică prin contactul cu grecii, ca urmare a convietuirii și vecinătății. Influența aceasta prin vecinătate se reduce însă treptat, în așa fel încît în jurul anilor 1840—1850 aproape dispare, iar în a doua jumătate a secolului trecut, chiar cînd se traduce

[157] V. Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, p. 153.

după originale grecești, această influență nu mai este sesizabilă. Dar influența grecească de acest tip este caracteristică numai pentru Moldova și Muntenia, căci transilvănenii s-au găsit mai aproape de contextul general european, ei recurgînd la greacă numai din necesitatea de a apela la originale. La o primă analiză, diferența n-ar avea importanță, deoarece orientarea spre greacă, indiferent de premisele pe care se sprijinea, ar fi avut același rezultat: introducerea de termeni grecești. Realitatea este însă alta; contactul direct cu grecii în Principate era un contact cu limba neogreacă, orientarea învățaților spre greacă ca limbă radicală avea în vedere greaca veche. Și în Principate însă oamenii de cultură care își puneau problema îmbogățirii limbii culte românești considerau tot greaca veche ca sursă importantă; o mărturisește explicit, printre alții, Vasile Vîrnav (v. § 29).

Pentru terminologia filozofică, situația capătă un aspect particular. Neogreaca, deși diferită de limba veche, folosea *a fortiori* întreaga terminologie veche și se îmbogățise, ca limbă de cultură modernă, cu multe cuvinte din franceză și din latină. În această situație, pentru stabilirea etimologiei cuvintelor românești este foarte greu de fixat cînd avem a face cu neogreaca și cînd elementele lexicale aparțin limbii antice. Criteriul cel mai sigur este fie constatarea unor cuvinte existente numai în greaca modernă (d.e., ngr. κατηγορούμενον > *catigorumenon* StaA, 110), fie stabilirea unui semnificat (a unei noțiuni filozofice) care nu exista în antichitate și al cărui semnificant nu poate aparține decît limbii neogrecești (d.e., ngr. μαχιαβελλισμός > *mahiavelism* PoF, 53), fie, în sfîrșit, constatarea unor termeni care au intrat în greacă, din alte limbi, în epoca modernă [158].

În terminologia filozofică românească, etimologie grecească totală au numai unii termeni pătrunși pînă la 1830, care au fost ulterior înlocuiți de termeni latino-romanici: *ipochimen, ipostas, protas, simperasm* etc. Astfel de termeni nu au avut viabilitate în limba noastră, deoarece nefiind preluați de latină și de limbile romanice nu au fost fortificați de influența acestor limbi. Unele elemente lexicale însă, care trimit în mod expres la vechile sisteme grecești, s-au menținut în limba noastră și au în greacă etimologia esențială: *apeiron, entelehie, eon* etc. Acești termeni se întîl-

[158] Asupra influenței neogrecești v. Ladislas Gáldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapest, 1939.

Scanned with OKEN Scanner

nesc în latină și în limbile moderne în forma originară și numai cu semnificația din vechile sisteme. În alte cazuri, limba greacă a furnizat etimologia principală: *fenomen*, *noumen* etc., căci chiar dacă astfel de elemente lexicale nu ne-au venit inițial din greacă sau există și în alte limbi, interpretarea conținutului lor a vizat întotdeauna radicalul grecesc. Etimologie primă grecească au mulți dintre termenii folosiți întîi de Cantemir, Stamatiadi, Golescu, Vîrnav și Poteca și chiar de către unii dintre învățații latiniști. În general, astfel de elemente lexicale au suferit apoi modificări potrivit ortoepiei latine (sau romanice): *critiriu*, *dilimă*, *dimocratie* etc. Pentru cuvinte românești ca *scop*, *etică*, *idee* etc. etimologia grecească este principală și complementară celei latinești. Dar dacă influența greacă ocupă în terminologia filozofică românească un loc foarte important, elementele venite din această limbă au fost mereu supuse confruntării cu situați din latină, această limbă acționînd ca un etalon al perenității.

§ 131. Limba franceză. Lucrările de istorie a culturii noastre menționează prezența în Principate în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și primele decade ale celui următor a unor emigranți francezi, care în multe cazuri îndeplineau sarcini de institutori (mai ales particulari). De asemenea, în aceeași perioadă, este atestată orientarea unor români spre cultura franceză și existența la noi a unor cunoscători ai limbii franceze (de obicei, aceștia cunoșteau și alte limbi). În aceste împrejurări, perioada de început a modernizării culturii și limbii noastre a stat și sub semnul influenței franceze. Aceasta era însă o influență „sub presiune", adică realizată prin extensiunea pe care o căpăta în Europa cultura franceză, și o influență prin sincronizarea cu celelalte popoare vecine care o resimțeau (grecii și rușii îndeosebi). În asemenea condiții, se poate presupune însă că rolul acestei influențe asupra noastră ar fi rămas destul de modest.

Pompiliu Eliade [159] și apoi G. Ibrăileanu [160] au relevat, elementul care a făcut ca pentru români limba și cultura franceză să devină foarte importante în procesul modernizării: orientarea latinistă. Deșteptarea sentimentului latinității i-a făcut pe români să privească spre Franța și marea ei cultură pe de o parte ca la o virtualitate a posibilităților

[159] Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile*, București, 1982, p. 262.

[160] G. Ibrăileanu, *Opere*, VII, București, 1979, p. 191.

Scanned with OKEN Scanner

proprii și, pe de altă parte, ca la ceva foarte apropiat, înrudit. Astfel, pentru români cultura franceză devenea un model și o sursă firească și permanentă. Trebuie totuși menționat că această cultură nu putea oferi românilor totul; dacă literatura și tot ce ține de viața mondenă puteau veni de aici, spiritul științific și filozofic se făurea, în primul rînd, pe temelii clasice.

Din analiza lexicului filozofic, se poate observa că pînă spre mijlocul secolului al XIX-lea influența franceză a jucat în acest sector un rol redus, elementele lexicale introduse din franceză de P. Stamatiadi, V. Vîrnav, I. Buznea, C. Gane, deși oferă în multe cazuri etimologii prime pentru termenii românești, nu sînt viabile, ele trădează modul de pronunție francez și prin aceasta se distanțează de latină: *coroler, prențip, abstret, santiment, sinic, vertute.* Înainte de 1850, pătrund la noi și termeni ca *rezon, a rezona, rezonament,* care erau destul de îndepărtați fonetic de cei latinești originari. Orientarea latinistă și ortografiile etimologizante (persistente pînă spre 1900) au promovat în faza de orientare pronunțată spre franceză, de după 1860, adaptarea după modelul latin, care crease deja o tradiție. Așa se face că de adevărata influență franceză, cea viabilă, se poate vorbi abia în a doua jumătate a secolului trecut, cînd etimonul primar latinesc nu mai era pierdut din vedere.

Sistemul de adaptare al lexicului de proveniență franceză, fiind tributar confruntării cu latina, a exclus termenii care nu aveau acoperire în această limbă. Nu întotdeauna însă această confruntare era posibilă, dar direcția fiind stabilită, cuvinte precum *neant* CL II, 58 (anterior redat *nean* ZaF, 181), *introspecție* CL XLVIII, 497, *introspectiv* CL XXXII, 444, deși au etimologie franceză totală urmează grafia (adică o imaginară ortoepie latinească). Adaptarea ortoepiei după grafie — atunci cînd aceasta a urmărit forma originară — a fost hotărîtoare și pentru triumful scrierii cu litere latine la noi. Scrierea cu alfabet latin a pus și problema dacă cuvintele franceze vor fi rescrise în limba noastră după pronunția franceză uzuală sau nu; dacă ar fi fost scrise după pronunția franceză, aspectul grafic din română ar fi fost prea îndepărtat de cel originar — lucru incomod în cazul scrierii cu același alfabet — , dacă s-ar fi păstrat și scrierea și pronunția ar fi trebuit adoptate și regulile ortografice franceze lucru imposibil pentru o limbă cu altă istorie. Scrierea cu chirilice nu a pus însă asemenea probleme, cuvintele oricum trebuiau rescrise și, ca atare, puteau fi redate în pronunțiile

Scanned with OKEN Scanner

specifice. Acest rol al alfabetului în adaptarea cuvintelor poate fi observat și în situațiile oferite de limbile actuale; limbile cu scriere fonetică, dar cu alt alfabet precum rusa sau neogreaca, împrumută cuvintele din franceză rescriindu-le după pronunție (același lucru se întîmplă și cu cuvintele din engleză), limbile care se scriu fonetic cu alfabet latin, precum româna, cînd împrumută cuvinte din limbi cu scriere etimologică în același alfabet, ca engleza, întîmpină mari greutăți, în lipsa unor radicali latinești în cuvinte, în normarea pronunției acestor cuvinte, deoarece se naște dilema provocată de încercarea de a nu modifica aspectul grafic al cuvintelor (sau de a-l modifica foarte puțin) și de a păstra în același timp pronunția originală. Așadar, alfabetul latin și scrierea fonetică a favorizat în mod necesar triumful pronunțiilor mai arhaice (muntenești) în cazul cuvintelor vechi și apropierea de cuvintele originare latinești în cazul împrumuturilor neologice.

§ 132. Limba italiană. Contactul românilor cu limba și cultura italiană are o vechime apreciabilă. Remarcabilă mai ales prin Renaștere, cultura italiană devenise în foarte scurt timp un model pentru popoarele europene. Dar dacă s-au împrumutat încă din vechime elemente lexicale din italiană, corifeii Școlii ardelene sînt cei care s-au orientat conștient spre Italia, patria de origine a romanilor, și spre limba italiană ca model de limbă modernă [161]. Ei se înscriu astfel și în direcția care evidențiia ideea originii comune a limbilor română și italiană, direcție promovată de unii învățați anteriori.

În epoca fanariotă însă, și în Principate exista un adevărat curent de orientare spre Italia, spre limba și cultura ei, astfel că în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea foarte mulți învățați români, din toate provinciile, foloseau italiana ca sursă a neologismelor românești. Cu toate acestea, pînă la Gheorghe Asachi și Ion Heliade-Rădulescu, curentul italienist nu este prea viguros; cu Heliade însă acesta va evolua spre consecințele ultime ale exagerării. Dar italiana nu a fost pentru români numai o sursă a împrumuturilor lexicale, căci, începînd cu Școala ardeleană,

[161] Acest lucru poate fi constatat din unele studii consacrate problemei: Marin Z. Mocanu, *Periodizarea împrumuturilor italiene în limba română*, I, în SCL, XXIX (1978), p. 641—652; II, în SCL, XXX (1979), p. 23—30; Șt. Cuciureanu, *Italienisme la Petru Maior*, în SCȘt (Iași), X (1959), fasc. 1—2, p. 53—68; Richard Walter, *Italienisme la Gh. Șincai*, în SCȘt (Iași), XIV (1963), fasc. 2, p. 283—288.

Scanned with OKEN Scanner

modelul ortografic oferit de această limbă a stat permanent în atenția învățaților noștri și a fost valorificat din multe puncte de vedere o dată cu adoptarea scrierii cu alfabet latin.

Pentru terminologia filozofică, influența italiană oferă în cîteva cazuri etimologia primă și în mai multe cazuri etimologia adițională. În lucrările de filozofie de pînă la 1850, se întîlnesc termeni al căror fonetism trădează sursa italiană, dar de cele mai multe ori această sursă nu este identificabilă cînd termenii italieni erau foarte apropiați de cei latini. La P. Stamatiadi, D. Golescu, V. Vîrnav, E. Poteca, C. Gane și A. Velini (acesta italian prin naștere), se distinge în multe cazuri existența acestei influențe: *argoment* GoF, 372, *astrat* PoM, 46^{v}, *astrație* PoF, 207, *calitale* StaA, 107, *cualitate* VîL, 23^{v}, *cualita* GaP I, 131, *contradiție* PoF, 161, *cosciință* VeP, 339, *oget* PoF, 78, *proprieta* StaA, 5 etc. În puține cazuri influența italiană s-a exercitat într-o manieră pură, de cele mai multe ori corespondentele latinești au influențat receptarea elementelor lexicale din această limbă. Cît privește curentul italienizant, acesta nu a afectat cu nimic terminologia filozofică. Totuși, dificultățile redării unor grupuri fonetice latinești în limba română, cum este *qu*, au perpetuat la unii termeni pînă spre sfîrșitul secolului trecut un vizibil model italian, circulînd în paralel forme cu *cv*, care redau pronunția latină și germană, cu *c*, asemănătoare celei franceze, și *cu*, care urmează italiana. Sub aspect fonetic (și ortografic), și alte cuvinte trădează modelul italian de-a lungul secolului trecut.

Există însă în terminologia filozofică românească actuală și unii termeni cu etimologie totală italiană: *mecanicist* și *mecanicism* (primul atestat în CL XLIII, 827). Acești termeni, inadecvat explicați etimologic în *Dicționarul limbii române*, Serie nouă, ca fiind formații pe teren românesc, nu puteau apărea decît într-o limbă care păstrează încă multe reminiscențe ale existenței sufixelor latinești compuse prin sufixele *-icismo* și *-icista*. Neohegelianismul de tip crocean a pus în circulație curentă termenii *mecaniccismo*, *meccanicista*, *meccanicisto*, *meccanicistico*, dintre care primii doi au stat la baza cuvintelor românești. Adoptarea acestor termeni de către terminologia filozofică românească a fost favorizată de necesitatea de a înlătura polisemia supărătoare din cazul cuvintelor echivalente împrumutate din germană și din franceză *(mecanism, mecanist)* prin adoptarea unor cuvinte diferențiate formal. De altfel, aceeași necesitate face ca și

Scanned with OKEN Scanner

alte limbi (ca franceza, de exemplu) să manifeste afinitate pentru termenii asemănători celor italieni.

133. Limba germană Terminologia filozofică este domeniul celei mai importante influențe germane exercitate în limba cultă românească. Aceasta, deoarece începînd cu Gh. Lazăr, spiritele filozofice cele mai proeminente de la noi au nutrit o admirație deosebită pentru filozofia germană, Immanuel Kant rămînînd pînă astăzi la români unul dintre filozofii cei mai prețuiți. Luată adeseori ca model al formării cuvintelor, germana a fost cea mai utilă limbă modernă în perioada utilizării calcurilor, deși modelul compunerii a dus în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea la unele exagerări.

Influența germană sub aspectul împrumuturilor neologice a fost viabilă mai ales atunci cînd oferea termeni cu radical latinesc sau grecesc și de aceea foarte multe elemente lexicale românești au etimologie germană de tip complementar, în unele cazuri principală: *civilizație, epicureic, gnoseologie, pitagoreic* etc., în alte cazuri adițională: *absolut dialectică, idee, raport* etc. Ca etimologie totală, germana poate fi invocată numai pentru termeni efemeri și cu întrebuințare redusă: *vala, vert* sau din domenii marginale: *henoteism*. Etimologii germane principale au termeni ca: *fenomenologie, fenomenologic, șamanism, upanișadă* etc.

§ 134. Limba engleză. Din limba engleză, terminologia filozofică românească a preluat un număr redus de termeni. Spre sfîrșitul secolului trecut și începutul secolului nostru, această influență se face simțită oferind etimologii principale complementare pentru termeni ca *asociaționism, benthamism, cuantificare* (o pronunție deviantă față de restul familiei acestui cuvînt, pronunție care a continuat modelele oferite anterior de italiană: *quantificațiune* MaL, 104 < engl. *quantification* devenit prin analogie *quantificare* MaL, 109, MaF, 313, Ne CL XXVII, 152, RăV, 11, *cuantificare* BoP, 255), *pragmatism, pragmatist, upanișadă*.

Cunoscută la noi mai ales prin direcția pozitivistă, filozofia engleză a fost citită îndeosebi în traducere franceză. În secolul nostru însă, cunoașterea în original a operelor anglo-americane a produs o oarecare creștere a cuantumului de neologisme de proveniență engleză.

Scanned with OKEN Scanner

X CREAȚII NEOLOGICE PE TERENUL LIMBII ROMÂNE

§ 135. În orice moment, o limbă vorbită este nu numai suma realităților lingvistice, specific structurate, care servesc la comunicare, ci și suma posibilităților de inovare, valorificate sau nu, dar care pot oricînd fi antrenate, în diferite variante, pentru a răspunde unor necesități imediate. Aceste posibilități sau, mai degrabă, realități virtuale sînt amplu valorificate în perioadele de mari prefaceri lingvistice pentru limba literară, în perioadele de trecere de la un stadiu vechi la unul nou. Această trăsătură a limbii de a pune în valoare virtualitățile latente în momentele de transformare intensă se manifestă, în primul rînd și în cel mai înalt grad în domeniul lexical.

Din cele arătate anterior, s-a putut constata că înnoirea limbii noastre de cultură, care a mers alături cu înnoirea social-culturală a societății românești moderne, s-a produs printr-o asimilare treptată și continuă de elemente de împrumut din diferite limbi clasice și moderne. Dar această înnoire s-a bazat în mare măsură și pe o inovare permanentă, pornindu-se de la mijloacele vechi și populare existente deja în limbă. Mulțimea calcurilor, care au îmbogățit semantic vechile cuvinte românești sau au antrenat (prin derivare în primul rînd) crearea de noi cuvinte pe baza celor vechi, atestă în parte acest aspect. Fără îndoială, terminologia filozofică, care astăzi se constituie într-un sector funcțional distinct al vocabularului, a uzat din plin de acest tip de creativitate semantico-lexicală, asimilarea de elemente de împrumut fiind eșalonată și, uneori, frînată de valorificarea posibilităților creatoare interne ale limbii române.

Cele mai multe dintre creațiile lexicale noi, apărute în perioadele de formare a terminologiei filozofice românești moderne, nu s-au fixat și nu sînt specifice lexicului filozofic actual. De altfel, în general, aceste creații au avut o circulație

Scanned with OKEN Scanner

relativ redusă și limitată numai la anumite perioade din formarea acestei terminologii (mai ales perioadele 1780—1830 și 1830—1860) și de aceea ele pot fi etichetate astăzi ca fiind învechite și ca avînd o frecvență mică (apariție rară sau sporadică). Dar creații pe baza elementelor lexicale vechi sînt încă posibile și învățații români pot realiza termeni filozofici noi cu aceste mijloace. În general însă, acești termeni vor rămîne elemente specifice stilului unui autor sau altul, fără a întruni o circulație generalizată. Acesta, se pare, este totuși un specific al limbii noastre, ca și al altor limbi, și nu are caracter absolut (nu se aplică, de exemplu, limbii germane). Cu toate acestea, pot exista derivate pe baza radicalilor vechi care să capete statut de termeni filozofici viabili și cu uz general; o dovedesc recentele cuvinte *legic* și *legitate*, care antrenează însă sufixe neologice și au putut fi ușor integrate unor microsisteme lexicale bine reprezentate prin împrumuturi neologice.

O dată cu asimilarea unui cuantum apreciabil de elemente lexicale împrumutate, limba noastră literară (și deci și sectorul lexical aplicabil filozofiei) a căpătat posibilitatea inovărilor interne și pe baza radicalilor și a afixelor de împrumut. De obicei, lucrările de lexicologie și lexicografie românești au avut puțin în vedere, în explicațiile etimologice ale neologismelor, faptul că unele cuvinte neologice în *-bil*, *-itate*, *-iv*, *-al*, *-ism* etc. s-au putut forma pe terenul limbii române, de obicei după 1850—1860, și că, chiar dacă ele au același aspect cu cel al corespondenților din latină, limbile romanice, germană etc., etimologia lor principală este una internă, iar faptul că sînt apropiate de cuvintele din limbile respective se datorește caracterului comun al unor principii derivaționale. În acest climat, se recurge numai *a fortiori* la o explicare internă, adică numai atunci cînd nu există posibilitatea de a depista în limbile străine ceva asemănător (formal). Etimologia internă în cazul neologismelor, ca în cazul oricăror cuvinte realizate astfel, se explică prin existența în uzul curent a unor unități lexicale pe baza cărora se constituie radicalii (unitățile semantice) de la care se derivă alte cuvinte.

Anterior, au fost prezentați ca fiind creați pe teren românesc o serie de termeni filozofici, realizați fie pe bază de elemente vechi (radicali și afixe), fie pe bază de elemente neologice, fie prin combinarea elementelor neologice cu cele vechi. Derivarea, procedeul principal prin care s-au realizat astfel de termeni, nu implică probleme speciale, ci constituie

Scanned with OKEN Scanner

mijlocul imediat și comun de care se uzează în mod obișnuit pentru crearea de unități lexicale noi. Există însă situații cînd apariția unui termen (sau a unor termeni) presupune un proces îndelungat și complicat, nespecific prin caracterul singular.

§ 136. Pentru verbul neologic *a (se) dezvolta* (și derivatele lui, adică, *dezvoltare*, care are o circulație atît de mare în epoca contemporană), nu există încă o explicație detaliată, completă și coerentă asupra originii lui. Stabilirea etimologiei acestui cuvînt nu se poate face însă fără a lua în discuție cuvintele din familie și fără a avea în vedere, sub aspectul formei, pe de o parte situația din latină și elementele moștenite de limba noastră, iar pe de altă parte situația acestui element lexical și a familiei lui în limba literară modernă și relațiile cu termenii corespunzători din celelalte limbi moderne. Considerînd cuvîntul și din punctul de vedere al conținutului, trebuie urmărită evoluția lui semantică și împrejurările în care a ajuns să desemneze (mai ales în forma reflexivă) „a trece de la o stare calitativă veche la una nouă, de la o treaptă inferioară la alta superioară, de la simplu la complex etc." Acest conținut semantic, primordial în folosirea actuală a cuvîntului *a dezvolta*, corespunde unei noțiuni create în epoca modernă, cu elementele principale în filozofia lui Friedrich Wilhelm Schelling, care a cunoscut o foarte mare circulație, mai ales prin romantici, în toată Europa și a devenit un concept de bază al lumii contemporane.

Verbul latinesc *volvo, -ere* a generat în limba noastră cuvîntul *a holba*. Pe baza acestui radical, latina avea și familiile de cuvinte dezvoltate în jurul verbelor derivate *revolvo, evolvo* și *involvo*, ultimul dintre acestea, păstrat în aproape toate limbile romanice, fiind menținut și în limba română atît în dialectul dacoromân, cît și în dialectele sud-dunărene (aromână și meglenoromână). Textele vechi românești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea atestă forma *învoalbe* cu sensul „a înfășura; a rostogoli, a roti, a rula". Regional, mai ales în Transilvania, dar și în Muntenia și Oltenia, se întîlnesc mai ales întrebuințările reflexive (uneori și cu unele variații formale) ale acestui verb. Pe baza acestui cuvînt, s-a putut crea un opus cu ajutorul prefixului *des- (dez-)* pe terenul limbii române, fapt explicabil prin caracterul productiv al creațiilor de acest tip pornind de la perechea de prefixe *în-, des-*. Sub aspect semantic, *desvoalbe* și *des-*

Scanned with OKEN Scanner

voalbere au căpătat, firesc, valoarea de „a desfășura, a face clar, a descurca", cu referire, adesori, la anumite situații, la modul de a prezenta faptele, de a vorbi. Acest sens se întîlnește, spre exemplu, în glosarul de la 1660—1670 (v. *Cuvente den bătrîni*, I, p. 276), în *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul de la 1649, la Radu Greceanu etc. În dicționarul lui Ioan Bopp, forma de persoana întîi, *desvolb*, este urmată de infinitivul lung *desvolbire* (cu varianta *desvolvire*) și de participiul *desvolbat*, cărora li se conferă ca prim sens valorile „evolvo", „evolutio", respectiv, „evolutus".

Graiurile românești au păstrat și un urmaș al participiului latinesc *invŏlūtus, -a, -um* (devenit *involtus*), anume, adjectivul, *învolt, -oaltă*, cu referire inițială la flori și semnificînd „stufos (în petale)", sens care s-a extins și la alte realități. De aici, s-a putut forma un verb *a (se) învolta*. Deși valoarea semantică a lui *învolt* (și *a se învolta*) s-a depărtat uneori destul de mult de cea latinească originară (ajungînd să conțină elemente opuse acesteia), sistemul corelativ al prefixelor *în-, des-*, cu o valoare semnificativă foarte bine precizată, a menținut încă, la nivel popular, forma *învolt* la sensul „înfășurat, ascuns, închis", creîndu-se pentru semnificația opusă termenul *desvolt* [162].

Adjectivul *desvolt* a fost preluat de limba literară românească în perioada de început a modernizării ei și a fost aplicat, mai ales cu valoare adverbială, în legătură cu caracterul unei expuneri, demonstrații etc., avînd semnificația „explicit, clar, pe larg". Trebuie specificat că, sub influența derivatelor romanice de tipul it. *disinvolgere*, sp. *desenvolver*, cuvîntul latinesc *volvo* (și, uneori, *involvo*) a început să fie întrebuințat în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea în lucrări ce apăreau în latină și cu un sens opus celui inițial, anume „a desfășura, a reda pe larg". Unii dintre învățații români, sub influența limbilor romanice, au tradus participiile acestor verbe latinești prin *desvolt* (sau *dezvolt*). O asemenea situație ne întîmpină în traducerile lui Samoil Micu din opera filozofică a lui Chr. Baumeister: *să tîlcuiască desvolt spunerea*, MiL, 201, *vom spune mai înainte chear și dezvolt* MiF, 66, *mai ales și mai dezvolt arată ce trebue a face* MiF, 94.

---

[162] V. pentru aceasta exemplul din scrierile lui I. Al. Brătescu-Voinești, citat în lucrarea Ștefan Munteanu, Vasile D. Țâra, *Istoria limbii române literare*, București, 1983, p. 265, nota 2.

Mult mai tîrziu, după mai bine de jumătate de secol, Simion Bărnuțiu și Ion Heliade-Rădulescu uzează încă de această întrebuințare: *o noțiune desvoltă* BăC, 26[r], *să ne explicăm mai desvolt* HeE, 186.

Școala latinistă a încurajat utilizarea acestui termen și a derivatelor pe baza lui pentru că erau foarte aproape de originalul latinesc (participiul *volutus)* și reprezentau un mod de derivare cu un prefix specific latinei și celorlalte limbi romanice. Un rol important l-a avut și modelul italian, prin participiul *disvolto* al verbului, astăzi învechit, *disvolgere, disvolvere* (devenit apoi *svolgere)*. În aceste circumstanțe, cuvintele populare *desvoalbe, desvolbat* au fost evitate de limba literară.

Tot primelor faze ale limbii literare moderne le aparțin și echivalarea sensurilor neologice ale lat. *volvo* și *involvo* cu cele redate de cuvintul românesc *desvăli* (sau *dezvăli)*. Așa a procedat, de exemplu, Petru Maior: *cum mai sus am desvălit (Istoria pentru începutul românilor în Dachia,* Buda, 1834, p. 61 și 268), C. Diaconovici Loga: *cu acesta însămnăm mai jos cele ce desvălesc înțelegerea celor mai sus spuse (Grammatica romanească,* Buda, 1822, p. 32) Ioan Mihuț: *se va arăla mai dezvălit la locul său* MihM, 11, Naum Petrovici: *să grăiesc mai dăzvălit* PeP, XXI, Eftimie Murgu: *au desvălit mai apriat* MuF I, 79[v]. La Paul Iorgovici însă, forma acestui cuvînt este alta, dar și înțelesul este în parte modificat: *grija de a face a cresce și a desvelui într-înșii talenturile (Observații de limba rumânească,* Buda, 1799, p. 85).

Limba literară românească avea, așadar, la începutul secolului al XIX-lea, două posibilități de a reda cîmpul semnificativ „a amplifica (prin detalii), a aduce îmbunătățiri de ordin calitativ și cantitativ", anume: termeni pe baza lui *desvolt* și termeni pe baza lui *desveli*.

§ 137. Evoluția cugetării filozcfice în epoca modernă, îndeosebi după filozofia lui Immanuel Kant, a dus la crearea unor concepte care au căpătat o mare circulație la toate popoarele europene. Printre acestea, „dezvoltare" a cunoscut o răspîndire rapidă și apreciabilă ca spațiu, devenind și la români o noțiune de bază a culturii majore. Germanii au numit acest concept prin cuvîntul *Entwicklung* și verbul corespunzător *(sich) entwickeln,* uzînd însă mai puțin sistematic și de alți termeni *(Darlegung, Ausführung)*. În limba franceză, de la mai vechiul *développer* a fost consacrat derivatul *développement,* ambele cuvinte fiind preluate și de

Scanned with OKEN Scanner

engleză: verbul *to develop* și substantivul *development*. Limba spaniolă, care a folosit inițial pe *desenvolver(se)* și *desenvolvimiento*, utilizează astăzi pe *desarollar(se)* și *desarollo*, dar portugheza uzează încă de *desenvolver (-se)* și *desenvolvimento*, la care s-a adăugat *desenvolução*. Italiana, deși avea verbul *disinvolgere*, echivalent semantic cu *svolgere*, — termeni care au redat un timp și noțiunea „a dezvolta" — , a consacrat cuvintele *sviluppar(si)* și *sviluppo*.

Structura termenilor din limbile europene dezvăluie, în general, un principiu comun de alcătuire: un prefix cu sensul rom. *des-* și un cuvînt al cărui radical semnifică ceva care acoperă, care închide etc.

Pe această bază, mai întîi, mai ales sub influența modelului francez, dar, apoi, cu o intensă colaborare a celui german, în limba română s-a folosit o lungă perioadă de timp, pentru redarea conținutului „a dezvolta", verbul *a dezveli (desvăli, disvăli)* și derivatele de la acest cuvînt.

Această denominație pentru „a dezvolta" și pentru „dezvoltare" s-a prelungit mult timp în secolul al XIX-lea, pînă la Titu Maiorescu, Vasile Conta și revista „Contemporanul": *cea întîi dezvălire a haosului* StaG, 27, *din ideile cele avute să desvelim altele noao* MihM, 184, *desvălirea părței ceii înțelegătoare a firei noastre* MihM, 106, *aceste învățături. . să se desvălească în sufletul pruncilor* PeP, 136, *precum să disvălește planta din sămînță* MuF III, 75r, *sistimaticește a vă dezvăli organizmul sufletesc* CâA, 40, *mai înlesnicioasă desvălire intelectuală și morală* CâI, 5r, *a-l perfecționa sau a-l desvăli* CâI, 12r, *să-ș desvălească rezonul lor* GaP II, 27, *mintea noastră în acest mod a o desvăli* MeF, 3r, *un metod nou, doară de mine pînă acuma cercat în desvălirea unei limbi. am întrebuințat* A. T. Laurian, în „Arhiva românească", I, p. 370, *desvălirea liberă a conștiinței* Ma CL VI, 301, *începe a i se desvăli întrucîtva conștiința* Ma CL X, 131, *gradele desvălirii embrionare* CoO 2, 159, *desvălirea dreptului de stăpînire* RSO I, 36, *au desvălit... sentimentul de solidaritate* RSO I, 69, *mintea începe a se desvăli* CO III, 928. Această întrebuințare a verbului *a dezveli* se reîntîlnește în secolul nostru la Mihail Sadoveanu, desigur, sub înrîurirea fazelor mai vechi ale limbii literare. O situație interesantă o prezintă calchierea termenilor francezi *développer* și *développement* la învățatul moldovean Lazăr Asachi, care folosește alături de *dezveli* și *dezvelire* și regionalismele

Scanned with OKEN Scanner

dezghiovca și *dejghiovcare: a dezvăli puterile sale* AsL, 206, *dezvălirea puterii sufletului* AsL, 206, *cu ajutorul cuvintelor să dezghiovcă* AsL, 278, *scoposul dejghiovcării acelui chip* AsL, 270.

Cînd se traducea din latină sau cînd modernizarea limbii române era pusă sub semnul comparației cu latina, *dezveli* și celelalte cuvinte din familie erau de obicei echivalente pentru latinescul *evolvo* (ale cărui sensuri fuseseră substanțial acomodate necesităților de expresie ale epocii moderne) și pentru cuvintele înrudite semantic cu acesta. La Eftimie Murgu, de exemplu, asemenea echivalări sînt curente: *dezvălește regulile dreptei lucrări* MuF I, 26r *(regulas recte agendi evolvit), au tălmăcit sistemele grecilor sau și mai departe le-au dezvălit* MuF I, 38r *(graeca systemata commentantes, ut uberius evolventes), apoi după aceea filosofînd mai pre larg se desvălește* MuF III, 29r *(antequam philosophando evolvatur), județurile simțirii celei comune a naturii mai lesne și mai bine se desvelesc prin creștere* MuF III, 134v *(tametsi judicia communis naturae sensus per rectam educationem citius, feliciusque evolvantur)* etc. Traducerile prin *dezveli* privesc însă și alte cuvinte latinești: *pre care le dezvălește logica* MuF I, 62v *(quas Logica pertractat), dezvălind mai departe prințipiile lui Laibniț* MuF I, 77r *(principia Leibnitii amplius deducens), ființelnică definiție este care dezvălește firea vreunui lucru* MuF II, 8r *(definitio realis est, quae objectum ipsum ita praecise determinat), ca mai deplin să dezvălească adevărul* MuF II, 116v *(ut verum perfectius attingant)* etc. Asemenea predispoziție de a folosi frecvent termenii *a dezveli* și *dezvelire* nu este specifică numai lui Eftimie Murgu, ci se întîlnește la mai mulți învățați din epocă, ceea ce dovedește o mare aderență a învățaților respectivi la conținutul semnificativ redat astăzi prin *a dezvolta* și *dezvoltare*. Situația este de altfel relevantă pentru o epocă în care schimbările, progresul social și cultural, erau caracteristica fundamentală.

Uneori, învățații români au preluat termenul francez, așa cum a procedat, de exemplu, Nicolae Bălcescu: *această idee e mai mult decît adevărată și el o developează de minune* [163]. Ion Heliade-Rădulescu a folosit, sporadic, verbul *a devislupa*, cu evident model italian: *totul se devislupă* HeC IV, 3 (cf. it. *sviluppare*, unde *s-* are valoarea *des-*), iar o serie de învățați transilvăneni, presupunînd un compus din *des-* și *vol-*

[163] V. Ștefan Munteanu, Vasile D. Țâra, *op. cit.*, p. 266.

vere, utilizează câteva variante pe această bază: *se poate desvolui* BăC, 36r, *a să desvolvi și a să cultiva* Ba FM II, 314, *să... desvolvează* Ba FM II, 322, *întru desvolvirea sa* Ba FM II, 323.

Procesul consacrării unui termen pentru „a (se) dezvolta" a fost foarte laborios și lucrările științifice de la mijlocul secolului trecut prezintă numeroase oscilații. Un fenomen interesant este oferit de periodicul *Calendar pentru români* în numărul din anul 1862, apărut la Iași, unde *a desvăli* și *a desvolta* (împreună cu derivatele lor) sînt concurate de neologismul efemer care pleca de la fr. *épanuir* (și derivatul *épanuissement)*, care — la fel ca românescul vechi *învolt* — se referă în special la flori: *reformatorul german epanuiază (desvăleşte) deodată fiinţa* (p. 47), *provoacă epanuirea tuturor puterilor vii a fiinţei omeneşti* p. 47), *desvălirea armonioasă a tuturor elementelor normale a naturei omeneşti* (p. 48), *desvoltarea organică şi psihologică* (p. 48), *acel epanuisement social care se însamnă la copil prin manifestări voitoare* (p. 51), *a combate răul şi a desvolta binele* (p. 53), *aceste exerciţii ingenioase desvălesc pe rînd organile locomotive* (p. 55) etc.

Termenul care se va consacra însă pentru a desemna noțiunea în discuție este cel format pe baza lui *desvolt*. Așa cum s-a observat anterior, în primele decenii ale secolului trecut, *desvolt* căpătase o întrebuințare extinsă cu sensul „explicit, clar, pe larg". Circulația mare i-a putut asigura și posibilitatea de a fi utilizat ca punct de plecare în formarea unor derivate. Înainte de mijlocul secolului al XIX-lea, mai precis în jurul anului 1840, cuvintele derivate *desvolta* și *desvoltare* se întîlnesc în operele mai multor învățați: *se desvoaltă* HeC III, 387, HeE, 20, *desvoltărilor speţiale* HeC III, 310, *la locul său desvoltat* CâM, 54, *în sfera cunoştinţelor şi a desvoltării lor* Ba FM I, 155, *se desvoltează cu încetul* Ba FM II, 330, *desvoltarea personalităţii omeneşti* LaM, 22, *cultura şi desvoltarea f*[ilosof]*iei* BăC, 4r, *se desvoltă raţiunea* BăP, 52, *desvoltire* „Muzeul Național" 1836, p. 60 etc. Ca un reflex al semantismului radicalului primar, dar și al corespondentului german, Timotei Cipariu glosează la 1861 termenul *desvoltare* prin *desfășurare*, alături de un corelativ cu sens opus: *învoltarea (înfășorarea)...*, *desvoltarea (desfășorarea)* CiF, 301.

Pe baza aceluiași radical au mai fost creați și alți termeni, care au avut o circulație foarte restrînsă însă. Prin echivalența, curentă în limba noastră, dintre formele în *-are* (infinitivele lungi) și cele în *-ţie (-ţiune* sau *-ciune)* se întîlnesc

Scanned with OKEN Scanner

situațiile: *desvoltație* T. Stamati, *Disionăraș românesc*, p. 62, *desvoltăciunea ideei* Laurian, ms. rom. 1780, B.A.R., f. 210r (în mod curent utilizează însă pe *desvoltare*), *desvoltăționea și formaționea succesivă a filosofiei* LaF, 22, *graduri de desvoltațiune* BăF, 9r, *aceste desvoltațiuni* BăP, 164. Un derivat adjectival cu sufixul *-bil* este și mai rar întîlnit: *ce-i desvoltabil* FeL, 201.

În concluzie, verbul neologic românesc *a (se) desvolta* are o etimologie esențială internă și etimologii adiționale italiană (pentru formă) și franceză și germană (pentru conținut). Nu este necesară prin urmare invocarea unui etimon latinesc *disvolvere* (cum se procedează în *Dicționarul de neologisme*) un asemenea cuvînt n-a existat în latină și nici nu trebuie presupus.

Dicționarele românești vor explica suficient acest cuvînt dacă vor indica că s-a format pe baza lui *desvolt*, care este o formație românească (ca și *desvolba*, *desvolb*), pe baza perechilor, numeroase existente în limba noastră, cu prefixele opoziționale *în-*, *des-*, de la cuvîntul moștenit *învolt*, *învoaltă* (< lat. *invŏlūtus*). Pot fi invocate de asemenea, din motivele menționate, și colaborările unor termeni din limbile moderne.

Scanned with OKEN Scanner

XI CONSTITUIREA SISTEMELOR DERIVAȚIONALE

§ 138. Afixele. O problemă controversată, care a stat în atenția multora dintre învățații români din secolul trecut, a fost adaptarea substantivelor de declinarea a treia imparisilabică din latină, cu terminația *-(t)io, -(t)ionis* (și corespondente în limbile moderne: fr., germ. *-(t)ion*, it. *-(z)ione*). În latina savantă, unele dintre aceste substantive erau trecute și la declinarea întîi potrivit informațiilor oferite de dicționarul lui Du Cange: *conditia, consecutia, conventia, divisia*. Probabil avînd în vedere și această situație, dar pornind de la faptul că limbii noastre nu-i este caracteristică declinarea de tip imparisilabic, învățații români dădeau pînă pe la 1845 unor asemenea neologisme terminația *-(ț)ie* [164]. Astfel procedează S. Micu, I. Mihuț, D. Golescu, V. Vîrnav, E. Poteca, E. Murgu, P. Câmpeanu, I. Heliade-Rădulescu — în prima parte a activității sale — și, la început, A. T. Laurian, Forma *-(ț)ione*, de evidentă inspirație italiană, apare la P. Maior, Văcărești, Gh. Lazăr, rămînînd în general puțin uzitată, iar *-(ț)ion*, de sorginte franceză și germană ,apare sporadic la unii oameni de cultură, mai ales după 1830 [165]. La A. T. Laurian se întîlnește în jurul anului 1845 redarea lat. *-tio, -tionis*, fr. *-tion* prin *-ciune*, rezultat al analogiei cu termenii românești moșteniți din latină. Asemenea forme apar, cu o frecvență mai mare sau mai mică, și la alți învățați (d.e., I. Heliade-Rădulescu) și sînt curente la Aron Pumnul și la Petru Barș. După 1845, se constată o rapidă expansiune a formelor în *-(ț)iune* la majoritatea învățaților epocii, astfel că ele se generalizează în jurul anului 1860 și fenomenul este caracteristic și după aceea, chiar în cazul unor oameni de cultură care se decla-

[164] Alte ipoteze referitoare la geneza acestui tip de redare prezintă Ștefan Munteanu (v. Ștefan Munteanu, Vasile D. Țâra, *op. cit.*, p. 293—294).

[165] V. Laura Vasiliu, *Sufixul -(i)on*, în SFC, II, p. 179—184.

rau ostili direcției latiniste. În impunerea variantelor în *-(ț)iune*, un rol important l-a avut desigur Timotei Cipariu, care considera că trebuie tratate împreună și în același mod atît forma veche românească *-ciune*, cît și cea neologică *-țiune* [166]. Așa se face că pe la 1880 în textele filozofice predominau aceste forme.

Pornind de la posibilitatea limbii noastre de a crea abstracte pe baza infinitivului lung al verbelor, încă din jurul anului 1830, au o pondere mare în limbajul filozofic substantivele derivate astfel. Trebuie însă specificat că terminațiile *-are*, *-ere*, *-ire* puteau apărea și direct prin înlocuirea sufixului *-tio*, *-tionis* din cuvintele latine, așa încît infinitivele lungi au putut fi folosite înainte de verbul corespunzător. Unele dintre cuvintele create astfel au o semnificație identică cu cele în *-ție* sau *-țiune*, altele însă se distanțează semantic de acestea prin păstrarea unui mai pronunțat caracter activ, menținut din perspectiva verbală. La cei mai mulți învățați apar întrebuințate alternativ atît formele în *-ție*, cît și cele în *-țiune* și infinitivele lungi. La Bărnuțiu, Laurian, Cipariu etc., infinitivele lungi sînt glosate prin infinitivul latinesc, cu care sînt foarte apropiate ca formă. Deci, măcar la unii învățați, cultivarea acestui tip de termeni trebuie considerată și ca o predispoziție în promovarea unor forme apropiate celor latinești. Dar infinitivul lung prezenta și avantajul unei mai evidente nuanțe active, și era o acomodare la sistemul limbii noastre în care numele acțiunii se realiza în acest mod. Aceste posibilități multiple existente la un moment dat în limba noastră literară în redarea abstractelor au atras atenția oamenilor de cultură, care s-au manifestat, de obicei, ca partizani ai unui model sau al altuia. Cipariu recomanda formele în *-(ț)iune*, susținînd că cele în *-(ț)ie* ar fi de origine slavă, mai tîrziu, Titu Maiorescu a oscilat mereu între *-(ț)ie* și *-(ț)iune*, în vreme ce Vasile Alecsandri considera mai armonioase infinitivele lungi și combătea violent pe *-ciune* și *-țiune* [167]. Publicațiile periodice din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, adeseori dominate de literați, promovau în general variantele în *-(ț)ie*, dar filozofii, atunci

---

[166] V. T. Cipariu, *Principie de limbă și de scriptură*, Blasiu, 1866, p. 218–223.

[167] V. Ion Ștefan, *Poziția lui Titu Maiorescu față de neologisme în edițiile succesive ale studiilor sale critice*, în LR, XXV (1976), p. 165; George Mirea, *Junimea și neologismele*, în „Limbă și literatură", vol. II, 1980, p. 192.

cînd alcătuiau exegeze sau tratate, preferau pe cele în *-(ț)iune*. Spre sfîrșitul secolului, cînd *-(ț)iune* era predominant, învățații își dau seama de posibilitățile de variație stilistică pe care le furnizează existența unor astfel de paralelisme; și, dacă pe la 1850—1860 existența concomitentă a acestor forme dovedea nesiguranță, la 1900 ele sînt alternate conștient [168].

Din această situație a rezultat faptul că astăzi limba noastră literară menține încă această varietate de posibilități și forme uitate ce pot fi refolosite ca urmare a necesităților de înnoire sau de variație. Conștiința acestor paralelisme nu împiedică însă normarea, care prezintă aspecte variate: (a) întrebuințarea, în general, a lui *-(ț)ie: afirmație, condiție, demonstrație, concluzie, civilizație, religie* etc.; (b) folosirea lui *-(ț)iune* într-o serie de cuvinte: *aserțiune, națiune, noțiune* etc.; (c) existența paralelă a formelor în *-(ț)ie* și în *-(ț)iune*, cînd ele s-au diferențiat semantic: *diviziune — divizie* (se adaugă aici și *divizion*, element rar prin modul de adaptare), *rațiune — rație;* (d) întrebuințare cu același sens a infinitivelor lungi și a formelor în *-ție: observare — observație;* (e) întrebuințarea infinitivelor lungi pentru situații cînd în latină (și apoi în limbile romanice) existau termeni în *-tio, -tionis: argumentare, clasificare* etc.; (f) existența concomitentă a infinitivelor lungi și a formelor în *-ție* cu un semantism diferit: *reprezentare — reprezentație.*

Imparisilabicele latinești în *-(i)tas, -(i)tatis* au fost redate de timpuriu în românește prin *-(i)tate*. Fenomenul a fost favorizat pe de o parte de frecvența cazurilor oblice latinești, dar cel mai mare rol l-a avut existența în limba noastră a sufixului moștenit *-ătate*, foarte productiv în limba veche, derivînd, mai ales de la adjective, abstracte ale calității [169]. În această situație, sufixul vechi (cu mai multe

---

[168] V. Ion Ștefan, *Repartiția stilistică a neologismelor în* -ie *și* -iune, în LR, XXXI (1982), nr. 4—5, p. 294—302. O discuție amplă asupra problemei a fost realizată în lucrarea lui Ioan Oprea, *Istoria adaptării împrumuturilor românești care au corespondente latinești în* **-(t)ionis,** în AnLXXXIII(1992—1993), A, p. 81—131.

[169] V. G. Pascu, *Sufixele românești*, București, 1916, p. 18—21. Magdalena Popescu-Marin *(Contribuții la studiul derivării cu sufixele din seria* -(t)ate, în SFC, IV, p. 55—68) asimilează sufixul neologic *-(i)tate* la cel vechi și consideră că trebuie să vorbim în limba noastră de un sufix *-(t)ate*, realizat ca *-ate, -ătate, -etate, -itate, -utate*. Aceeași părere este susținută și de Petru Ganea în studiul *Elemente de origine latino-romanică — sursă de îmbogățire a vocabularului în limbile moldovenească și engleză*, în „Limbă și literatură moldovenească", Chișinău, XXVII (1984), nr. 1, p. 41 (articolul întreg p. 35—44). Este mai normal însă să se mențină distincția între sufixul vechi și cel neologic. V. și G.Ivănescu, *Formarea cuvintelor în limba română*, în LR, XIV (1965), nr. 1, p. 36—37.

Scanned with OKEN Scanner

variante) și cel neologic aproape au fuzionat atît în aspectul formal, cît și în modul de derivare și natura derivatelor. La unii învățați (P. Stamatiadi, D. Golescu [170] și, sporadic, la mulți alții), sufixul este redat în forma *-(i)ta*, urmînd it. *-(i)tà*. Sufixul francez *-(i)té* și germanul *-(i)tät* au devenit de timpuriu corespondente ale formei românești, căreia i-au mărit posibilitățile de a deriva abstracte.

O serie de învățați din prima jumătate a secolului al XIX-lea (în primul rînd E. Murgu și P. Câmpeanu) au construit astfel de abstracte cu ajutorul vechiului sufix *-ime* [171], realizînd un paralelism apropiat celui din germană *(-ität/-keit)*. Ulterior, însă, numai *cîtățime* a mai avut oarecare frecvență, astăzi acest sufix nemaifiind productiv în domeniul terminologiei filozofice, iar *-(i)tate* devenind exclusiv.

Substantivele latinești de declinarea întîi în *-antia*, *-entia* au fost redate în românește de cei mai mulți dintre învățați pînă la 1840 și cîteva decenii după aceea prin *-anție*, *-ență*. Modelul romanic (italian și francez) și cel german dar, mai ales, analogia cu elemente lexicale moștenite, au creat însă de timpuriu (sfîrșitul secolului al XVIII-lea) și forme în *-anță* și *-ență*, care au devenit ulterior norma limbii noastre literare.

Se poate constata că o perioadă de timp (pînă în jurul anului 1840) exista în limba noastră cultă un sistem identic de adaptare pentru substantivele latinești în *-tio*, *-tionis* și cele în *-antia*, *-entia*. După aceea, se renunță la ambele adaptări de acest tip, prin adoptarea lui *-țiune* în primul caz și a lui *-anță*, *-ență* în cel de-al doilea. Foarte mulți dintre învățații de după 1840, pe baza aspectului oferit de cuvinte vechi, precum *credință*, obișnuiau să redea lat. *-entia* prin *-inție* sau *-ință*, cu *-e-* > *-i-*. Treptat însă, mai evident după 1870, acest tratament dispare în cazul termenilor filozofici, redarea *-ință* menținîndu-se pînă astăzi pentru alte cuvinte neologice de acest tip (precum *conferință*).

---

[170] V. și Marin Z. Mocanu, *Periodizarea împrumuturilor italiene pătrunse în limba română*, II, p. 23—30.

[171] V. și Magdalena Popescu-Marin, *Categorii de abstracte în formarea cuvintelor*, în SCL, XXIV (1973), p. 417. Mai cunoscută este valoarea colectivă a lui *-ime*, realizînd derivate de la substantive. Utilizarea frecventă a acestui sufix, mai ales în primele decenii ale secolului trecut, se poate constata în *Condica limbii românești* alcătuită de Iordache Golescu. Despre acest sufix v. și Elena Carabulea, *-ame și-ime în limba română* în SFC, I, p. 65—75.

Scanned with OKEN Scanner

§ 139. Dintre sufixele adjectivale, *-ic* are o mare utilizare în terminologia filozofică. Acest sufix, care pornește de la lat. *-icus*, gr. *- ικός*, dar a fost fortificat și de corespondentele din limbile moderne, fr. *-ique*, it. *-ico*, germ. *-isch*, este întrebuințat rar în această formă de Samoil Micu și de învățații de pînă la 1830. Pînă în acest moment, redarea generalizată era prin *-icesc* și abia începînd cu E. Murgu, P. Câmpeanu, I. Heliade-Rădulescu și A. T. Laurian forma actuală devine majoritară, iar după 1850, exclusivă. După acest moment, întrebuințarea sufixului *-icesc* devine un anacronism (ca la Iosif Fericean, de exemplu).

Sufixul *-icesc*, caracteristic fazei de început a modernizării limbii noastre de cultură, s-a creat pe baza vechiului sufix românesc *-esc*, care era întrebuințat în derivarea de adjective de la substantive: *metodul firesc* MiL, 14, *osebire ființească* GrL, 59, *cult... idolesc* CiF, 673 și, rar din motive sistematice mai ales, adjective din alte adjective *simțitoriasca noastră putere* VîL, 43v.

Întrucît originea și apariția sufixului *-icesc* au suscitat numeroase discuții și întrucît frecvența lui pînă la 1830 și chiar după aceea a fost foarte mare, este necesară o insistență asupra acestor probleme. Fulvia Ciobanu [172] a arătat că Dosoftei și Cantemir (ambii cunoscători ai limbilor greacă și latină!) întrebuințau frecvent acest sufix pentru neologisme. Din asemănarea, destul de aproximativă de altfel, cu sufixul rusesc *-ический*, autoarea declară, fără demonstrație, că sufixul românesc ar fi de origine rusească. Ocupîndu-se în mai multe rînduri de această chestiune. N. A. Ursu [173] aduce obiecții explicației date de Fulvia Ciobanu, fără a reuși însă să releve adevărata stare de lucruri, susținînd deseori opinii contradictorii sau chiar contrare și preferînd unei explicații unitare de tip demonstrativ o pletoră de posibilități și supoziții [174]. N. A Ursu, susține, în principiu, că *-icesc* este o adaptare a sufixului grecesc *-ικός*, arătînd că adjectivele care îl conțin nu s-au creat din substan-

---

[172] Fulvia Ciobanu, *Sufixul adjectival* -icesc, în SFC I, p. 101—116.

[173] N. A. Ursu, *Observații asupra adaptării adjectivelor neologice la sistemul morfologic al limbii române în jurul anului 1800*, în LR, XIII (1964), p. 413—422. V. și Despina Ursu, *Adaptarea adjectivelor neologice în limba română literară din perioada 1760—1860*, în vol. *Studii de limbă literară și filologie*, București, 1969, p. 131—154.

[174] V. în legătură cu aceste situații Ioan Oprea, *Originea sufixelor adjectivale compuse din perioada premodernă a limbii române literare*, în LR, XXXVII (1988), p. 259—271.

Scanned with OKEN Scanner

tivele românești corespunzătoare, ci din adjective străine prin substituire de sufix. Prin urmare, N. A. Ursu consideră două lucruri ca fiind esențiale: modelul grecesc al neologismelor în *-icesc* și faptul că derivarea nu s-a produs pe teren românesc de la substantive. Rămîne însă întrebarea: cum s-a alcătuit sufixul *-icesc?*

Trebuie specificat că, la început, acest sufix nici nu era simțit ca atare, sufixul adjectival românesc fiind *-esc*. Cînd se introduceau în limba noastră termeni neologici din greacă sau din latină, se înlăturau de obicei terminațiile nespecifice -ος, *-us*, -ις *(-is)* etc. Fenomenul este ușor observabil la substantive: *analis*, *ipotes*, *scop* etc. Existența sporadică a unor forme neadaptate precum *scopos*, *analisis* etc. nu contrazice această tendință, ci dovedește numai faptul că uneori adaptarea de acest tip nu avea loc. La adjective, prin înlăturarea terminațiilor -ος, respectiv *-us*, rezulta o formă în *-ic*, care, pentru a căpăta aspect de adjectiv românesc, primea sufixul consacrat *-esc*. Existența paralelă a derivatelor de la substantive cu *-esc* (și nu cu *-icesc)* dovedește că acesta era considerat sufixul derivativ românesc. Astfel, cînd se pornea de la substantivul *filosof* sau *filosofie* se crea adjectivul *filosofesc*, (la Mardarie Cozianul apare, de exemplu, sintagma *înțelegere filosofească)*, dar cînd se adapta gr. φιλοσοφικός sau lat. *philosophicus*, rezulta adjectivul *filosoficesc*. Mai tîrziu, cînd încep să fie întrebuințate forme „neadaptate" în *-ic*, după 1780, dar, mai ales, după 1800, și cînd intraseră în limba noastră un număr apreciabil de adjective neologice care se terminau în *-icesc*, a putut apărea conștiința unui sufix *-icesc*. La unii învățați, au apărut însă, chiar pe la începutul secolului al XVIII-lea, derivate adjectivale, de la substantive, cu ajutorul sufixului compus *-icesc*. Astfel, la Antim Ivireanu se întîlnește *matericesc*, derivat de la *materie*: *focul acela, au matericesc va să fie, au fără materie* (v. SFC I, 112, cf. 106). Inițial însă, nu poate fi vorba de o substituire de sufix la adjectivele grecești sau de altă origine. Faptul este probat și de faptul că, abia spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, au putut apărea variantele compuse *-alicesc*, *-aricesc*, *-alnicesc*, căci *-icesc* este echivalat acum cu *-esc*: *formalicesc* MiS, 121, *moralicesc* StaG, 124, *moralnicesc* StaG, 49, *naționalicesc* CâA, 4 etc.

La Simion Bărnuțiu, în perioada blăjeană a activității sale, *-esc* substituie adesea pe lat. *-icus*, la adjectivele neologice, acest învățat realizînd cu adevărat o substituire

Scanned with OKEN Scanner

de sufix: *dialogescă* BăC, 68r, *judecata categorescă* BăC, 37v, *argumentul cosmologesc* BăC, 105r, *philosophiască* BăV 1, 75r, *lucrarea metodescă* BăC, 52v, *sistema sa cea monadologescă* BăC, 92r, *întipuire... simvolescă* BăC, 81r etc.

Reacția latinistă de după 1840 și creșterea influenței limbilor moderne au făcut ca sufixul *-icesc* să cadă în desuetudine și să nu mai fie întrebuințat, adjectivele neologice respective fiind redate prin *-ic*. Ca argument pentru obținerea adoptării acestui sufix, Ion Heliade-Rădulescu invoca și economia limbii, realizată prin întrebuințarea lui și renunțarea la sufixul compus [175].

Din cele arătate mai sus, se poate observa că adjectivele în *-icesc* reprezintă prima formă de adaptare la sistemul limbii române a adjectivelor grecești în *-ικός* și latinești în *-icus*. Prin urmare, asemenea adjective nu s-au format pe terenul limbii române prin adăugarea vechiului sufix *-esc* la o formă românească în *-ic*, așa cum rezultă din etimologiile unor asemenea adjective în *Dicționarul limbii române*, Serie nouă. Această procedare a fost de altfel pe drept criticată și s-a arătat ilegitimitatea unei asemenea viziuni și în cazul adaptării altor tipuri de neologisme [176].

În acomodarea adjectivelor latinești în *-alis* (și corespondentele din limbile moderne: germ. *-alisch*, fr. *-el* și *-al*, it. *-ale*) o mare frecvență în limba literară românească au avut-o inițial formele în *-alnic*, prin utilizarea vechiului sufix *-nic*. Dup N. A. Ursu, „sufixul *-nic*... nu putea să înlocuiască decît pe rusescul *-ный* și pe germanul *-isch*" [177]. În acest caz, ar urma că neologismele românești în *-alnic* (și în *-arnic*) ne-au venit cu precădere din rusă și din germană. Trebuie făcută și observația că, din datele oferite de dicționarul etimologic al limbii ruse elaborat de M. Vasmer, *-альный* și *-арный* din rusă se atașau neologismelor de diferite origini (engleză, franceză, germană, latină) mai ales, începînd cu mijlocul secolului al XVIII-lea. Încadrarea adjectivelor prin *-ный* era, așadar, o noutate în această limbă. Se adaugă și faptul că rusescul *-ный* și germanul *-isch* sînt destul de

---

[175] V. Ștefan Munteanu, Vasile D. Țâra, *Istoria limbii române literare*, p. 165.

[176] V. Despina Ursu și N. A. Ursu, *Observații asupra etimologiei neologismelor în* Dicționarul limbii române, în AnL, XXI (1970), p. 127—145.

[177] N. A. Ursu, *Observații asupra adaptării adjectivelor neologice la sistemul morfologic al limbii române în jurul anului 1800*, p. 420.

Scanned with OKEN Scanner

îndepărtate fonetic de românescul *-nic* pentru a-i putea sugera întrebuințarea.

Din glosarul publicat de N. A. Ursu în lucrarea *Formarea terminologiei științifice românești*, se poate constata că formațiile cu *-alnic* (*materialnic, nematerialnic, proporționalnic* etc.) apar mai ales în lucrări traduse din greacă și germană sau de orientare latinistă (*Lexicomul de la Buda*). Se remarcă, de asemenea, folosirea frecventă a sufixului în Transilvania, unde de altfel se introduceau cele mai multe neologisme în primele faze ale modernizării limbii noastre. Tot N. A. Ursu, arăta că „La adjectivele de origine latină, franceză sau italiană terminate, respectiv, în *-alis, -al, -ale* și în *-arius, -aire, -are* sufixul *-nic* a fost adăugat, ca și *-icesc*, [de fapt s-a adăugat *-esc*, căci acesta corespunde lui *-nic*] luînd naștere astfel sufixele compuse *-alnic* și *-arnic*" [178]. Cu această observație, acest filolog s-a apropiat oarecum de o explicare genetică a sufixelor compuse *-alnic* și *-arnic*. Dar sufixele rusești *-альный, -арный* și germane *-alisch, -arisch* (acestea sînt corespondentele din limbile respective; *-isch* din germană a fost transpus la noi prin *-ic* sau prin *-icesc*) sînt adaptări prin amplificare ale sufixelor romanice și numai sub acest aspect ele prezintă o situație similară cu cea întîlnită atunci în română.

În asemenea circumstanțe, este normal ca *-alnic* și *-arnic* să fie explicate ca fiind formate pe terenul limbii române, prin înlăturarea terminațiilor nespecifice de la cuvintele străine (lat. *-is*, germ. *-isch*, fr., it. *-e*) și adăugarea sufixului *-nic*. De altfel, învățații români care introduceau asemenea adjective, fiind poliglоți, au remarcat că singura parte variabilă de la o limbă la alta în cazul acestor cuvinte internaționale era terminația care succeda lui *-al-* și, prin urmare, și adaptarea la limba noastră trebuia făcută aici. Conștiința unor sufixe adjectivale *-alnic* și *-arnic* s-a putut crea curînd datorită existenței unor terminații la cuvintele vechi precum *-alnic, -olnic, -arnic, -ornic*.

Că *-nic* era considerat la început sufixul și nu *-alnic* sau *-arnic* o dovedesc variantele *-alicesc, -alesc* și *-aricesc* (mai tîrziu și *-alic*), unde *-(ic)esc*, folosit frecvent și anterior, alternează cu *-nic*, precum și creațiile de tipul adjectivului *leginic*. Trebuie admis că, în acest caz, corespondentele rusești au avut un rol destul de redus, ținînd cont că din

---

[178] *Ib.*

Scanned with OKEN Scanner

rusă nu s-au tradus la noi decît în mică măsură lucrări științifice, unde astfel de adjective apar de obicei.

În lucrările de filozofie, începînd cu S. Micu, adaptările adjectivelor în forma *-alnic* și *-arnic* sînt destul de frecvente. La P. Stamatiadi apar și variante cu *-alicesc (orînduiala moralicească* StaG, 124) și, din combinarea lui *-nic* cu *-esc*, cu *-alnicesc (răul moralnicesc* StaG, 49). Începînd cu D. Golescu, apar și adjective în *-al* (după italiană mai ales), redat uneori ca în italiană, în forma *-ale (filosofia morale* PoF, 29). Cu E. Murgu, adjectivele în *-al* devin majoritare, traducînd după latină, acest învățat reda pe *-alis* prin *-al*, așa cum se va proceda în mod obișnuit ulterior. Folosirea formei *-ale* pentru feminin singular de către unii latiniști (A. T. Laurian, T. Cipariu) sau pentru ambele genuri de către alții (I. Heliade-Rădulescu) nu au reprezentat evenimente care să împiedice adaptarea de acest tip. O serie de alte încercări făcute de Bărnuțiu, lat. *-alis* > rom. *-ar*, în cursurile de la Blaj, și *-ariu*, în cele de la Iași, sau lat. *-alis* înlocuit cu rom. *-esc* (situație întîlnită izolat la predecesori: *modesc* MiL, 78 din lat. *modalis)* nu au reprezentat, de asemenea, decît fenomene efemere, chiar în opera acestui învățat. Pe la 1850 se poate vorbi, așadar, de o stabilire a sufixului în forma actuală *(-al)*. De amintit și forma *-aln* obținută de Ioan Mihuț prin reducerea lui *-alnic: shoalelor naționalne* MihM, III.

Terminația *-aris* a adjectivelor latinești de tipul *particularis, singularis* etc. a avut în limba noastră o adaptare care a evoluat în mod asemănător cu cea a lui *-alis* [179]. S-au folosit mai întîi variante în *-arnic (particularnic* VîF II, 132[v], MuF I, 116[r], *singularnic* MuF I, 160[r]), apoi, după italiană și latină, în *-ar (particolar* PoF, 84, *particular* MuF I, 161[v], CâM, 28, MeF, 7[v]). Unii latiniști (S. Bărnuțiu, T. Cipariu) au asimilat redarea sufixului *-aris* cu cea a lui *-arius: lucru singulariu* BăP, 102, *propuseţiuni doctrinarie* CiF, 6. Forma actuală devine însă aproape exclusivă după 1860.

§ 140. Descendent al latinescului *-arius* (care inițial era caracteristic adjectivelor, dar apoi forma și substantive), sufixul românesc moștenit *-ar*, foarte productiv în sfera substantivului, este nesemnificativ în derivarea adjec-

[179] N. A. Ursu, *(Problema etimologiei neologismelor limbii române* în AnL, XVI, 1965, p. 110) atestă și variante în *-aricesc.*

tivelor [180]. Orientarea latinistă a favorizat introducerea unor adjective neologice în *-arius* (o dată cu revitalizarea acestei forme la substantivele vechi), care însă, de cele mai multe ori, s-au fixat ulterior în forma *-ar* (și sub influența limbilor moderne), ca în situația adjectivului *necesar*. Dar sufixul *-arius* a rămas și după confruntarea cu fr. *-aire* în cazul termenului filosofic *contrarius*, chiar dacă în alt tip de texte circulă în paralel și forma *contrar*.

O situație asemănătoare au avut-o în limba noastră lat. *-torius* și *-orius*, căci exista un mare număr de cuvinte (substantive și adjective) formate cu sufixul moștenit *-tor* [181]. În asemenea circumstanțe s-au apropiat cuvintele neologice (latinești, franceze, italiene și germane) de derivatele cu sufixul moștenit [182]. Dar modelul latin a creat mai întîi forme în *-torius* și *-orius* (apropiate de formele vechi și regionale ale sufixului moștenit), pentru ca apoi acestea să se fixeze în limba română literară în *-tor*, respectiv, *-or*. În cazul termenului *contradictorius* însă, forma inițială a devenit normă. În situații rare, modelul latinesc a cedat în fața celui francez și german: *asertorius* < lat. *assertorius* / *asertoric* < fr. *assertorique*, germ. *assertorisch*: *asertorius giudeț* MuF I, 153[v], *judecius asertorius* LaF, 160, *cele asertorice* LaI 1, 67.

Trebuie amintită aici și corespondența semantică și funcțională între *-tor* și *-iv*, pe care au stabilit-o unii învățați ca E. Murgu, S. Bărnuțiu, T. Cipariu etc., pornind de la nuanța activă a celor două sufixe și adaptînd unele adjective înlocuind pe *-iv* cu *-tor*. De asemenea, trebuie menționată asimilarea inițială la *-torius* a sufixului lat. *-tor* din substantive precum *negator*, *observator* etc., în unele cazuri această asimilare putînd fi datorată unor variante ale acestor cuvinte din latina tîrzie.

Sufixul neologic adjectival *-iv*, de origine latino-romanică (lat. *-ivus*, it. *-ivo*, fr. *-if*) a pătruns în terminologia știin-

---

[180] Asupra acestui sufix v. G. Pascu, *Sufixele românești*, București, 1916, p. 79—93; Ecaterina Ionașcu, *Sufixele* -ar *și* -aș *la numele de agent*, în SFC, I, p. 77—84; Elena Ciobanu, *Categoriile semantice create de sufixul* -ar *în limba română*, în SFC, III, p. 143—154.

[181] V. G. Pascu, *op. cit.*, p. 122—131.

[182] Asupra acestei probleme v. G. Ivănescu și L. Leonte, *Fonetica și morfologia neologismelor române de origine latină și romanică*, în SCȘt (Iași), VII (1956), fasc. 2, p. 19 ș.u.; Eugenia Contraș, *Din istoria adaptării neologismelor în* (a/i)tor(iu), -or(iu), în SFC, IV, p. 83—87.

Scanned with OKEN Scanner

ţifică românească încă de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea [183] şi destul de curînd, după o serie de împrumuturi analizabile, s-a ajuns la formaţii cu acest sufix pe terenul limbii române. Un asemenea derivat se întîlneşte la E. Poteca: *simţitiv* PoF, 64, altul la A Velini: *fiinţiv* VeL, 11v. La Heliade, un rol important în introducerea adjectivelor în *-iv* îl au, alături de latină, limbile italiană şi franceză, iar la A. T. Laurian se adaugă germana (cu adjective în *-iv*). După 1900 însă, poate fi invocat şi engl. *-ive* prin unele adjective pătrunse din această limbă. În asemenea condiţii, sufixul românesc *-iv* (în cuvinte analizabile sau nonanalizabile) a devenit foarte uzual, mai ales pentru stilul ştiinţific şi filozofic (în special în ştiinţele sociale şi în critica şi teoria literară).

Sufixul adjectival latinesc *-bilis* (şi corespondenţii romanice it. *-bile*, fr. *-ble*) a fost redat în româneşte prin forma *-bil*, fără a fi concurat de sufixe vechi, deoarece el pătrundea mai tîrziu (în general după 1840), cînd un asemenea fenomen al concurenţei era în regres, iar modelul latino-romanic devenise dominant: *formabilă* BăM, 73, *imaginabile* HeC IV, 192, *observabile* LaM, 105, *perceptibilă* LaM, 202, *reprezentabile* LaF, 135, *rezonabilă* VîF I, 90r. În cazuri rare, acest sufix a fost redat urmîndu-se pronunţia franceză, aşa procedează uneori Stanciu Căpăţîneanu în traduceri: *bătrîn venerabl* (Montesquieu, *Mărimea romanilor*, 1890, p. 150). Simion Bărnuţiu a transpus în cursurile de la Iaşi acest sufix şi în forma *-vere: cunoscivere* BăF, 67v, *percepti-veri* BăF, 113r, *probaverele* BăF, 95r, mergînd pe o cale apropiată aceleia preconizate de Aron Pumnul, care propunea redarea în forma *-văr*. Sufixul neologic *-bil* a fost, spre deosebire de celelalte sufixe adjectivale neologice, mult mai solicitat în calcurile de structură, ataşîndu-se unor cuvinte vechi. Fenomenul, combătut adesea, a fost tîrziu înlăturat, căci cuvinte precum *cunoştibil* şi *simţibil* au avut o circulaţie mare şi au persistat o perioadă îndelungată.

Este specifică formaţiilor cu *-bil* realizarea, prin sufixarea cu *-itate*, a unui număr apreciabil de abstracte.

---

[183] V. Mioara Avram, *Contribuţii la studierea derivării cu* -iv, în SFC IV, p. 87—111. Asupra acestui sufix v. şi Iorgu Iordan, *Sufixe româneşti de origine recentă (neologisme)*, în BIFR, VI (1939), p. 46—48; id., *Sufixul românesc* -iv, în SCL, XI (1960), nr. 2, p. 179—187 şi II, în SCL, XIV (1963), nr. 3, p. 299—312; id., *Cuvinte româneşti cu dublă derivare*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 409—412.

Scanned with OKEN Scanner

§ 141. La adverb, trebuie subliniată marea productivitate pînă pe la 1840 a vechiului sufix *-eşte*, care, adăugat adjectivelor neologice în *-ic*, a creat ulterior conştiinţa unui sufix compus *-iceşte*. Acesta a funcţionat apoi şi pe lîngă adjective cu alte terminaţii [184]. Se va întîlni, aşadar, în textele de pînă la jumătatea secolului trecut o mare abundentă de adverbe în *-eşte* şi *-iceşte*.

Orientarea panlatină şi panromanică a realizat, începînd cu Ion Heliade-Rădulescu, posibilitatea formării de adverbe cu ajutorul sufixului neologic *-mente* [185]. Adăugat în spaţiul latino-romanic la forma feminină a adjectivului, la noi, acest sufix a fost alăturat mai ales la forma de masculin: *fatalmente* HeE, 270, *spiritualmente* HeE, 3, *esenţialmente* BăF, 156r, *idealmente* BăV, 30, *raţionabilmente* BăV, 18, *temporalmente* BăM, 12, *potenţialmente* EnF I, 112, *realminte* EnF II, 33, *raţionalminte* EmK, 47 etc. Unii învăţaţi au asimilat forma neologică *-mente*, aşa cum se poate observa din exemplele de mai sus, evoluţiei din română a lat. *mens, -tis*. Sînt şi multe cazuri cînd se folosesc formele feminine (cu teme vocalice) în sufixarea cu *-mente;* aceasta mai ales din motive eufonice sau pentru uşurarea pronunţiei (încît *-a-* sau *-e-* poate fi simţit uneori doar o vocală de legătură): *filosoficamente* HeC V, 4, *materialemente* HeE, 31, *naturalemente* HeE, 185, *absolutamente* BăF, 44r, *empiricamente* BăM, 36, *intuitivamente* BăP, 162, *necesariamente* BăM, 36 etc.

Unii învăţaţi latinişti (E. Murgu, A. T. Laurian, S. Bărnuţiu, T. Cipariu, I. Pop Florantin şi M. Eminescu) au folosit şi adverbe neologice în *-e*, urmînd modelul latinei, dar şi unele situaţii din germană şi maghiară. Astfel de forme nu s-au păstrat însă în limba română literară.

În limba actuală, deşi sufixele *-(ic)eşte* şi *-mente* sînt destul de productive, cel mai uzual procedeu de convertire a adjectivelor în adverbe este întrebuinţarea formei de masculin pe lîngă un verb, adjectiv sau adverb, sau, destul de des, recurgerea la forme analitice care conţin această formă. Transformarea adjectivului în adverb prin vecinătate (sau prin distribuţie) se iniţiază în jurul anului 1830 şi are, probabil, ca model situaţia din latină şi greacă, renunţîndu-se

---

[184] V. şi Gh. Haneş, *Sufixele adverbiale* -este *şi* -iceşte, în SFC, II, p. 139—148.

[185] V. şi I. Dănăilă, *Sufixul* -mente *în limba română*, în SFC, II, p. 185—198.

însă la terminațiile vocalice specifice acestor limbi: *seau absolut, seau ipoteticeşte neînşelătoriu* MuF III, 118v, *studie metodic* HeC IV, 181, *depinde esențial* LaM, 78, *esist subiectiv* LaM, 177, *unite sistematic* ZaF, 134, *se adauge analitic* EnF II, 90, *cugetă discursiv* EnF II, 109, *cantitativ constantă* Ma CL XXV, 627, *formal adevărate* MaL, 6 etc.

§ 142. Raportul binar de opoziție, cu cea mai mare frecvență în cadrul sistemelor corelative de termeni, poate fi realizat în forme variate. Una dintre aceste forme este aceea a două cuvinte cu radical diferit: *afirmație — negație, analiză — sinteză* etc. Posibilitatea cea mai mare de realizare a unor asemenea opoziții o oferă însă negarea, prin prefixare, a formelor pozitive.

Limba veche uza în acest scop de prefixul *ne-*, care a avut o întrebuințare foarte mare pînă pe la 1860 și chiar după aceea, ca echivalent al neologicelor *in-*, *non-* și, uneori, *a-*. Orientarea latinistă a favorizat, în general, utilizarea prefixului *ne-*, deoarece era uzual și era considerat de unii dintre învățații de atunci ca fiind de origine latină [186]. Indiferent însă de orientarea de principiu, traducerea prefixelor *in-*, *non-* și *a-* prin *ne-* se înscria în procesul general de calchiere și de adaptare (se realizau astfel multe calcuri de structură) din epoca respectivă, fenomen cu urmări pînă în limba literară actuală, căci circulația paralelă a termenilor neologici negativi cu aceeași rădăcină este o urmare a acestei situații: *inexistent — neexistent — nonexistent* etc. [187].

Întrebuințarea prefixului negativ *ne-* era exclusivă pînă în jurul anului 1830, atît prin folosirea lui alături de termeni vechi, cît și alături de termeni neologici: *iese de la neființă la ființă* StaG, 86, *sufletul este ființă nematerialnică* GoF, 194, *este neestime* PoF, 76, *nematerialitatea minții* PoF, 202. După aceea, apar forme cu *in-*, dar vechiul prefix are mare vitalitate pînă după mijlocul secolului al XIX-lea; doar A. T. Laurian a manifestat în acest timp o mare preferință pentru prefixul neologic: *propoziție nedovedelnică seau indemonstrabilă* MuF II, 50r, *neprobabilitate* MuF II, 2v, *incertitudine* HeC IV, 129, *un ce nematerial* HeE, 136, *incondiționo-*

---

[186] V., d. e., explicațiile lui T. Cipariu, în *Archivu pentru filologie și istorie*, p. 724—725.

[187] Asupra acestor prefixe v. Florica Ficșinescu, *Prefixul negativ in-*, în SFC IV, p. 3—14; C. Otobicu, *Unele observații cu privire la valoarea semantică a prefixului* ne-, în LR, VII (1958), nr. 4, p. 43—52; *Formarea cuvintelor în limba română*, II, București, 1978, p. 122—127, 161—168.

Scanned with OKEN Scanner

natul LaF, 64, *verităţi indemustrabile* LaM, 176, *posibilitatea şi imposibilitatea* LaI, 256v, *necondiţiunatul* BăC, 92v, *indeterminismul* BăC, 104r, *moralismul şi nemoralismul* B V 1, 65v, *e iraţionalistică* BăR, 73r, *nematerialitatea sufletului* CiF, 287, *raţiunea şi iraţiunaletatea* CiF, 568, *cert şi incert* ZaF, 5, *indivisibilitate* ZaF, 78, *neesistenţă* ZaF, 129.

După 1860, se poate considera că existau în uz în limba noastră literară un număr apreciabil de neologisme cu prefixul negativ *in-* (acesta nu se ataşa niciodată la cuvinte vechi şi era deci neproductiv în limba română), dar a continuat şi după această dată procedeul înlocuirii lui prin vechiul *ne-*. Fără îndoială, sursa principală a prefixului neologic românesc *in-* este latina savantă [188], au colaborat limbile romanice moderne franceza şi italiana şi, în mai mică măsură, cele germanice (germana şi engleza).

În cazul prefixului de negaţie *non-* [189], a existat o lungă perioadă de traducere a acestuia prin descendentul lui românesc *nu* şi de asimilare la derivarea cu *ne-*. A. T. Laurian a folosit şi în acest caz cel mai consecvent prefixul neologic. O situaţie elocventă sub acest aspect prezintă evoluţia terminologiei pentru redarea noţiunii „noneu", desemnată astăzi printr-un calc parţial, care era formulată în latină prin *non-ego*, în germană prin *Nicht-Ich* şi în franceză prin *non-moi*: *nu-eu* MuF III, 93r, HeC III, 260, CiF, 29, MaF, 27, *non-eu* LaD, 7r, BăP, 12, ZaF, 74, EnF II, 125, MaF, 53, LeP, 72, DrM, 18, XeC, 4, *non-ego* CoF, 264.

Treptat, prefixul *non-* capătă extindere: *ecsistenţa şi nonecsistenţa* LaI, 256v, *o substanţă non-spaţiale* LaI 2, 251, *ne lucru sau non ente real* BăM, 16, *sensibili şi nonsensibili* Lau TL I, 162, *un nonfenomen* DrM, 99, *nonexistenţă* RăV, 25. Procesul de fixare a lui *non-* în formula logică a opoziţiei a cunoscut aceeaşi evoluţie: *B şi ne-B* CiF, 108, *y (sau nu-y)* CiF, 208, *A, non-A* MaL, 23, *nu-A, nu-B ...sau*

---

[188] În spiritul concepţiei foarte răspîndite la noi a rolului primordial al limbii franceze ca sursă a neologismelor româneşti, Florica Ficşinescu (*art. cit.*, p. 3) atribuie limbii franceze rolul principal în introducerea la noi a prefixului *in-*. O asemenea concepţie este însă contrazisă de realitate, căci în cazuri precum *indefinibil*, provenit din lat. *indefinibilis* (cf. şi it. *indefinibile* cu aceeaşi sursă), se dau explicaţii neaşteptate prin franceză; notează autoarea (p. 5) că avem a face cu un „calc tematic" al francezului *indéfinissable*. Termenul este folosit prima dată de Laurian şi glosat (LaF, 136) prin cuvîntul latin.

[189] Asupra acestui prefix v. *Formarea cuvintelor în limba română*, II, p. 169—170.

ne-A, *ne-B* FeL, 124. Deși în general specializat pentru anumite forme și cu o frecvență relativ redusă, prefixul negativ *non-* reprezintă astăzi pentru limba noastră literară un element de compunere destul de activ, constribuind la crearea unei a treia posibilități de realizare a formei opuse (a antonimului) pentru un termen sau altul. În acest fel, terminologia filozofică (și limba cultă în general) oferă o gamă largă de mijloace pentru nuanțarea semantică și variația stilistică.

§ 143. Forme gramaticale. Școala latinistă a valorificat modelul întrebuințării unora dintre formele verbale ale modurilor nepersonale latinești cu valoare adjectivală și substantivală.

Gerunziul este întrebuințat de multe ori cu valoare de adjectiv, de obicei cu un semantism apropiat celui latinesc: *conchisioni deducende* LaF, 188, *conceptului definiend* LaF, 203, *propoziționii demustrande* LaF, 209, *cantitatea determinandă* BăM, 25, *obiectelor percepende* BăP, 22, *cantetatea determinandă* CiF, 256, *propusețiuni demustrande* CiF, 191. Uneori însă aceste forme au valoare activă: *omul (io) filosofand* CiF, 21. Această valoare a avut însă o circulație mare în cazul gerunziului, în secolul trecut. Sînt cunoscute de altfel recomandările lui Ion Heliade-Rădulescu în acest sens. Rar, se întîlnesc și substantivări ale acestor forme gerundivale: *demustrandul* LaF, 211, *percipiendul* LaF, 214. Astăzi doar *definiend* (folosit adesea chiar în forma latinească *definiendum)* mai atestă întrebuințările de acest tip.

Participiul latin a generat situații precum *membrele dividinti* LaF, 204. Și în acest caz se întîlnesc substantivări: *percipiente* „percepător, cel care percepe" BăE, 13, *afirmantele* CiF, 224, *condițiunantele* CiF, 220, *din partea erantelui* CiF, 199, *negantele* CiF, 224 (concurat de *negatoriu* CiF, 104 < lat. *negator)*. Asemenea modele au fost însă urmate de puțini învățați și formele respective au avut o circulație redusă. Doar lat. *definiens* este astăzi folosit ca atare în lucrările de logică. Forma românizată, încercată de Bărnuțiu pornind de la cazul oblic, nu s-a impus: *definientele seau declarantele* BăP, 161, *definitul se nu intre în definiente ca una notă a sa* BăP, 165.

Alta a fost situația în cazul participiului trecut latinesc, care își găsea corespondent în participiul românesc și a putut fi ușor integrat sistemului limbii noastre. Substantive românești precum *condiționat, definit* etc., care sînt consi-

Scanned with OKEN Scanner

derate în dicționare ca fiind substantivări ale participiilor verbelor corespunzătoare, își au de fapt originea în substantive latinești provenite din supine: lat. *conditionatum* > *condiționatul* MuF I, 163r, lat. *definitum* > *definitul* MuF II, 5v, LaF, 203, lat. *rationatum* > *rațional*, pl. *raționaturi* MuF II, 1v, lat. *relatum* > *relat* LaF, 143.

§ 144. Substantivarea. Lexicul specializat se caracterizează, în primul rînd, prin termeni care desemnează realitățile specifice unui domeniu particular de cunoaștere. Din acest motiv s-a și emis părerea că o terminologie specială se caracterizează în sens restrîns mai ales printr-un cuantum de substantive care constituie nucleul familiilor de cuvinte aferente acelei terminologii. Fără a neglija celelalte categorii de cuvinte (mai ales adjectivele), trebuie subliniat că terminologia filozofică este abstractă în primul rînd prin faptul că se caracterizează prin substantive care desemnează noțiuni rezultate dintr-un proces logic complex, care reduce posibilitatea de a desemna prin ele obiecte sensibile ale realității obiective. Așadar, deși cuvintele sînt abstracte în general — prin natura lor — , termenii specifici filozofiei, prin conținutul lor și prin structurarea de tip esențial reprezintă un nivel superior al abstractizării [190].

Desigur, sursa principală a termenilor filozofici românești este împrumutul de elemente lexicale din alte limbi. De asemenea, integrarea unor termeni din limba veche și populară în sistemele corelative și în structurile specifice discursului filozofic constituie o resursă importantă. Treptat, s-au definitivat și modelele derivaționale cu ajutorul sufixelor specifice termenilor abstracți. În acest compartiment trebuie remarcată productivitatea sufixului *-(i)tate*, sufix care asigură și o ușoară corespondență și integrare substantivelor din alte limbi (precum cele franceze în *-ité*, italiene în *-ità*, engleze în *-ity*, germane în *-ität*, spaniole în *-idad*). În cazul lui *-(ț)ie*, *-(ț)iune*, lucrările lexicografice nu atestă, în general, formații pe teren românesc cu acest sufix. Totuși, asemenea creații pot avea loc, și chiar au avut loc în unele cazuri, dar, fiind foarte apropiate de termenii corespunzători din limbile străine, au fost considerate împrumuturi. În textele filozofice din secolul trecut întîlnim termeni precum *desvoltățione* LaF, 22 și *uitațiune* „intuiție" BăC, 72r, care

---

[190] V. H. Wald, *Cuvinte concrete și cuvinte abstracte*, în LR, X (1961), p. 113 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

dovedesc conștiința posibilităților creative prin mijlocirea acestui sufix. Un cuvînt actual ca *valorație* (derivat din *valora*) trebuie considerat de asemenea o creație românească de acest tip. Un alt mijloc de creare a substantivelor abstracte îl constituie întrebuințarea substantivală a infinitivelor lungi, procedeu care, prin frecvența utilizării, se instituie ca o trăsătură a lexicului filozofic românesc.

Limba noastră — ca de altfel toate limbile europene — poate realiza substantive noi și prin substantivarea (prin articulare) a altor categorii de cuvinte (mai ales a adjectivelor) [191]. Substantivele create astfel pot reprezenta un pas spre concretizare dar, în cazul terminologiei filozofice, și un grad înalt de abstractizare. În lucrările de filozofie se întîlnesc substantivări strict legate de context, prin elipsa determinatului, în acest caz realizîndu-se un fenomen obișnuit de economia limbii: *mai multe singuratice* MiS, 94 „obiecte singulare", *o adevărată* PoF, 131 „propoziție adevărată", *aceste sperimentale* MuF I, 17v „științe experimentale", *un intuit* LaM, 42 „obiect intuit", *exotericele au perit toate* BăF, 133v „scrierile exoterice", *adevărul particularei* MaL, 72 „judecății particulare", *doue contradictorie* LuL, 74 „propoziții contradictorii". Asemenea utilizări pot duce chiar la crearea unor substantive cu o circulație mai mare: *punerea unei maiori* LaF, 184, *o maioră* ZaF, 110, *natura maiorei* EnP I, 115, *maiorea e clară* LuL, 287 „premisa majoră"; *lipsește minorea* LaF, 186, *minoră* ZaF, 103, *minora* EnP, I, 113, *cu minora universală* MaL 2, 73, *probeziu minorea* LuL, 287 „premisa minoră".

Pentru terminologia filozofică este specific tipul de substantivare a adjectivelor [192] care desemnează calități generale ale obiectelor și fenomenelor. În acest caz, se realizează un salt abstractiv, desemnîndu-se, prin substantivare, o noțiune calitate sau, mai explicit, se obține un substantiv care exprimă noțiunea despre realitatea care s-a reflectat mai întîi ca o notă a altei noțiuni. Unele dintre substantivele astfel create pot deveni termeni-cheie în diferite sisteme filozofice sau se pot institui în categorii (*idealul, infinitul, sublimul* etc.). Deși posibilitatea substantivării adjectivelor exista în limba noastră, modelul creației unor astfel de ter-

---

[191] V. Ioana Diaconescu, *Substantivarea adjectivului în limba română*, în SFC, III, 197—278.

[192] Prin adjective se înțeleg aici și participiile și gerunziile verbale care devin adjective și se pot apoi substantiva: *cunoscutul, fiindul* etc.

meni a fost furnizat în cazul terminologiei filozofice de limbile care au contribuit la modernizarea limbii române (în special latina, dar și franceza, greaca, germana și italiana). Dacă substantivările legate de context, prin desemnarea obiectului cu numele calității lui specifice, realizau în special substantive de genul feminin sau de genul masculin, noționalizarea calităților se desemnează prin substantive neutre singularia tantum, pluralele fiind rare și neobișnuite.

Începînd cu P. Câmpeanu, I. Heliade-Rădulescu, S. Bărnuțiu și A. T. Laurian, abstractele realizate prin substantivarea adjectivelor devin curente: *să unește subiectivul cu obiectivul* CâM, 5, *de la particular către general* HeC III, 279, *ce este în material, aceea este și în spiritual* HeE, 294, *științа absolutului* HeC 2 III, 219, *abstractul* LaM, 44, *deducerea idealului din real* LaF, 47, *armonia între sensibil și ideal* LaD, 6r, *a necesariului și a contingentelui* LaM, 15, *de la particular la universal* LaI, 5v, *cugetaverele și cugetul* BăF, 67v, *obieptivul e representatul* BăM, 40, *subieptivul e representătorul* BăM, 40, *sublimele* BăE, 1, *a cualitativului* BăC, 81v, *din respectul empiricului* CiF, 205, *particulariul din obștescul* GaP, I, 314, *universalul în individual* ZaF, 5, *a cunoscutului* EnF I, 116, *infinitul* LauM, 45, *posibilele și realele* Lau TL I, 103, *spiritualele și fisicul* Lau TL I, 103, *diferență între transcendental și empiric* EmK, 46, *a dat existență aparentului* LeL, 39, *a conscientului* LeP, 81, *a deosebi... realul de închipuit și posibilul de imposibil* CoM, 10, *concretul și abstractul* LuL, 228, *incognoscibilul* IoT, 13, *conciliază fizicul cu mintalul* DrM, 156, *existența... transcendentului* DrM, 39, *de la potențial la real* TeF, 232, *limitase valoarea aprioricului* TaK, 15, *principiului conceptibilului* TaK, 20, *hotarele putinciosului* „posibilului" XeP 2, 636.

Sub raport semantic, substantivele provenite din adjective pot uneori cumula două sau mai multe sensuri ale adjectivului corespunzător; așa se întîmplă în cazul cuvîntului *probabil*, care reunește, într-o semnificație unică, sensurile „care se poate produce" și „care exprimă o probabilitate". Alteori însă, substantivarea poate genera o mai evidentă diferențiere a sensurilor; prin substantivul *ideal* se înțelege (a) „ceea ce ține de idee, ideaticul" și (b) „ceea ce ține de forma perfectă", ultimul sens evoluînd, mai ales prin conotații pragmatice, spre ideea de „scop". În unele cazuri, substantivele conceptual abstracte obținute prin substantivarea adjectivelor sînt echivalente semantic cu termeni din aceeași familie în *-itate*. Faptul se observă mai ales atunci cînd

Scanned with OKEN Scanner

termenul abstract devine determinantul altui substantiv: *caracterul generalului* este echivalent cu *caracterul generalității* (d.e.: *ajunge la idealul și realul cauzei și a efectului* CâM, 101, *esențialile și accidentalile conceptelor* BăP, 108 etc.). Dar, așa cum s-a relevat anterior (v. § 112), unii termeni în *-itate* pot fi sinonimi cu alții, construiți pe baza aceluiași radical, în *-ism*. Această sinonimie între *-itate* și *-ism* nu este operantă prin aplicarea la adjective care au posibilitatea de a exprima particularități ale ființei umane. Astfel dacă pentru *universalitate* și *universalism* există posibilitatea sinonimiei, nu aceeași situație se reflectă în cazul *individualitate* și *individualism*. În acest caz, sensul filozofic propriu-zis este menținut de formația cu *-itate*, în vreme ce cea cu *-ism* indică o manieră, un mod de a fi, cu posibilitatea de a se aplica la cazuri concrete. Cu toate acestea, se remarcă această posibilitate evidentă a sufixului *-itate* de a realiza termeni care pot fi sinonimi atît cu formațiile în *-ism* cît și cu substantivele provenite din adjectivele cu același radical.

§ 145. Terminologia filozofică conține, în cantitate foarte redusă însă, și substantivări ale altor părți de vorbire. Termen central al filozofiei practice, *binele* este o substantivare a unui adverb. În acest caz, avem a face cu o tradiție a vechii limbi literare, care se caracteriza totuși printr-o oscilație în a folosi adjectivul substantivat sau adverbul substantivat: aceeași pagină a Bibliei de la București, de la 1688 (p. 135, col. 2), atestă ambele întrebuințări: *de vei face bunul și plăcutul* și *vei face plăcutul și binele*. Ca termen filozofic propriu-zis, acest substantiv provenit din adverb este folosit deja de Dimitrie Cantemir.

În greacă, ἀγαθόν provine de la un adverb, dar în latină are loc o substantivare a adjectivului: lat. *bonum*. Modelul acestor limbi este reflectat și în limba noastră pînă pe la 1880: *bunul* VîF II, 85r, PoM, 1r, HeC IV, 71, *bunul și răul* LaA, 5, *bunul suprem* BăF, 87r, *idealul bunului* CiF, 587, *un bun absolut* CoF, 427, *a bunului* LuL, 253. La o asemenea situație a contribuit și germ. *das Gut*, care provenea de la un termen ce funcționează deopotrivă ca adjectiv și adverb, precum și fr. *le bien* de sorginte adverbială. Toți autorii de texte filozofice întrebuințează însă și termenul *binele*, care apoi devine exclusiv, la E. Murgu întîlnindu-se și forma articulată *binul* MuF III, 141r.

Scanned with OKEN Scanner

Din pronumele personal *eu*, prin articulare, s-a obținut substantivul *eul*, care desemnează o noțiune filozofică cu largă circulație în filozofia postfichteană. Termenul apare deja la Eftimie Murgu, unde traduce lat. *ego: acel eu* MuF I, 6r, III, 93r, dar forma cu articol hotărît este întrebuințată începînd cu A. T. Laurian, care avea în vedere și termenul original germ. *das Ich*. Acest învățat folosește și pluralul *euri* (LaM, 72), care are o circulație în general redusă (NiM, 63, Gh CS 145, Co III, 419). V. Conta a preluat și cuvîntul latinesc *ego* (CoF, 264), după uzanța limbii franceze, termen care are în limba românească o întrebuințare rară. Corespondentul francez al românescului *eul* este *le moi* (un caz oblic), care nu a putut avea vreun rol în stabilirea termenului din română.

Substantivarea reflexivului *sine* apare la Ion Heliade-Rădulescu *(eu sau sine* HeC III, 382) și pornește de la un model francez *(le sien)*, care însă era un pronume posesiv.

Scanned with OKEN Scanner

XII SISTEMELE DE TERMENI CORELATIVI

§ 146. S-a remarcat în repetate rînduri trăsătura cunoașterii omenești de a ordona, clasifica, ierarhiza etc. cunoștințele, pornind de la conexiunile și interrelațiile elementelor universului, care se reflectă și în cugetare. În lucrările de filozofie publicate în românește, această idee apare mai explicit formulată în traducerea lui A. T. Laurian din Delavigne, dar situația este explicată în spirit raționalist, ca o necesitate a rațiunii, iar nu prin preeminența realului, care este și modelul funcțiilor și formelor rațiunii: „rațiunea... nu poate concepe nimica decît supt condițiunea douor idei care președ la esercițiul activității sale, adică ideea unului și a multiplului, a ființei și a părinței [= aparenței], a finitului și a infinitului, a substanței și a fenomenului, a cauzei și a efectului, a absolutului și a relativului, a necesariului și a contingentului" (LaM, 15). Trebuie specificat că sistemul noțiunilor (și cuvintelor) corelative nu se manifestă întotdeauna numai în formă binară așa cum este prezentat de obicei.

Pentru cunoașterea filozofică, stabilirea corelațiilor între noțiuni poate deveni, spre deosebire de alte forme de cunoaștere, un scop în sine; de altfel, formele generale ale determinismului și conexiunii universale, structura cunoașterii și a mecanismelor logice, dialectica și devenirea, fiind obiectul filozofiei, impun cu necesitate o astfel de sistematizare abstractă și generalizantă. Un exemplu în acest sens este și opera lui Mircea Florian, bazată pe bipolaritate ca idee de bază a construcției sistemului structurat pe „recesivitate" (v. ampla lucrare a acestui filozof, intitulată *Recesivitatea ca structură a lumii*).

Numărul sistemelor corelative este destul de mare, dintre acestea unele se impun prin importanță într-un număr apreciabil de sisteme filozofice, altele însă sînt specifice

numai unui sistem sau unui număr redus de sisteme. Pentru limbajul filozofic, această particularitate are consecințe importante, deoarece relevă un aspect al structurării discursului, iar, în perspectivă diacronică, permite surprinderea mecanismului prin care s-au constituit mijloacele de expresie, fluctuațiile și corespondențele care s-au stabilit de-a lungul procesului formării terminologiei actuale.

În linii mari, sistemele de termeni corelativi ar putea fi clasificate în mai multe grupuri reprezentative, care reflectă în esență tipul de relații stabilit între noțiuni și implicit între termenii care le desemnează.

(A) Cea mai evidentă și mai des întîlnită este relația dintre noțiunile polare, în formă curentă, opoziția, manifestată lingvistic prin termeni antinomici, ce desemnează concepte contrarii sau contradictorii: *adevăr — falsitate: una totdeauna iaste adevărată, alta mincinoasă* MiL, 90, *amestică cele adivărate cu cele falsă* MuF I, 18r, *se deduce adevărul seau minciuna altui giudeț* MuF I, 177r, *amestecăm adevărul cu falsitatea* MuF III, 118r, *vere au false* EnP I, 55, *veritate sau falsitate* NiM, 45, *falsitatea sau adevărul* CoF, 381, *adevărul și falsul* ConA, 42, *mai mult falș decît adevăr* XeP, 141; *afirmație — negație: să afirmăluește sau să tăgăduește* VîL, 150r, *sau adeveritoare, sau tăgăduitoare* GrL, 205, *în adeverire și tăgăduire* PoF, 114, *tot giudețul este seau afirmativ, seau negativ* MuF I, 146r, *afirmație și negație* MuF I, 146r, *luarea seau tăgăduirea* CâM, 24, *poate fi întăritoria și negatoria* BăC, 20v, *poate fi seau afirmativ, seau negativ* BăP, 115, *sau să se afirme, sau să se nege* MaL 2, 101, *afrimarea și băirea (ca negare)* FeL, 352, *act de afirmațiune seau negațiune* LuL, 29.

Din acest tip de sisteme de termeni corelativi mai fac parte și alte specii, cu o evoluție mai îndelungată sau mai redusă: *teorie — practică, concret — abstract, analiză — sinteză, empiric* (sau *sensibil*) *— rațional, necesitate — întîmplare, natură — voință, subiect — obiect, imanent — transcendent, materie — spirit, real — ideal, natură — societate, absolut — relativ, mișcare — repaus, existență* (sau *natură*) *— cugetare, existență — cunoaștere, coordonare — subordonare, real — aparent, calitate — cantitate, sacru — profan, subiect — predicat, empiric — transcendental, inducție — deducție, real — imaginar, a priori — a posteriori, certitudine — probabilitate, progres — regres, nominalism — realism, materialism — idealism* (sau *spiritualism*) etc.

(B) Un alt tip de relații corelative se creează prin sistematizarea noțiunilor afine sau complementare: *frumos — sublim: sentimentul frumosului și al sublimului* BoP, 6, LuL, 10; *observație — experiență: observațiuni și esperiențe* LuL, 113, *observațiune și ecsperiență* FlL, 122; la acestea se adaugă multe altele: *sofism — paralogism, ambiguitate — incertitudine, convingere — certitudine, esențial — necesar, necesitate — fatalitate, certitudine — adevăr, dezvoltare — progres, mișcare — dezvoltare, progres — civilizație, întîmplător — relativ, percepție — apercepție, argumentare — demonstrație, conștiință — cugetare, idealism — spiritualism, pyrrhonism — scepticism, socialism — comunism* etc. În multe cazuri, relațiile semantice dintre astfel de termeni pot fi de incluziune și foarte adesea de sinonimie parțială.

(C) De multe ori, raportarea noțiunilor între ele se face fie ca urmare a unei operații distributive sau divizionale (care poate epuiza sau nu elementele unui întreg), fie prin stabilirea laturilor organice ale unei realități, fie, în fine, ca urmare a unei relații evolutive prin enumerarea stadiilor unui proces. În aceste cazuri, avem a face cu alăturarea unor noțiuni prin care se vizează un întreg. Între termenii care desemnează aceste noțiuni se stabilesc, în mod firesc, aceleași corespondențe: *materie — formă: materia, forma și actul* StaG, 18, *materia și forma noțiunei* BăC, 33^{r}, *materia este față cu forma* Le CL XVIII, 325, *adevărul material sau numai formal* XeV, 11; *spațiu — timp: de vreme și de loc* VîL, 145^{v}, *timpul și spația* CâM, 19, *lucru spațial sau timpural* LaI, 12^{v}, *timpul și spațiul* LaM, 36, *un ce estins spațiosamente și temporalmente* BăM, 30, *timpul, locul* EnP I, 64, *în spațiu și timp* CoM, 205. Din această categorie mai fac parte sisteme precum: *spațiu — timp — mișcare, materie — mișcare, materie — mișcare — spațiu — timp, materie — forță, singular* (sau *individual*) *— particular — universal, necesar — universal, individual — particular — general, realitate — posibilitate — probabilitate, natural — supranatural, sensibilitate — intelect — rațiune, rațiune — voință, sensibilitate — cugetare — voință, noțiune — judecată — raționament, teză — antiteză — sinteză, senzație — reprezentare, fizică — metafizică, contrariu — contradictoriu, cantitate — calitate — relație — modalitate, sferă — conținut, diviziune — clasificare, figură — mod, aristotelic — goclenian, gen proxim — diferență specifică, capital — muncă, individual — social* etc.

Scanned with OKEN Scanner

(D) Noțiunile filozofice pot apărea în corelație și ca urmare a unor raporturi de dominare stabilite între ele: *cauză — efect: de la pricini la isprăvi* VîL, 145v, *cauză și efect* PoM, 40v, *dovedim... pricinuitul din pricina sa* PoF, 126, *după pricină și efecturi* HeM, 295, *causă și făcut* BăC, 87v, *causă și efect* CiF, 109; *gen — specie: neam seau feliu* MuF I, 9v, *genuri și spiție* BăC, 33v, *speciele și genurile* LaF, 62, *ca specia cătră genere* BăE, 31, *spițăle, genurile* MeF, 2v, *specia au genul* EnF I, 111. Țin de această subdiviziune și alte sisteme precum: *condiție — condiționat, esență — fenomen, noumen — fenomen, esențial — contingent, necesitate — libertate* etc.

În general, sistemele de termeni corelativi reflectă în perspectivă istorică procesul neologizării limbajului filozofic românesc. Atunci cînd pentru un grup de astfel de termeni se întrebuințau alături cuvinte vechi și neologisme se simțea în general nevoia de a aduce la același nivel întreg grupul. Totuși, prin acceptarea unor cuvinte vechi de terminologia filozofică modernă, se întîlnesc pînă astăzi sisteme în care coexistă elemente lexicale din limba veche și populară, cu altele noi. Un mare rol l-au avut sistemele de termeni corelativi în stabilirea și stabilizarea semantică pentru termenii vechi și noi, știut fiind caracterul mai puțin constant și mai greu de surprins al semantismului cuvintelor abstracte.

Scanned with OKEN Scanner

Anexă

EDITAREA TEXTELOR DE FILOZOFIE

Cunoașterea și, implicit, aprecierea contribuției înaintașilor în domeniul difuzării și al dezvoltării filozofiei în spațiul românesc, precum și a aportului lor la formarea terminologiei filozofice, sînt, în mod necesar, dependente de posibilitățile studierii nemijlocite a textelor de filozofie rămase de la acești înaintași, căci exegezele existente în acest sens nu oferă toate datele cerute de o cercetare aprofundată. Ținînd cont că cele mai multe dintre lucrările de filozofie de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și din veacul al XIX-lea au rămas în manuscris, iar cele care au fost tipărite atunci nu mai au astăzi o difuzare corespunzătoare, se impune cu necesitate în epoca noastră editarea sau reeditarea acestor lucrări, realizîndu-se astfel singura posibilitate de a repune în circulație asemenea opere. Procesul editării și al reeditării vechilor texte filozofice românești a fost în general lent, abia în ultimele decenii făcîndu-se pași mai importanți în acest sens, fără a se reuși totuși o activitate suficient de rodnică în acest domeniu și fără a se obține întotdeauna rezultate mulțumitoare.

Editarea oricărui text românesc din epoca veche sau din perioada formării limbii și culturii românești moderne reprezintă, fără îndoială, un fapt remarcabil și cel care și-a asumat sarcina de a da la lumină textul respectiv merită toată aprecierea, dacă această sarcină a fost dusă la sfîrșit cu rezultate bune. Este absolut necesară însă, de fiecare dată, verificarea acestor rezultate, căci se poate întîmpla ca editarea, în loc să producă efectul cultural scontat, să realizeze o imagine falsă asupra fenomenelor, cînd textul publicat conține (prea multe) elemente diferite față de original și, ca atare, nu este o oglindă a acestuia. Aparent nu orice text (vechi) necesită din partea editorului insistența în a asigura o mare acribie filologică, important ar fi doar

să nu fie modificat conținutul de idei, chiar dacă unele cuvinte, sintagme sau fraze ar fi „rectificate" într-un scop sau altul. Așa s-ar pune problema numai dacă n-ar exista o legătură strînsă între aspectul limbii textului, modul în care se exprimă ideile și natura acestor idei sau dacă specialiștii în materie, în speță istoricii culturii ori ai unei anumite discipline științifice sau arte, n-ar fi interesați în a cunoaște, o dată cu istoricul apariției, dezvoltării și difuzării ideilor, elementele lexicale prin care au fost semnificate noțiunile și oscilațiile care au avut loc pe acest teren.

Pe de altă parte, o ediție a unui text din epoca veche sau din cea modernă trebuie să rămînă sub toate aspectele și depozitara unui document de epocă, trăsătură ce nu poate fi asigurată fără a păstra intacte faptele de limbă care leagă textul de epoca în care a fost scris ori de maniera proprie a unui învățat de a se exprima. În acest sens, orice ediție trebuie să ofere un text care să poată constitui și un obiect al cercetării lingvistice, căci, chiar dacă anumite intervenții privind unele aspecte ale limbii sînt uneori necesare, — acestea trebuie să fie neapărat semnalate în ediție —, forma tipărită sau retipărită a unui text (vechi) necesită, sub toate aspectele, însușirea de a reflecta cît mai fidel limba în care a fost scris. Este necesară, de aceea, atît lectura corectă a originalului, cît și interpretarea adecvată a grafiei și a ortografiei.

Textele filozofice care aparțin perioadei de formare a terminologiei filozofice românești moderne au fost (re)editate în mică parte, dar și dintre edițiile care s-au realizat puține pot fi apreciate ca adevărate deținătoare ale originalelor. De asemenea, numai în puține cazuri edițiile respective au fost însoțite, alături de detaliile de istorie culturală sau de evaluările în ce privește conținutul de idei, și de analize ale limbii în care au fost scrise acele texte. Fenomenul este în parte explicabil prin lipsa lucrărilor de sinteză asupra evoluției limbii filozofice la români și prin necunoașterea multora dintre traducerile, prelucrările sau exegezele realizate de înaintași.

În aceste condiții, este necesară o evaluare a modului în care s-au realizat pînă acum edițiile de texte filozofice românești, luînd în discuție mai ales erorile sau inadvertențele care s-au strecurat cu prilejul editării, uneori din dorința de a prezenta un text „mai bun" decît cel original, text însă care a ajuns în final mai puțin conform cu realitățile lingvistice ale epocii în care a fost scris și cu maniera

Scanned with OKEN Scanner

proprie a autorului de a reda noțiunile filozofice în românește.

Opera filozofică manuscrisă a lui Samoil Micu a fost editată de Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe în anul 1966 sub titlul: Samuil Micu, *Scrieri filozofice*. În felul acesta, întreaga operă filozofică a învățatului ardelean vedea lumina tiparului (cea mai mare parte fiind tipărită încă în vremea autorului). Editorii au stabilit textul pe baza manuscriselor nr. 119 și 226 (și, redacția ulterioară, ms. rom. 94, II) existente în fondul Bibliotecii Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca. Deși redarea textului este interpretativă, s-au păstrat oscilațiile și ezitările autorului, prin note oferindu-se și utile informații suplimentare. Editorii au stabilit că, pentru *Dreptul firii* și pentru *Etică*, Micu s-a folosit, alături de lucrările lui Baumeister, și de Carol Steinkellner, *Institutiones philosophice moralis in usum auditorum philosophiae* (prima ediție, Vindobonae, 1769). Se fac, de asemenea, observații în legătură cu modul în care a tradus Micu, în diferite momente, originalele pe care le-a avut în vedere [193].

Foarte necesară ar fi însă și reeditarea lucrărilor de filozofie apărute în timpul vieții lui Micu, astăzi raritățI bibliografice, avînd în vedere și manuscrisele rămase de la acest învățat. S-ar putea astfel urmări care a fost maniera de prelucrare a traducerii inițiale, realizate în jurul anului 1780, și care au fost opțiunile sale în momentul tipăririi. S-ar observa cu acest prilej, de exemplu, faptul că în traducerea logicii Micu a optat la 1781 pentru un număr mai mare de împrumuturi neologice, pe care apoi le-a înlocuit prin calcuri, sau a reținut, din cei doi membri ai unei glose de alternare dintre un cuvînt vechi și unul neologic, numai cuvîntul vechi. Fenomene la fel de interesante s-ar putea observa și în cazul adaptării împrumuturilor ori al realizării derivatelor. Cîteva exemple vor ilustra aceste situații [194]: la 1781, Micu scria *filosofescă*, iar la 1799, *filosoficească*, *cauză* este înlocuit cu *pricină*, iar *răciune*, tot cu *pricină*, în locul lui *metod* se folosește apoi *cale*, *iura sau legile* este înlocuit cu *dreptul*, în loc de *regule* scrie apoi *legile*, glosa

---

[193] Anterior, unul dintre editori (Pompiliu Teodor) cercetase *Importanța variantelor pentru studiul terminologiei* (acesta este titlul unui capitol din studiul Pompiliu Teodor, *Izvoarele lucrărilor de filozofie traduse și prelucrate de Samuil Micu*, în „Studii și cercetări științifice", Filologie, Iași, XI (1960), fasc. 2, p. 235—244).

[194] Materialul acestor confruntări a fost oferit de cercetătorul Mihai-Alin Gherman din Cluj.

Scanned with OKEN Scanner

inițială care alterna forme ale unui neologism *reprezentație sau răprăzantăciune* este apoi redusă la primul element, forma *speție* este substituită de *spiță*, *genere* de *feliu*, în loc de *universale*, *de obște*, rămîne numai *de obște*, iar în loc de *să definească sau să hotărască*, numai *să hotărască*. Urmărind metamorfoza traducerii realizate de Samoil Micu pînă în momentul tipăririi ei, se pot constata nu numai nesiguranțele, oscilațiile sau opțiunile diferite de la o perioadă la alta ale marelui învățat în ceea ce privește terminologia filozofică adoptată, dar și prefacerile reale pe care le suferea limba literară de atunci, prefaceri al căror ritm se accelera, în căutarea formelor, variantelor și cuvintelor care să corespundă cât mai bine necesităților timpului.

Ediția a doua a traducerii lui Petru Stamatiadi, realizată de Em. Grigoraș în 1925, deși apare cu un titlu nou, este foarte aproape sub aspectul limbii de original, îngrijitorul evidențiind în introducere multe dintre faptele de limbă deosebite, fără a realiza totuși o analiză complexă a textului (v. și § 22). În mod eronat, Grigoraș credea că a descoperit un filozof român original în secolul al XVIII-lea, lucrarea lui Petru Stamadiadi nefiind decît o traducere după E. Vulgaris.

Editarea de către Antonie Plămădeală a manuscriselor de filozofie rămase de la Lazăr Asachi realizează în unele cazuri (cînd manuscrisele nu se află în bibliotecă) singura posibilitate de a cerceta conținutul și limba textelor acestui învățat iluminist moldovean. În lucrarea *Lazăr-Leon Asachi în cultura română* (Sibiu, 1985), textele originale sînt redate fără intervenții și cu explicațiile necesare, încît pot fi consultate cu folos (v. și § 25).

Dintre lucrările de filozofie ale lui Eufrosin Poteca s-a publicat, în 1981, *Elementuri de metafizică* (ms. rom. 1173 de la Biblioteca Academiei Române, București) într-o culegere de texte inedite aparținînd mai multor cărturari din prima jumătate a secolului al XIX-lea [195]. Petre Costinescu, comentatorul și îngrijitorul textului lui Poteca, a reușit o eficientă punere în valoare a originalului, descoperindu-i și modelul străin (v. și § 30).

Opera lui Eftimie Murgu a fost, în ultimele decenii, în repetate rînduri în atenția specialiștilor, de o deosebită atenție bucurîndu-se activitatea profesorală a acestui învă-

---

[195] V. Aaron, Al. Beldiman, C. Conachi, N. Dimachi, D. Gusti, C. Negruzzi, G. Pașacov, V. Pogor, E. Poteca, *Scrieri literare inedite*, București, 1981.

ţat, căci deschiderea cursului său de filozofie, în noiembrie 1834, a reprezentat începutul învăţămîntului superior în Moldova şi piatra de temelie a facultăţilor de filozofie şi de drept, pe baza cărora s-a înfiinţat în 1860 prima universitate a românilor. În ediţia Eftimie Murgu, *Scrieri*, Bucureşti, 1969, alcătuită de I. D Suciu, au fost cuprinse o parte dintre lucrările rămase de la revoluţionarul bănăţean, printre care fragmente dintr-un manuscris conţinînd cursul de filozofie ţinut de Murgu la Iaşi. Acest text provenea de la un cursant al Seminarului de la Socola, care ţinea de sistemul de învăţămînt al Academiei Mihăilene şi unde se audiau prelegerile lui Murgu la Facultatea Teologică.

După aproape două decenii de la ediţia îngrijită de I. D. Suciu, Victor Ţîrcovnicu a editat sub titlul Eftimie Murgu, *Curs de filosofie ţinut la Academia Mihăileană (1834—35; 1835—36)*, Timişoara, 1986, manuscrisul cel mai apropiat redacţiei originale, făcînd confruntări şi cu celelalte manuscrise existente. Manuscrisul editat a fost identificat de G. Ivănescu (v. § 32), iar nu de Emil Diaconescu cum menţionează Ţîrcovnicu în studiul introductiv, iar identificarea celorlalte manuscrise precum şi stabilirea trăsăturilor cursului editat au fost stabilite anterior [196] şi nu sînt, cum s-ar putea crede, în lipsa oricăror specificări în acest sens, contribuţii ale editorului.

Textul publicat de Victor Ţîrcovnicu conţine deseori emendări ale originalului, care nici nu realizează unificarea formelor, aşa cum şi-a propus editorul, şi nici nu erau necesare pentru înţelegerea textului, căci acesta a fost foarte îngrijit şi clar redactat. Astfel, editorul a redat prin *uitat* calcul *úitắt* „intuiţie", dar aici Murgu voia să evite folosirea unui participiu (substantivat) omonim aceluia al verbului *a uita*, căci *a se uita* — a cărui corespondenţă semantică cu lat. *intueor* i-a sugerat calcul — nu are un participiu cu largă întrebuinţare. Inoportună este redarea în forma *conştiiu* (p. 252) [197] şi *conştiinţă* (p. 259) a cuvintelor *consciu* (MuF III, 92^{v}) şi *consciinţă* (MuF III, 110^{r}). Ca bănăţean, Murgu folosea formele cu *sce* şi *sci*, recomandate de Paul Iorgovici, iar scrierea ca atare cu slove chirilice nu-i punea editorului nici o problemă de interpretare.

---

[196] V. Ioan Oprea, *Eftimie Murgu la Academia Mihăileană*, în „Anuar de lingvistică şi istorie literară", XXVII (1979—1980), p. 179—183.

[197] În continuare, trimiterile la originale se vor face cu siglele obişnuite iar cele la ediţiile luate în discuţie, numai prin indicarea paginii.

Scanned with OKEN Scanner

În textul publicat de Victor Țircovnicu, neologismele care pornesc de la imparisilabicele latinești în *-(t)io, -(t)ionis* apar redate în *-(ț)ie* sau în *-(ț)iune*. Dacă unele substantive în forma *-(ț)ie* corespund unora dintre opțiunile lui Murgu (*condiție* MuF III, 110r, 119v), de cele mai multe ori însă editorul a modificat formele existente în textul original pentru a ajunge la cuvinte în *-(ț)ie: condicione* (MuF III, 110r) transcris *condiții* (p. 259), *propozicione* (MuF III, 149v), *propoziciunea* (MuF III, 158r) și *propoziție* (MuF III, 119v), transcrise *propoziția* (p. 264, 278, 282). Mai nefirească este transcrierea prin *-(ț)iune*, ținînd cont că asemenea forme apar abia în jurul anului 1845, fiind promovate atunci simultan de o serie de învățați din cercul Blajului (precum A. T. Laurian, T. Cipariu etc.). La Murgu, formele preferate sînt în *-(ț)ione* (uneori modificat): *abstraccione* (MuF III, 74r), transcris *abstracțiune* (p. 244), *condicione* (MuF III, 118r, 122v, 157v) și *condițione* (MuF III, 119v, 120r), transcrise *condițiune* (p. 263, 264, 265, 281), *constituționele* (MuF III, 161v), transcris *constituțiunile* (p. 283), *națione* (MuF III, 157v), modificat *națioane* (p. 281) și *națioanelor* (MuF II, 32v, reprodus ca atare în ediție la p. 162), *religione* (MuF III, 161v), devenit în mod surprinzător în ediție *relighiunea* (p. 283) etc. Sînt numeroase cazurile de înlăturare a fonetismelor învechite, regionale sau care atestă anumite influențe ce se exercitau în acea epocă. Nu este normal ca forma *sistimă* să fie redată prin *sistemă*, căci, deși traducea după latină, Murgu putea folosi, desigur, forma uzuală atunci, care urmărea pronunția din neogreacă.

Deși unele fragmente din lucrările de filozofie rămase de la A. T. Laurian, Simion Bărnuțiu și de la alți învățați au fost publicate, mai ales în ediții pentru publicul larg [198], trebuie spus că textele filozofice din perioada marilor acumulări din cadrul formării terminologiei moderne, care este și perioada cea mai fecundă în formarea spiritelor filozofice românești din secolul trecut (adică intervalul 1830—1860), nu au beneficiat de atenția cuvenită și în bună parte sînt necunoscute cercetătorilor de astăzi. Dacă despre A. T. Laurian, Simion Bărnuțiu, Timotei Cipariu și alții se amintește uneori, atribuindu-li-se, cu destule precauții, anumite

---

[193] V. d. e., *Filozofie și religie în evoluția culturii române moderne*. Studii și antologie de S. Ghiță și D. Ghișe, I — II, București, 1984, și *Antologie de filosofie românească*. Antologie, prefață și prezentări de Mircea Mâciu, I — III, București, 1986.

merite, despre învățați precum Petru Câmpeanu, Anton Velini etc. nu se cunosc amănunte în legătură cu contribuția la învățămîntul filozofic românesc.

De o atenție deosebită s-a bucurat în ultimul timp din partea specialiștilor activitatea lui Titu Maiorescu, personalitate considerată astăzi figură reprezentativă a celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. O înaltă apreciere cîștigase însă de mult timp Maiorescu, prin rolul său în promovarea și dezvoltarea logicii și filozofiei, prin lucrările originale și prin traduceri și, îndeosebi, prin profesoratul la catedrele universitare din Iași și din București. Cu toate acestea, pînă de curînd, multe dintre lucrările sale importante aparținînd domeniului filozofiei rămăseseră în manuscris și, ca atare, puțin cunoscute. Sarcina de a remedia acest neajuns și-a asumat-o Alexandru Surdu, care (uneori în colaborare) a realizat în mod succesiv publicarea celor mai importante manuscrise de logică și de filozofie rămase de la Maiorescu. În anul 1975, apăreau, ca anexă la lucrarea Mihai Eminescu, *Lecturi kantiene*, editată de C. Noica și Al. Surdu, două fragmente traduse de mentorul „Junimii" din *Critica rațiunii pure*. Ulterior, s-a editat Titu Maiorescu, *Prelegeri de filosofie*, Craiova, 1980, ediție îngrijită, note, comentarii și indice de Grigore Traian Pop și Alexandru Surdu. Sînt cuprinse aici prelegerile universitare ale lui Titu Maiorescu conținute în manuscrisele nr. 1520 și nr. 1521 de la Biblioteca Academiei Române, editorii operînd unele reorganizări ale materiei în vederea unei mai evidente filiații a ideilor și a temelor abordate. Emendările ortografice, precum și opțiunea pentru păstrarea unora dintre particularitățile scrisului maiorescian au fost finalizate în general pe baza unor principii valide, încît textul publicat reflectă caracteristicile originalului.

Între faptele de limbă păstrate se află atît forme ale cuvintelor și derivatelor, cît și variante grafice: *asociărilor de idei* MaF, 33 (p. 34), *quantificarea* MaF, 313 (p. 184, folosit ca atare și înainte de Maiorescu, cf. MaL, 109), *quantitativă* MaF, 83 (p. 57), *equilibriu* MaF, 218 (redat: *equilibru*, p. 145) și *echilibriu* MaF, 302 (redat: *echilibru* p. 202) cu oscilația din epocă (cf. și *ecuipolente* MaL, 70), *princip* MaF, 75 (p. 50) etc. Uneori apar însă modificări ale formelor originale: *lucru conștiut* MaF, 62 devine *lucru conștient* (p. 47; forma *conștiut* a fost folosită și altădată de Maiorescu: *raportului conștiut*

MaL 2, 100), *se desvoaltă* MaF, 89, apare redat *se dezvoltă* (p. 60) etc. Formele originale corespundeau însă realităților limbii epocii încît modificarea lor nu este salutară.

Și mai multe corectări a crezut Alexandru Surdu că sînt necesare în cazul editării unui manuscris provenind de la Constantin Erbiceanu și conținînd lecțiile de logică din 1863 (ms. rom. 3348 de la Biblioteca Academiei Române). Manuscrisul a fost publicat, împreună cu alte lucrări de logică ale lui Maiorescu, printre care și ultima ediție antumă, din 1898, a cunoscutei *Logici*, în volumul Titu Maiorescu, *Scrieri de logică*, București, 1988, stabilirea textelor, traducerea, studii introductive și note de Alexandru Surdu. Fără îndoială, forma textului necesită unele emendări în sensul măririi inteligibilității acolo unde era cazul; nu erau însă necesare o serie de modificări ale cuvintelor în spiritul limbii actuale și nici avînd în vedere formele pe care le-a utilizat mai tîrziu Maiorescu. În perioada din care datează manuscrisul, limba română literară se caracteriza printr-o mare varietate a formelor lexicale și prin multe oscilații, iar Maiorescu era puternic influențat de terminologia latinistă, îndeosebi de cea încetățenită în Iași de Simion Bărnuțiu, un model al profesorului în acel timp. Ca atare, multe dintre corecturile operate de editor asupra cuvintelor din manuscris nu sînt întemeiate din perspectiva fidelității față de original. Astfel, redarea analogică a lui *ct* latin prin *pt* era atunci răspîndită la mulți învățați și, deci, prezența fenomenului la Maiorescu este explicabilă: *astrapte* MaL 1, 44r (în ediție: *abstracte* p. 105), *fipțiumilor* MaL 1, 40r (devenit: *ficțiumilor* p. 98), *obiept* MaL 1, 39r (redat: *obiect* p. 96), *subiept* MaL 1, 40r (transcris: *subiect* p. 98) etc.; de altfel, în mod cu totul izolat asemenea situații se întîlnesc și în lucrările mai tîrzii ale lui Maiorescu: *un efept* MaF, 6. Era nimerită păstrarea substantivelor în *-ciune*, care atunci erau în uzul multor intelectuali, chiar dacă mai tirziu Maiorescu va renunța la ele: *demustraciune* MaL 1, 46r, *demonstraciune* MaL 1, 57v, devenite în ediție *demonstrațiune* (p. 109, 136), *determinaciune* MaL 1, 44r, redat *determinațiune* p. 105, *opuseciunea* MaL 1, 42r, redat *opoziținea* p. 103, *representaciunei* MaL 1, 40v, redat prin *reprezentațiunei* p. 99, *subalternaciunea* MaL 1, 53r, reprodus *subalternațiunea* p. 123; chiar mai tîrziu însă Maiorescu scria *terminăciunile* MaL, 18. Era firesc să fie păstrată și forma *sintese* MaL 1, 46r (redat *sinteză* p. 109), căci substantivele de acest tip erau atunci încadrate mai ales la declinarea a III-a, nu

Scanned with OKEN Scanner

la declinarea întîi, ca astăzi. De asemenea, corespondentele românești ale substantivelor latinești în *-antia*, *-entia* aveau în acel timp redări mai ales în *-anție* și *-ență* (devenit uneori și *-ință*): *aparenția* MaL 1, 39r (redat: *aparența*, p. 96), *diferința specifică* MaL 1, 49v (redat: *diferență specifică* p. 116; forma *diferință* este folosită și mai tîrziu: *diferințelor specifice* MaL, 40), *esența* MaL 1, 40v (transpus: *esența* p. 99). Și alte forme neobișnuite astăzi, păstrate în ediție și semnalate cu *sic!*, erau curente în epocă: *note generarii* MaL 1, 44r (p. 106), *o formă socialistică* MaL 1, 49r (p. 114) etc. (în primul caz este redarea lat. *-alis* prin asimilarea la *-arius*, în cel de-al doilea este vorba de un împrumut: germ. *sozialistisch*). În acel timp, se uza aproape exclusiv de *județ* și *județiu* (sau *judeciu*) pentru a reda noțiunea „judecată". Maiorescu va adopta și va impune pe *judecată* mai tîrziu; deci: *teoria udeților* MaL 1, 51r, iar nu *teoria judecăților* p. 119, *forme de județie*, și nu *forme de judecăți* p. 121. Tot mai tîrziu, se va adopta și impune *ordona* în locul latinismului *ordina*, și, ca atare, la 1863 este normal să întîlnim: *subordinată* MaL 1, 44r (redat în ediție *subordonată* p. 105; cf. și mai tîrziu: *subordinate* MaL 2, 29, 114, *subordinare* MaL 2, 56), *supraordinată* MaL 1, 44r (care apare, la p. 105, redat în două moduri: *supraordonată* și *supraordinată*) etc.

Se constată așadar, că, în ciuda calităților pe care le întrunesc edițiile textelor maioresciene, acestea conțin aspecte criticabile din punctul de vedere al fidelității față de original și din acela al corespondenței cu realitățile lingvistice ale timpului.

Manuscrisul lui Eminescu conținînd traducerile din opera lui Kant a fost editat în mai multe rînduri (începînd cu 1905), în ultimele decenii realizîndu-se chiar două editări. Fiind mai puțin preocupați de „finisarea" limbii manuscrisului, C. Noica și Al. Surdu au realizat, în 1975, o foarte utilă, din toate punctele de vedere, ediție a fragmentelor traduse din *Critica rațiunii pure*. Se oferă, de fiecare dată, indicații asupra corecturilor, ezitărilor și completărilor din manuscris, editorii prezentînd în *Lecturi kantiene* un text cu toate atributele autenticității. Cu deosebită grijă au fost editate aceste fragmente și în volumul XIV din ediția academică de *Opere* ale marelui geniu național (volum apărut în 1983), procedîndu-se la transpunerea ortografiei și oferindu-se un bogat aparat critic.

Scanned with OKEN Scanner

Alte lucrări cu caracter filozofic ale lui Mihai Eminescu au fost publicate în volumele aceleiași ediții academice și în seria *Fragmentarium*.

Probleme deosebite de editare pun, fără îndoială, textele din epoca veche, mai ales acelea care s-au păstrat în manuscris, în copii sau în însemnările cursanților. Dar grija pentru autenticitate nu trebuie să lipsească nici în cazul unor texte mai tîrzii, mai apropiate de epoca noastră și scrise cu alfabet latin, căci interpretarea corectă a grafiilor și respectarea limbii autorului sînt cerințe prioritare. Este preferabil să se mențină o greșeală a autorului, decît să fie corectat greșit de către editor.

Această sumară trecere în revistă nu a avut ca scop o „critică" a edițiilor lucrărilor de filozofie din perioada formării terminologiei moderne, ci a atras numai atenția asupra chestiunilor legate de realizarea de ediții utile, care să poată servi atît ca sursă a cunoașterii ideilor dintr-o anumită epocă și la un anumit învățat, cît și ca document de limbă pentru epocă și pentru autor. De aceea, nu este suficient motivată nici uniformizarea faptelor de limbă atunci cînd ele se prezintă diversificate sau oscilante și nici interpretarea conținutului ideatic supralicitînd faptele. După cum s-a văzut, trebuie ținut cont că învățații au ezitat, și-au modificat în timp mijloacele de expresie, în corelație cu evoluțiile din epocă sau în funcție de propriile opțiuni de moment. Nu au temei, deci, intervențiile în text în vederea prezentării operei unui învățat ca fiind scrise numai după anumite reguli, dacă normele scrisului său au variat în timp.

Desigur, există unele dificultăți în înțelegerea unor termeni din epoca veche sau chiar din perioadele mai apropiate nouă, unele fapte lingvistice de atunci nu mai sînt în uz astăzi, iar altele nu sînt omologate ca fiind corecte. Sarcina editorului nu este, în aceste cazuri, de a schimba situațiile din original, ci de a semnala faptele deosebite, de a le explica și a le corela cu altele similare. Editarea unui manuscris sau a unei cărți (mai ales dacă acestea sînt vechi) nu se poate sustrage exigențelor filologice; nu putem avea ediții pentru idei și ediții pentru fapte lingvistice, fiecare ediție trebuie să aibă în vedere ambele destinații. Editorul nu trebuie să-și pună problema că, dacă nu „îndreaptă", textul nu atestă în mod concret munca sa susținută pentru îngrijirea lui; dacă va interpreta corect grafiile și le va reda după normele ortografice actuale și dacă va oferi un text cît mai conform originalului, contribuția sa va fi

Scanned with OKEN Scanner

plină de merite. A modifica termenii originari, indiferent cum ar putea fi ei calificați din perspectiva limbii actuale, înseamnă a afecta structura propriu zisă a lucrării, a-i afecta trăsăturile intrinseci și consistența. Sînt foarte utile însă informațiile de istorie culturală, de filiație a ideilor sau observațiile asupra limbii, pe care editorul este cel mai în măsură să le facă. Foarte necesare sînt, de asemenea, informațiile în legătură cu procesul prin care a trecut o anumită scriere pînă a ajuns în faza de tipărire. În cazul în care autorul a realizat mai multe redacții, mai ales cînd acestea sînt făcute la distanță în timp, trebuie urmărită care a fost evoluția acestuia, cum a considerat el în diferite momente că trebuie să îmbrace în haină românească ideile filozofice.

Din păcate, procesul de editare a textelor filozofice românești nu se desfășoară într-un ritm mulțumitor și nu are la bază un plan pe baza căruia să se urmărească tipărirea sistematică și în condiții optime a monumentelor de limbă și de cultură din sectorul filozofic. Cert este însă că, în ultimul timp, s-a creat un climat favorabil și se manifestă mai mult interes pentru asemenea probleme.

Scanned with OKEN Scanner

Încheiere

TERMINOLOGIA FILOZOFICĂ ȘI NIVELUL CULTURII

Există, în general, grade deosebite în care diferite sectoare ale unui proces își aduc contribuția la constituirea unei realități sau la statuarea unei situații. Din secțiunea consacrată etapelor constituirii terminologiei filozofice românești moderne s-a putut constata că în perioadele esențiale ale formării acestei terminologii cei mai mulți dintre învățații care activau pe tărîmul difuzării filozofiei la români promovau în idei direcția rațională, în special cea de factură kantiană, iar în lexic orientarea neologistică, în general, de nuanță latinist-purist. Dar latiniștii au avut un rol foarte mare nu numai prin numărul lor și prin răspîndirea în toate provinciile locuite de români, ci mai ales prin statutul lor social, prin activitatea didactică. Rolul latiniștilor ca profesori — subliniat în chip deosebit de N. Iorga, G Ibrăileanu, Ov. Densusianu, G. Bogdan-Duică și G. Istrate — , ca modelatori ai mai multor generații, le augmentează simțitor contribuția la făurirea României moderne. Mulți dintre ei, ne-o relatează în repetate rînduri urmașii, nici nu erau de altfel profesori obișnuiți: Murgu, Bărnuțiu, Laurian, Cipariu, Pumnul au devenit în ochii elevilor lor adevărate figuri simbolice. A forma prin școală generațiile tinere înseamnă mai mult decît a difuza prin tipar lucrări de specialitate, care pot avea un rol mai mare sau mai mic în formarea conștiinței sociale. De aceea, atenția cu care trebuie cercetate cursurile manuscrise nu este numai aceea de a înregistra un document, prin acest document aflăm situația unui întreg grup social și uneori a unei societăți.

Există predispoziția de a atribui mai ales literaților un rol deosebit de important în mișcarea culturală și în progresul culturii, atît sub aspectul ideilor, cît și sub acela al promovării unei conduite lingvistice la o anumită colectivitate și într-un anumit timp. Asemenea precept trebuie

Scanned with OKEN Scanner

însă privit din perspectiva unui înalt grad de relativitate. Literatura este fără îndoială una dintre laturile importante ale culturii, dar rostul ei, ca artă, nu este numaidecît acela de a oferi idei și cu atît mai puțin modele lingvistice. Chiar dacă acest rol nu-i este străin, pentru un popor care abia pășește, la nivel oarecum generalizat, pe treptele emancipării, instituția care are rolul determinant este școala, adică mijlocul cel mai eficient și mai programatic organizat pentru modelarea conștiințelor prin propagarea ideilor, conceptelor științifice, filozofice, de teoria artei etc. și totodată prin propagarea mijloacelor lingvistice prin care sînt desemnate și corelate asemenea noțiuni. Prin urmare, progresul cultural al unei națiuni este determinat în primul rînd de instrucție, de școală și în al doilea rînd de literatură, presă, teatru etc. În acest spirit, este de așteptat ca și personalitățile de seamă, marii dascăli și, adeseori, modelele urmate de generațiile în formare să se afle printre slujitorii acestei instituții. De aceea, un reprezentant al școlii, dacă are suficiente condiții de afirmare și este dotat cu aptitudini deosebite, este mai important pentru ridicarea nivelului cultural decît alți învățați, chiar dacă de obicei există tendința de a trece cu vederea acest lucru.

Iluminiștii români au insistat permanent asupra necesității imperioase de a ridica prin filozofie gradul de cultură și de conștiință al românilor, de a-i face părtași la cele mai de seamă cuceriri ale minții omenești. La A. T. Laurian, filozofia capătă valențe practice, active, cînd, în 1842, se adresează elevilor săi: „Cunoștințele dobîndite prin filozofie să le întrebuințați spre binele și folosul patriei și al nației, al nației românești, carea după atîtea veacuri de calamități începe a resufla, începe a se ridica, începe a-și cunoaște starea sa și a privi spre vietorime mai fericită, se bucură că vede o junime plină de duh și de zel și îndrăznește a-și face nădejdi mîngăitoare" (LaD, 16r). Toți învățații au considerat filozofia o latură importantă a unei culturi moderne, chiar aspectul ei cel mai înalt. Grefată pe raționalismul cultivat și de vechile școli românești și promovînd încrederea în rațiune și în general în posibilitățile omului, filozofia kantiană a fortificat ideile iluministe, le-a asigurat argumentația și le-a extins răspîndirea [199]. Kantia-

[199] O imagine a modului în care kantianismul a sprijinit ideile iluministe se întîlnește în lucrarea Mario Casula, *L'Illuminismo critico*, Marzorati-Editore, Milano, 1967, în care se urmăresc situațiile specifice mai ales Germaniei, dar cu aspecte generalizante.

Scanned with OKEN Scanner

nismul a stimulat la români cugetarea abstractă, asigurînd în interiorul ei un anumit echilibru și o rigoare a proceselor logice. Nu întîmplător P. P. Negulescu, un exeget al lui Kant, ajunge la concluzia că „Pe terenul abstracțiunii, în lumea conceptelor și noțiunilor desbrăcate de orice realitate materială, unde orice siguranță de fapt lipsește, singura garanție a adevărului e consecvența logică, consecvența logică cea mai strictă, iar datoria de a nu se contrazice e pentru scriitor o obligație morală, în înțelesul cel mai înalt al cuvîntului, și în același timp condiția supremă a credibilității lui" (NeC, 78—79).

Păstrînd pînă în zilele noastre aureola elevației și cugetării înalte, filozofia devine pentru toți intelectualii unei țări un tărîm rîvnit, măcar în parte, și, pe măsura evoluției sociale, preocupările filozofice, chiar cînd nu se constituie în sisteme propriu-zise, devin tot mai numeroase, fenomenul antrenînd deopotrivă pe cei care se consacră studiului și cultivării filozofiei (filozofii în sens larg), pe oamenii de știință și pe scriitori. Ultimii consideră chiar un act de mare reușită cuprinderea în opera lor a unor idei filozofice. Într-o asemenea situație, și limbajul promovat de filozofie tinde spre o răspîndire socială tot mai mare. Dar, așa cum s-a mai amintit, a existat la noi o oarecare diferență între direcția lingvistică promovată de profesorii de filozofie, latiniști, și scriitorii reprezentanți ai tendinței populare. Sub multe aspecte însă, contradicția semnalată între cele două direcții este numai aparentă, și starea de spirit care le generase pe amîndouă era în linii mari aceeași. Vasile Alecsandri, un antilatinist recunoscut, va triumfa cu *Cîntecul gintei latine*, mulți învățați (printre care T. Maiorescu și M. Eminescu) dintre cei care combăteau neologismele latine în exces sau forma lor le-au întrebuințat în mod curent. Și lucrurile nici nu se putea întîmpla altfel. Spre limba latină ca sursă a terminologiei științifice și filozofice duceau toate modelele externe, precum și cele mai însemnate dintre necesitățile social-politice ale timpului, iar structura latină a limbii noastre oferea o afinitate deosebită pentru acest tip de împrumuturi. Dar cînd între filozofi și literați existau totuși diferențe în ce privește forma pe care o dădeau neologismelor, corecturile s-au făcut în favoarea formelor celor mai apropiate de original, de latină. De altfel, s-a putut constata anterior cum împrumuturile din greacă, franceză, italiană și germană au suferit întotdeauna comparația cu corespondentele latinești. Ca să se

Scanned with OKEN Scanner

realizeze însă acest mecanism de confruntare, trebuia să se fi instaurat în cultura noastră o tendință realizată prin latinism. Faptul care i-a distins cel mai mult pe latiniști de ceilalți învățați ai timpului și i-a unit într-o școală a fost tocmai acest purism pe baze latine (purism care însă nu s-a manifestat, așa cum se crede de obicei, în mod absolut). Criticii latiniștilor din trecut și de astăzi le-au reproșat faptul că ar fi dorit o înlocuire a limbii române de atunci sau o modificare radicală, a ei, lucru imposibil și absurd. Latiniștii nu au formulat un asemenea principiu și nici nu au activat într-o asemenea direcție. Ceea ce au urmărit ei a fost îmbunătățirea limbii de cultură, valorificînd din graiuri elementele latine și combătîndu-le pe cele de alte origini, care în general aveau o circulație regională. Necesitatea limbii literare unice impunea însă în mare măsură un asemenea deziderat, iar ideologia lor nu făcea decît să răspundă acestei necesități.

Pentru latiniști, limba trebuia să reflecte un lucru foarte important: „independența". Ideea o întîlnim în traducerea lui Timotei Cipariu din W.T. Krug, unde, după ce se notează că „limba e proprietatea omului, născută din convențiune, prin care limba maternă a unui popor se face națională", învățatul transilvan adaugă din „opul mai mare" [200] al profesorului german: „Fiecare popor care va să-și susțină independența pre drept își consideră limba ca un ce legat strîns de întreagă esistența sa și ca o proprietate sacră a spiritului și caracterului său, încredințată de la străbunii săi spre păstrare, pentru care e detoriu și îndreptățit a se lupta, nu mai puțin decît pentru pămîntul său" (CiF, 409).

Ca să fie proprie unui popor, o limbă literară trebuie să reflecte trăsăturile limbii vechi a acelui popor, să aibă o istorie a sa, caracteristică pentru poporul respectiv. În acest sens, considerau unii dintre latiniști (mai ales Bărnuțiu și Cipariu, pe terenul terminologiei filozofice), era necesară o adaptare a termenilor noi prin aplicarea analogică a legilor fonetice vechi, care au modificat cuvintele latinești în devenirea lor seculară ca elemente ale limbii române. De aceea, pe baza corespondenței între cuvintele românești moștenite și elementele corespunzătoare din latină și din limbile romanice, se conchidea că și în cazul neologismelor

---

[200] Este vorba, desigur, de opera *Fundamentalphilosophie*.

Scanned with OKEN Scanner

trebuie respectate aceste corespondențe, căci numai astfel acestea ar fi devenit românești. Din această perspectivă se relevă caracterul relativ unitar al concepțiilor latinist-puriste. Modificînd neologismele ca și cum ar fi parcurs întreaga istorie a limbii române, latiniștii își clădeau și un argument în a demonstra egalitatea în posibilități și mijloace a limbii noastre de cultură cu celelalte limbi literare romanice și în a evidenția originea ei latinească. Procedînd astfel, ei înlăturau de la început caracterul de xenisme (după terminologia propusă de Deroy) pentru termenii neologici, aceștia devenind dintr-o dată termeni românești, acești învățați realizînd un act de creație lingvistică chiar și acolo unde nu se cerea, cum era în cazul împrumuturilor. Acest act continua de fapt un alt act de creație neologică, și anume procedeul obținerii, prin derivare îndeosebi, de elemente lexicale noi din cuvinte vechi.

În terminologia filozofică se întîlnesc așadar neologisme-creații și neologisme-împrumuturi. Dar și afixele sînt la rîndul lor neologice sau vechi și, în primele faze ale modernizării limbii literare, sufixe ca *-ic* și *-itate* au fost concurate de unele sufixe vechi, care se atașau radicalilor neologici. Exista mai tîrziu și tendința de a alătura unor radicali vechi afixe neologice (mai ales în cazul sufixului *-bil* și a prefixului *in-*). Deci, împrumuturile au fost supuse unui întreg proces de adaptare care în ultimă instanță a fost redus numai la unele aspecte fonetice și la desinențe (includzînd aici alternanțele fonetice, declinarea și conjugarea). Semnificația culturală a acestui proces lingvistic nu este lipsită de importanță; împrumuturile au devenit românești printr-un act de creație și nu prin mimetism, prin copiere.

Ceea ce trebuie remarcat privitor la afixe (sufixe și prefixe) este faptul că pe de o parte sistemul de adaptare din primele faze ale limbii literare moderne se bazează pe unele sufixe vechi sau create pe terenul limbii române (precum *-icesc*, *-alnic* etc.) și pe de altă parte afixele neologice ale limbii literare actuale au în totalitate etimologie principală latinească (v., d.e., *-itate*, *-bil*, *-iv*, care reflectă în mod evident acest lucru). Explicarea prin împrumut a sufixelor din primele faze a generat invocarea unor limbi diferite în cazul fiecăruia, ceea ce ar fi absurd, întrucît fiecare dintre ele ar fi trebuit să pătrundă printr-un număr însemnat de cuvinte care să le conțină, dar este imposibil ca elemente lexicale de un anumit tip (cu anumite terminații) să fie luate numai dintr-o limbă, iar altele din alte limbi,

Scanned with OKEN Scanner

ca și cum învățații de atunci ar fi realizat în mod voit un amalgam pe terenul limbii române (lucru mai greu explicabil pentru fenomene simultane) și, apoi, prin aceste sufixe, învățații respectivi urmăreau adaptarea cuvintelor neologice, deci integrarea lor în microsistemele limbii noastre și, ca atare, aceste afixe nu puteau avea la bază decît elemente vechi (altfel această adaptare s-ar fi realizat prin situații paradoxale). Cu toate acestea, adaptarea a antrenat uneori și elemente ale unor afixe neologice (d.e., *-ic-*, *-al-*), atunci cînd s-au realizat sufixele compuse, a căror funcționalitate a fost remarcată însă mai tîrziu.

Se pune acum problema statutului terminologiei filozofice din perspectiva relației cu creația filozofică românească. Din analizele precedente, s-a putut constata că această terminologie s-a constituit mai ales prin traduceri și prin prelucrări. După E. Coseriu [201], terminologiile științifice și tehnice (unde se include și cea filozofică) prezintă o structurare specifică în funcție de realiile la care se aplică și de aceea pot fi ușor și eficient traduse de o comunitate lingvistică, care posedă știința și tehnica în același stadiu de dezvoltare. În alte condiții însă, cum a fost cazul traducerilor de filozofie la români, situația trebuie concepută cu totul altfel, căci diferența între nivelul filozofiei autohtone și cel al filozofiei universale nu a mai oferit posibilitatea unei simple înlocuiri de semnificanți, ci a fost necesară o introducere simultană a semnificaților și semnificanților. Pe lîngă aceasta, în orice traducere are loc o transpunere de termeni care nu au de obicei același statut, chiar cînd sînt proveniți din aceeași sursă primară, în limba din care se traduce și în limba în care se traduce. Fenomenul este existent chiar și atunci cînd se împrumută termenii din limba din care se traduce, deoarece, în limba care îi primește, aceștia nu mai au, în general, toate sensurile, nu mai participă la familii alcătuite din același cuantum de elemente lexicale și nu mai au aceeași dezvoltare paradigmatică. Din aceste situații s-a tras de altfel concluzia, cu destulă circulație, asupra imposibilității de a reda într-o manieră exactă termenii dintr-o limbă în altă limbă. Acest hiatus poate fi totuși înlăturat prin recurgerea la descripții, definiții, perifraze etc.

Există însă o serie de termeni internaționali care devin tot mai numeroși în cele mai multe limbi și care ar putea

[201] Eugenio Coseriu, *Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes*, în volumul *Strukturelle Bedeutungslehre*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1978, p. 203 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

redresa această situație. Și, întrucît terminologia filozofică abundă în astfel de termeni, se pune întrebarea dacă nu există în acest sector o tendință care să reducă distanța ce separă culturile din acest punct de vedere. Evoluția treptată spre o *mathesis universalis*, măcar în cazul terminologiilor internaționalizate, nu pare a fi însă o realitate. Un domeniu al cunoașterii nu poate accepta decît o nomenclatură nonrigidă, care este un element al întregului, al limbii unei colectivități în general. Relațiile între întreg și parte, precum și relațiile între părți nu admit asimilarea acestei nomenclaturi altei realități lingvistice și nici nu-i permit un statut de indepenență absolută. Se adaugă apoi faptul că un stil funcțional, oricît de structurat și standardizat, nu se poate manifesta decît prin stilurile individuale, specifice autorilor, a căror cultură și posibilități personale de cunoaștere și inovare în domeniul limbii le conferă distinctibilitate.

Dar, dacă elementele lingvistice individuale pot fi numai în parte echivalente în limbi diferite, discursul, în general, poate fi transpus cu mai multă exactitate dintr-o limbă în alta. Termenii internaționali prezintă avantajul unei traduceri corecte chiar luați separat, ei sînt de obicei reflexul lingvistic al unor structurări aproape exclusiv logice, și, cum logicul este universal, și echivalările între limbi sînt posibile. Dar, cum s-a arătat deja, nici termenii, nici discursul nu se pot sustrage în totalitate infralogicului, care este aproape exclusiv național.

La nivelul culturii, terminologia filozofică și textul filozofic reprezintă în asemenea circumstanțe locul de sinteză al universalului și al particularului, un aspect al deschiderii nelimitate și al evidențierii particularităților specifice. Printr-o astfel de trăsătură, o cultură își dezvăluie gradul de maturitate și superioritate, ținînd cont că, deși nu există o corespondență totală între structura limbii și structura culturii, acestea se află într-o relație deterministă[202].

Evoluția terminologiei filozofice românești, după perioada de formare, se va realiza așadar în cadrele stabilite de această poziție a ei în cadrul culturii. În spațiul de joc limitat pe de o parte de limba științei și pe de altă parte de limba literaturii beletristice, limbajul filozofic, care poate fi dezvoltat în ambele direcții, asigură o mare varietate stilistică a operelor culturale.

---

[202] Asupra acestei probleme v. și E. A. Nida, *Componential Analysis of Meaning*, p. 32—35.

Scanned with OKEN Scanner

Oricare ar fi însă aspectul formal al construcției și indiferent de mijloacele lexicale de care se uzează, operele filozofice se remarcă în totalitate prin caracterul lor abstract. Termenii filozofici, așa cum s-a precizat anterior, au de altfel ca trăsătură intrinsecă a lor caracteristica abstractului. Deși cuvintele sînt în totalitate abstracte prin felul în care s-au instituit ca elemente ale limbii, realitățile pe care le denumesc nu se situează la același nivel de abstractizare. Cuvintele care pot fi asociate unui obiect, unui fenomen, unui comportament, unei situații concrete etc. constituie în limbă latura primară, obiectivă. Pe baza lor și a cunoașterii reprezentate prin ele sînt alcătuite și funcționează cuvintele abstracte în sens restrîns, care alcătuiesc latura secundară, derivată, corespunzătoare unui proces cognitiv superior. Pe măsura înaintării în civilizație, omul îmbogățește ambele laturi ale limbii. Ceea ce exprimă însă gradul de cultură și progres al unei comunități umane este în primul rînd aspectul reprezentat de latura secundară, cea a abstracțiilor. În această perspectivă, limba ca mijloc de expresie și ca element al culturii reflectă, prin posibilitățile de a exprima noțiuni abstracte și nivelul cultural atins de poporul care o vorbește.

După perioada de formare a terminologiei filozofice românești moderne, le sînt asigurate oamenilor de cultură români importante mijloace interne de redare a noțiunilor abstracte: îmbogățirea semantică a unor termeni vechi și populari sau crearea de termeni noi, de data aceasta aproape exclusiv prin mijloace moderne, adică derivarea cu sufixe precum *-ism, -itate, -(ț)ie* sau *-(ț)iune* și *-are, -ere, -ire* (în acest din urmă caz valorificîndu-se o posibilitate existentă și în limba veche). Schimbarea categoriei gramaticale prin substantivare (a adjectivelor) sau adverbializare (a adjectivelor) este de asemenea o sursă importantă.

Se păstrează pentru limba noastră, ca pentru majoritatea limbilor de cultură ale lumii, posibilitatea de îmbogățire prin împrumut. Ritmul împrumuturilor poate fi mai mare sau mai redus în diferite perioade de timp, dar rămîne întotdeauna mult mai scăzut decît cel cunoscut în perioada de formare a terminologiei filozofice moderne. De aceea, poate diferi de la epocă la epocă orientarea (spre o limbă sau alta) în efectuarea împrumuturilor sau pot fi valorificate într-o măsură mai mare sau mai mică resursele interne, fără ca aceasta să mai poată schimba aspectul stabilit în această perioadă. În acest context, stabilitatea și schim-

Scanned with OKEN Scanner

barea, cele două laturi contradictorii specifice limbii în general, asigură perpetuarea realizărilor anterioare și mobilitatea cerută de evoluția culturii și cunoașterii.

Dar, limba română literară modernă, ca expresie a modernizării culturii și societății românești în general, deși în strînsă corelație cu această modernizare, nu poate fi considerată numai ca un rezultat al acesteia, ci și ca o entitate cu evoluție proprie, căci oricîtă interdependență ar exista între sructura și nivelul culturii și structura și nivelul limbii, acestea nu pot fi identificate, indiferent de gradul pe care îl atribuim funcției elementelor lexicale în redarea cuantumului și nivelului cunoștințelor existente la un moment dat. Cultivarea limbii este așadar un act cultural major pe care înaintașii latiniști — cărora le datorăm în cea mai mare parte terminologia filozofică actuală — l-au privit cu multă atenție și spirit de răspundere și pentru realizarea căruia au luptat de-a lungul întregii lor existențe.

Școala latinistă a realizat dislocarea adstratului slavo-grecesc în favoarea unuia latinesc și romanic, făcînd pentru limba cultă românească, numai în decursul cîtorva generații, ceea ce se realizase pentru limbile romanice apusene de-a lungul mai multor secole.

Încrederea în posibilitățile rațiunii și, prin aceasta, încrederea în știință a fundamentat însuși modelul intelectualului modern, iar prin lupta pentru răspîndirea științei s-a stabilit și statutul social al omului de știință și al intelectualului în general: acela de element activ în ridicarea culturală a națiunii sale.

Dacă opera latiniștilor conține și lucruri care nu au fost valorificate de posteritate, acest fapt nu diminuează marele lor rol în evoluția culturii noastre. De altfel, din orice activitate omenească, urmașii preiau selectiv și, uneori, diferențiat, de la o epocă la alta, în funcție de anumite conjuncturi social-istorice, fără ca aceasta să impieteze progresul ca tendință generală.

Cu învățați ca Samoil Micu, I. Heliade-Rădulescu, A.T. Laurian, Simion Bărnuțiu și Timotei Cipariu, cultura românească și limba de cultură au putut recupera secole de rămînere în urmă și și-au putut cîștiga un loc distinct între culturile și limbile literare ale Europei, iar națiunea română și-a cîștigat conștiința de sine fără de care nici indivizii, nici popoarele nu pot aspira la un viitor.

SIGLE*

AR X = „Albina românească", X (1839): *Visul împăratului Marcus Aurelius ce-i zic filosof*, p. 21—22; *Democrit și Eraclit*, p. 83—84; Marsilon, *Adevărul*, p. 96.

AsL = Lazăr Asachi, *Loghica sau cele dintăi temeiuri meșteșugului gîndirii*, în volumul Antonie Plămădeală, *Lazăr-Leon Asachi în cultura română*, Sibiu, 1985, p. 201—362.

BaS 1, 2, 3 = G. Bariţiu, *Despre filosofulu Schopenhauer*, în „Observatoriulu", III (1880), [1], nr. 31, p. 1, [2], nr. 32, p. 1—2, [3], nr. 33, p. 1.

v. FM I, II, IV, XIV.

BăC = Simion Bărnuțiu, [*Curs de filosofie*], ms. rom. 38, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Fondul Blaj, 108 f.

BăE = Simion Bărnuțiu, *Estetica*, ms. V 54, Biblioteca Centrală Universitară, Iași, 59 p.

BăF = Simion Bărnuțiu, *Istoria filosofiei*, ms. rom. 5439, Biblioteca Academiei Române, București, 220 f.

BăM = Simion Bărnuțiu, *Metafisica*, ms. V 54, Biblioteca Centrală Universitară, Iași, 76 p.

BăP = Simeone Barnutiu, *Psicologia empirica și Logica*, Iași, 1871.

BăR = Simion Brănuțiu, *Invetiatura religiei*, ms. rom. 39, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Fondul Blaj, f. 60—75.

BăV 1 = Simion Bărnuțiu, *Stiintia Vertuti*, ms. rom. 40, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Fondul Blaj, f. 59—116.

BăV = Simion Bărnuțiu, *Scientia virtutii*, ms. V 16, 1855, Biblioteca Centrală Universitară, Iași, 92 p.

BoP = V. Gr. Borgovanu, *Încercări în psihologia și în logica intuitivă*, București, 1895.

BorC = Jean-Jacques Rousseau, *Contraptulu sociale*, inversu în românește de Petru Borș, Iași 1861.

BuF = *Filosoful indian sau chipul de a trăi cineva fericit în soțietate*, [trad. de] Iancu Buznea, Iașii, 1834.

CaD = D. Stephanu Calinescu, *Viéta, operele și philosophia lui Descartes*, Bucuresci, 1876.

CâA = P.M. Câmpeanu, *Cuvînt rostit în sala academică în 9 octombrie 1838...*, Eșii, 1838.

---

* Siglele pentru autori și pentru traducători sînt utilizate și pe lîngă cele ale periodicelor sau ale volumelor colective, dacă aceștia au publicat în astfel de tipărituri.

Scanned with OKEN Scanner

CâD = [Petru Câmpeanu], [*Curs de drept natural*], ms. III 5—6, 1839, Biblioteca Centrală Universitară, Iași, 25 f.

CâI = [Petru Câmpeanu], *Introducere în știința dreptului natural*, ms. 1687, cca 1840, Arhivele Statului Iași, 49 f.

CâM = [Petru Câmpeanu], *Introducere în gnoziologhie seau metafizică*, ms III 5—6, 1838—1839, Biblioteca Centrală Universitară, Iași, 104 p.

ChP = N.M. Damala, *Principiile filosofiei și raporturile acestia către theologia*, tradusă din limba elină de Arhimandritul Chesarie Stefano, Roman, 1900.

ChiF = Lucilla P. Chitiu, *Problema raporturilor dintre filosofie și știință, analisa critică a soluțiunilor date de Kant, Comte și Spencer*, Craiova, 1895.

CiF = T. Cipariu, *Elemente de filosofia după W. T. Krug*, Blasiu, 1861, volume II, 1863.
v. FM IV.

CL = „Convorbiri literare:" II (1868—1869): Constantin Eraclide, *Reflecțiuni asupra prelecțiunilor populare ținute de D . Titu Maiorescu in Universitatea din Iași*, p. 27—32, 36—41, 55—62; IV (1870—1871): T. Maiorescu, *Despre filosofia la Universitate (O prescurtare din Arthur Schopenhauer)*, p. 325—329, 365—372, 384—387, 394—398; V (1871—1872): I.P. Florentin, *Filosofia in liceu*, p. 169—173, 193—196; VI (1872—1873): Arthur Schopenhauer, *Aforisme pentru înțelepciunea in viață*, [trad. de Titu Maiorescu], p. 289—303; X (1876—1877): Schopenhauer, *Aforisme pentru înțelepciunea în viață*, trad. de T. Maiorescu, p. 32—38, 48—56, 115—121, 125—136, 176—188, 240—248, 262—268, 313—325, 365—374, 423—433, 459—469; XI (1877—1878): M. Eminescu, *Încă odată recensiunea logicei — Maiorescu*, p. 238—240; A.D. Xenopol, *Criticismul*, p. 260—269; Aristotele, *Pasiunile*, [trad. de] I. Caragiani, p. 318—329, 413—422, 457—462; XII (1878—1879): Aristotele, *Pasiunile*, [trad. de] I. Caragiani, p. 69—72; A.D. Xenopol, *Panteism*, p. 248—257; XVI (1882—1883): C. Leonardescu, *Darwin și știința contemporană*, p. 102—110; XVII (1883—1884): P. Th. Missir, *O confrontare, Socialiștii noștri și Karl Marx*, p. 337—352; XVIII (1884—1885): C. Leonardescu. *Introducțiune la metafisică*, p. 319—326; XIX (1885—1886): Schopenhauer, *Despre estetica poesiei*, p. 48—60; id., *Despre istorie*, p. 168—174; id., *Despre geniu*, p. 398—423; C. Leonardescu, *Idealul popoarelor în secolul nostru. Forța, utilitatea și dreptatea*, p. 773—784; XX (1886—1887): P. Th. Missir, *Noțiunea valorii*, p. 367—382; XXII (1888—1889): T. Maiorescu, *Din experiență*, p. 120—135; XXIV (1890—1891): Ștefan Velovan, *Întemeierea psichologică a actelor elementare ale gândirii in marginile legilor herbartiane de asociere și reproducere*, p. 193—212, 301—320; Chr. J. Suliotis. *Despre ipoteză și analogie*, p. 680—687; C.Leonardescu, *Crisa actuală a moralei. Morala și știința contemporană*, p. 866—874; XXV (1891—1892): Demetriu Horvat, *Psichologia eticei*, p. 81—90; M. Strajan, *Trei legende sau despre conștiința morală*, p. 540—551; Emil du Bois-Reymond, *Despre limitele cunoașterii naturei*, trad. de Titu Maiorescu, p. 620—645; Ștefan Velovan, *Școala lui Herbart și pedagogia la români*, p. 1095—1099; XXVI (1892—1893): C. Leonardescu, *Filosofia veche și filosofia nouă*, p.527—535; XXVII (1893—1894): C. Rădulescu-Motru, *Causalitatea mecanică și fenomenele psihice*. p. 41—57, 169—182; Petru P. Negulescu, *Impersonalitatea și morala în artă*, p. 131—168; Ștefan Velovan, *Rolul fantasiei și al memoriei în procesul apercepției*, p. 369—385; Herbert Spencer, *In contra socia-*

Scanned with OKEN Scanner

lismului, traducere de Titu Maiorescu, p. 481—508; C. Leonardescu, *Problema și metoda esteticei contemporane*, p. 700—711; XXVIII (1894): Ștefan Velovan, *Apercepția în serviciul sistemisării noțiunilor*, p. 12—28; C. Leonardescu, *Filosofia artei și a literaturii*, p. 150—159, 258—269, 412—436, 595—610; C. Rădulescu-Motru, *Problema științei în filosofia contimporana*, p. 289—304; L.[eonardescu], *Istoria filosofiei antice de D-l G. Dem. Teodorescu*, p. 516—528; Petru P. Negulescu, *Socialismul și arta*, p. 545—559, 641—660; XXIX (1895): Pentru P. Negulescu *Socialismul și arta*, p. 59—82, 170—185; Grigore Tăușan, *Degenerescența. Arta modernă ca simptom al acesteia*, p. 221—232; C. Rădulescu-Motru, *Criza științifică contemporană*, p. 313—328, 470—485, 1054—1068; Petre Popescu, *Problema presimțirii*, p. 817—835; XXX (1896): vol. I: Grigore Taușan, *Un nou spiritualism*, p. 153—166; P. P. Negulescu, *Filosofia în viața practică*, p. 321—344; Herbert Spencer, *Principiul evoluțiunii* (trad. de Fr. R.), p. 408—441; vol. II: Petre Popescu, *Filozofia stilului*, p. 117—137, 253—270; P. Hofflann, *Religiunea basată pe morală*, trad. de Valeriu Hulubei, p. 541—555, 741—752; XXXI (1897): Grigore Tăușan, *„Discursuri parlamentare" rostite de d-nul T. Maiorescu (Studiu sociologic)*, p. 403—419; id., *Contribuție la teoriile asupra originii statului*, p. 757—769; P.P. Negulescu, *Lucruri vechi*, p. 1073—1099; XXXII (1898): P.P. Negulescu, *Lucruri vechi*, p. 19—55; Nicolae Basilescu, *Către un nou ideal de N. Filipescu*, p. 339—358; id., *Problemele psichologiei de C. Rădulescu-Motru*, p. 438—450; Arthur Schopenhauer, *Despre religiune. Dialog*, trad. de B.V. Vermont, p. 593—604, 691—707, 806—819; Alexandru Brăescu, *Asupra fundamentului fisiologic al positivismului*, p. 993—997, 1130—1135; XXXIII (1899): Teohari Antonescu, *Priviri asupra filosofiei upanișadelor*, p. 97—121, 236—253, 404—418; Gr. Tăușan, *Din filosofia lui Plotin. Metoda mistică*, p. 977—1000; XLIII (1909): Mircea Djuvara, *Mode noi în filosofie: pragmatismul*, p. 765—775, 824—835; XLVIII (1914): Petru Andreiu, *Metafizica lui W. Wundt*, p. 355—360; Mircea Djuvara, *Ideia de evoluție în filosofia bergsoniană*, p. 490—498.

CoF = V. Conta, *Teoria fatalismului*, în CL, IX (1875—1876), p. 229—254, 257—274, 305—320, 371—381, 423—440, 460—474.

CoM = V. Conta, *Încercări de metafisică*, în CL, XIII (1879—1880), p. 1—20, 165—182, 205—219, 259—276.

CoO 1 = V. Conta, *Teoria ondulațiunii universale*, în CL, X (1876—1877), p. 81—98, 152—158, 193—202, 223—238, 290—301, 386—397, 443—452;

CoO 2 = idem, în CL, XI (1877—1878), p. 157—172, 223—232, 247—259, 279—289.

ConA = D. Constantinescu, *Apogeulu lucruriloru*, Bucuresci, 1877.

CO = „Contemporanul": I (1881): I. Nădejde, *Despre darwinism*, p. 6—13, 36—41; id., *Ce știm despre lume?*, p. 43—47, 86—88, 127—130, 185—190, 227—233, 265—270, 309—315, 415—419, 425—431, 480—483, 707—714, 888—894; II (1882): Ioan Nădejde, *Încercări de metafizică materialistă de Vasile Conta*, p. 32—39, 49—56, 88—93, 123—130, 178—184, 203—209; A.D. Xenopol, *Realism și idealism*, p. 857—860; Ioan Nădejde, *Timpurile haotice*, p. 913—918, 930—938; III (1883—1884): I. Nădejde, *Ieste oare spirit ca ceva deosebit de materie?*, p. 352—359, 371—378, 410—419, 585—591, 624—627, 708—713; Letourneau, *Despre zei*, trad. de Sofia Nădejde, p. 928—931; IV (1884—1885): Ioan Nădejde, *Ieste sau nu Dumnezeu?*, p. 25—29, 73—78, 114—118, 121—127, 179—186, 449—455, 667—671; Letourneau,

Scanned with OKEN Scanner

Despre zei, trad. de Sofia Nădejde, p. 102—107, 143—148, 191—199, 232—239; Al. A. Bădărău, *Concepțiunea progresului*, p. 376—390; Friedrich Engels, *Originea familiei, proprietății private și a statului*, tradusă de Ioan Nădejde, p. 641—651, 688—696, 721—732, 806—812, 841—861, 899—932; V (1886): Ștefan Vasiliu, *Teorii mitologice*, p. 108—119, 223—240; C. Gr. Gheorghiu, *Ateismul*, p. 481—500; Karl Kautsky, *Arthur Schopenhauer*, p. 48—67, 122—140; Fr. Engels, *Politica noastră*, p. 570—573; Ioan Nădejde, *Cum s-a format lumea?*, 6, p. 560—569, 7, p. 30—45; VII (1891): Dr. Stîncă, *Darwin și Malthus în etiologie*, p. 422—433.

CS = „Critica socială": I (1891—1893): Fr. Engels, *Socialismul în Germania*, p. 41—49; Rion, *Idealismul și materialismul economic*, p. 83—91, 125—131; C. Dobrogeanu-Gherea, *Anarhiea cugetărei*, p. 132—154; Ioan Nădejde, *Concepția materialistă dialectică a istoriei sau materialismul economic*, p. 188—219; Rion; *Sociologia burgheză față cu teoriea luptei de clase*, p. 221—257; C. Vraja, *Darwinismul social*, p. 258—297; Fr. Engels, *Asupra materialismului istoric*, p. 298—318; Karl Kautsky, *I. Pieirea producției mici*, p. 319—339, *II. Proletariatul*, p. 367—383.

CT IV = „Columna lui Traian", IV (1873): Stef. C. Michailescu, *Viuéța dupe doctrina positivă*, nr. 3, p. 46—47, nr. 4, p. 62—63; Hasdeu, *Materia, spiritu și divinitatea. Positivismu istoricu*, nr. 8, p. 144—149; Gr. Bengescu II, *Filosofia idealistă și noua filosofia realistă in Germania de la Hegel incoace*, nr. 9, p. 153—156.

DjuI = Alexandru G. Djuvara, *Idealism și naturalism*, Bucuresci, 1883.

DrL = George C. Dragu, *Cît putem ști despre lume*, București, 1893.

DrM = George C. Dragu, *Metafizica și știința*, București, 1891.

DrT = Gorge C. Dragu, *Din filosofia lui Herbert Spencer. Teoria evoluțiunii*, București, 1895.

DraS = Mihail Dragomirescu, *Relațiunea dintre premisele și ultimele conclusiuni ale filosofiei lui Herbert Spencer*, București, 1892.
v. MO.

ElS = Pompiliu Eliade, *Silogismul și adversarul său Herbert Spencer*, București, 1891.
v. MO.

EmK = Mihai Eminescu, *Lecturi kantiene*, Traduceri din Critica rațiunii pure, Editate de C. Noica și Al. Surdu, București, 1975.
v. CL, XI.

EM = „Emanciparea", 1883,: [Karl Marx], *Capitalul*, nr. 4, p. 61—63, nr. 5, 79—81, nr. 7, p. 108—111.

EnF I—II = Ierod. Genadiu Enacénu, *Istoria filosofiei dupre Albert Suegler*, Bucuresci, Partea I, 1869, Partea II, 1873.

EnP I—II = I. Genadiu Enacénu, *Principii de filosofia*, Bucuresci, vol. I, 1868, vol. II, 1869.

FeL = Iosif Fericean, *Logica*, Brașov, 1881.

FlA = Ioan Pop-Florantin, *Adevăratul Einstein și einsteinismul la tribunalul logicei*, București, 1924.

FlE = [Ioan Pop-] Florantin, *Estetica. Sciintia filosofica despre frumos și arte*, Iași, 1874.

FlF = I.P. Florentin, *Fundamentu de filosofie*, Iași, 1871.

FlL = Ioan Pop Florantin, *Principii de logica*, ediția a 2-a, Iași, 1893.

FlM = Ioan Pop Florantin, *Reforma metodelor în știință și practică și teoria consecutizmului universal*, Bucuresci, 1895.

FlP = I. Pop Florentin, *Principii fundamentale pentru filosofia limbii*, în „Romanulu", 1869, 27 aug., p. 646—647; 28 aug. p. 659, 29 aug. p. 653.
v. CL V.

Scanned with OKEN Scanner

FM = „Foaie pentru minte, inimă și literatură": I (1838): G. Bariț, *Adevărul*, p. 145—150, 153—157; II (1839): G. Bariț, *Omul*, p. 313—319, 321—326, 333—335; IV (1841): H. [T. Cipariu], *Mintea-tăria*. p. 177—179; G. Bariț, *Mintea, tăria*, p. 198—199; IX (1846): N. Bălcescu, *Filosofie socială*, p. 30—32, 33—35; V[el]ia Tincu, *Ce e conștiința sau cugetul*, p. 366; XIV (1851): [I. Heliade-Rădulescu], *Princip, sistemă, doctrină*, p. 180—182, 187—188, 205—206, 209; [G.] B.[ariț], *Puterea naturei*, p. 272; XVI (1853): [A.T. Laurian], *Reflessiunea*, p. 131; [id.], *Socrate*, p. 131—132; XVIII (1855): Antonelliu, *Disertațiune despre folosulu logicei*, p. 257—258; XIX (1856): [A.T. Laurian], *Scientiele la romani. IV Filosofia*, p. 90—91.

GaP I—II = Colonelul de Vais, *Prințipii fiilosofice, politice și morale*, tradusă din limba franțeză de Comisul Costachi Gane, Iașii, tom. I, 1846, tom. II, 1847.

GhE = C. Dobrogeanu-Gherea, *Materialismul economic și literatura*, în „Lumea nouă științifică și literară", I (seria II), 1895, nr. 1, p. 2, nr. 2, p. 2.

GhM = [C. Dobrogeanu-Ghera], *Karl Marx și economiștii noștri*, Iași, 1884.

GhS = C. Dobrogeanu-Gherea, *Din ideile fundamentale ale socializmului științific*, București, 1906.
v. CSI, RSO, I.

GL = „George Lazăr". Revistă pentru educațiune și instrucțiune: II (1888): Vasile Simionov, *Diferite încercări de clasificațiune a sciințelor*, p. 321—330.

GoF = Neofit Vamva, *Elementuri de filosofie morală,...* tălmăcite în limba românească... de Constantin Radovici din Golești, București, 1827.

GrL = Ioan Damaschin, *Loghică*, care acum întîi s-au tălmăcit în limba patriei, cu îndemnarea preasfințitului mitropolit al Ugrovlahiei chir Grigorie..., București, 1826.

HeC III = [I. Heliade-Rădulescu], „Curier de ambe sexe", Periodul III, Bucuresci, 1842: *Filosofie* de Matter, p. 249—271; *Filosofie. Despre metod*, Logique par M.J. -F. Perrard, p. 276—285; *Filosofie. Principiu, sistema, doctrina*, C.-M. Paffé, p. 307—319; *Filosofie. Fisiologie*, Isid. Bourdon, p. 321—325; *Filosofie. Închiere la cele zise*, Eliade, p. 377—390

HeC IV = „Curier de ambe sexe", Periodul IV, Bucuresci, 1844: *Pitagora*, p. 1—5; *Socrate*, Matter, p. 69—82; *Platon*, Bordas-Demoulin, p. 125—140; *Aristotele*, J.-J. Viry, p. 178—200.

HeC 2 I = „Curier de ambe sexe", Periodul I (1836—1838), A doua ediție, Bucuresci, 1862: *Asupra vieței și operelor lui J.-J. Rousseau*, de Marc-Girardin, trad. de Eliade, p. 211—222.

HeC 2 III = „Curier de ambe sexe", Periodul III (1840—1842), A doua ediție, Bucuresci, 1862, *Philosophie*, Matter, p. 217—238; *Despre metod*, Logique par M. J. F. Perrard, p. 243—251; *Filosofie*, G.-M. Paffé, p. 273—284; *Psychologie sau physiologie*, Isid. Bourdon, p. 286—289; *Închiere la cele zise*, I. Heliade, p. 346—357.

HeE = I. Heliade R.[ădulescu], *Equilibru intre antithesi sau Spiritul și materia*, Bucuresci, Publicat de la 1859 pînă la 1869.

HeM = [I. Heliade-Rădulescu], *Literatură. Pentru materialism*, în „Curierul românesc", IV (1832), p. 294—296.
V. FM, XIV.

HoM = Dr. Vasile Hossu, *Manual de psichologie și logică*, Blaș, 1898.

IoT = Ghiorghe Ionescu, *Teoria ideilor de timp și spațiu după Kant și adversarii lui*, București, 1889.

Scanned with OKEN Scanner

LaA = A. Treb. Laurianu, *Cuvîntu academicu...*, cu prilejul essamenului publicu și al împărțirei premiilor în 1-ia iulie, [București], 1845.

LaD = A. Tr. Laurianu, *Discursu la deschiderea cursului de filosofia...*, București, 1842, ms. rom. 677, Biblioteca Academiei Române, București, 16 f.

LaF = W. Traug. Krug, *Manual de filosofiă și de literatura filosofică*, Tradussu de A. Treb. Laurianu, Bucuresci, 1847.

LaI = Aug. Treboniu Laurian, *Curs de istoria filosofiei*, 1844, ms. rom. 1779, Biblioteca Academiei Române, București, 260 f.

LaI 1 = [A. T. Laurian], în „Universu" IV (1848): *Reflessionea*, p. 14—15, *Socrate*, p. 15—16, *Platon*, p. 19—20, 28—30, *Aristotele*, p. 36—38, 42—44, 50—52, 60—62, *Epicur*, p. 66—69, *Zenone*, p. 74—77, *Cicerone*, p. 81—85.

LaI 2 = [A. T. Laurian], în „Instrucțiunea publică", 1860: *Literatura latină. Filosofii*, p. 124, *Mysticismulu (Plotinu, Proclu)*, p. 249—252, *Scepticismulu la greci*, p. 282—286, *Filosofia scolastică*, p. 340—343, *Filosofia moderna independinte de compendile autorității străine; Bacon, Hobbes, Campanella, Descartes*, p. 243—251, *Geulinx, Malebranche, Spinosa*, p. 373—384; 1861: *Spinosa, Locke, Berkeley, Hume, Leibnițiu*, p. 4—27.

LaM = A. Delavigne, *Manual de filosofie...*, trad. de A. Treb. Laurian, București, 1846.

LaS = A. Treb. Laurian, *Cuvînt scolastic...* la începutul anului scolastic 1846, ms. rom. 4401, Biblioteca Academiei Române, București, f. 246^{r} — 257^{v}.

V. FM, XVI, XIX.

LauM = Demetriu Augustu Laurianu, *Metodulu de care debe sa ne servimu în determinarea facultățiloru sufletului și divisiunea loru*, Bucuresci, 1868.

v. TL I.

LeF = Constantin Leonardescu, *Filosofia față cu progressulu sciintieloru positive*, Iassy, 1876.

LeL = Constantin Leonardescu, *Principii de filosofia literaturei și a artei*, Iași, 1898.

LeM = Const. Leonardescu, *Methodulu in scientiele physico-naturale, essacte, morale și politice*, Bucuresci, 1868.

LeP = Constantin Leonardescu, *Cursu de philosophia pentru usulu lyceeloru*, Iassi, 1878.

v. MO, CL, XVI, XVIII, XIX, XXIV, XXVI, XXVII, XXVIII, RC I.

LuL = Dr. Vasiliu Lucaciu, *Institutiuni filosofice*, Cartea prima, *Logica*, Satu Mare, 1881.

MaF = T. Maiorescu, *Prelegeri de filosofie. Istoria filosofiei germane, franceze și engleze în secolul al XIX-lea*, 1885—1892, ms. rom. 1521, Biblioteca Academiei Române, București, 363 f.

MaK = Titu Maiorescu, *Fragmente din „Critica rațiunii pure"*, Anexă la Mihai Eminescu, *Lecturi kantiene*, p. 149—159.

MaL = Titu Maiorescu, *Logica*, București, 1876.

MaL 1 = Titu Maiorescu, *Note de logică...*, Universitatea din Iași, ms. rom. 3348, Biblioteca Academiei Române, București, f. 35—58.

MaL 2 = Titu Maiorescu, *Logica*, ediția a doua, București, 1887.

MaP = T. Maiorescu, *Prelegeri de filosofie. Istoria filosofiei germane, franceze și engleze în secolul al XIX-lea*, 1884—1907, ms. rom. 1520, Biblioteca Academiei Române, 237 f.

v. CL IV, VI, X, XXII, XXV, XXVII.

MeF = [Episcopul Melchisedec], *Filosofiea naturei*, 1845, ms rom. 76, Biblioteca Academiei Române, București, 81 f.

MiF = Baumeister, *Legile firei, itica și politica sau filosofiia cea lucrătoare*, [partea întîi], *Filosofiia cea lucrătoare a rînduialelor dreptului firei*, [partea a doua], [trad. de S. Micu], Sibii, 1800.

MiL = Baumeister, *Loghica, adecă partea cea cuvîntătoare a filosofiei*, [trad. de S. Micu], Buda, 1799.

MiS = Samoil Micu, *Scrieri filosofice*, Studiu introductiv și ediție critică de Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe, București, 1966.

MicD = Stef. C. Michailescu, *Despre determinism*, în „Romania liberă", numer literar, 1884, p. 38—42, 50—56, 62—64.

MicP = Stef. C. Michailescu, *Introducere în psihofisică*, Bucuresci, 1892. v. RC I, II, III, IV, CT IV, TL, I.

MihM = Ioan Mihuț, *Manuductor pentru învățătorii sholasticești sau îndreptare cătră cuviincioasa împlinire a diregătoriei învățătorești*, Buda, 1818.

MoI = Leonte Moldovan, *Teoria inductiunei logice*, Bucuresci, 1889.

MO = *Lui Titu Maiorescu. Omagiu*, București, 1900: C. Leonardescu, *Conștiința socială*, p. 66—71; Pompiliu Eliade, *Cugetări asupra istoriei*, p. 74—83; C. Dimitrescu-Iași, *Nevoia de ideal*, p. 378—390; P. Missir, *Fenomenul social*, p. 391—395; P. P. Negulescu, *Rolul ideilor în progresul social*, p. 422—446; D. N. Burileanu, *Priviri asupra religiunii și libertății de conștiință la greci*, p. 495—521; Mihail Dragomirescu, *Din filosofia lui Spinoza*, p. 633—659.

MuF I = [Eftimie Murgu], *Anul I Filosofia: I Întroducere*, II *Din istor*[ia] *f*[ilosofiei], III *Analitica*, 1834—1835, ms. III 15, Biblioteca Centrală Universitară, Iași, 220 f.

MuF II = [Eftimie Murgu], *Partea a două Metodica*, ms. III 16, Biblioteca Centrală Universitară, Iași, 132 f.

MuF III = [Eftimie Murgu], *Partea II a filosofiei teoretice. Metafizica*, ms. III 17, Biblioteca Centrală Universitară, Iași, 169 f.

MușD = P. Mușoiu, *Determinismul social*, București, 1913 [redactat în 1892].

MușE = Friedrich Engels, *Socialism utopic și socialism științific*, [traducere și prefață de P. Mușoiu], București, 1891.

MușM = Karl Marx & Friedrich Engels, *Manifestul comunist*, trad.... de P. Mușoiu, Iași, 1892.

MușS = Hector Denis, *Socialismul și caracterele sale generale*, trad. de P. Mușoiu, București, 1893.

MușV = Panait Mușoiu, *Teoria valorii de Karl Marx*, în „Munca", 1890, nr. 41, 2 dec., p. 3.

NeC = Petru P. Negulescu, *Critica apriorismului și empirismului*, Bucuresci, 1892.

NeP = P. P. Negulescu, *Psihologia cozmogoniilor*, în „Arhiva", Organul societății științifice și literare din Iași, VI (1895), nr. 9—10, p. 479—495; VII (1896), nr. 9—10, p. 537—565.

v. CL, XXVII, XXVIII, XXIX, XXX, XXXI, XXXII, MO.

NiM = A. Charma, *Manualu de psychologie, logica, morala și theodicee*, tradussu... de Dr. N. Nitzulescu, Bucuresci, 1870.

PaF = Iosifu Frappati, *Resultatele filosofiei*, prelucrate in traducere libera de Joanu Papiu, Gherla, 1885.

PeP = Villaume, *Pedagoghia și metodica pentru învățătorii shoalelor orășenești și sătești*... tradusă și prefăcută de Naum Petrovici, Buda, 1818.

PoF = Heineccius, *Filosofia cuvîntului și a năravurilor, adecă loghica și itica elementare, cărora să pune înainte istoria filosoficească*,... acum în limba românească de Eufrosin Dimitrie Poteca, Buda, 1829.

Scanned with OKEN Scanner

PoM = [Eufrosin Poteca], *Istoria filosofică. Elementuri de metafizică*, 1826, ms rom. 1173, Biblioteca Academiei Române, București, 53 f.
PrI = Ciceron Protopopescu, *Idealismul contemporan*, București, 1897.
PR = „Predicatorulu (Jurnalu eclesiasticu)", I (1857): [Ilie Benescu], *Diogen*, p. 17—22; *Filosofia filosofiilor*, p. 89—94; Ilie Benescu, *Diogene și apostolii*, p. 105—112.
PRU = „Pruncul român", I (1848): I. Ionescu, *Proprietatea este baza soțietății*, p. 93—94; id., *Socialiștii (adversarii proprietății)*, p. 97—98.
PuC = J. cav. de Puscariu, *Consideratiuni asupra timpului și spaciului*, Budapesta, 1878.
RăE = C. Rădulescu-Motru, *Știință și energie*, București, 1902.
RăN = C. R.[ădulescu]-Motru, *F. W. Nietzsche. Viața și filosofia sa*, Bucuresci, 1897.
RăR = C. Rădulescu[-Motru], *Realitatea empirică și condițiunile cunoscinței*, Bucuresci, 1889.
RăS = C. Rădulescu-Motru, *Rolul social al filosofii*, Bucuresci, 1899.
RăV = C. Rădulescu-Motru, *Valoarea silogismului*, București, 1897.
v. CL, XXVII, XXVIII, XXIX, XXX.
RC = „Revista contimporană": I (1873): Stef. C. Michailescu, *Galileu. Epoca, viéța și operile séle*, p. 58—67, 138—146; id., *Schițe filosofice: spiritualism și materialism*, p. 255—266; Const. Leonardescu, *Cateva cuvinte asupra sciintei, poesiei și religiunei*, p. 721—731; Ang. Demetriescu, *Determinismul in istoria. Teoria lui H. Th. Buckle*, p. 851—871; II (1874); Stef. C. Michailescu, *Omul: „nosce te ipsum". Dupe cea mai inaintata filosofia*, p. 485—512; III (1875): Stef. C. Michailescu, *Auguste Comte. Clasificațiunea sciințelor*, p. 232—265; id., *Analisa unei critici. D-lu Herbert Spencer în clasificațiunea sciințelor după Comte*, p. 397—451; IV (1876): Stef. C. Michailescu, *Incercari filosofice asupra raporturilor dintre sciința și religiune. Partea antaia. Fetișismul*, ian., p. 1—39, mart., p. 191—227, [b] iul., p. 32—69.
RS = „Revista sciințifică": V (1874): A. P. Alessi, *Poesia și filosofia naturei*, p. 28—32, 51—56; VI (1875): A. P. Alessi, *Neptunismulu, vulcanismulu, metamorfismulu*, p. 100—107, 141—143, 156—159, 171—176; X (1879): Dr. Victor Babeș, *Considerațiuni asupra rapportului sciințeloru naturale cătră filosofiă*, p. 147—153, 163—168.
RSO = „Revista socială": I (1884—1886): [C. Dobrogeanu-Gherea], *Lassalle*, p. 20—27, 73—80, 103—115; Dr. Letourneau, *Despre proprietate*, p. 27—36, 67—72, 99—102, 139; II (1886): Fr. Engels, *Starea politică socială*, p. 75—83.
SaM = N. N. Saveanu, *John Stuart Mill. Vieața și operele lui*, București, 1891.
StU = M. Stourdza, *Ultimele patru capitole despre legile fundamentale ale universului*, Iași, 1892.
StaA = Petru Stamatiadi, *Atîrnare în loc de scrisoare asupra tarafului ocheliștilor pentru firea a toată lumea*, Iași, 1819.
TaK = Grigore Taușan, *Morala lui Kant și adversarii ei*, Bucuresci, 1901.
v. CL, XXIX, XXX, XXXI, XXXIII.
TeF = G. Dem. Teodorescu, *Istoria filosofiei antice*, Bucuresci, 1893.
TL = „Transactiuni litterarie si scientifice": I (1872): Stef. C. Michailescu, *Filosofia positiva — Incercări sociologice*, p. 199—206; D. Aug. Laurianu, *Filosofia pedagogica — Logica și partile selle*, p. 79—83; id., *Logica generale — Formare cunnoscintiei*, p. 102—106; id., *Logica-Notiunea*, p. 160—163.

Scanned with OKEN Scanner

VeC = [Anton Velini], *Cact pentru loghică*, 1845—1847, ms. rom. 689, Biblioteca Academiei Române, București, 236 f.
VeL = Ant. Velini, [*Logica*], 1844—1845, ms. rom. 3043, Biblioteca Academiei Române, București, 83 f.
VeM = [Anton Velini], *Metafizica teologică*, cca 1845, ms. II 7, Biblioteca Centrală Universitară, Iași, 160 p.
VeP = Dr. Antoniu Velini, *Manualu de metodică și pedagogie*, Iassi, 1860.
VîF I—II = Muratori, *Filosofia moraliciască*, [trad. de V. Vîrnav], I, 1825, ms. rom. 189, Biblioteca Academiei Române, București, 156 f.; II, 1825, ms. rom. 183, Biblioteca Academiei Române, București, 192 f.
VîL = Condillac, *Loghica sau întăile tălmăciri meșteșugului de a să socoti cineva bine...*, tălmăcită de banul Vasile Vîrnav, 1825, ms. rom. 425, Biblioteca Academiei Române, București, 150 f.
XeC = A. D. Xenopol, *Cauzalitatea în succesiune*, București, 1906.
XeE = A. D. Xenopol, *Evoluția în istorie*, București, 1907.
XeN = A. D. Xenopol, *Neconștiutul în istorie*, București, 1907.
XeP = A. D. Xenopol, *Principiile fundamentale ale istoriei*, în „Arhiva", Organul societății științifice și literare din Iași, IX (1898), p. 1—34, 125—160, 249—272, 362—391, 485—520, 619—643.
XeP 2 = id. ib., X (1899), p. 1—37, 261—293, 385—464, 633—678.
XeV = A. D. Xenopol, *Noțiunea valorii în istorie*, București, 1905.
v. CL XI, CO II.
ZaF = A. Charma, *Elemente de filosofie*, traduse... de I. Zalomit, București, 1854.
ZarP = I. Zaremba, *Principiul mișcării și primul motor după filosofia lui Aristotele*, Bîrlad, 1881.

Scanned with OKEN Scanner

BIBLIOGRAFIE

De la Academia Mihăileană la Liceul național. 100 de ani, Iași, 1936.

Adamescu, Gheorghe, *Istoria seminarului „Veniamin" din Iași (1803—1903)*, București, 1904.

Adamescu, Gh., *Primii profesori de filosofie ai scoalei de la Sfîntul Sava*, în „Revista generală a învățămîntului", XV (1927), nr. 1, p. 19—32.

Adamescu, Gheorghe, *Viața cuvintelor*, București, 1935.

Albu, N., *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867*, București, 1971.

Andriescu, Al., *Limba presei românești în secolul al XIX-lea*, Iași, 1979.

Andriescu, Al., *Stil și limbaj*, Iași, 1977.

Apostol, Pavel, *Pe marginea unui text inedit de Lucian Blaga. Cîteva reflecții asupra limbajului filosofic românesc*, în „Viața românească", XX (1967), nr. 2, p. 182—186.

Arvinte, V., *Preocupări lingvistice la „Contemporanul" (1881—1891)*, în SCSt (Iași), XII (1961), fasc. 1, p. 7—21.

Arvinte, V., *Român, românesc, România*, București, 1983.

Bahner, Werner, *Despre formarea limbii literare române moderne — însemnătatea și forma elementelor franceze*, în LL, II (1956), p. 35—40.

Bahner W., *Discuții în secolul trecut în legătură cu limba română literară*, în LR XIV (1965), p. 39—44.

Bahner, Werner, *Forme, idei, evoluții în literaturile popoarelor romanice*, București, 1982.

Bahner, W., *Observații asupra metodelor actuale de cercetare a vocabularului*, în LR, X (1961), p. 193—203, II, p. 304—313.

Bagdasar, N., *Istoria filosofiei românești*, ed. a II-a, București, 1941.

Bailly, A., *Dictionnaire grec-français*, Paris, 1894.

Bartal, Antal, *A magyaroraszági latinság szótóra*, Budapest, 1901.

Bădina, Ovidiu, *Observații pe marginea articolului: Formarea terminologiei filozofice românești moderne de G. Ivănescu*, în LR VII (1958), nr. 2, p. 70—73.

Blaga, Lucian, *Despre conștiința filosofică*, Timișoara, 1974.

Blaga, Lucian, *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, București, 1966.

Bocșan, Nicolae, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986.

Bogdan-Duică, G., *Cantiani români*, în „Sămănătorul", III (1904), nr. 6, p. 81—84.

Bogdan-Duică, G., *Eftimie Murgu*, București, 1937.

Bogdan-Duică, G., *Gheorghe Lazăr*, în „Academia Română", mem. secț. lit., Seria III, tom. I, 1924, p. 135—298.

Scanned with OKEN Scanner

Bogdan-Duică, G., *Kant și Cipariu*, în „Societatea de mîine", I (1924), nr. 3, p. 66.
Bogdan-Duică, G., *Viața și ideile lui Simion Bărnuțiu*, București, 1924.
Botezatu, Petre, *Semiotică și negație*, Iași, 1973.
Brîncuș, Gr., *Titu Maiorescu și problemele limbii*, în LR, XIII (1964), p. 483—494.
Bröndal, Viggo, *Substrat et emprunt en roman et en germanique*, Copenhague — București, 1948.
Bucă, Marin; Evseev, Ivan, *Probleme de semasiologie*, Timișoara, 1976.
Bulgăr, Gh., *Neologismele romanice la începutul secolului trecut*, în CL, X (1965), nr. 1, p. 109—118.
Bulgăr, Gh., *Problemele limbii literare în concepția scriitorilor români*, București, 1966.
Byck, Jacques, *Studii și articole*, București, 1967.
Carroll, John B., *Limbaj și gîndire*, București, 1979.
Cassirer, Ernst, *La philosophie des lumières*, Paris, Fayard, 1970.
Casula, Mario, *L'Illuminismo critico*, Milano, Marzorati-Editore, 1967.
Cazacu, B., *Studii de limbă literară. Probleme actuale ale cercetării ei*, București, 1960.
Cazan, Gh. Al., *Istoria filosofiei românești*, București, 1984.
Chivu, Gh., *Stilul textelor filozofice*, în LR, XXX (1981), nr. 5, p. 505—514.
Claret, Jacques, *Ideea și forma*, București, 1982.
Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea, București, 1956, II, 1958, III, 1962.
Corlăteanu, N.G., *Limba moldovenească literară contemporană*, vol. I, *Lexicologia*, Chișinău, 1969.
Coseriu, Eugenio, *Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes*, în volumul *Sonderdruck aus strukturelle Bedeutungslehre*, Darmstadt, 1978, p. 193—238.
Coseriu, Eugenio. *Pour une sémantique diachronique structurale*, în TLL, II—1, 1964, p. 139—186.
Coseriu, Eugenio, *Teoría del lenguaje y lingüística general*, Madrid, Gredos, 1967.
Coseriu, E., *Vers une typologie des champs lexicaux*, în „Cahiers de lexicologie". XXVII—1975—II, p. 30—51.
Costinescu, Mariana, *Normele limbii literare în gramaticile românești*, București, 1979.
Coteanu, Ion, *Raportul dintre conotație și denotație*, în LL III (1972), p. 301—308.
Coteanu, I., *Româna literară și problemele ei principale*, București, 1961.
Coteanu, I., *Stilistica funcțională a limbii române*, București, 1973.
Cotelnic, F., *Despre numele de acțiune în* **-re** *(așa-zisa substantivizare a infinitivului lung)*, în „Limbă și literatură moldovenească", XV (1972), nr. 3, p. 28—34.
Cotelnic, F., *Dimitrie Cantemir și vocabularul științific*, în „Limbă și literatură moldovenească", XVI (1973), nr. 3, p. 64—79.
La Culture roumaine à l'époque des lumières, Bucarest, I, 1982, II, 1985.
Dan, Clara (coord.), *Ce este filozofia? Confruntări de opinii*, București, 1970.
David, Doina, *Limbă și cultură*, Timișoara, 1980.
Dănăilă, I., *Note despre conceptul de „normă lingvistică"*, în LR, XII (1963), p. 325—334.
Densusianu, Ovid, *Opere*, București, vol. III, 1977, vol. IV, 1981.
Deroy, Louis, *L'emprunt linguistique*, Paris, Les Belles Lettres, 1956.
Diacon, Vasile, *Aspecte ale lexicului neologic la Eufrosin Poteca. Reminiscențe italiene*, în LR XXXI (1982), p. 161—172.

Scanned with OKEN Scanner

Diaconescu, Paula, *Elemente de istoric a limbii române literare moderne*, Partea I, București, 1974.
Dicționar de filozofie, București, 1978.
Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900, București, 1979.
Doroszewski, Witold, *Elements of Lexicology and Semiotics*, The Hague-Paris, Mouton, 1973.
Du Cange, Domino, *Glossarium mediae et infimiae latinitatis*, vol. I—VI, Parisii, 1840—1846.
Dumitrașcu, Pompiliu, *Interesul lui George Barițiu pentru problemele limbii literare*, în SUBB, Series philologica, XV, (1970), fasc. 1, p. 17—22.
Dumitriu, Anton, *Istoria logicii*, ed. a II-a, București, 1975.
Duțu Alexandru, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968.
Duțu, Alexandru, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, 1978.
Duțu, Alexandru, *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, 1972.
Duțu, Alexandru, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, 1974.
Edwards, Paul (ed.), *The Encyclopedia of Philosophy*, vol. I—VIII, New York — London, 1967.
Eisler, Rudolf, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, vierter Auflage, vol. I—III, Berlin, 1927—1930.
Eliade, Pompiliu, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile*, București, 1982.
Enciclopedia Filosofica, vol. I—IV, Venezia-Roma, 1957.
Enescu, Gheorghe, *Filozofie și logică*, București, 1973.
Enescu, N.C., *Gheorghe Săulescu, Dimitrie Pop, Anton Velini*, București, 1970.
Erbiceanu, C., *Istoricul seminarului Veniamin din Mănăstirea Socola*, Iași, 1885.
Filosofie și religie în evoluția culturii române moderne, Studii și antologie de S. Ghiță și D. Ghișe, vol. I—II, București, 1984.
Florea, Ion, *Sistemul prefixelor de negare în limba română*, în AnL, XIX (1968), p. 61—69.
Formarea cuvintelor în limba română, II, București, 1978.
Formation et aspects du vocabulaire politique française, culegere de studii în „Cahiers de lexicologie" I, XIII—2 (1968); II, XIV—1 (1969).
Foulquié, Paul, *Dictionnaire de la langue philosophique*, Paris, P.U.F., 4e éd., 1982.
Frisch, Helmuth, *Beiträge zu den Beziehungen zwischen der europäischen und der rumänischen Linguistik*, Bochum-Bukarest, 1983.
Ganea, Petru, *Elemente de origine latino-romanică — sursă de îmbogățire a vocabularului în limbile moldovenească și engleză*, în „Limbă și literatură moldovenească", XXVII (1984), nr. 1, p. 35—44.
Georgescu, Titu; Bâldescu, Emil, *Ctitori de școală românească. Secolul al XIX-lea*, București, 1971.
Gherghel, Valeriu, *Introducere la o tipologie a discursului filozofic*, în „Revista de filozofie", XXVI (1979), nr. 2, p. 195—197.
Gheție, Ion, *Baza dialectică a românei literare*, București, 1975.
Gheție, Ion, *Introducere în studiul limbii române literare*, București, 1982.
Gheție, Ion, *I. Heliade-Rădulescu și selecția cuvintelor românești „clasice"*, în LR, XVI (1967), nr. 3, p. 221—224.
Gheție, Ion, *Ion Heliade-Rădulescu și unificarea limbii române literare* în LR, XXI (1972), p. 91—102.

Scanned with OKEN Scanner

Gheție, Ion, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, București, 1978.
Gheție, Ion, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, București, 1966.
Gheție, Ion, *Societatea Academică Română și unificarea limbii române literare*, în LR, XV (1966), p. 519—530.
Ghișe, Dumitru; Teodor, Pompiliu, *Contribuții la cunoașterea activității filozofice a lui Simion Bărnuțiu*, în „Cercetări filozofice", 11 (1964), nr. 3, p. 357—370.
Ghișe, Dumitru; Teodor, Pompiliu, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972.
Ghiță, Simion, *Aspecte istorico-metodologice ale gîndirii filosofice și științifice*, București, 1976.
Ghiță, Simion, *Titu Maiorescu*, București, 1974.
Gilson, Étienne, *Linguistique et philosophie*, Paris, Vrin, 1969.
Giosu, Ștefan, *Dimitrie Cantemir. Stidiu lingvistic*, București, 1973.
Gossen, Carl Theodor, *Die orthographische und phonomorphologische Adaptierung der Französismen in Italienischen und im Rumänischen*, în „Vox Romanica", 29/1—1970, p. 1—35.
Granger, Gilles Gaston, *Langages et épistémologie*, Paris, Klincksieck, 1979.
Graur, Al., *Etimologie multiplă*, în SCL 1950, fasc. 1, p. 22—33.
Graur, Alexandru, *Limba literară*, București, 1979.
Grecu, Alexandru, *Influențe semantice latine medievale în limba română*, în SCL 1950, fasc. 2, p. 237—243.
Grecu. C.; Tutoi, M., *Cu privire la specificul și criteriul cunoașterii filozofice*, în „Revista de filozofie", XIII (1966), nr. 1, p. 97—108.
Grecu, Victor V., *Limbă și națiune*, Timișoara, 1988.
Grecu, Victor V., *Studii de istorie a lingvisticii românești*, București, 1971.
Grecu, Victor V., *Școala ardeleană și unitatea limbii române literare*, Timișoara, 1973.
Grecu, V., *Timotei Cipariu și latinismul*, în LR, XIX (1970), nr. 6, p. 503—514.
Grecu, V., *Unitatea limbii în concepția lui Timotei Cipariu*, în LL, XXVI (1970), p. 63—69.
Grigoriu, Elena, *Istoricul Academiei domnești de la Sf. Sava*, București, 1978.
Guilbert, Louis, *La créativité lexicale*, Paris, Larousse, 1975.
Guiraud, Pierre, *Structures étymologiques du lexique français*, Paris, Larousse, 1967.
Gusdorf, Georges, *Les principes de la pensée au siècle des lumières*, Paris, Payot, 1971.
Hallig, Rudolf; Wartburg, Walter von, *Begriffssystem als Grundlage für die Lexicographie. Versuch eines Ordnungsschemas*, Berlin, Akademie — Verlag, 2 Auflage, 1963.
Hampson, Norman, *The Enlightenment*, Middlesex, Penguin Books, 1983.
Haneș, Petru V., *Desvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1904.
Haneș, Petre V., *Istoria literaturii românești*, București, ed. a III-a, f.a.
Hazard, Paul, *Gîndirea europeană în secolul al XVIII-lea*, București, 1981.
Heger, Klaus, *Les bases méthodologiques de l'onomasiologie et du classement par concepts*, în TLL, III—1, (1965), p. 7—32.
Herseni, Traian, *Cultura psihologică românească*, București, 1980.
Hitchins, Keith, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700—1868)*, Cluj-Napoca, 1987.

Scanned with OKEN Scanner

Hristea, Theodor, *Contribuții la studiul etimologic al neologismelor românești*, în LR, XXII (1973), p. 3—18.
Hristea, Theodor, *Etimologia multiplă internă*, în LR, XX (1971), p. 479—488.
Hristea, Theodor, *Probleme de etimologie*, București 1968.
Hristea, Th., *Tipuri de calc lingvistic*, în SCL, XVIII (1967), p. 507—528.
Humbley, J., *Vers une typologie de l'emprunt linguistique*, în „Cahiers de lexicologie", 1974, II, p. 46—70.
Ibrăileanu, G., *Opere*, București, vol. I, 1974, vol. VII, 1979, vol. VIII, 1979, vol. IX, 1980.
Immanuel Kant. 200 de ani de la apariția **Criticii rațiunii pure.** *Studii*, București, 1982.
Ionașcu, Romulus, *Sistemele ortografice cu litere cirilice și latine în scrierea limbei române*, București, 1894.
Ionescu, Nae, *Istoria logicii*, București, 1941.
Iordan, Iorgu, *Limba literară. Studii și articole*, Craiova, 1977.
Iordan, Iorgu, *Sufixe românești de origine recentă (Neologisme)*, în „Buletinul Institutului de filologie română «Alexandru Philippide»", VI (1939), p. 1—59.
Iordan, Iorgu, *Sufixul românesc* -iv, în SCL, XI (1960), p. 179—188, II, XIV (1963), p. 299—312.
Iordan, Iorgu, *Unele aspecte ale formării cuvintelor în limba română actuală*, în SCL, XV (1964), p. 401—422.
Iorga, N., *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1928.
Iorga, N., *Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea*, vol. I — II, București, 1901.
Iorga, N., *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, vol. I — III, București, 1907—1909.
Iorga, N., *Lupta pentru limba românească*, București, 1906.
Istoria filozofiei românești, București, vol. I, 1972, vol. II, 1980.
Istoria învățămîntului din România, București, vol. I, 1983.
Istoria literaturii române, București, vol. I, 1964, vol. II, 1968, vol. III, 1973.
Istrate, G., *Elemente italienești în poezia lui Gheorghe Asachi*, în SCL, XXIV (1973), nr. 5, p. 569—576.
Istrate, G., *Fenomene specifice limbii române literare din prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în AUI, XI (1965), fasc. 1, p. 1—9.
Istrate, Gavril, *Limba română literară. Studii și articole*, București, 1970.
Istrate, G., *Neologisme latinești în* **Hornicul** *lui Dimitrie Cantemir*, în „Etudes romanes", Bulletin de la Société Roumaine de linguistique romane, XIII (1978), p. 313—317.
Istrate, G., *Neologismul latino-romanic în cadrul vocabularului limbii române*, în AnL, XXVI (1977—1978), p. 35—43.
Istrate, Gavril, *Originea limbii române literare*, Iași, 1981.
Ivănescu, G., *Formarea cuvintelor în limba română*, în LR, XIV (1965), p. 31—38.
Ivănescu, G., *Formarea terminologiei filozofice românești moderne*, în CILL, I, p. 171—204.
Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Iași, 1980.
Ivănescu, G., *Îndrumări în cercetarea morfologiei limbii literare românești din secolul al XIX-lea*, în LR IV (1955), nr. 1, p. 19—39.
Ivănescu, G., *Limba mitropolitului Dosoftei*, în „Analele Academiei Republicii Socialiste România" 108 (1974), Seria a IV-a, vol. XXIV, p. 186—194.

Scanned with OKEN Scanner

Ivănescu, Gheorghe, *Problemele capitale ale vechii române literare*, în BIFR. XI — XII (1944—1945), p. 1—412.
Ivănescu, G., *Rolul lui D. Cantemir în dezvoltarea terminologiei filozofice românești*, în vol. *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, 1974, p. 125—132.
Ivănescu, G., *Storia delle parlate popolari e storia delle lingue letterarie*, în „Philologica", II (1972), p. 5—26.
Ivănescu, G.; Leonte, L., *Fonetica și morfologia neologismelor române de origine latină și romanică*, în SCȘt (Iași), VII (1956), fasc. 2, p. 1—24.
Joja, Ath., *Definirea logicii în decursul timpurilor*, în Ath. Joja, *Studii de logică*, București, 1960, p. 225—262.
Joja, Ath., *Limbaj natural și limbaj științific*, în „Probleme de logică", III, 1971, p. 9—26.
Katz, Jerrold J., *La philosophie du langage*, Paris, Payot, 1971.
Katz, J. J.; Fodor, J. A., *The Structure of a Semantic Theory*, în J. A. Fodor, J. J. Katz (eds.), *The Structure of Language*, New Jersey, Prentice-Hall, 1965, p. 479—518.
Kitsch, Ruth; Mantsch, Heinrich, *Note asupra teoriei câmpurilor semantice*, în LR, XVIII (1969), p. 25—30.
Lalande, André, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris, P.U.F., VIIIe éd., 1960.
Lallez, R., *La lexicologie et l'explication des textes philosophiques*, în „Cahiers de lexicologie", XIV-1 (1969), p. 33—43.
Lungu, I., *Meritele lui Samuil Micu în problema creării terminologiei filozofice românești*, în „Cercetări de filozofie", tom. III (1955), nr. 4, p. 301—310.
Lungu, Ion, *Școala ardeleană*, București, 1978.
Macrea, D., *Contribuții la istoria lingvisticii și filologiei românești*, București, 1978.
Macrea, D., *Discuțiile referitoare la căile de dezvoltare a limbii române literare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în CL VII (1962), nr. 2, p. 249—266.
Macrea, D., *Terminologia științifică și tehnică în limba română contemporană*, în CL, XI (1966), nr. 1, p. 17—24.
Maigue D'Armis, W.-H., *Lexicon manuale ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, Paris, 1858.
Mancaș, Mihaela, *Istoria limbii române literare. Perioada modernă (secolul al XIX-lea)*, Universitatea din București, 1974.
Maneca, Constant, *Considerații asupra stilurilor limbii române literare în lumina frecvenței cuvintelor*, în LR, XV (1966), p. 353—366.
Maneca, C., *Cu privire la activitatea de unificare a terminologiei științifice și tehnice*, în LR, V (1956), nr. 3, p. 46—54.
Marino, Adrian, *Iluminiștii români și problema „cultivării" limbii*, I, în LR, XIII (1964), p. 467—482, II, p. 571—586.
Maritain, Jacques, *Reflexiuni asupra inteligenții și asupra vieții sale proprii*, Chișinău, 1928.
Marx, Karl, *Însemnări despre români*, București, 1964.
Matoré, G., *La méthode en lexicologie*, Paris, Didier, 1953.
Mc Kinney, J. P., *The Structure of modern Thought*, London, Chatto & Windus, 1971.
Miletineanu, I., *În legătură cu terminologia tehnică și științifică în standardele de stat*, în LR, III (1954), nr. 3, p. 74—83.
Mirea, George, *Junimea. Implicații lingvistice*, Iași, 1983.

Scanned with OKEN Scanner

Mirea, George, *Junimea și neologismele*, în LL, II, 1980, p. 185—202.
Miroiu, Adrian, *Limbajul științelor sociale*, în vol. *Epistemologia științelor sociale*, București, 1981, p. 120—132.
Moisil, Iuliu, *Românii ardeleni din vechiul regat și activitatea lor pînă la războiul întregirii neamului*, București, 1929.
Mocanu, Marin Z., *Cuvinte italiene pătrunse în limba română prin intermediul unor limbi neromanice*, în SCL, XXXI (1980), p. 247—256.
Mocanu, Marin Z., *Periodizarea împrumuturilor italiene pătrunse în limba română*, I, în SCL XXIX (1978), p. 641—652, II, în SCL, XXX (1979), p. 23—30.
Morariu, Leca, *Erezia antineologistă*, Suceava, 1926.
Munteanu, Romul, *Cultura europeană în epoca luminilor*, București, 1974.
Munteanu, Ștefan, *Dialectal și literar*, în LL, I, 1977, p. 169—178.
Munteanu, Ștefan, *Preocupări privitoare la unificarea și cultivarea limbii în Transilvania la începutul secolului al XX-lea*, în AUT, III (1965), p. 123—137.
Munteanu, Șt., *Structură populară și structură modernă în evoluția limbii române literare*, în CL, XV (1970), p. 323—335.
Munteanu, Ștefan; Țâra, Vasile D., *Istoria limbii române literare*, ed. a II-a, București, 1983.
Nandris, Octave, *Le mot français dans la langue roumaine*, în TLL, XI-1 (1973), p. 305—316.
Netea, V., *De la Petru Maior la Octavian Goga*, București, 1940.
Netea, Vasile, *George Barițiu*, București, 1966.
Nicolescu, Aurel, *Școala ardeleană și limba română*, București, 1971.
Niculescu, Alexandru, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, 2, București, 1978.
Niculescu, Alexandru, *Romanitatea românească și cultura latină (sec. XI — XIV)*, în CL, XXVI (1981), p. 17—25.
Niculescu, Alexandru, *Romanitate de limbă, romanitate de cultură*, în LL, I, 1977, p. 146—160.
Niculescu, Al. (coord.), *Unitate și diversitate în Romania. II. Lexic de cultură*, Universitatea din București, 1976.
Noica, Constantin, *Rostirea filozofică românească*, București, 1970.
Oallde, Petru, *Lupta pentru limba românească în Banat*, Timișoara, 1983.
Oprea, Ioan, *Aspecte caracteristice și posibilități de inovare ale terminologiei filosofice românești*, în AUI, Filosofie, tom. XXX (1984), p. 71—76.
Oprea, Ioan, *Considerations on the Features and Structure of the philosophical Discourse*, în vol. *Filosofia și problematica lumii contemporane*, Iași, 1986, p. 9—13.
Oprea, Ioan, *Contribuția lui Anton Velini la învățămîntul filosofic în secolul trecut*, în „Revista de filosofie", XXXV (1988), p. 460—464.
Oprea, Ioan, *Contribuția lui G. Ivănescu la cercetarea terminologiei filosofice românești*, în AUI, Lingvistică, tom. XXXIV (1988), p. 46—52.
Oprea, Ioan, *Contribuția lui Timotei Cipariu la formarea terminologiei filosofice românești moderne*, în AUI, Lingvistică, tom. XXXIII (1987), p. 92—94.
Oprea, Ioan, *Eftimie Murgu la Academia Mihăileană*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară", XXVII (1979—1980), p. 179—183.
Oprea, Ioan, *Etimologia verbului* **a (se) dezvolta**, în „Anuar de lingvistică și istorie literară", XXIX (1983—1984), A, p. 79—85.
Oprea, Ioan, *Fenomene caracteristice modernizării limbii române literare*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară", XXXI (1986—1987), A, p. 65—82.

Oprea, Ioan, *Istoria adaptării împrumuturilor românești care au corespondente latinești în* **-(t)io, -(t)ionis,** în AnL XXXIII (1992—1993), A, p. 81—132.
Oprea, Ioan, *Lingvistică și filozofie*, Iași, 1992.
Oprea, Ioan, *Momentul Eminescu în evoluția terminologiei fi lozofice românești*, în „Collegium", 5(1989), p. 138—146.
Oprea, Ioan, *Originea sufixelor adjectivale compuse din perioada premodernă a limbii române literare*, în LR, XXXVII (1988), p. 259—271.
Oprea, Ioan, *Rolul limbii germane la formarea terminologiei filosofice românești*, în vol. *Interferențe culturale româno-germane*, Iași, 1986, p. 89—97.
Oprea, Ioan, *Un făuritor al limbii și culturii românești moderne: Simion Bărnuțiu*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară", XXIX (1983—1984), A, p. 523—531.
Otobîcu, C., *Unele observații cu privire la valoarea semantică a prefixului* **ne-**, în LR, VII (1958), nr. 4, p. 43—52.
Pajin, D., *The Legitimacy of the Term „Philosophy" in an Asian Context*, în „Synthesis Philosophica", Zagreb, vol. 2, fasc. 3, 1987, p. 225—235.
Pamfil, Carmen-Gabriela, *Contribuția lui Timotei Cipariu la teoria limbii*, în LR, XXXII (1983), p. 83—95.
Pamfil, Carmen-Gabriela, *Ideile lingvistice ale lui Eftimie Murgu*, în AnL, XXVII (1979—1980), p. 173—177.
Pantazi, Radu, *Filozofia lui Kant în România în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Revista de filozofie", XXI (1974), p. 755—758.
Pantazi, Radu, *Simion Bărnuțiu. Opera și gîndirea*, București, 1967.
Papadima, Ovidiu, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, București, 1975.
Pascu, G., *Sufixele românești*, București, 1916.
Pătruț, I., *Studii de limba română și slavistică*, Cluj-Napoca, 1974.
Petrescu, Ioana, *Concepția lingvistică a lui Aron Pumnul*, în CL, XI (1966), p. 175—183.
Petrescu, Ioana, *Un discipol pașoptist al lui W. T. Krug: Aron Pumnul*, în SUBB, Series Philologica, XIII (1968), fasc. 1, p. 89—97.
Philippide, Alexandru, *Principii de istoria limbii*, Iași, 1894.
Plexiacus, *Lexicon philosophicum sive index latinorum verborum*, Hagae-Comitis, 1716.
Pop, E., *Soțietatea filosoficească a neamului românesc în Mare Prințipatul Ardealului 1795*, în „Transilvania", LXXVII (1946), nr. 1—4, p. 1—20.
Popescu, Livia, *„Contemporanul" și problemele limbii române literare*, în SUBB, Series Philologica, V (1960), p. 29—46.
Popescu, Sp. Radu, *Contribuția revistei „Familia" la cultivarea limbii române literare*, în LR, XV (1966), nr. 2, p. 185—194.
Popescu-Marin, Magdalena, *Categorii de abstracte în formarea cuvintelor*, în SCL, XXIV (1973), p. 407—420.
Popescu Teiușanu, Ilie; Netea, Vasile, *August Treboniu Laurian*, București, 1970.
Popovici, D., *La Littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945.
Pottier, Bernard, *Typologie interne de la langue*, în TLL, VII—1 (1969), p. 29—66.
Pușcariu. Sextil, *Limba română*, vol. I, București, 1940.
Quine, Willard V., *Meaning and Translation*, în Fodor, Jerry A.; Katz, Jerrold J. (eds.), *The Structure of Language*, 1964, p. 460—478.
Raevschi, N., Gabinschi, M., *Scurt dicționar etimologic al limbii moldovenești*, Chișinău, 1978.

Scanned with OKEN Scanner

Rațiu, I., *Timotei Cipariu. Viața și activitatea lui*, Blaj, 1905.
Rădulescu-Motru, C., *Filosofia în România veche*, în „Convorbiri literare", LXVI (1933), p. 297—304.
Rădulescu-Motru, C., *Învățământul filosofic în România*, în „Convorbiri literare", LXIV (1931), p. 20—30.
Rey, Alain. *La terminologie: noms et notions*, Paris, P.U.F., 1979.
Ricken, U., *Observații asupra onomasiologiei*, în LR, IX (1960), nr. 4, p. 3—23.
Rîbalca, V., *Adverbele derivate cu sufixul -eşte și exprimarea circumstanțialului de mod*, în LR, VII (1958), nr. 5, p. 39—48.
Rizescu, I., *Din istoria terminologiei științifice românești (cu privire la terminologia juridică)*, în ACILFR, XII, 11, p. 1359—1363.
Rosetti, Al.,; Cazacu, B.; Onu, Liviu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, *De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, ed. a II-a, București, 1971.
Roșca, D.D., *Europeanul Bărnuțiu*, în D.D. Roșca, *Oameni și climate*, Cluj, 1971, p. 75—101.
Rougier, Louis, *La métaphysique et le langage*, Paris, Denoël, 1973.
Ruffini, Mario, *La scuola latinista romena (1780—1871)*, Roma, Angelo Signoreli Editore, 1941.
Ryle, Gilbert, *The Concept of Mind*, Middlesex, Penguin Books, 1983.
Savca, N.I., *Formarea adjectivelor în limba moldovenească*, Chișinău, 1985.
Săndulescu, C., *Rolul limbilor clasice în formarea termenilor radicali*, în LR, XIII (1964), nr. 3, p. 261—266.
Schifko, Peter, *Aspekte einer strukturalen Lexikologie*, Bern, Francke, 1977.
Scholz, Heinrich, *Breve storia della logica*, Milano, Silva (editore), 1967.
Seche, Mircea, *Cîteva păreri despre limba literară în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, I, în LR, VII (1958), nr. 2, p. 93—95, II, în LR VII (1958), nr. 4, p. 106—109, III, în LR, VIII (1959), nr. 1, p. 102—106.
Seche, Mircea, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, București, vol. I, 1966, vol. II, 1969.
Seche, Luiza și Mircea, *Despre adaptarea neologismelor în limba română literară*, în LR, XIV (1965), p. 677—688.
Sîrbu, Richard, *Antonimia lexicală în limba română*, Timișoara, 1977.
Slușanschi, Dan, *Studiul vocabularelor speciale. Probleme de metodă*, în SCL XXII (1971), p. 587—596.
Stancovici, Virgil, *Filosofia integrării*, București, 1980.
Stancovici, Virgil, *Logica limbajelor*, București, 1972.
Steiner, George, *După Babel. Aspecte ale limbii și traducerii*, București, 1983.
Stifter-Buză, Emanuela, *Probleme ale limbii române literare în concepția lui Ioan Nădejde*, în LR, XXIV (1975), p. 153—160.
Stoichiță, Radu, *Limbajul formalizat — raportul dintre semantic și sintactic*, în „Probleme de logică", II, 1970, p. 153—180.
Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea, vol. I—II, București, 1969.
Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română, vol. I—VI, București, 1959—1972.
Surdu, Alexandru. *Despre înțelesul și semnificația cuvintelor*, în „Probleme de logică", IV, 1971, p. 140—168.
Surdu, Alexandru, *Trei sensuri ale formei logice „noțiune" în interpretare logico-clasică*, în „Probleme de logică", III, 1971, p. 153—204.
Școala ardeleană, Ediție critică, note, bibliografie și glosar de Florea Fugariu, București, vol. I, 1983, vol. II, 1984.

Scanned with OKEN Scanner

Șerban, Vasile; Evseev, Ivan, *Vocabularul românesc contemporan*, Timișoara, 1978.

Ștefan, I., *Calcul lingvistic*, în LR, XII (1963), p. 335—346.

Ștefan, Ion, *Formule de adaptare a unei categorii de neologisme*, în LR, XXXVII (1988), p. 29—38.

Ștefan, Ion, *Încadrarea morfologică a unei categorii de neologisme în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în LR, XXXVI (1987), p. 193—198.

Ștefan, Ion, *Latinismul lui Heliade și concepția sa despre invariabilitatea rădăcinii cuvîntului*, în LR, XXI (1962), nr. 2, p. 103—110.

Ștefan, Ion, *Modelul latin al declinării unor substantive neologice în scrieri din a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în LR, XIX (1970), p. 515—522.

Ștefan. Ion, *Omofonia în concepția lui I. Heliade-Rădulescu despre ortografie*, în LR, XXVIII (1979), p. 617—623.

Ștefan, Ion, *Repartiția stilistică a neologismelor în* **-ie** *și* **-iune**, în LR, XXXI (1982), nr. 4—5, p. 294—302.

Ștefănescu, Marin, *Filosofia românească*, București, 1922.

Șuteu, Flora, *Influența ortografiei asupra pronunțării literare românești*, București, 1976.

Șuteu, Flora, *Proiectele ortografice ale Societății Academice Române*, în LR, XV (1966), nr. 5, p. 503—518.

Teme hegeliene. Studii, Cluj-Napoca, 1982.

Teodor, Pompiliu, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984.

Teodoru, Pompiliu, *Izvoarele lucrărilor de filozofie traduse și prelucrate de Samuil Micu*, în „Studii și cercetări științifice", Iași, XI (1960), fasc. 2, p. 235—244.

Teodor, Pompiliu, *Noi precizări în legătură cu izvoarele lucrărilor bărnuțiene*, în SUBB, Series Historica, fasc. 1, 1972, p. 33—38.

Teodor, Pompiliu (ed.), *The Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, 1980.

Tokarev, S.A., *Religia în istoria popoarelor lumii*, București, 1982.

Toma, Elena, *Considerații asupra limbajului științific în româna contemporană*, în AUI, Secțiunea III. e, Lingvistică, 1982, p. 169—172.

Toma, Elena, *Din începuturile terminologiei filozofice românești*, în volumul *Unitate și diversitate în Romania. II. Lexic de cultură*, Universitatea din București, p. 54—78.

Toma, Gheorghe. *Permanențe filosofice românești*, Cluj-Napoca, 1979.

Tomoioagă, Radu, *Personalități și tendințe în perioada pașoptistă*, București, 1976.

Torouțiu, I.E., *Immanuel Kant în filosofia și literatura română*, București, 1925.

Țâra, Vasile D., *Despre „reromanizarea" limbii române literare*, în AUI, Secțiunea III. e, Lingvistică, 1982, p. 173—178.

Țepelea, G.F., *Problema unității limbii literare în discuțiile periodicelor transilvane din perioada Unirii*, în LL, XIII (1967), p. 129—144.

Țepelea, Gabriel; Bulgăr, Gh., *Momente din evoluția limbii române literare*, București, 1973.

Ullmann. St., *Précis de sémantique française*, Berne, Francke, 1952.

Urechia, V.A., *Istoria școalelor de la 1800—1864*, vol. I—IV, București, 1892—1901.

Ursu, Despina, *Adaptarea adjectivelor neologice în limba română literară din perioada 1760—1860*, în volumul *Studii de limbă literară și filologie*, București, 1969, p. 131—154.

Scanned with OKEN Scanner

Ursu, Despina, *Încadrarea morfologică a substantivelor neologice în limba română din perioada 1760—1860*, în AnL, XVI (1965), p. 113—122.
Ursu, Despina, *Încadrarea morfologică a verbelor neologice în limba română*, în LR, XIV (1965), p. 371—379.
Ursu, Despina, *Rolul accentului în stabilirea etimologiei unor neologisme ale limbii române*, în SCȘt (Iași), XIII (1962), p. 7—20.
Ursu, Despina și Ursu, N. A., *Observații asupra etimologiei neologismelor în DLR*, în AnL, XXI (1970), p. 127—146.
Ursu, Despina; Ursu, N.A., *Observații la adaptarea neologismelor în limba română*, în LR, XV (1966), p. 245—254.
Ursu, N.A., *Formarea terminologiei științifice românești*, București 1962.
Ursu, N.A., *Observații asupra adaptării adjectivelor neologice în sistemul morfologic al limbii române în jurul anului 1800*, în LR, XIII (1964), p. 413—422.
Ursu, N.A.. *Preocupările lingvistice ale lui Ion Maiorescu*, în SCȘt (Iași) XII (1961), nr. 2, p. 203—220.
Ursu, N.A., *Problema etimologiei neologismelor limbii române*, în AnL, XVI (1965), p. 105—112.
Vaida, Petru, *Calcul lingvistic ca procedeu de creare a terminologiei filozofice la D. Cantemir*, în LR, XV (1966), nr. 1, p. 3—12.
Vaida, Petru, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, 1972.
Vianu, Tudor, *Din problemele limbii literare române a secolului al XIX-lea*, în LR, III (1954), p. 45—58.
Vianu, Tudor, *Influența lui Hegel în cultura română*, în „Academia Română", mem. secț. lit., Seria III, tom. VI, mem. 10, 1931—1932, p. 365—436.
Vlăduț, Alexandra, *Cîmpul lingvistic al noțiunii de „inteligență" în limba franceză*, în AUB, XIV (1965), p. 321—336.
Vlăduțescu, Gh., *Filosofia legendelor cosmogonice românești*, București, 1982.
Wald, H., *Cuvinte concrete și cuvinte abstracte*. în LR, X (1961), p. 113—116.
Wald, Henri, *Limbaj și valoare*, București, 1973.
Wright, Georg Henrik von, *Normă și acțiune*, București, 1982.
Xenopol, A.D.,; Erbiceanu, C., *Serbarea școlară de la Iași, Acte și documente*, Iași, 1885.
Ziegenfuss, Werner & Jung, Gertrud (eds.), *Philosophen-Lexikon. Handwörterbuch der Philosophie nach Personen*, vol. I—II, Berlin, 1949—1950
Zugun, Petru, *Cuvinte regionale în dicționarul academic latinist*, în *Materiale și cercetări dialectale*, II, Cluj-Napoca, 1983, p. 433—444.
Zugun, Petru, *Din istoria ortografiei românești. O sută de ani de la apariția lucrării* **Despre scrierea limbii române** *de Titu Maiorescu*, în AUI, XVI (1968), fasc. 1, p. 43—60.
Zugun, Petru. *Influența lui Aron Pumnul asupra lui Mihai Eminescu sub raport lingvistic*, în LR, XXIV (1975), nr. 6, p. 597—608.
Zugun, Petru, *Unitate și varietate în evoluția limbii române literare*, Iași, 1977.

INDICE DE NUME

Adamescu, Gheorghe 84, 101, 140
Agîrbiceanu, I. 253
Agopian, Vasile 140
Albin, Jana 220
Alecsandri, Vasile 283, 319
Alessi, A. P. 177
Alexandrescu, Grigore 18
Andrei, Petre 200
Annicerius 188
Antonescu, Teohari 200
Apáczai 69
Apostol, Pavel 59
Aquino, Toma d' 182
Aristia, C. 238
Aristone 188
Aristotel 106, 149, 177, 183, 224
Armbruster, Adolf 24
Arvinte, Vasile 24, 198, 263
Asachi, Gheorghe 77, 94, 105, 138, 270
Asachi, Lazăr-Leon 49, 77—82, 211, 215, 224, 241, 243, 247, 265, 278, 309
Atanasiu, A. D. 101
Aurelius, Marcus 150
Austin, J. L. 17
Avram, Mioara 292
Ayer, J. 46

Babeș, Victor 177
Bacalbașa, Anton C. 197
Bachmann, C. Fr. 95
Bacon, Francis 106
Bagdasar, Nicolae 86, 140, 167, 170, 241
Bahner, Werner 53
Barcianu, I. 261
Bariţiu, George 143, 144, 150, 229, 247
Basilescu, Nicolae 200
Bauer, Bruno 176
Baumeister, Christian 49, 67, 276, 308
Bădărău, Al. A. 198
Bădărău, Dan 231
Bădina, Ovidiu 45
Bălcescu, Nicolae 97, 150, 279
Bărnuţiu, Simion 25, 28, 42, 45, 50, 58, 112, 119, 120—132, 142, 147, 159, 160, 164, 165, 167, 168, 174, 205, 212, 214, 215, 220, 224, 228, 229, 247, 277, 283, 287, 290—293, 296, 299, 311, 313, 317, 320, 325
Beck, Iosif 113, 121
Belciugăţeanu, I. 148
Bellegarde 72
Beneke, Friedrich Eduard 102
Benescu, Ilie 151
Bengescu II, Gr. 176
Berkeley, George 89, 106, 155
Bianu, Ioan 251
Blaga, Lucian 52, 54, 59, 245
Boboc, Alexandru 17
Bocșan, Nicolae 74
Bogdan-Duică, Gh. 84, 94, 95, 122, 133, 168, 317
Bois-Raymond, Emile du 159
Bolliac, Cezar 18
Bopp, Ioan 276
Borgovanu, V. Gr. 190, 191
Borș, Petru 147, 148, 282
Brandia, Alexandru Barbu 121
Brăescu, Alexandru 200
Brăileanu, Trăian 166, 170
Brătescu-Voinești, I. A. 276
Bréal, Michel 196
Brîncoveanu, Constantin 65
Brondal, Viggo 60
Budai-Deleanu, Ion 25
Burileanu, N. D. 199

Scanned with OKEN Scanner

Buznea, Iancu 100, 101, 169
Büchner, Ludwig 157, 170, 176

Candrea, I. A. 57
Cantacuzino, Constantin 24, 65
Cantemir, Dimitrie 24, 58, 62, 64, 65, 69, 88, 97, 118, 202, 205, 206, 208—211, 213, 214, 216—218, 223, 226—228, 230—232, 239, 241, 242, 246, 247, 149, 251, 257, 260, 263, 266, 268, 286, 300
Carabulea, Elena 285
Caragiani, I. 177
Carneades 188
Cassirer, Ernst 15, 17
Casula, Mario 318
Călinescu, G. 163
Călinescu, Stephen 175
Căpățineanu, Stanciu 211, 202
Câmpeanu, Petru 41, 45, 50, 101—105, 112, 127, 139, 141, 209—211, 213, 242, 243, 253, 282, 285, 286, 299, 312
Cândea, Virgil 64
Charma, A. 157
Chitiu, Lucilla P. 190
Cicero, M. T. 106, 113, 151, 188, 205
Cihac, A. de 257
Ciobanu, Elena 291
Ciobanu, Fulvia 286
Cipariu, Timotei 25, 28—30, 50, 58, 105, 111, 119, 120, 123, 132—137, 143, 147, 150, 159, 160, 166—168, 173, 176, 180, 181, 193, 207, 215, 222, 224, 228, 229, 231, 241, 251, 254, 280, 283, 290, 291, 293, 294, 311, 317, 320, 325
Codrescu, Theodor 72
Comte, Auguste 157, 158, 190
Condillac, Etienne Bonnot de 77, 78, 82, 84—87, 89
Constantinescu, D. 175, 176
Conta, Vasile 51, 57, 111, 173, 174, 177, 253, 278, 301
Contraș. Eugenia 291
Cope, E. D. 195
Corais Adamantios 27
Coresi 62, 63
Costache, Veniamin 94, 102
Costin, N. 64
Costinescu, Petre 89, 309
Coșeriu, Eugen 205, 322
Coteanu, Ion 54
Cousin, Victor 170
Cuciureanu, Ștefan 270
Cuvier, Georges 177

Damala, N. M. 194
Damaschin, Ioan 84
Darwin, Charles 170
Dănăilă, I. 293
Delavigne, A. 113, 114, 116, 118, 188, 302
Demetriescu, Aug. 174
Democrit 150
Densusianu, Ovid 317
Deroy, Louis 226, 321
Descartes, René 106, 175
Devoto, Giacomo 265
Diacon, Vasile 90
Diaconescu, Emil 94, 310
Diaconescu, Paula 298
Diaconovici-Loga, C. 144, 261, 277
Diderot, Denis 151
Dimaras, C. Th. 27
Dimitrescu, Florica 63
Dimitrescu-Iași, C. 199
Djuvara, Alexandru C. 183
Djuvara, Mircea 200
Dobrogeanu-Gherea, C. 197, 199
Doroszewski, Witold 36
Dosoftei 62, 64, 214, 251, 286
Dragu, G. C. 52, 187, 210
Dragomirescu, Mihail 190, 199
Du Cange, Dominio 282
Dumistrăcel, Stelian 197
Dumitriu, Anton 21, 95, 158
Durkheim, Emile 36

Eco, Umberto 17
Eliade. Pompiliu 186, 199, 268
Eminescu, Mihai 22, 28, 42, 51, 163—170, 177, 180, 197, 210, 225, 253, 293, 312, 314, 315, 319
Enăceanu, Ghenadie 154—156, 175, 188, 190
Enescu, Gheorghe 30
Enescu, N. C. 140
Engels, Fr. 197—199
Epictet 78
Epure, Gheorghe 84, 133
Eraclide, Constantin 177
Erbiceanu, Constantin 94, 101, 140, 158, 313
Erdeli, Ladislau 84, 112
Evagoras 152
Evhemerus 188

Scanned with OKEN Scanner

Fericean, Iosif 179—181, 224, 225, 229, 241, 286
Feuerbach, Ludwig 176
Fichte, Johann Gottlieb 106, 155, 156
Ficșinescu, Florica 294, 295
Flechtenmacher, Christian 102
Florantin, Ioan Pop 51, 177, 191, 192, 224, 293
Florian, Mircea 245, 302
Frappati, Iosif 183

Galdi, Ladislas 267
Gane, Costachi 51, 137, 138, 209, 269, 271
Ganea, Petru 284
Gauger, Hans-Martin 69
Gheorghiescu, Neculai 148
Gheorghiu, C. Gr. 198
Gherea v. Dobrogeanu-Gherea
Gherman, Mihai-Alin 308
Gheție, Ion 107
Ghișe, Dumitru 24, 67, 308, 311
Ghiță, Simion 158, 311
Gilbert, Louis 60
Giosu, Ștefan 65
Golescu, Dinicu 82, 83, 205, 210, 224, 265, 268, 271, 282, 285, 290
Golescu, Iordache 285
Gotama 189
Graur, Alexandru 257, 263
Greceanu, Radu 63, 276
Grigoraș, Em. 71, 309

Hamilton, William Rowan 161
Haneș, Gh. 293
Hartmann, E. von 170, 174, 188
Hasdeu, Bogdan Petriceicu 96, 176
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 106, 155, 156, 170, 174, 176, 188, 200
Hegesias 188
Heidegger. Martin 17
Heinecke, Johann Gottlieb 89—91
Heliade-Rădulescu, Ion 18, 26, 29, 51, 58, 83, 84, 86, 105—111, 150, 159, 173, 205, 209, 210, 212, 227, 229, 238, 247, 252, 261, 270, 277, 279, 282, 286, 288, 290, 292, 293, 296, 299, 301, 325
Heraclit 150
Herbart, Johann Friedrich 155, 158
Hodoș, Nerva 251
Hoffmann, P. 200
Horvat, Demetriu 200
Hossu, Vasile 193, 194
Hotiniul, Amfilohie 65
Hristea, Theodor 226, 230, 258
Hulubei, Valeriu 200
Hume, David 106, 228, 246

Iacobi, Friedrich Heinrich 170
Iacoveanu, Ioan 148
Ibrăileanu, Garabet 57, 199, 268, 317
Imre, Ioannem 94, 95, 243
Ionașcu, Ecaterina 291
Ionescu, Ghiorghe 185
Ionescu, I. 151
Ionescu-Rion, Raicu 199
Iordan, Iorgu 220, 292
Iorga, Nicolae 71, 182, 317
Iorgovici, Paul 24, 26, 86, 96, 105, 107, 191, 250, 277, 310
Istrate, Gavril 57, 317
Ivănescu, G. 18, 31, 33, 43, 62—65, 69, 95, 101, 103, 106, 108, 114, 133, 145, 159, 260, 284, 291, 310
Ivireanul, Antim 287

Jäsche, G. B. 84
Jouffroy, Théodore 170

Kanada 189
Kant, Immanuel 22, 42, 51, 67, 83, 84, 86, 89, 95, 98, 103, 106, 112, 122, 144, 155, 158, 159, 161, 163, 165, 166, 168, 170, 177, 185, 188, 190, 194, 220, 228, 272, 277, 314, 319
Kapila 189
Kautsky, Karl 198, 199
Kogălniceanu, Mihail 57, 152
Krug, Wilhelm Traugott 95, 101, 102, 112—116, 118, 120—122, 132, 133, 139, 141, 166, 320

Lambrior, Alexandru 66, 257
Landgrebe, Ludwig 21
Lassalle, Ferdinand 197
Laurian, August Treboniu 25, 28, 42, 45, 50, 58, 105, 111—121, 124, 125, 128, 145, 150, 151, 159, 160, 165, 167, 168, 169,

Scanned with OKEN Scanner

173, 183, 187, 188, 205, 210, 212, 224, 229, 238, 246, 247, 252, 254, 257, 278, 281—283, 286, 290, 292—295, 299, 301, 302, 311, 317, 318, 325
Laurian, Demetriu August 156, 157, 176, 253
Lazăr, Gheorghe 24, 45, 49, 83, 84, 105, 112, 116, 165, 261, 272, 282
Leibniz, Gottfried Wilhelm 67, 89, 106
Leonardescu, Constantin 51, 52, 170—173, 176, 199, 200, 209, 253
Leonte, Liviu 62, 291
Letourneau, Charles 197, 198
Lichtenfel, Joann 113
Lișcu, Marin O, 205
Locke, John 89, 92, 106, 228, 246
Lucaciu, Petre 85
Lucaciu, Vasile 182, 183, 185
Lungu, Ion 24

Macrea, Dimitrie 256
Mahomed 261
Maier, Georg Friedrich 112
Maior, Petru 25, 105, 116, 277, 282
Maiorescu, Ion 105
Maiorescu, Titu 18, 26, 28, 43, 45, 51, 52, 112, 158—162, 164, 165, 169, 170, 176, 177, 186, 190, 200, 207, 210, 225, 230, 239, 242, 251, 278, 283, 312, 313, 319
Malebranche, Nicolas de 106
Mancaș, Mihaela 37
Manicheaus 188
Mardarie, Cozianul 276, 287
Marin, Marin Z. 65, 66
Marsilon 150
Martinet, André 16
Massim, I. C. 257
Marx, Karl 193, 197, 200
Matoré, Georges 59
Mâciu, Mircea 311
Melchisedec, Ștefănescu 139, 140, 211, 247
Michăilescu, Ștefan C. 176, 184, 185
Micu, Samoil 25, 49, 50, 58, 67—71, 97, 104, 123, 125, 159, 202, 205, 208—214, 216, 224, 227—230, 241, 242, 246, 247, 250, 252, 276, 282, 286, 308, 309, 325
Migliorini, Bruno 265
Mihuț, Ioan 73—76, 277, 282, 290
Milescu, Spătarul 64
Mill, John Stuart 157, 158, 170, 186
Minar, Octav 163
Mirea, George 159, 160, 283
Miroiu, Adrian 20
Missir, P. 199, 200
Mocanu, Marin Z. 64, 260, 270, 285
Moisiuc, Elena 167, 170
Moldovan, Leonte 185, 186
Moleschott Jacobus 157, 176
Morțun, Emanoil 101
Munteanu, Ștefan 276, 279, 282, 288
Muratori, Ludovico Antonio 86
Murgu, Efitimie 25, 41, 45, 50, 94—101, 103, 118, 126, 127, 139, 141, 142, 148, 164, 165, 197, 205, 209—213, 224, 226, 227, 229, 242—244, 247, 249, 253, 261, 277, 279, 282, 285, 286, 290, 291, 293, 300, 301, 309—311, 317
Mușoiu, Panait 186, 187, 253

Nădejde, Ioan 52, 197—199
Nădejde, Sofia 198
Neamțu, Gheorghe 190
Neculce, Ion 65
Negruzzi, Constantin 51, 86
Negruzzi, Iacob 159
Negulescu, P. P. 52, 195, 199, 200, 210, 319
Netea, Vasile 112, 143
Nicolescu, Aurel 82
Nida, Eugene A. 323
Niemeyer, Herman Aug. 74, 123
Nietzsche, F. W. 195, 196
Nitzulescu, N. 157, 158
Nițu-Cantacuzino, George 106
Noica, Constantin 17, 54, 163, 167, 312, 314

Occelus, Lucanus 71, 72
Orfeu 189
Otobicu, C. 294
Oxenstiern, Axel 72

Scanned with OKEN Scanner

casuism 137
catartică 134
categoremă 128
categoresc, -ească 28, 128
categoric, -ă 128, 148
categorie 88, 148, 192
catethetic, -ă 75, 130, 209
catehetică 74
catehicesc, -ească 75
catigorumenon 72, 267
caton 130, 222
causal, -ă 203
causaretate 127
causime 127
cauzalitate 104, 109, 127, 146, 197, 203
cauzat, -ă 229
cauzaţiune 197
cauză 64, 70, 77, 93, 127, 181, 202, 225, 229, 236, 265, 305, 308
cazualism 130, 142
cădere 242
căutare 134
ceime 82
cerc 181
cercare 73, 80, 88, 143
cercetare 63, 210
cere 134
cerere 97, 124
cerere de începătură 230
cererea principiului 230
cerinaic, -ă 150
cert, -ă 127, 295
certamente 157
certate 127
certeţie 183
certime 127
certitudine 99, 127, 151, 164, 181, 303, 304
chinic, -ă 81, 91, 92, 100, 152
chinicesc, -ească 91, 152
chip 149, 228
chip alegător 78
chirenesc, -ească 130
chirinaic, -ă 92
chirinaicesc, -ească 92
ciceronian, -ă 188
cinic, -ă 223
circonstanţă 158
circotancie 90
circotanţie 90
circumstanţă 145
cirenaic, -ă 92
civilisaţiune 108, 172
civilitate 142
civiliza 108, 151
civilizaţie 108, 142, 145, 151, 172 215, 266, 272, 284, 304
ciinesc, -ească 223
cît 114
cîtăciune 88
cîtăţime 69, 98, 111, 162, 192, 197, 234, 285
cîtime 105, 135, 143, 162, 197
clas 138, 209
clasa 150
clasă 208, 209
clasă socială 215
clase 147
clasificare 127, 147, 172, 194, 199, 207, 284, 304
clasificaţie 75, 108, 136, 139, 141, 172, 199, 207
clasificăciune 108, 127, 141, 172, 184, 199
clasis 209
coegzistenţie 104
coesiste 116
cogitare 172, 239
cogitaţional, -ă 191
colectivism 198
colectivitate 174
cognitiv, -ă 169, 241
cogniţiologie 180
cogniţional, -ă 169
cognoscibil, -ă 240
cognoscibilitate 240
cognoscitivă 184, 241
cognoştibil, -ă 240
comerţie 104
compărţire 165
comprehensiune 117
comtian, -ă 184
comunism 151, 198, 215, 304
comunist, -ă 151, 198, 215
comunitate 77
concept 104, 117, 134, 135, 181, 235
concept înnăscut 115
conceptibil, -ă 117, 299
conceptibilitate 117
cinceptiv, -ă 117, 136
conceptual, -ă 194
conceptualism 118, 146
conceptualist 200, 221
conceptuel, -ă 194
concepţie 145, 187
concepţionalism 156
conchide 119, 183
conchidere 119, 135
conchisione 296

Scanned with OKEN Scanner

raționa 79, 108, 114, 134, 201, 261
rațional, -ă 110
rațional, -ă 99, 105, 115, 141, 142, 164, 204, 303
raționalism 220
raționalitate 98
raționalminte 169, 293
raționalmînte 180
raționament 118, 151, 155, 183, 198, 206, 207, 261, 304
raționamenta 155
raționamental, -ă 155
raționamentalitate 155
raționamentare 155
raționamentate 155
raționamentatoriu, -ie 155
raționamentațiune 155
raționare 139, 149
raționat, -ă 297
raționator, -oare 201
raționămînt 142
ratione 116
rațioținiu 149
rațiuna 183
rațiunabilmente 293
rațiunalitate 135.
rațiunament 130, 183
rațiunare 183
rațiune 29, 44, 109, 116, 124, 129, 131, 136, 146, 155, 165, 167, 175, 181, 183, 187, 189, 194, 204, 206, 247, 265, 284, 304
rațiune practică 116
rațiune teoretică 116
răciunalitate 147
răciune 147, 308
răport 147
răprăzantăciune 309
rătăcire 148, 192
real, -ă 105, 118, 129, 148, 202, 299, 300, 303
realism 303
realitate 104, 109, 115, 139, 143, 202, 304
realminte 293
reariu, -ie 124, 129
referenție 128, 135
reflecsie 104, 136, 149, 204
reflecte 135
reflectoriu, -ie 136
reflecție 104, 138, 141, 204
reflesiv, -ă 136
reflexie 80
regim 198
regres 303
regresiv, -ă 100, 134, 148, 236
regresive 130
regulă 149, 308
relaciune 160
relat, -ă 297
relativ, -ă 90, 100, 105, 110, 185, 303, 304
relativa 185
relativamente 130
relative 76, 81
relativemente 176
relativism 195
relativist, -ă 187
relativitate 146
relație 88, 90, 99, 104, 105, 108, 127, 138, 141, 143, 148, 160, 202, 304
relație socială 193
relație de producție 186, 216
relațion 142
relațiune 108, 116, 127, 141, 160
relăciune 141
relege 108, 143
relegiune 127, 136
relighie 75, 77, 88
relighion 75
relighionalicesc, -ească 75
relighiositate 74
relighiune 311
religie 101, 108, 116, 127, 138, 143, 174, 222, 284
religione 116, 311
religiune 108, 116, 127
repaus 63, 250, 303
repășitor, -oare 98
repășitoriu, -ie 134
reprezenta 98
reprezentabil, -ă 117, 292
reprezentacione 127
reprezentaciune 127, 160, 313.
reprezentament 180, 181, 235
reprezentare 99, 127, 150, 160, 172, 191, 204, 284, 304
reprezentat, -ă 299
reprezentativ, -ă 117, 136
reprezentatoriu, -ie 136
reprezentăciune 116
reprezentător, -oare 150, 299
reprezentație 98, 99, 104, 146, 204, 284, 309
reprezentațiune 127, 172, 313
republicaniza 199
republică 214
repugnanță 181
resfirare 181
resumțiune 168

Scanned with OKEN Scanner

socialis 214
societas 214
somatologia 104
sophisma 206
sorites 162, 206
spacium 187, 212
spatiositas 125
spatium 80, 104, 138, 203, 212
species 207, 229
speculatio 209
speculativus 204
sphaera 181, 206
spiritualis 204
spiritualitas 204
spiritus 125, 204, 249
status 215
stoichoiologia 104, 216
structura 203
subalternatio 125
subjectivus 204
subjectum 80, 204
substantia 125, 203
substantialis 125, 203
substantialitas 134
suppositum 135
syllogismus 206
synthesis 125, 206
systema 138, 213
temporalis 253
temporalitas 125, 253
temporarius 174
tempus 253
termen 207
terminus 207
terminus medius 115
theologia 216
theoreticus 117
theoricus 117
thesis 125, 134, 208, 234
totalitas 135
traditionalismus 183
transcendens 203
transcendentalis 203
unda 173
unitas 135
universalis 203
universum 125, 203
valeo 169
veracitas 238
veritas 225, 238
verosimilitudo 238
verus 238
virtus 134, 152
voluntas 80, 183, 254
volutus 277
volvo 275—277

MAGHIARĂ

beltenj 181
csalatèk 181
föltét 181
kör 181
kültenj 181
lény 181
tantalom 181
terjedék 181

PORTUGHEZĂ

desenvolução 278
desenvolver 278
desenvolvimente 278
feticeira 156

SLAVĂ

idolŭ 222
jepikurij 63
stihija 243

SPANIOLĂ

desarollar 278
desarollo 278
desenvolver 278
desenvolvimiento 278
desvolver 276
premisa 261

BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ "GH. ASACHI" IAȘI

Scanned with OKEN Scanner

CORPUSUL FILOZOFIEI ROMÂNEȘTI

Ioan Oprea este cercetător la Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide" din Iași. În anul 1983 a obținut titlul de „doctor în filologie". Orientat în special spre probleme ale limbii literare, a publicat în reviste de specialitate studii despre modernizarea lexicului românesc, influența limbii germane asupra românei literare, teoria lexicografică, formarea limbajului filozofic românesc. La editura Institutului European din Iași i-a apărut, în 1992, lucrarea *Lingvistică și filozofie*.

ISBN 973-44-0167-X

6000 lei

Scanned with OKEN Scanner